2005 103

Toplum ve Bilim

SPOR: OYUN DEĞİL CİDDİ İŞ

Oyuna girme - Oyunu seyretme: Platon'a karşı Aristoteles	*Nilgün Toker*
Anlam ufuklarında bir kaynaşma: Oyun ve spor	*Şebnem Pala*
Oyun, ütopya ve spor	*M. Mihri Özdoğan*
Cumhuriyet döneminde beden terbiyesi ve spor politikaları	*Yiğit Akın*
Marksizmden küreselleşme okuluna spor sosyolojisi	*Cem Emrence*
Futbol, kamusal alan ve demokrasi	*Doruk Yurdesin*
Medya ve spor ya da spor/futbol medyası	*Emre Gökalp*
Harpastum'dan televizyon futboluna	*Kadir Gürten*
Bir meşrulaştırma aracı olarak Türkiye'de futbol	*Ahmet Talimciler*
Spor ve toplumsal cinsiyet: Genel bir bakış	*C. Koca - N. Bulgu*
Atlantiğin iki yakası arasında yeni dönem	*Aykut Çelebi*
Kalkınma, uluslararası işbölümü ve eleştirel gerçekçilik	*Murat - Gamze Özdemir*
Stigma: Üniversite - Bilim, devlet, milliyetçilik	*Ayhan Yalçınkaya*
Hobbescu devletten liberalizme geçişte ussallığı ararken	*Ferda Keskin*

Toplum ve Bilim

SAYI 103 • 2005

Nilgün Toker
Oyuna girme - Oyunu seyretme: Platon'a Karşı Aristoteles 7

Şebnem Pala
Anlam ufuklarında bir kaynaşma: Oyun ve spor 21

Mehmet Mihri Özdoğan
Oyun, ütopya ve spor 44

Yiğit Akın
Ana hatları ile Cumhuriyet döneminde beden terbiyesi ve spor politikaları 53

Cem Emrence
Marksizmden küreselleşme okuluna: Spor sosyolojisi 1970-2005 93

Doruk Yurdesin
Futbol, kamusal alan ve demokrasi 107

Emre Gökalp
Medya ve spor ya da spor/futbol medyası 121

Kadir Gürten
Harpastum'dan televizyon futboluna: Spor, endüstrileşme ve hukuk ilişkisi üzerine düşünceler 138

Ahmet Talimciler
Bir meşrulaştırma aracı olarak futbolun Türkiye'de son yirmi beş yılı 147

Canan Koca - Nefise Bulgu
Spor ve toplumsal cinsiyet: Genel bir bakış 163

Aykut Çelebi
Atlantiğin iki yakası arasında yeni dönem: Mesafeli bir nesnellik 185

Ali Murat Özdemir - Gamze Y. Özdemir
Kalkınma, uluslararası işbölümü ve eleştirel gerçekçilik: Yöntembilimsel bir tartışma 219

DEĞİNİ

Ayhan Yalçınkaya
Stigma: Üniversite - Bilim, Devlet, milliyetçilik 237

Ferda Keskin
Leviathan boğuldu: Hobbescu devletten liberalizme geçişte ussallığı ararken 252

Barış Karacasu
SEKA'ya giden hangi tez? 266

Ester Biton Ruben
Kumru ile Kumru'yu iktisat psikolojisi gözlükleriyle okumak: Bir deneme 274

Nazlı Ökten
"Parçalanmalar Çağında Yeni Toplumsallıklar Kolokyumu" üzerine 284

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 289

Toplum ve Bilim

DÖRT AYLIK DERGİ

DÖRT AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ VE SORUMLU MÜDÜR
İsmet Tanıl Bora

YAZI KURULU
Fethi Açıkel
Suavi Aydın
Ulus Baker
Ahmet Çiğdem
Necmi Erdoğan
Refet Gürkaynak
Alev Özkazanç
Mithat Sancar
Semih Sökmen
Yüksel Taşkın
Nilgün Toker

103. SAYI EDİTÖRÜ
Yiğit Akın

YAYIN DANIŞMA KURULU
Ayşe Buğra
Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak

YAYIN SEKRETERLERİ
Asena Günal
Kerem Ünüvar

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
İsmet Tanıl Bora

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Özlem Özkal
Ali Artun
Ümit Kıvanç

KAPAK: Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI: 1926 yılında Arsenal-Manchester United takımları arasındaki futbol maçı öncesi top ve kale seçimi.

UYGULAMA
Hasan Deniz

MONTAJ
Şahin Eyilmez

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset

YAZIŞMA ADRESİ
Selânik Cad. 82/17
Kızılay 06640 Ankara
Tel. 312.425 36 00 • 312.425 20 71
Fax: 312.425 18 15

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

BİRİKİM YAYINLARI
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han
Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

Bu sayıda...

Spora sosyal teori perspektifinden bakarak neler görebiliriz? *Toplum ve Bilim*'in 103. sayısı, bu arayış etrafında oluştu. Spora olan yaygın ve neredeyse doğallaşmış ilgiyi ve sevgiyi, eleştirel düşünceyle buluşturma arayışı da olmalı, bunun ucunda.

* * *

Dünyadaki 'iyi' örneklerinden görerek biliyoruz ki, spor tarihçiliği, spor sosyolojisi, yerleşik tarihçiliğin ve sosyolojinin kabullerini, hareket noktalarını sorgulamaya, görülmeyenleri görmeye elverişli bir alan açabilir. Söylemeye gerek yok; eleştirel bir bakış açısıyla yapıldığında! Böylesi bir spor tarihçiliği ve spor sosyolojisi, spor üzerinden bütün çağları okumaya elvereceği gibi, özellikle modernleşme paradigmasının eleştirisi için çok verimli olabilir. Bunun için de, sporu, modernleşmenin bir göstergesi (veya 'ölçeği') olarak düzçizgisel bir gelişim içinde izleyen yerleşik yaklaşıma mesafelenmek gerekir. Türkiye örneğinde, spor faaliyetlerinin gelişmesini, Osmanlı'dan devreden geleneksel-Doğulu Eski'yi tasfiye ederek 'yepyeni', modern-Batılı bir topluma dönüşme sürecinin terkesinde bir olgu olarak kaydeden Cumhuriyet tarihçiliğine mesafelenmek gerekir. Bu sayıdaki yazıların, sözkonusu yerleşik bakış açısının kısıtlılığına işaret edeceğini umuyoruz.

* * *

Spor dünyasına kültürel incelemeler açısından ve 'kimlik' oluşum süreçleri bağlamında bakmanın verimleri de unutulmamalı. Bunun en açık olduğu alan, kuşkusuz futbol ve futbol takımı taraftarlığı alanıdır. Spor üzerinden geliştirilen kimlikler -esasen taraftar kimlikleri-, birçok kimlikle kesişiyor, eklemleniyor ve onların tezahür biçimini de etkiliyor. Modernleşme ve kapitalistleşme süreçlerinin –ve bu süreçlerdeki gerilimlerin, tıkanmaların, vs. özgül momentlerin-, işçileşme süreçlerinin, göç süreçlerinin vb. yaşandığı yerlerde, taraftar kimliği, işçi kimliğiyle, etnik

köken veya 'yurt' kimliğiyle, cinsiyet kimliğiyle içiçe gelişebiliyor. Diyelim Trabzon'a ve Trabzonspor 'olgusuna' bu pencereden bakıldığında, görülecek çok şey yok mudur? Sözlü tarihçilikten ve antropolojinin yordamlarından istifade ederek yapılacak bu gibi çalışmaların, Türkiye'nin toplumsal tarihine getireceği önemli katkılar olacaktır. Ve burada çok geniş bir bakir alan vardır.

Futbol taraftarları, dünyada spor sosyolojisinin en gözde 'nesnelerinden' birini oluşturuyor - bununla beraber sosyal psikolojinin de, kriminolojinin de! Tribünleri "sosyal olan"ın görünür olduğu bir yer olarak tanımlamalı ve bu görünür olma ihtiyacında –aslında genel olarak "futbol kamuoyu"nda- bir kamusallık imkânı mı keşfetmeli? Yoksa tribünler sosyal patolojilerin en aşikâr tezahür yerleri; "sosyal"in massedildiği, faşizan bir "kitle ruhu"nun kabardığı mekânlar mıdır? Elinizdeki sayıda, 'iyimser'/hayırhâh bir bakışa meyledenler de var, 'karamsar' bir bakışa da. Her halükârda, buradaki gerilimi daima tetiklikle izlemek gerektiğini söyleyebiliriz.

Sadece futbol taraftarları değil, genel olarak sporun 'izleyici'/tüketici kitlesi, homojen bir topluluk teşkil etmiyor. Sınıfsal, toplumsal, cinsiyete ilişkin bir dizi köklü farklılıklar, ayrışmalar var. Bu sayıdaki yazılarda, spor alanının ister toplumsal etkinlik veçhesiyle ister endüstriyel veçhesiyle homojen bir yapı olarak görülemeyeceğine dikkat çekmeye çalıştık. Kendi içinde çelişkiler ve uzlaşılar içeren dinamik bir toplumsal pratik ve mücadele alanıdır, spor. Dolayısıyla, spor alanını yorumlama, anlamlandırma 'işi' ve bu anlamda –bugünün Türkiyesi'nde herhalde kıskandırıcı derecede etkili bir 'kamuoyu önderliği' mevkiinde oturduğunu söyleyebileceğimiz!- "spor yazarlığı", sporun iç âleminden ibaret olmayan bir ideolojik mücadelenin de alanıdır. Spor (aslında çoğunlukla futbol!) medyasının hamâsî, tekleştirici, düzleyici (mankafalılaştırıcı diyeceğiz, müsaadenizle!) söylemi, bu alanın karmaşık ve araştırılmaya –bununla beraber müdahaleye- muhtaç yapısını gözden kaçırtmamalı. Elinizdeki sayıyı, bu alanda yapılabilecek işlerle ilgili bir ilk adım bile değil, ancak bir görev çağrısı sayıyoruz!

* * *

Sporun kurumsal, örgütsel, endüstriyel bir yapı olmaktan ötedeki/'önceki' beşerî doğasını 'unutmamak' gerek. Türkçede bir resmî adlandırma olarak kalıplaşmış ve böylece anlamı üzerine düşünülmesi imkânsızlaşmış "beden terbiyesi" terimi, beden hareketlerinin disipline sokulmasını tanımlar. Modern sporun tarihi, kapitalist rasyonelleştirme ve düzenleme (ve sayısallaştırma) sürecinin beden hareketlerine dair bir veçhesidir. Aynı zamanda bir aslî insan faaliyeti olarak *oyunun* da 'terbiyesini' içeren bir süreçtir bu. Dosyanın girizgâhını, oyunu sorunsallaştıran yazıların oluşturması tesadüf değil. Oyunun anlam(lar)ını, sadece oynamanın değil *seyrederek* oyuna katılmanın konumlarını, tarzlarını, burada saklı olan potansiyelleri: şiddeti... hazzı... ütopyayı... ve 'etkin olma'yı tartışan bu yazılar, gözden yitmemesi gereken kuramsal arkaplanı sağlıyor.

* * *

Dosya konusu dışındaki yazıların yanında, bu sayıda özellikle *Değini* bölümünün kuvvetli yazılarla doluluğundan duyduğumuz memnuniyeti belirtmek isteriz.

YİĞİT AKIN - TANIL BORA - NİLGÜN TOKER

Türkiye'de üniversiteler: 'Akademik' kurumlar mı?

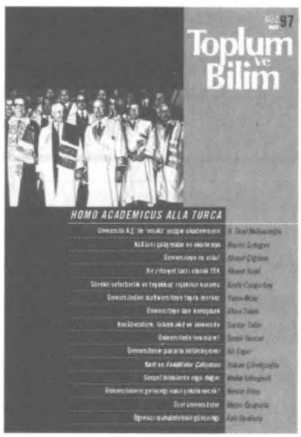

Toplum ve Bilim'de sosyal teori etkinliğinin kendisiyle beraber akademinin kurumsal çerçevesini tartışma konusu yapmaya önem veriyoruz. "*Homo Academicus alla Turca*" başlıklı 97. sayımızda bilhassa bu konuya odaklanmıştık. Sözkonusu sayının kapağını, 12 Eylül askerî darbesinin lideri Kenan Evren'e İstanbul Üniversitesi tarafından "fahrî profesör ve fahrî hukuk doktoru" ünvanının verildiği törenin görüntüsü süslüyordu.

Bugün Türkiye'de üniversiteleri saran zihnî iklim, anılan görüntüde yansıyan utandırıcı halden ne derece farklıdır? Bilimsel ve akademik özerkliğin, üniversitelerdeki sahici 'kıymet-i harbiyesi' nedir? Üniversite yönetimleri, akademik-insanların (*homo academicus*!) ve akademik ilgilerin ortak işlerinin idaresiyle mi meşguldürler; yoksa kendilerini onların âmiri gören otoriter-devletçi vesayet makamları mıdır?

Değini Bölümümüzde Ayhan Yalçınkaya'nın ele aldığı "Ankara Üniversitesi olayı", Türkiye'de üniversitelerin durumunu karanlık bir manzara olarak gözler önüne seriyor.

Sosyal bilimlerin ve düşünsel etkinliğin özerkliği ve haysiyeti adına, Ankara Üniversitesi'nin bu uygulamalarını kınıyoruz.

Toplum ve Bilim yayına hazırlanırken, bilimsel ve akademik özgürlük adına daha vahim bir olay meydana geldi. Boğaziçi Üniversitesi'nde yapılacak olan "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri" konulu konferans, devletin çeşitli kademelerinden gelen baskılar ve son olarak Adalet Bakanı'nın Meclis kürsüsünden konferansı düzenleyenleri "milleti arkadan hançerlemekle" suçlayarak hedef gösteren konuşması, Üniversite yönetimini bu kararı almaya itti. Devletin resmî tezlerinden farklı her türlü tartışmanın önüne "vatan hainliği" suçlamasıyla dikilen bu zihniyeti kınıyoruz.

Toplum ve Bilim

G E L E C E K S A Y I L A R D A

SAYI 104 • 2005

Zenginlik

Türkiye'de zenginliğin kültürel ve siyasal formasyonları: Kültürel kodlar, imajlar, hiyerarşiler, siyasal tahayyül, millilik-milliyetçilik, dinsellik, toplumsal cinsiyet, mekân... Türk burjuvazisi; veya, Kürt/İslâm/gayrimüslim/İstanbul/Anadolu burjuvazileri bu formasyonlar çerçevesinde nasıl betimlenebilir?... Eski-yeni zenginler arasındaki ve iktisadi zenginlik - kültürel sermaye arasındaki bağ ve çelişkiler... Zenginler kendilerini ve ötekileri (ve yoksulları!) nasıl algılıyor, anlamlandırıyorlar?...

Toplum ve Bilim **dergisinde her sayıda, belirlenmiş dosya konularıyla ilgili olmayan yazılara da yer vermeye çalışıyoruz.**

Oyuna girme - Oyunu seyretme: Platon'a Karşı Aristoteles

*Nilgün Toker**

Bugün sporu bir oyun olarak tartışmanın zemini, işbölümü zemininde örgütlenmiş modern toplumda oyunun anlamını düşünmek olabilir. Bu bakımdan oyun, serbest zaman etkinliği olarak, belirlenmemiş etkinlikler alanı olarak ele alınarak işe başlanmalıdır. Belirlenmemiş, özgür etkinliklerin anlamı ve taşıdığı imkânlar üzerine düşünmek, modern toplumun belirlenmişlik zincirinden bireyin kurtulması ve özgürleşmesi projesinde oyunun anlam ve işlevini tartışmaktır.[1] Oyuna katılan öznelerden toplumsal bir anlama yükselme şeklinde ortaya konulabilecek bu tartışmanın, aslında kapitalist üretim ilişkilerince belirlenen ve bu anlamda bir tür işlik olarak tasavvur edilen toplumda, işlik dışı yaşam alanları yaratmanın imkânının, bizzat bu iş bölümüne dayalı toplumsal yapının sürdürülmesi için kapitalizm tarafından boş bırakılmış bir alanda aranmasının, sistemin olumsuzlanma aracılığıyla aşılması yönündeki bir proje için oldukça dinamik öğeler içereceği açıktır. Bu anlamda oyun, devrimci bir politik projenin hareket noktası olmak için oldukça anlamlı bir zemine sahiptir.

Ancak, modern toplumun post-kapitalist ilgilere göre geçirdiği dönüşüm, bugün belirlenmemiş yaşam alanlarının varlığı konusunda önemli bir tartışmaya yol açmış ve toplumun, toplumsallık bağıyla bağlanmış öznelerden değil, tersine her türlü ortak bağdan yoksun atomize bireylerin kendileri dışında yaratılan bir bağıntı sistemi içersinde varoluşlarını sürdürdükleri bir kütlesel kitleden oluştuğu bir zamanda özgür etkinliğin varlığının, bu dışsal bağıntı sisteminin ilgasına dayalı olduğu şeklinde tezler ileri sürülmeye başlamıştır.[2] Kitle

(*) Ege Üniversitesi, Felsefe Bölümü.

1 Bu sayıda Mehmet Mihri Özdoğan'ın "Oyun, ütopya ve spor" başlıklı yazısı bu türden bir imkânı ele almaktadır.

2 Bu tartışma için bkz. Argın, 2003.

toplumu, esas itibariyle imge, sembol ve mitler aracılığıyla biçimlendirilen ve bu biçimlenmeyi seyretme etkinliği aracılığıyla neredeyse kendiliğinden gerçekleştiren bir toplumdur. Başka deyişle, oyun kavramının kökensel içeriğinde bulunan ve Platon tarafından iyi toplumun yaratılmasında bir araç olarak kavramsallaştırılan bir niteliğin, biçimlendirme işlevinin, bir egemenlik sisteminin bekası için tüm toplumsal yaşam alanlarına yayıldığı bir zamandayız. O halde belki de şimdi oyunu tartışmanın zemini aynı zamanda seyretmeyi tartışmak olmalıdır. Tüm insansal etkinliklerin çalışma ve seyretmeye indirgendiği bir anda oyuna katılma ve oyunu seyretme arasındaki mesafe ya da ilişkinin ne olduğunu, daha doğrusu seyretmeyi dönüştürücü bir etkinlik olarak kavrayıp kavrayamayacağımızı da düşünmeliyiz. Bu durumda, madem Platon'un oyuna yüklediği işlevin toplumsal yaşamın her alanına yayıldığı bir andayız, öncelikle bu anın anlamını Platon'dan okuyabiliriz. Ardından Aristoteles'i –bir parça kendine rağmen- yardıma çağırıp, oyunun anlamını seyircide arayan bu teoriden, ne türden bir seyretme etkinliğinin anlam kurabileceğini ve bu anlam kurma etkinliğinin farklı bir "oyun" için nasıl dönüştürücü olabileceğini düşünebiliriz.

Tarihsel kökeninde, antik site devletlerinde oyun, bireysel ve toplumsal işlev yüklenen bir insansal etkinlik alanıdır; bu anlamda kamusal alan dışında özel-toplumsal alan içinde gerçekleştirilen bir boş zaman etkinliği değil, tersine etik ve politik anlam ve işlevi olan ve bu nedenle de toplumun müşterek alanında yer alan bir etkinliktir. Çünkü oyun, bir eylem ya da duyguyu, toplumun huzuruna çıkarmak, görünüşe çıkarmak ve bu sayede toplumun bu eylem ya da duyguyla karşılaşmasını sağlamak etkinliğidir. Oyunun anlamı tam da bu karşılaşmada açığa çıkacaktır, yani anlam seyircilerin bu karşılaşmayla uğradıkları dönüşümde yakalanacaktır. Aristoteles *Poetika*'da oyunu -onun yaşam dünyasında *tragedya* olan oyunu-, mimetik[3] etkinler alanına, yani temsil etme yoluyla canlandırma ya da bir eylem ya da duyguyu, kelimelerle, davranışlarla taklit etme etkinlikleri alanına ait bir etkinlik olarak sunar: "Tragedya, tamamlanmış, bütünlüğü olan bir eylemin taklididir; ... Tragedyanın ödevi, uyandırdığı acıma ve korku duygularıyla ruhu tutkulardan temizlemektir (*katharsis*)" (s. 22). Ahlâklılığı, ruhun ilgilerine göre ve mükemmelleşme ereğine yönelerek yaşamada tanımlayan Aristoteles için oyun, o halde, ruhun kendisini zayıflatan duygulardan arınması için bir araç, başka deyişle tutkulardan arınarak ahlâksal iyiye yönelmeyi sağlayan bir dolayımdır. *Mimesis*'in, eylemi ya da duyguyu temsil etmenin yarattığı bu dolayımın, ancak hangi eylemlerin ve duyguların temsil edilmesi gerektiğini belirleyen bir ölçütün var olması durumunda ahlâksal iyiye hizmet edebileceği açıktır. Bu, oyunda taklit edilecek modelin ve arınmanın

3 *Mimesis*, genellikle "taklit" terimiyle karşılanmakta; ancak *mimesis* taklit etme, temsil etme, canlandırma, cisimleştirme gibi anlamlara işaret eden bir terim. Bu nedenle, bu yazıda taklit teriminin bağlam gereği yetersiz kaldığı her durumda kelime orijinal haliyle bırakılacaktır.

yöneleceği zararlı tutkuların ne olacağının bilgisine sahip olmayı gerektirir; bu durumda oyun, önceden belirlenmiş bir plana göre düzenlenmiş bir sahne ve arınma da bu düzenlenmenin yaratması beklenen bir bireysel ve toplumsal ürün, sonuç haline gelir. Aristoteles'in Platon'un *mimesis* kuramını izlediği söylenebilecek olan bu tanımlamalarda açığa çıkan şey, oyunun bir "iyi" için taşıdığı işlev ya da bizzat iyileştirme işlevinin merkezî bir nitelik taşımasıdır.

Bu kökensel tanımların, modern toplumun, oyun etkinliğine, özellikle spora yüklediği işlevin Platoncu iyileştirme teorisine yakınlığını hemen çağrıştırması, modern toplumun Platoncu bir dünyanın taklidi olarak okunabileceğini, işbölümüne dayalı toplumda organik birliği sağlamanın dolayımı olarak sembol ve mitlerin temsil edildiği bir oyun alanının düzenlenmesinin ne kadar Platoncu olduğunun düşünülebileceğini gösterdiği açıktır. O halde, belki tam da bu tartışma için Platoncu modelin biraz ayrıntılandırılması gerek; çünkü oyun kavramının politik içeriğini anlamanın ve oyun etkinliği üzerine düşünmenin doğası gereği bu etkinliği düzenleyen politik ideali düşünmek olduğu da Platon'la açığa çıkacaktır. Ayrıca, Platon yalnızca tragedya aracılığıyla ruhun arınmasının değil, bedenin de spor aracılığıyla iyileştirilmesinin toplumsal anlamına kendi devlet kuramında önemli bir yer vermesi bakımından da önemlidir; bu anlamın modern toplumda işaret ettiği şeyi kavramak, şimdiden söylemek gerekirse, sporun insansal etkinlikler içinde en etkili oyun haline geldiği bir toplumun ne türden bir rejime dayanak olacağını gösterecektir.

İyinin kötüye karşı galibiyetinin temsili: Sparta modelinde Platon'un oyun anlayışı

Evreni, görünüş-gerçek ayrımından hareketle açıklayan Platon için bu dünya, geçicilik ve değişkenlik taşıması nedeniyle kendi açıklayıcı ve düzenleyici ilkesini kendisinde taşıyamayacak olan bir dünyadır. Çünkü açıklayıcı ve düzenleyici ilke, değişmez, ezeli-ebedi bir yapıda olmalıdır. O halde bu dünya kendi açıklayıcı ve düzenleyici ilkesine, kendisi dışında, bir değişmezlikler ve zamana bağlı olmayanlar aleminde sahiptir ve bilgi bu alemin bilgisi olduğunda açıklayıcı olabilir. Platon'a göre bu değişmezlikler alemi ile, ideal ve gerçek olanların dünyası ile bu dünya arasındaki ilişki bir yansıma ilişkisidir ve bu dünya idealar aleminin soluk bir yansıması, bir görünüşler alemidir. Işığa bağlı bir yansımanın değişkenliği ve geçiciliği, dünyanın kendinde düzensiz ve belirsiz olması sonucunu doğurur. Platon için bu dünyanın düzenlenmesi sorunu politik sorundur; çünkü bu dünyada bilim ve sanat ancak bu düzenleme sayesinde gerçekleştirilecek bir düzen içinde mümkün olabilir. Böylece Platon'a göre insansal yaşantıyı düzenleme, bu dünyaya düzen getirmektir ve bilimin talebi öncelikle politiktir: toplumun düzenlenmesi talebi. Düzen talebini merkeze alan bir politik kuramın, politikayı, düzenleyici ilkenin ne olacağı sorusuna in-

dirgeyeceği açıktır. Gerçekten de Platon için en iyi rejimin ne olacağı sorusu, en iyi rejimin bilgisinin ne olacağı ve bu bilgiye nasıl ulaşılacağı sorunudur. Bu, politikayı bilme (*episteme*) aracılığıyla düzenleme, yani bilgiye göre yapma (*poiesis*) etkinliği olarak tanımlamaktır. Aslında, bu dünyayı düzenleme, bu dünyanın kalıcılığını sağlamak için olduğundan, politika kalıcı bir eser yapma etkinliğidir. Platon, bu eserin bilgisine ulaşmada filozofa, yani idealar alemini temaşa etme ilgi ve yeteneğine sahip olana ayrıcalıklı bir yer vererek, bilgiye sahip olan tarafından düzenlenecek bir rejimin, bu dünyada kalıcılığın sağlanmasının en iyi yolu olduğunu ileri sürer. Bilgi aracılığıyla düzenleme, bu bilginin geçerliliğinin tartışılamayacağı bir epistemolojik temelle ortaya konulduğunda, düzenleyici bilginin taşıyıcısı irade de mutlak olacaktır. Bu bilgi/akıl-irade özdeşliğinin taşıyıcı öznesi filozof-kral, idealar aleminde temaşa ettiği gerçeğe göre, daha doğrusu idelar alemindeki gerçek iyiye göre toplumu geometrik bir düzen içine yerleştirerek, bu dünyayı düzenleyecektir. Geometrik düzen, bu düzen içinde yer alacak tüm öğelerin yerinin ve işlevinin belirlenmesidir; iyi düzenlenmiş toplum bu nedenle bu toplumun üyelerinin, yurttaşların her birinin bu geometrik düzenin bir parçası olarak işlediği bir toplumdur. Her bir parça kendi işlevini en mükemmel şekilde yerine getirdiğinde toplum, mutlak bir uyum birliği haline gelecektir. Bir geometrik birim olmaları bakımından aynılaştırılmış, işlevleri bakımından farklılaştırılmış insanlar topluluğu olarak bu düzen, kalıcılığını bir yandan bu düzene uygun yurttaş biçimlendirme etkinliği, diğer yandan da bu düzenin muhafızları sayesinde sürdürebilir. Platon'un politika kuramının hem düzenin kurulması, hem de düzenin korunması yolları üzerine bir düşünme olarak ortaya konulmasının nedeni budur. Platon için, her iki etkinlik de farklı nitelikte mimetik etkinliklerdir. Düzenin kurulması, filozofun bir modele göre bir toplum yapması olduğu için, gerçeği taklit etkinliğidir; düzenin korunması ise bir yandan savunma becerisi için, diğer yandan da düzene uygun yurttaş yetiştirme için eğitim, biçimlendirme gerektirdiği için mimetik bir etkinliktir. Bu, Platon'un ideal toplumunun, yukarıdan aşağıya idealin temsil edilmesi aracılığıyla tesis edileceği anlamına gelir; başka deyişle bu toplum bir mitin temsili aracılığıyla biçimlendirilen, bir mite referansla korunacak olan toplumdur. Mit, burada ideal olana, model olana işaret eder; bir model, mit olmaksızın toplum düzenlenemez, bu durumda ortaya çıkacak olan insansal yaşantı anarşi durumunda olur ki, Platon'a göre anarşi demokrasinin karakteridir.

Platon'un bu politik projesinin gerektirdiği biçimlendirme, eğitim anlayışının referansı Sparta rejimidir. *Devlet*, Sparta rejiminin toplumsal düzenlemesinin ontolojik ve epistemolojik temellerle kavramsallaştırıldığı bir metin, bir projedir; özellikle devletin muhafızlarının niteliği ve eğitimine tahsis edilen III. ve IV. Kitap, Sparta modelinin canlandırılmasıdır. Bu model, toplumu niteliksel olarak eşitlenmiş, farklı işlevler yüklenmiş bir yurttaşlar birliğini sürdürmede

eğitime merkezî bir yer veren bir modeldir. Sparta'da 7 yaşından 30 yaşına kadar devletin gözetiminde, belirlenmiş mekânlarda eğitime tâbi tutulan insanlar, bu eğitim süreciyle yurttaş yapılmaktadır. Bu eğitim süreci, yurttaş olmanın niteliklerinin öğretilmesinin yanı sıra bedenin iyileştirilmesi ve kontrolünü sağlama amacıyla fiziksel eğitime de ağırlık veren bir süreçtir. Bu eğitim Sparta'da bedenin kontrolü ve savaş sanatının öğretilmesine yönelik fiziksel bir eğitimdir, eğitimin seyirsel parçaları, savaşa hazırlık olarak Arena'da kölelerin öldürüldüğü savaş oyunlarının düzenlenmesine yöneliktir. Platon, taklit aracılığıyla yaratılacak alışkanlığın, ikinci bir doğa olarak insan doğasına eklemleneceğini düşünerek, eğitimin doğru olanın taklidi aracılığıyla, doğru insan yaratma olduğunu düşünür (1992, III, 395: 85-86). Bu nedenle der Platon, "çocuklarımızın oyunlarını daha başlangıçta sıkı bir düzene sokmalıyız. Çünkü çocuklar oyunlarında kurallarının dışına çıkarsa, büyüyüp adam oldukları vakit, kanunlara saygı göstermeleri beklenebilir mi?" (1992, IV, 425: 114). Bilginin aktarılmasıyla bilgeliğe, bu bilgiye uygun alışkanlıklar kazanmanın sağlanmasıyla doğruluğa yöneltilecek yurttaşın, doğru, iyi ve güzel olanı taklit etmesinin, devletin bu taklit etkinliğini belirlemesiyle mümkün olacağını düşünen Platon için ruhu ve bedeni her bir yurttaşın toplumda tuttuğu yere uygun bir şekilde biçimlendirecek olan eğitimin esası uyumdur. Bu nedenle hem ruh hem de bedene uyumlu bir ritim kazandıracak olan taklit süreci, müzik ve spor temelli bir arınma, iyileşme sürecidir. Platon için oyun, eğitimin insanın doğal taklit eğilimine uygun bir araçla sağlanmasıdır: "Çocuklara zor kullanmayacaksın. Eğitimin onlar için bir oyun olmasını sağlayacaksın. Böylece onların yaradılıştan neye elverişli olduklarını daha iyi anlarsın." Platon oyundan ne anladığını da hemen resmeder: "Çocukları savaşa at üstünde götürmeli ki, olanı biteni görsünler, tehlike olmadıkça savaşçıların yanı başına kadar sokulsun, yetiştirilen genç köpekler gibi kanı koklasınlar" (1992, VII, 537: 221). O halde Platon'da oyun, bir ruh ve beden durumuna sokmanın aracıdır, bir duygu ve eylemi taşıyacak bir biçime sokmanın ortamıdır. Oyun, yurttaşın yaradılıştan eğilimli olduğu işlevi mükemmellik ereğine uygun olarak yerine getirmesini sağlayacak bir biçimlendirme sürecidir.

Platoncu *mimesis* kuramının oyuna yüklediği bu işlev, *mimesis*in salt bir taklit değil, bir modele göre yapma, biçimlendirme etkinliği olduğunu gösterir. Bu tür bir biçimlendirme sürecinin dolayımı olacak olan oyun, bir yapma, üretme etkinliğidir; serbest ve bağımsız bir etkinlik alanı değil, bilgi ve bu bilgiye uygun araçlarla düzenlenmiş ve işlevi önceden belirlenmiş bir akılsallığa uygun biçimlendirmeyi sağlamak olan teknik bir alandır. Bilgi (*episteme*), bu bilgiye göre yapma becerisi (*tekhne*) ve bu beceriyi kazanma (*mimesis*) etkinliklerini birleştiren bu oyun tasarımında, oyuna katılma ve oyunu seyretmenin işlevi aynıdır: bir duygu ya da eylemi taşıyacak bir duruma sokulma. Arena'da sahnelenen savaş oyununda seyredenlerden beklenen, oyunda ortaya konulan per-

formansı değerlendirmekten ibaret değildir, hatta tersine bu performansı kendi performansı olarak hissetmenin sağlanmasıdır beklenen. Seyreden, performansı ortaya koyan aktörün başarısında kendi başarı isteğinin cisimleşmesini görecek, bu cisimleşmeyle bütünleşecek, aktör ve seyreden ortaya konulan performans aracılığıyla aynı ruh durumuna girerek birleşecektir. Çünkü oyunun içinde taşıdığı erek, eyleyen ve seyreden tüm yurttaşların yöneldiği erektir; başka deyişle oyunu düzenleyen model, mit, tüm yurttaşların davranışlarını kendisi uyarınca biçimlendirecekleri model, mittir. Oyuncunun performansı, bu mitin cisimleşmesini sağladığı için büyük, güzel, doğru ve iyi olacaktır; seyreden işte bu büyüklüğün temsil ettiği sembolü, değeri onaylamakta ve yüceltmektedir; oyunda başarının yüceltilmesinin anlamı, mitin gerçek kılınmasının temsilinde yatar.

Bu tür bir oyun düzenlemesinde, iyinin tesisi, oyuncunun kendi performansı aracılığıyla, zayıflığı, düzensizliği, belirlenmemişliği, yani kötüyü yenmesi aracılığıyla gerçekleşeceğinden, oyun alanı bir mücadele alanıdır; burada rekabet mücadelede hedefi aynı olanlar arasındadır. Aktörler arasındaki rekabet, iyiler arasında en iyi olma yarışmasıdır; çünkü rekabetin içermesi gereken saygı, ancak iyiliğe ve doğruluğa yönelmiş insanlar arasında var olabilir; onur, özsaygı, kendisine yönelinen iyiden gelir; ortaya konulan performansın diğer performanslara göre büyüklüğü, rakipleri onur bakımından eşitsizleştirmez, başarı bakımından farklılaştırır. Akilleus ve Hektor arasındaki rekabet, iyi ve kötü arasındaki savaş değil, iyiler arasında en iyi olma yarışıdır. İyi ve kötünün belirleyicisi, yani kendisiyle mücadele edilecek zayıflığın belirlenişi, oyunun dışında var olan düzenleyici ilkeden gelir; iyi ve kötünün tanımı, ruhun ve bedenin tutkularının bir yüksek iyiye göre iyileştirilmesi ve bu sayede mükemmel toplumun yaratılması için oyuna giren aktör ile ruhun ve bedenin tutkularının serbest bırakıldığı bir ilgiyle oyuna giren arasındaki karşıtlıkta bulunur. O halde oyunda kazanmanın iki anlamı vardır, hem kötüye karşı galip gelme hem de iyiler arasında iyi olma; ilki oyunda kötülüğün yok edilişinin temsilini gerektirirken, diğeri bu temsili taşıyan kişiler arasında en iyi performansın ortaya konulmasını talep eder.

Platon'un oyun kuramının doğrudan bir politik rejim kuramı olduğunun gösterilmeye çalışıldığı bu aktarımın hemen ardından tartışılmak zorunda olunan şey, bu tür bir oyun anlayışının faşizmin toplumsal yaşamı düzenleme yöntemiyle uyuşmasıdır. Hitler Almanyası'nda oyuna yüklenen işlevin, Platon'un ideal devletinde oyundan beklenen şeyle aynı olduğunu biliyoruz. Faşizmin, toplumu bir savaş gösterisi aracılığıyla biçimlendirdiğini, Alman olmayı Almanlar arasında en iyi olma yarışında tanımladığını ve insansal etkinliği tümüyle bu Alman olma *ethos*'unun, Alman kimliğini belirleyen ve düzenleyen mutlak iyinin tesisi ve korunmasına indirgediğini biliyoruz. Tüm yaşam alanlarının aynı ilkeyle düzenlenmiş iyileştirici, dolayısıyla Almanlaştırıcı bir etki

ve işlevle belirlendiği bir toplum örgütlenmesini Faşizmin, her türlü etkinliğin kaynağını ve ereğini kendisine geri götürdüğü bir mit aracılığıyla gerçekleştirmiş olmasını, Platon'un ideal devletinin ya da Sparta'nın modern çağdaki bir temsilinin ortaya konulması olarak okuyabiliriz. Bu durumda faşizmin kendisi de bir *mimesis*tir, bir taklit, bir oyundur. Faşizmin temsil ettiği düzenleyici ide, Alman kimliğinde cisimleşen bir kültürün dayandığı öz olarak sunulmuş ve iyi, doğru ve hatta gerçek bu özde tanımlandığı için bu öze sahip olamayan her türlü varoluşunun bu öz karşısında yok edilmesi görevi, faşizmin politikayı sadece yönetme olarak değil, aynı zamanda savaş olarak sunmasına yol açmıştır. Oyun bu savaşın kendisidir. Bir Alman'ın rakibinin fiziksel bir bozukluk içeren bir ırktan olamayacağı, onun yok edilmesi gereken bir zayıflık ve bozukluğun temsili olabileceği ideolojisiyle düzenlenen bir olimpiyat oyununda siyah ırktan oyuncuların, beyaz ve özellikle Alman ırkından oyuncularla karşılaştığında oyunda kendi *ethos*unun başarıyla cisimleşmesini görmek isteyen bir seyircinin beklentisinin bir onur rekabeti değil, yok edici bir kazanma olacağı açıktı.

Bir temsil olarak faşizmin, oyuna bu temsilin gerçekleştirilmesi olarak yüklediği işlev, faşizmin, toplumsal yaşamın tümünün Platoncu bir tarzda bir modele göre biçimlendirme projesinin, modern projenin bir parçası olduğunun göstergesidir. Çünkü, "modern politikanın biçimlenişinde belirleyici olan *mimesis*tir" (Lacaue-Labarthe, 1987: 148). Modern toplum farklı modellere göre olsa da, bir modele, kurucu bir mitosa göre düzenlenmiş toplumdur. Bu mitos, kendisini tarihte açımlayan bir öz ve bu özün görünüşe çıktığı kültür ya da bir öncesiz ilk edim olarak sözleşmede cisimleşebilir; model ne olursa olsun, toplum bir modele göre ve hatta bu model aracılığıyla örgütlenir ve biçimlendirilir. Bu durumda modern toplum için oyunun anlamı her zaman Platoncu bir anlam olacak, arınma, iyileştirme ve biçimlendirme sürecinin dolayımı olan belirlenmiş bir etkinlik olacaktır. Hatta modern toplumda oyun bir araç değil, toplumsallığın kendisi olacaktır. Gerçekten de modernizm, insanı bir düzen/düzenek içine yerleştirerek tanımladığında, ona birey ya da yurttaş adını verdiğinde, aslında ona bir oyunun içinde yer alma statüsünü vermiştir. Bu nedenle modern toplumda yurttaş olma, bir bağıntı sistemi içinde yer almadır ve tanımını yasadan alır; bu nedenle hak bir statüdür. Tıpkı kuralları önceden belirlenmiş bir oyunda, her bir oyuncunun oyundaki yerine göre eylemesi ölçüsünde oyunda kalabileceği gibi.

Oyun gibi düzenlenmiş modern toplumda özellikle sporun iyileştirici etkisi, gücün birleşimi olarak örgütlenen toplumda, bireysel güç ve enerjinin birleşik irade/gücün belirlenimi dışında kullanılmasının önüne geçmek, gücün taşıdığı şiddet tekeli olarak devletin bireysel enerjiyi denetim altına almasının baskıcı olmayan bir dolayımı olarak sunulmuştur. Spor, daha Platon'da sahip olduğu işlevden, bireysel tutku ve şiddetin kontrolünü sağlama işlevinden hareketle tanımlanmış, uygar alışkanlıklara sahip olmanın ön koşulu olan bireysel güç ve

şiddetten arınmanın mimetik dolayımı olarak tanımlanmıştır. Başka deyişle spor, toplumsal yapının uyum ve barış içinde sürdürülmesi için dışarıda bırakılması gereken zayıflık ve enerjiden, oyun aracılığıyla dışsallaştırılarak arınmanın alanıdır.[4] Bu bakımdan modern devletin spordan beklediği hem bedenin iyileştirilmesi ve hem de bu iyileşmenin sağladığı kontrol sayesinde ruhun zayıf ve toplumsal düzene aykırı tutkulardan arınmasıdır. Bu beklenti üzerinden spor etkinliğinin yüceltilmesinin sonucunun kimi zaman şiddet tekeli devletin kontrol edemediği şiddet alanlarının doğmasına yol açtığı açıktır. Özellikle, seyirsel bir etkinlik, oyun olarak sporun, kitle toplumlarında Platoncu anlamda sembollere bağlanarak toplumsal birliği sürdürme işlevi önemsenerek yüceltildiğinde açığa çıkan şiddetin, sporun artık agonistik, rekabetçi bir oyun alanı değil, bir savaş alanı olarak iş görmeye başladığının göstergesidir. Toplumsal farklılaşmaların çatışmasının, sembollerin çatışmasının yüceltilmesi aracılığıyla, yani toplumda kontrol edilebilir bir *pathos* alanı yaratılmasıyla aşılması olarak okunabilecek bu yüceltmenin, sporu hâlâ oyun olarak düşünmenin önünde önemli bir engel teşkil ettiğini belirtmeliyiz. Çünkü, Aristoteles'in dediği gibi oyunun anlamı, onu seyredenlerde yarattığı dönüşümde bulunmalıysa, sporun seyircisinde açığa çıkardığı şiddet, tam da *katharsise* uğraması gereken *pathos* olduğuna göre, spor belki de artık bir dolayım değil, bir toplumsallık biçiminin açığa çıktığı, yansıdığı bir alan; başka deyişle artık spor dış dünyayı iyileştiren bir oyun değil, dış dünyanın içinde barındırdığı *pathos*u başka bir formda açığa çıkaran bir yansımasıdır. Bu durumda sporu hâlâ bir oyun olarak düşünmenin ve oyunu düzene uymanın dolayımı olarak değil, özgürleştirici ya da hatta özgürlüğün nesnelleştirildiği bir etkinlik alanı olarak kavramanın yolu, seyretme ve oyuna katılma diyalektiğini Platoncu olmayan bir tarzda ele alacak bir zemin bulmaktır. Bu zemini, oyun ve seyretme arasında, seyircinin pasif *katharsis* durumuna değil de, etkin bir anlama ve değer biçme durumuna referansla kurulan ve *mimesis* ve *katharsis* arasında kurulan ilişkiden önemli bir farklılaşma gösteren bir ilişki kurma imkânını veren bir kavrayışta, seyredenlerin anlattığı hikâyenin paylaşılmasında eylemin anlamını bulan bir kavrayışta, yine Aristoteles'de bulabiliriz. Bu zemin estetik yargı/beğeni ve eylemin hikâye edilmesi aracılığıyla, farklı türden bir politik tasavvurda temellenecek olan bir zemindir.

Eylemin anlatısını seyretmenin hazzı: Atina modelinde Aristoteles'in oyun kuramı

Aristoteles için oyun, bir eylemin temsil aracılığıyla yeniden canlandırılarak sahneye konulmasıdır. "Tragedya, bir eylemin taklididir" (Aristoteles, 1995: 23). Sahnede aktör, bir eylemi –daha önce bir aktör tarafından gerçekleştiril-

4 Bu konuda bkz. Elias, 1987.

miş bir eylemi- temsil ederken, o eylemde yer alan duyguyu *anlatır*. "O halde, bir eylemin taklidi, *öykü*'dür *(mitos)*" (*age.*). Aristoteles için, oyunda temsil edilen şey, kişiler değil eylemdir; eylem, dil ve müzik aracılığıyla aktarılır. Korku ya da acıma yaratan bir eylemin taklidi aracılığıyla seyircilerde uyandırılacak bu korkma ve acıma aracılığıyla oyundan beklenti, *katharsis*, arınmadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, Aristoteles için *katharsis*, Platon'da olduğu tarzdan ruhun arınarak, iyileşmesi, moral bir arınma yaşaması değildir sadece. Aristoteles, bunu haz olarak tanımlar. Yakından bakıldığında *katharsis*, seyircinin, kendisinin gerçekleştirmediği, yaşamadığı ve muhtemelen yaşamayacağı bir deneyimi, bir eylemi seyrederek, onunla karşılaşarak, kendi deneyimini genişletmesidir. Başka deyişle oyunun amacı, "acıma ve korku duygularından yoksun olan bu insanların bir defalık kendi kendilerinden koparılması ve insan deneyiminin bu tür yükseklik ve derinliklerinin farkına vardırılması ... deneyimimizin bu biçimde genişlemesi ve buna eşlik eden 'kendi kendimizi tanıma ve özsaygı'nın öğrenilmesi"dir (Ross, 1999: 328). Böyle tanımlandığında oyun, yalnızca ahlâksal bir arınmaya değil, başka olanla karşılaşma ve kendi deneyimimizi genişletme imkânı vermesi bakımından kendi kendimize kapalılıktan kurtulma ve zihnimizi diğerlerine açma etkinliğine yol açar. Arınma ruhun pasif bir etkilenimiyken, zihnimizi tanımaya açma ruhun etkin bir edimidir. O halde seyretme, Aristoteles için, oyunun anlamını kuran edimdir ve oyun bir temsil olarak bu kurmanın ortamıdır. Zihnin, tanımaya açılması ve genişlemesi etkinliği, Aristoteles için, estetik yargıdır. İşte bu öğe, seyretmenin aslında yargı edimi olduğunun belirlenmesiyle Aristoteles'te oyunun anlamı, eylemle karşılaşan seyircinin bu eylem hakkındaki hikâyesinde; daha doğrusu, sahnede ortaya konulan mimetik sözün seyircide yol açacağı değerlendirici, eleştirel ve ancak yeni bir söz aracılığıyla görünür kılınacak olan düşünmede bulunacaktır. Ancak, oyun, eylemin kendisinin değil, temsilinin sahneye konuluşu değil miydi? Seyirciler, eylemi seyreden bir yazarın hikâyesini seyretmektedirler; oyunun taşıdığı anlam daha baştan, oyunun yazarının, eylemi anlatanın anlatısında içerilen yargıdır. Estetik yargı bu nedenle, bir öznenin yargısına genişlemek, yargıyla karşılaşmadır; bu yargıyı temsil eden sahnedeki oyuncuyla değil, yazarın anlatısı dolayımıyla eylemin taşıdığı anlamla karşılaşmadır. Böylece Aristoteles'te oyunun taşıdığı esas dinamiğin, eylem ve anlatı arasında kurulan ilişkide yatacağı sonucuna ulaşabiliriz.

Gerçekten de Aristoteles için, oyun tümüyle eğitim aracı olarak tanımlanamayacak bir dinamiğe sahiptir ve bu dinamik, onun estetik niteliğinden gelir. Estetik nitelik, oyunu doğal olana indirgenemeyecek, ayırıcı anlamda insansal yaşayışla ilgili olan bir etkinlik olarak tanımlamaya yol açar. Bu durumda oyun, olumsallık ve özgürlük alanının bir etkinliğidir ve Aristoteles'in ifadesiyle oyun etkinlikleri, "faydalı ya da zorunlu oldukları için değil, yüksek ve özgür kişilere yakışır nitelik taşıdığı için" (Aristoteles, 1975: 236) sitedeki ya-

şamın ayrılmaz bir parçasıdırlar. Bu nedenle Aristoteles, Platon'un söz sanatlarını siteden kovup, bedeni kontrol etmeyi öğreten sanatları eğitimin aracı yapmasına karşı çıkarak, sitenin pratik yaşamının temelinde söz olduğunu, çünkü ayırt edici anlamda insansal olan yetinin konuşma olduğunu söyleyecektir. Aristoteles, tam bu noktada doğrudan Sparta modelini eleştirir ve bedenin kontrolü ve organik disipline dayalı bu eğitimin, insanı hayvan düzeyine indirgemek anlamına geldiğini belirtir; insanı hayvanlara yapıldığı gibi sert bir alıştırma yoluyla itaate uygun bir hale getirmek ya da bu yolla istenilen bir niteliğin kazandırılmasını sağlamak, insanı ahlâksal varlık, özgür karar verme yetisine sahip bir akıl/söz varlığı olarak değil, doğadaki zorunluluğa bağlı hayvanla aynı türden bir varlık olarak görmektir (bkz. Aristoteles, 1975: 236-237). Oysa kendisine özgü bir yaşam alanını, siteyi kurmuş insan, zorunluluk alanında değil, özgürlük alanında tanımlanmalıdır ve bu tanım onun bir söz ve eylemin öznesi olmasından gelir. Bu anlamda Aristoteles'te oyun, Platon için olduğu gibi ruhun ve bedenin bir düzene uygun hale getirileceği bir terbiye süreci olarak değil, insansal özgürlüğün ifade alanı bulduğu bir etkinlik alanı olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada Aristoteles, oyunu, temsili, özel alana ait bir etkinlik olarak değil, yurttaşlık kültürünün yüksek seremonilerinden biri olarak tanımlayan Antik Yunan tragedya kavrayışına bağlanır; bu kavrayışta oyunda biraraya gelen seyirciler birliği, halk meclisinin, *ecclesia*nın biçim değiştirmiş halidir (bkz. Sintomer, 1999: 375-376). Oyun, tıpkı, mecliste olduğu gibi, özgür bir söz ve eylemin diyaloğa girdiği alandır. Özgürlüğün dışa vurumu, Aristoteles için sözdür: oyunda sahneye konulan hikâye, mitos ile bu hikâyenin anlamına kendi zihnini genişleten seyircinin sözü. Bu, bir taklit, temsil aracılığıyla insanlar için görünür kılınan bir eylemin, ancak bu görünürlük sayesinde içinde taşıdığı anlamı yayabileceği, bu anlamı diğer insanların tanımasına sunabileceği, yani ancak bir seyretme etkinliğiyle eylemin kalıcılığının sağlanabileceğini söylemektir.

Seyretmenin, zihnin kendi tikel kapalılığından çıkıp, başka tikel durumların anlamına yayılmasıyla genişlemesi etkinliğinin, ancak özgür bir insanda yaratılabilecek bir haz, zevk olduğunu belirtirken Aristoteles, bu hazzın kaynağını sözde, eylemin anlatısı anlamında sözde bulur (Aristoteles, 1995: 39). O halde seyircinin oyundan aldığı haz, onun aracılığıyla yaşamadığı bir deneyimi *tanımas*ında yatar (*age.*: 70). Tanıma, hem sahneye konulan eserin özünde, yazarın anlatısında hem de seyircinin hayalgücünde gerçekleşir.[5]

Tüm bu açıklamaların ışığında denilebilir ki, Aristoteles için oyun, seyretme ile vardır, yoksa eylem kendi tikel gerçekleşmişliğine kapalı kalır, anlamı taşınmaz. Oyun, gerçekleşmiş bir büyük eylemin söz aracılığıyla diğerlerine anlatıldığı bir etkinlik olarak, aslında bu eylemin ve taşıdığı anlamın toplumun ortak

5 Tanıma ve haz ilişkisi konusunda bkz. Ricoeur, 1983: 97-101.

*hafıza*sına sokularak, kalıcılaşmasının bir aracıdır. Estetik beğeni, seyircinin eylemi ve anlamını tanıması, kabul etmesi, onaylaması sayesinde eylem, ortak hafızaya kaydolacaktır.

Eylem, anlatı ve hafıza arasında kurulan bu Aristotelesçi diyalektik, Aristoteles'in insansal yaşamın örgütlenmesini Platon'dan farklı kavramlarla düşündüğü de göz önüne alındığında oyunun işlevi bakımından kökten bir biçimde farklı bir sonuca yol açar. Platon için oyun, bir modele uygun alışkanlıklar kazandırmanın aracıydı; ya da bir mitos, ideal aracılığıyla biçimlendirerek, bu ideale uygun bir ethos içine sokmaktı. Başka deyişle Platon için, oyunda sahnelenen hikâye, mitos, bir model, ideale uygun bir düzen modeliydi ve bu anlamda oyun aracılığıyla tesis edilecek olan ethos, herkesin bu model içinde taşıyacağı yere uygun hale geleceği bir bireysellikten arınma idi. Oysa Aristoteles için mitos, bir modele, bir ideale değil, yaşamın döngüsel zorunluluğu içinde bu döngüselliği kıracak bir biçimde gerçekleşen bir eylemin hikâyesine işaret eder; bu anlamda hikâye, mitos, daha önce görülmemiş olan, benzersiz olan, bu nedenle de yaşamın olumsallığına bağlı olan bir eylemin anlatısıdır. Gerçekleşmesi mümkün olanın gerçekleşmesidir büyük eylem ve ancak bu türden eylemler mitos olabilir. Bir imkânı gerçek haline getiren iradenin taşıdığı büyüklüktür, eylemin büyüklüğü ve anlam da bu büyüklüğün taşıdığı şeydir: zorunluluğu kırma, benzersiz olma. Bu büyüklüğün insansal beğeniye sunulması aracılığıyla oyundan beklenen, bir biçimlendirme değil, insansal özgürlüğün ifadesiyle karşılaştırmak, seyirciye insan olmanın ulaşabileceği büyüklüğün, özgürlüğü gerçek kılma potansiyeli olduğunu anlatmak ve bu dolayımla onda insan olmanın anlamını kendi tikelliği dışında başka anlamlarla genişletmektir. O halde oyunla, bir eylemin *mimesis*i aracılığıyla tesis edilmek istenen *ethos*, bir düzene uygun alışkanlık durumu değil, insansal biraradalık için gerekli bir ortak duygu içine girebilmektir; ortak duygu, insanın kendi tikelliğinden çıkıp, tüm diğerlerini tanıma ve bu tanıma aracılığıyla kendisinden başka olanı, kendi insan tanımının içinde kapsama sayesinde oluşabilir.

Şimdi tüm bu açıklamaların ışığında denilebilir ki, iki farklı oyun kavrayışının bizi götürdüğü iki farklı tarihsel deneyim söz konusu: Sparta'ya karşı Atina. Platon -en azından *Devlet*'te- Sparta modelini kavramsallaştırırken, Aristoteles Atina Demokrasi deneyimini kavramsallaştırmaktadır. Platon için oyun, biçimlendirici bir etkinlikken, Aristoteles için eylem ve onu seyredenin anlatısı arasında kurulan aktif bir ilişki, anlamlandırma, değerlendirme ve ortak hafızaya katılacak olana karar verme etkinliğidir. Platon için oyun, bir egemenlik sistemine uygun bir düzenek, bu sistem tarafından işleyişi belirlenecek bir eğitim aracı ve nihayet aslında düzenin bekası için toplumu biçimlendirici bir ortam, bir dolayımken; Aristoteles için oyun tam da düzen-dışı olanın anlamının keşfi demektir, alışılmadık olanın, beklenmedik olanın gerçekleştirilmesinin hikâyesidir. Aristoteles oyunu düzene uymada değil, farklılık ve bireyselliğin

ortaya konulmasıyla insansal yaşamın özgür kapasitelerini açığa vurmada temellendirir. Çünkü Aristoteles'in politik sorunu, iyi yaşamın ne olduğu sorunu, iyi yaşam idealinin ne olduğu değil, kendi özgür edimleriyle kendilerine özgü bir yaşam kurmuş söz varlıklarının, nasıl birarada yaşayacaklarına birlikte karar verme sorunudur. Bu nedenle, politik iyi, Aristoteles için, bu dünyayı aşan bir yerde, öte dünyada ya da uzak bir geçmişte yatan statik bir öz, model ya da idealde değil, toplumun ortak karar verme yetisinde açığa çıkacak olan ortak duyunun içindedir; ortak duyu yurttaşın tüm diğer yurttaşları farklı olan olarak tanıması ve yurttaşlık tanımını bu farklılıklara genişleterek müşterek olanın tesisinde bulması demektir.

Eğer oyunu ve onunla ilişkilenmeyi, insansal özgürlüğün ifadesi çerçevesinde kavramsallaştıracaksak, Sparta tiranlığı ve onun modern çağlardaki mimesisi faşizm ve totalitarizmin oyunla biçimlendirmesine karşı, bir demokrasi deneyiminin mümkün mimesisi için oyunla nasıl ilişkilenilmesi gerektiğini sorunsallaştırmalıyız. Eğer, oyunla, onun taşıdığı mit, sembol ve bu sembolün kazanması için ilişkilenirsek, Platon'un idealine uygun bir biçimlendirme ortamına sokulmuşuz demektir. Oyunu, bir mücadelenin, bir kavganın sahnelenişi olarak görüp, oyunla birlikte kazanmaya girildiği her durum, yurttaşlara kölelerin öldürttürüldüğü Sparta Arenasına girmektir; bu, oyunu bir savaşın biçimlendirici temsiline indirgemektir ve oyun dışında oyunu kendi bekası için belirleyen bir düzen ilkesinin olduğuna işaret eder. Seyircinin bu türden oyuna sokulması, onun istenilen bir düzene sokulmasıdır. Oyun aracılığıyla, bir mitin, bir sembolün, bir özün bu sembolü, bu özü taşımayanla mücadelesini temsil etmek, oyunu izleyenleri bu sembollere bağlananlara indirgemek, seyircinin oyunda ortaya konulan performansla kendi sembolünün kazanması mücadelesi olarak ilişkilenmesini sağlamak demektir. Bu durumda oyun, hem sahnelenişi hem de seyirciyle girdiği ilişki bakımından bir *yapma*nın aracıdır, bir sembolle biçimlendirme, bir sembole bağlamanın. Artık söz konusu olan bir özgürlük edimini ortaya koyan bir performans değil, özgür yargılama, estetik değerlendirmenin yaratılması değil, başka olanın, farklı olanın yok edilişini simgeleyen bir kazanmayı sağlayan bir performanstır; artık aktör büyük bir eylemi temsil etmez, taşıdığı sembolün kazanmasının teknik bir aracına dönüşür. Burada açığa çıkacak olansa, yok edişin şiddetidir; semboller aracılığıyla oyunda açığa çıkan ve bu sembolleri taşıma tarzıyla seyircide açığa çıkan şey, kazanmanın yok etmekle özdeşleştirildiği bir duygu, şiddettir. Başka deyişle sahneye konulan bir kavganın temsili olduğuna göre, açığa çıkan bu kavganın aracı, şiddettir.

Oyunda ve oyun aracılığıyla yüceltilmiş bir şiddeti değil de, estetik hazzı tesis etmek, o halde, doğrudan Sparta'dan başka bir yaşayış, başka bir kültür tesis etmek anlamına gelir. Bu kültür için, oyunu seyretme ve bu seyretmenin görünüşe çıkarılması demek olan hikâye etmenin anlamını düşünmek gerek.

Başka deyişle, oyunda temsil edilen bir sembole bağlanarak oyuna girmeye karşıt olarak oyunu seyretmenin anlamını yeniden merkeze almak gerek. Bunun için, oyunda bir eylemi, bir aktörün eylemini ya da bu eylemin temsilini görmek ve bu eylem ya da temsilin taşıdığı büyüklüğü anlamak, bu büyüklükte insansal etkinliğin taşıdığı bireysellik, farklılık, alışılmadıklığı kavramak gerek. Seyretmek, oyunda ortaya konulan performansı, kendi deneyimimizi genişleten, başka olanı, daha önce tanınmadık bir değeri tanıtan bir edim olarak kavramaktır. Bu kavrayışın dile dökülmesi, seyredenin anlatısı aracılığıyla bu biricik eylem, aktörün performansı, insanlar arası diyaloğa sokularak kalıcılaşacak ve bu sayede insanlar arası bir ortak duyunun tesisi için, zihnin başka, farklı olanı kapsaması sağlanacaktır. Bu, bireyselliğin tanınması aracılığıyla, müşterekliğin sağlanmasıdır; çünkü müşterek olan, sahip olunan bir öz değil, paylaşılan ve ancak paylaşma aracılığıyla yaratılan bir anlamdır. Müşterek olan, ancak kendi tikelliğimize kapalılıktan kurtulma, kendi tikel kavrayışımızı sanki bir özün ifadesiymiş gibi algılamaktan kurtulma, farklı olanı tanıma ve bu farklılık ve başkalıkla zenginleşerek, kendimizde tanıdığımız anlamı genelleştirmeyle tesis edilebilir. O halde, Platon'un düşlediği gibi toplumu birleşik bir bütünlük, bir sembolün ayrılamaz bir biçimde bağladığı bir birlik, ancak geometrik bir şekilde birarada tutulabilecek bir düzenlilik alanı olarak değil, farklılıklar arası bir ortak duyunun tesisiyle oluşan bir biraradalık olarak dönüştürmenin yolu, oyunu da bu türden bir biraradalık, farklılıkların karşılaşma alanı olarak kurmaktır. Bunun için, oyunda ortaya konulan eylemin hikâyelerinin karşılaşması, sözün dolayıma girmesi gerekir.

Oyunun sembollere bağlanma alanı olarak biçimlendirildiği ve böylece totalitarizmin dayandığı bir kitle kültürünün açığa çıktığı bir ortamda, farklı bir oyun kültürü için seyretme ve bu seyrin dile geldiği anlatının imkânı ve bu türden bir anlatının sahip olabileceği dönüştürücülüğün ne olduğunu sorgulamak gerekirse, bir yandan bu türden bir anlatıyı ortaya koyacak öznenin imkânını diğer yandan da bu anlatının gireceği diyaloğun imkânını tartışmak gerekir. Oyunda bir eylemi seyreden ve bu eylemi değerlendiren bir eleştirel, değerlendirici yargı öznesinin imkânı, Sparta düzenine girmemiş, belki de bir düzene uygun bir anılmaya uğramamış olanın imkânıdır. Bu türden bir özne, ancak eleştirinin taşıyıcılığıyla yakalanabilir ve eleştiri düzen-dışında olmaktır. Bu türden bir eleştirel düşünmenin kendi özgür estetik yargısını dile dökeceği anlatının gireceği dolayımın ne olduğu bu anlamda daha da önemlidir. Bu anlatının diyaloğa girmesi, ancak bu türden anlatılar ortamının varlığıyla mümkündür. Açık ki, sahnelenen bir kavganın destanıyla, sahnelenen bir eylemin hikâyesi söz olmak bakımından aynı düzlem ve değerde değildir; hatta ilki bir söz değil şiddetin temsiliyken, ikincisi bir anlamın hikâyesidir ve bu ikisinin yan yana gelmesi mümkün değildir. Şiddet sözün ortadan kalkmasıdır. Şiddeti ortadan kaldıracak bir söz dolayımı ise, şiddetin ortamında yapılamaz. O halde, bu

türden dönüştürücü ve bir ortak duygunun yaratılması peşindeki söz, anlatı, öncelikle bu hikâyenin gireceği bir diyalog ortamının yaratılmasıyla kendi imkânını gerçek kılabilir.

KAYNAKÇA

Argın, Şükrü (2003) "Boş Zaman'ın Toplumsal Anlamı Üzerine", *Nostalji ile Ütopya Arasında* içinde, Birikim Yayınları, İstanbul.

Aristoteles (1995) *Poetika*, çev. İ. Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Aristoteles (1975) *Politika*, çev. M. Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Elias, N. (1987) "Le sport, l'Etat et la violence", *Actes de la recherche en sciences sociales*, no.6.

Ricoeur, P. (1983) *Temps et récit I*, Edition du Seuil, Paris.

Ross, D. (2002) *Aristoteles*, çev. A. Arslan vd., Kabalcı, İstanbul.

Platon (1992) *Devlet*, çev. S. Eyüboğlu ve M.A. Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Lacaue-Labarthe, P. (1987) *La Fiction du politique*, Christian Bourgois Ed.

Sintomer, Y. (1999) *La Démocratie impossible*, La Découvert, Paris.

Anlam ufuklarında bir kaynaşma: Oyun ve spor

*Şebnem Pala**

İnsanı insan yapan özelliklerden biridir kültür üretmek. Ancak yaşama tutunabilmek için ürettiği bu şeyin cenderesinden kurtulabilmek için de oyun oynar insanoğlu. Bununla ilgili de bir kültür yaratır yine. Bir bakıma günlük yaşamdan uzak, sınırların zorlandığı farklı bir deneyim yoluyla özgürleşme güdüsü, insanı ölüm ile hayatta kalma ve acı ile haz arasında riskli bir seçime zorlar. Huizinga'nın (1970: 24) deyimiyle oyunun ciddiyet dışı algılanışı, onun ciddi bir şey olmadığı anlamına gelmez. Oyunla birlikte insanın bu tarzda kendi sınırlarını zorladığı spor da bu ciddiyetin yansıdığı kültür alanlarından biridir.

Bu yazı, Huizinga'nın kültürü üreten, hatta ondan da önce varolduğunu iddia ettiği oyunun ve oyun oynama kapasitesine sahip *homo ludens*in sınırlarını konu ediniyor. Ancak oyun gibi bu denli geniş bir kavramın sınırları çizilebilir mi? Sorunun peşinden giden ve oyun denilen süreçleri, birbiriyle olan benzerlikleri ve bağlantılılıklarıyla değerlendiren Wittgenstein (1968: 32), oyun kümelerinin, birbiriyle kesişen ve üstüste binen, yer yer bütüne ilişkin, yer yer de ayrıntılara ilişkin benzerliklerden oluşan karmaşık bir ağ gibi oldukları görüşündedir. Bu benzerlikler, ailevi benzerliklerimiz gibidir. Aynı soydan geldikleri halde biçim ve içerikleri, kodları ve uzlaşımları oldukça farklılaşmış olabilir. Oyunlar, eğlence, şans, beceri, yarışma olarak adlandırdığımız başka birçok şeyle doğrudan ya da dolaylı bağlantılılıklar taşımaktadır. Bu bağlantılılıklar, oyun kavramını iyiden iyiye genişletip esnetmektedir. Bu bakımdan, oyun kavramının, kesin belirlenmiş sınırları olmayan, bulanık çerçeveli bir kavram olduğu söylenebilir.

Böylesi bulanık çerçeveli bir kavramın, oyun kavramının sporla ilişkisini kurmayı amaçladığım bu yazı, bugün spor dediğimiz etkinlikler bütününün,

(*) Başkent Üniversitesi, İletişim Fakültesi.

oyunla ailevi benzerlikleri, akrabalıkları olsa da insanlık tarihinin çeşitli katmanlarındaki çatlaklardan ilerleyerek oyundan farklılaşma serüvenini konu alıyor. Yazının temel izleği, oyunun geçmişten günümüze aldığı görünümlerin spordaki izdüşümleridir. Bu haliyle yazı, modern spor türlerinin, halk arasında yaygın olan oyunların daha ilerlemiş ve üstün varyantları olarak doğrusal bir evrim geçirdikleri görüşünün peşinden gitmiyor.

Kuşkusuz yazı, ağ gibi bir yapısı olan spordaki faaliyetlerin ve eyleyenlerin (*agents*), zaman mekân ekseninde aldığı görünümlerin serimlenmesini de kapsamına dahil ediyor. Bu serimlemeyi Bakhtin'in zaman ve mekânı bir tek kavramda kaynaştırdığı kronotop yardımıyla yapmaya çalışıyorum. Bakhtin'in (2002: 84)[1] insan imgesinin özünde kronotopik olduğu fikrinden hareketle, spor ve oyunun arakesitindeki insan imgesiyle ilgileniyorum. Zamansal ve mekânsal görünümlerin birbiriyle kaynaştığı, zamanın mekâna özgü, mekânın zamana özgü hareketleriyle yüklü ve onlara duyarlı olduğu kronotop sayesinde spor ve oyunun *burada ve şimdi* anlamlandırılabileceği fikrinden yola çıkıyorum. Bakhtince söylersek, tarihsel olarak meydana gelen, sürekli değişip dönüşen spor pratikleri ve eyleyenlerle birlikte "zaman, sanki mekânla kaynaşarak" spor mekânının içine akmaktadır. Tarihsel seyri içindeki sporun değerlendirmesi bu görünümlerle birlikte olanaklı görünüyor.

Sporun, tıpkı oyun gibi, uzamsal ve zamansal mesafeyle birbirinden ayrılan çok sayıda bedensel ve kültürel pratiği içine alan, açık uçlu sınırlılıkların, iktidar ve erk mücadelelerinin eşlik ettiği, yer yer rastlantısal, değişken, sıklıkla da belirli kültürel ve toplumsal eğilimlerin etkisiyle içiçe geçen karmaşık bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle sporun, tarihsel serüveni içerisinde, gerek uzamsal gerek zamansal çeşitli patikalardan geçtiği önkabulünden hareketle, geçmişe bir projeksiyonla sporun günümüzdeki görünümlerinin izini sürüyorum. Kuşkusuz spor ve farklı sosyal kültürel alanların oluşturduğu etkileşimle oluşan tarihsel arayüzlerdeki hareketler ile sporun günümüzdeki oluşturduğu görünümler arasında bir koşutluk, süreci anlamayı kolaylaştıracaktır. Diğer bir deyişle asıl hedefimin, sporun günümüzdeki görünümlerini anlamlandırabilmek olduğu söylenebilir.

1 Bakhtin'e göre (2002: 84), olayların ya da kişilerin gerçek bir tarihsel zaman ve mekânda biraraya gelmeleri, karmaşık ve değişken bir süreçtir. Edebiyatta sanatsal olarak dile getirilen zaman ve mekânda ortaya çıkan ilişkilerin, birbiriyle içkin bağlantısına kronotop (*chronope*) adını veren Bakhtin'in amacı, mekân ve zamanın birbirinden ayrılmazlığını vurgulamaktır. Bir bakıma kronotop, zamanın ve mekânın birbirlerini karşılıklı gerçekleştirme tarzlarının tarihsel görünümleri olarak da değerlendirilebilir. Yazı süresince Bakhtin'in ayırt ettiği üç kronoptan, yani karşılaşma, yol ve eşik'ten yararlanıyorum. Karşılaşma kronotopunda zamansallık vurgulanır; burada duygu ve değerler yüksek yoğunluktadır. Yol kronotopunda rastlantı ve anlatı ön plandadır. Eşik kronotopunda yaşamı değiştiren bir karar ya da dönüm noktası ve bunu izleyen yenilenmeler, dirilişler veya yok oluşlar yer alır. Kanımca bu üç kronotop, oyun ve sporun tarihsel seyrinde önemli uğrakları serimlemede yararlı olacaktır.

Kurallar ve ethos

Kişiyi, oyun ve sporu aynı zeminde değerlendirmeye götüren, paylaştıkları ortak özellikler gibi görünüyor. İkisinin de çoğunlukla ayırt edici bir *telos*u ve *ethos*u vardır. Bu iki nitelik hem oyunun hem de sporun kurallı düzenlilikler ve tekrarlara dayalı bir süreç olmasını da beraberinde getirir.

Oyunun, kökeni açısından düşünüldüğünde, keyfî olarak belirlenmiş kurallardan meydana geldiği ve sürekli olarak oynanmasını kurallara yönelik uzlaşımlara borçlu olduğu görülür. Ancak çoğu zaman bu kuralların kim tarafından, ne zaman konduğunu sorgulamadan oyun oynarız. Kurallar bize oyunun ne zaman kurallı oynandığı, ne zaman kuralsızlaştığına yönelik bir rota gösterir. Oyunda kimin mızıkçılık yaptığına, kimin kuralına göre oynadığına bu rotaya bakarak karar veririz. Her oyunun bir başı, bir de sonu vardır. İç işleyişindeki düzenlilikler, tekrarlar ve bölümleri kabul ederek, bu rota dahilinde yaratıcılığın ve özgürlüğün sınırlarını zorlayabiliriz. Bu rotayı izlemenin sonunda ulaşılacak hedef yalnızca o oyuna özgü bir hedeftir. Görünürdeki amaç eğlenmek ya da galip gelmek olsa da, örtük olarak arzulanan 'karşılaşmaktır'. Karşılaşmada hedeflenen, aynı anda hem günlük yaşamın gerçekliğini geçici de olsa askıya alma, böylelikle de ne tam oyunun içinde ne tam dışında olma durumunu tecrübe etme, hem de ötekiyle karşılaşma ve riske girme fırsatını kullanabilmektir. Karşılaşma, kendi içinde tanıma ve tanımama motiflerini de içeren (Bakhtin, 2002: 98) anlamlandırma sürecinin en temel evresidir.

Her spor dalına ve oyuna, özgül niteliklerini kazandıran donanım ve donatım bütünü, bir bakıma ona bir kimlik ve kimliği görünür kılabileceği, tanınabileceği bir alan kazandırır. Bu alan, ister bir satranç tahtası ister yeşil bir golf sahası olsun, bu alanda yer alabilmek bir donatım ve donanım gerektirir. Geniş top oyunları dağarcığı içinde bir top oyununu diğerinden farklılaştıran şey, fiziksel mekân ve kurallarla birlikte oyunu olanaklı kılan malzemenin farklılığıdır. Buna ek olarak, tıpkı oyuncunun, satranç taşlarının alanda aldığı farklı biçimlerinin onlara farklı roller ve sorumluluklar yüklediğinin ayırdında olması gibi, bir spor oyunundaki oyuncular da bu alanda farklı rollerinin ve sorumluklarının farkında oldukları donanıma sahip görülürler. Bu donanım oyunun ve sporun kurallı eylemlerinin farkında olmayı gerektirir.

Huizinga (1970: 68), kültür ve oyun bağlantısının, oyunun, ya bir topluluğun ya bir grubun ya da karşılıklı olarak iki grubun kurallı eylemiyle ilişkisinde kurulabileceğini vurgular. Oyunun başat niteliklerinden olan gerilim ve belirsizlik, beraberinde kazanma hedefini ve rekabeti de getirir. Beceri, bilgi, meziyet, cesaret ve güç unsurlarının biraraya gelmesi, oyundaki gerilimi artırır. Huizinga (1970: 72), kazanmanın oyun eyleminin maddi bir sonucundan çok, oyunun oynanmış olmasıyla ilişkili olduğu, yenilen taraf olunsa bile oyuna katılmanın, özellikle de seyircilerin varlığı ve sayısıyla daha da yoğunlaşacağı gö-

rüşündedir. Çünkü galibiyet ancak ötekine karşı oynandığında mevcuttur. Seyircinin orada olma olasılığı bile oyunun sürdürülebilmesi için gerekli koşuldur. Kazanmış olmak, altın madalya gibi bir ödülde somutlaşabileceği gibi, simgesel düzlemde zafer, onur, itibar, prestij gibi hem sporcunun hem de duruma aracılık eden diğerlerinin kazandığı bir ayrıcalık olabilir. Dolayısıyla Huizinga'nın gündelik yaşamdan farklı, ciddi olmayan bir düzlemde oyuna yer bulduğu söylenebilir. Benzer bir eğilim taşıyan Geertz'in (1972: 443) görüşleri de bunu destekler biçimdedir:

> Horoz dövüşü yalnızca horozlar için 'gerçekten gerçek'tir. Kimseyi öldürmez, iğdiş etmez, kimseyi hayvan konumuna indirmez, insanlar arasındaki hiyerarşiyi değiştirmez ya da yeniden düzenlemez, hatta geliri belirgin bir biçimde yeniden bölüştürmez.

Bali'deki horoz dövüşünü spor olarak adlandıran Geertz'in, tıpkı dünyada araba yarışı, boğa güreşi ve dağcılık olmak üzere üç tane gerçek spor olduğunu iddia eden Hemingway gibi, oyun ve spor arasındaki sınırı belirsizleştirdiği söylenebilir. Ancak Geertz'in amacı, horoz dövüşünün Bali'deki kasaba toplumunda olan bitenler üzerine eğretilemeye dayalı bir yorum olduğunu göstermektir. Bu dövüş, Balililerin kendi toplumlarına ilişkin birbirlerini anlamak üzere ürettikleri kolektif bir anlamdır; horoz dövüşü, insanları sabit hiyerarşik mertebeler halinde sınıflandırma ve kolektif varoluşun büyük kısmını bu sınıflandırma etrafında örgütleme gibi bütünlüklü bir mesele üzerine toplumsal bir üst-yorum sunar (Geertz, 1973: 440).

Yaşadığımız dünya üzerindeki kültürel çeşitliliğin, toplumun temsil, inşa ve yeniden üretiminin yansıdığı benzeri üst-yorumların mevkii olduğu düşünüldüğünde, bir kültürel etkinlik olarak sporun mikro, mezo ve makro düzeyde örgütlenmiş kendine özgü ritüel ve törenleri, mit ve simgeleri, idealleri ve ideolojileri, organizasyonları, rolleri ve eyleyenlerini kapsayan ve bütün bunların birbiriyle etkileşim halinde olduğu karmaşık bir sistem olarak tasavvuru mümkündür. Bu bakımdan, bugün bağımsız bir bedensel faaliyetler bütününün spor olarak adlandırılabilmesi için bu makro sistemde kabul görmesi gerekmektedir.

Örneğin, bir güreşçinin Kırkpınar'daki ritüel ve dramaturgi unsurlarını uluslararası spor yarışmalarında sergileyebilmesi ya da bir sokak eğlencesinin de spor olarak kabul edilmesi kısmen sistemin öngördüğü şartlara bağlıdır. Kırkpınar'daki güreşlerin bugün de yerel bir festivalde gerçekleştirilen bir oyun gibi görülmesinin nedeni hem bedene özgü pratik bilginin farklı biçimlerde inşa edilmesinden hem de yukarıda sözü edilen örgütlenme alanına yalnızca yerel düzeyde eklemlenebilir olmasından kaynaklanmaktadır. Tıpkı ulusal bağımsızlığını ilan eden bir toplumun başka devletlerce kabul görmediği sürece bağımsız bir ulus-devlet gibi hareket edememesi gibi, uluslararası kuruluşlarca tescil

edilmeyen bir oyun faaliyetinin de kitleselleşebilmesi ve ulusal veya uluslararası spor sisteminde yer alması olanaklı değildir.

Diğer bir deyişle spor da oyun gibi kültürel bir alandır ve spora ilişkin çözümlemelerin ortak önkabulü, spor dallarını oluşturan alanların kendi özgül işleyişlerini imleyen uzlaşımlarla kabul gören genel yasaları, tarihi, özgül hedeflerin ve çıkarların dayandığı bir mücadele uzamı ve bu uzamdaki iktidarın dayandığı fiziksel, ekonomik, toplumsal ve sermayeyi özgülleştiren koruma stratejileri olduğu fikridir (Bourdieu, 1997: 103).

Spor, gerek bütünlüklü olarak gerekse tek bir dal alanında özerk bir tarihe sahiptir. Bu özerklik, onun hem tarihin hem de kendi tarihinin iktisadi, siyasi ve kültürel olaylarında yansımasını bulup onlardan etkilense bile, kendine özgü temposu, evrilme yasaları, krizleriyle özgül bir kronolojiye sahip olmasından gelir (Bourdieu, 1997: 160).

Dolayısıyla oyun ve spor alanlarını hem farklılaştıran hem de birbirine yakınlaştıran nitelikler, iki alanın bedenle ve mekânla ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. Her kültürel alanın içinde yeşerdiği kültürel iklimle bağlantılı farklı bir beden tasarımı, buna bağlı olarak her etkinliğinin de farklı bir beden kültürü olduğu söylenebilir. Oluşturulan bu kültürlerin herbiri farklı bir felsefi temele dayandırılır. Eğer beden kültürünün felsefi temeli, kazanma yönelimliyse sporun temel hedefi, mutlak ya da göreli bir zafere odaklanmaktadır. Eğer vurgu zaferden çok egzersize, sağlıklı ve formda olmaya yapılıyorsa, o zaman çok daha farklı bir etkinlik görünümü ortaya çıkacaktır. Her bir beden kültürü, farklı biçimlere sahip alanlar, ideolojiler ve güç biçimlerini de beraberinde getirecektir. Bu bakımdan mücadele odaklı sporların tarihteki görünümlerinin, günümüzde sporun aldığı görünümlerde etkili olduğu söylenebilir. Bu görünümler, oyunun ayinle, törenle, simgesel-dinsel alanla ilişkisinde, diğer bir deyişle oyunun kültürel pratikle ilişkisinde kendini göstermektedir.

Benzer bir biçimde sporun da, eyleyenler arasında bir etkileşim tarzı olan kültürel pratiklerle, ritüelle, dramayla, sanatla, savaşla ilişkisi kurulabilir. Bu kültürel pratikler, birbakıma insanı anlamanın metaforları olarak da kabul edilebilir. Bu açıdan bir eyleme pratiği olarak spor, amaca ulaşmak için işe koşulan bir stratejinin dışavurumu olduğu kadar, simgesel düzeyde kültürel üretimin ve pratiğin inşasının, örgütlenmesinin ve düşünürnünün bir yansımasıdır. Bu yansıma kültürün, bedenin ve 'ben'in eklemlendiği çeşitli alanların görünümlerini ve dönüşümlerini kapsar.

Karşılaşma

Çok eski zamanlardan beri güç, cesaret ve dayanıklılık gerektiren faaliyetlerin beden üzerinden temsili, beden kültürünün önemli bir bileşenini oluşturmuştur. İnsanlık tarihinin en eski efsanelerinin ortak yanlarından biri de, tarafların mü-

cadelesinde hedeflenenin yalnızca galibiyet olmamasıdır. İnsanlık tarihi boyunca oyun ile sporun birbiriyle ortakyaşarlığının oluşturucu ögelerinden belki de en önemlisinin, bedenle, ritüelle, muharebe ya da savaş çağrışımlarıyla birlikte, yaşamı anlamlandırmanın en kapsamlı metaforu diye kabul edilen 'karşılaşma' olduğu görülecektir. Bir metafor olarak karşılaşma, oyuncunun kendisiyle, rakibiyle, seyirciyle, hatta topyekün kültürle karşılaşması, simgesel olarak bu karşılaşma anında meydan okuduğu unsurlara yönelik güçlü olma isteğinin bir ifadesidir.

M.Ö. 3000 sıralarında Mezopotamya'daki Uruk kentinin kralı Gılgamış üzerine yazılan ve en eski efsanelerden biri kabul edilen *Gılgamış Destanı*'nın ana izleklerini, gücünü göstermek için Gılgamış'ın insanlarla ya da diğer canlılarla, yaptığı mücadeleler oluşturur.[2] *Gılgamış Destanı*'nda (Sandars, 1973: 74), Gılgamış'ın yabanıl Enkidu'yla güreşinde yenilgi olasılığı, Gılgamış'ın mutlak yok oluşu anlamına gelecektir. Oysa onunla boy ölçüşebilme yeteneğine sahip tek canlı olan Enkidu'yu alaşağı edebilmesi, gücünün, mutlak egemenliğinin hem kendine hem de halkına yeniden gösterildiği bir araç olarak işlev görür. Gılgamış'ın yengisi, Tanrı Enlil'in ona verdiği "örneğine az rastlanan bir egemenlik"le olası tehditlere karşı mutlak zaferinin onanması biçiminde de yorumlanabilir. Ancak karşılaşmalar, Gılgamış'ın şan ve şöhret kazanma tutkusunu perçinleyen ve aslında onun ölüme başkaldırısına rağmen trajik bir kahraman olarak ölümlülüğe razı olmasında bir dönüm noktasını da teşkil eder. Bir başka deyişle, *Gılgamış Destanı*, Gılgamış gibi tanrısal yeteneklere sahip biri için bile ölümün kaçınılmaz bir gerçek olduğunun ve insanın kontrol sınırlarının çok ötesinde bir durum olduğunun olumlanması olarak da okunabilir.

Yine, günümüzden yaklaşık 3000 yıl önceye dayanan Olmeklerin ardılı Mayaların yaradılışlarını anlatan kutsal kitapları *Popoh-Vuh*'daki (Yaşamın Şafağı) ana izleklerden biri, insanlar ile Tanrıların karşılaşmasını simgeleştiren top oyunudur (*chaah*).[3] Kuşkusuz Maya yaradılış efsanesi de farklı biçimlerde okunabilir. *Popoh-Vuh*, aydınlığın karanlığa, yaşamın ölüme egemen olma mitidir.

2 Bilindiği üzere, *Gılgamış Destanı*'nda kralı olduğu kente saldığı korku ve takındığı kibirli tavır ve şehvete olan düşkünlüğü yüzünden, kent halkı Gılgamış'ı, Tanrı Anu'ya şikâyet edip Yaratmanın Tanrıçası Aruru'dan da kendi yaratısı olan Gılgamış'ın hükümranlığına son vermesi için ona kendisi gibi rakip yaratmasını isterler. Aruru, Gılgamış'ı başka serüvenlere yöneltmesi için soylu, iri ve vahşi Enkidu'yu, Gılgamış'ın yansısı olarak yaratır. Toprak vücutlu Enkidu ile Gılgamış, karşılaştıkları ilk anda güreşe tutuşurlar. Gılgamış Enkidu'yu yener; sonra dost olurlar. Gılgamış'a aşık olan Tanrıça İştar, beraber olduğu bütün ölümlüleri öldürdüğü bilindiği için Gılgamış tarafından reddedilir. Öfkeyle dolan İştar, Gılgamış'ı yoketmek için babası Tanrı Anu'dan Gökyüzü boğasını alır. Gılgamış boğayı Enkidu'nun yardımıyla yener. Enkidu rüyasında Tanrıların kendisinin ölümüne karar verdiklerini görür. Hastalanıp ölen Enkidu'nun ardından Gılgamış'ın ölümün gerçekliği karşısında korkuya kapılarak, ölümsüzlüğe ulaşmanın çaresini öğrenmek için tufandan kurtularak ölümsüzlüğe kavuşan büyük dedesi Utnapiştim'e gitmek için yola koyulur. Karşılaştıklarında Utnapiştim Gılgamış'a pekçok öğütte bulunur ve ona insana yitip giden gençliği geri veren bir bitkinin yerini söyler. Gılgamış bitkiye erişir ancak onu bir yılana kaptırır. Destan, Gılgamış'ın ölümlülüğe razı olmasıyla son bulur (Sandars, 1973).

3 İki erkek kardeşin top oyununun gürültü patırtısı yer altı dünyası Xibalba'nın tanrılarını kızdırınca, oyunculara meydan okuyarak onları Xibalba'ya top oynamaya çağırırlar. İki kardeş bu daveti kabul ederek yeraltı dünyasına giderler. Xibalbalılar onları yener ve sonra da kurban

İnsanın becerisi ve şerefle ilişkili doğaüstü güçler tarafından yönetilen, birbirine zıt güçlerin zaman dışı mücadelesinin simgesel bir temsilidir.

Popol Vuh'da sözü edilen (Tedlock, 1985) top oyununun yansımalarına, daha sonraki dönemlerde Latin Amerika'nın birçok bölgesinde *Pok-Ta-Pok* ya da Aztekçe *tlachtli*[4] gibi isimler alan top oyununda da rastlamak olanaklıdır (Vaillant, 1950). Bu oyunda oyun ile gerçek yaşam, mitos ile gerçeklik birbirine karışır. Öyle ki, oyunda kaybedenler kurban edildiklerinden -Mayalar tanrıların insan kurban edilerek sakinleştirilebileceğine inanıyorlardı- oyun oynamanın doğrudan yaşama meydan okumak anlamına geldiği, taraflardan birinin mutlaka kaybedeceği düşünüldüğünde de, oyuna başlarken pazarlık konusu edilenin doğrudan yaşamın kendisi olduğu görülür. Top oyunu, iyi ile kötünün karşılaşması olarak karşımıza çıkar.

Oyunun kuralları, inanç sistemiyle ilişkisi, kullanılan ekipmanlar, siyasi içerimleri *tlachtli*nin önemli yönlerini oluşturur. Ritüel ve şans unsurunun aynı anda yer aldığı, kutsal sayılan bu seyirlik oyun, seçkinlerin önünde oynanırdı. Oyun, Amapan ve Uappatzin gibi oyunu kutsayan tanrılara ve Aztek savaş tanrısı Huitzilopochtli'ye adanmış bir ritüeldi. Eğer bir takım sayı yaparsa, baş rahip takımın zaferini ilan ederdi. Oyun sırasında sayı olmazsa, kazananın kim olduğuna yine rahip karar verirdi. *Tlachtli* bittiğinde, mağlup takımın oyuncularından biri seçilerek kendisine sakinleştirici bir içki verilirdi. Bundan sonra bir rahip oyuncunun ya kafasını gövdesinden ayırır ya da kalbini çıkarırdı. Kurban edilen oyuncunun yarı kutsal bir mertebeye eriştiği; bunun için seçilmiş olmanın da büyük bir şeref olduğu kabul edilirdi.

Bugün *Popoh Vuh*'daki sahanın (*hom*) Quiché dilinde mezarlık olarak anlam

ederler. Kardeşlerden birinin kesik başı, sukabağı ağacına asılır. Kesik baş buradan Kan Toplayıcı Tanrı'nın kızı Kan Kadın'ın eline tükürerek onu hamile bırakır. Kan Kadın'ın doğurduğu ikizler Hunahpu ve Xbalangue (Kahraman İkizler) yeraltındaki tuzaklardan kurtulup, top oyununda başarı olsalar da Xibalba tanrıları tarafından kurban edilir ve yakılırlar. Külleri nehre atılan ikizler yeniden doğarak sihirbazlık yeteneklerine sahip oyuncular olarak yeniden Xibalba'ya giderler. Xbalangue, sihir kullanarak Hunahpu'nun başını kesip yeniden birleştirerek onu diriltince, Xibalba tanrıları çok etkilenirler. İkizlere kendilerini kurban edip yeniden hayata döndürmeleri için yalvarırlar. Xibalba tanrılarının isteğini yerine getiren ikizler onları kurban eder ama yeniden canlandırmazlar. Böylelikle, İkizler yeraltı dünyasının üstesinden gelmeyi başararak yaşayan dünyanın yer altı dünyasına egemen olmasını sağlarlar (Tedlock, 1986).

4 Günümüzden yaklaşık 3000 yıl önce Güney Amerika'da "kauçuk kullanan halk"olarak bilinen Olmekler, kuralları ve törenleriyle bu oyunun mucitleri olarak kabul edilmektedir. Honduras'dan Arizona'ya kadar oynanan *tlachtli*nin, Aztekler ve Tolteklerce de oynandığı bilinmektedir. Oyunun ritüel ve kurban amaçlı yanının giderek köreldiği ve Latin Amerika'daki birçok kültürde eğlence ve spor amaçlı oynandığı söylenebilir. Tlachtli oyunu I şeklinde dikdörtgen bir sahada, sert kauçuktan yapılmış bir topla oynanırdı. Birbirine paralel iki duvarla sınırlandırılan sahanın ortasında bir duvara dikey bir biçimde geçirilmiş ahşap ya da taştan bir halkanın içinden doğal kauçuktan yapılmış yaklaşık 2,5 kilogram ağırlığında zıplayabilen bir topun geçirilmesi hedeflenirdi. Oyuncular bunun için kollarını, kalçalarını ve dirseklerini kullanırdı. Eğer top bedenin başka yerlerine değerse takım puan kaybederdi. Oldukça şiddet içeren bir oyun olan *tlachtli*de her takımda 4-5 oyuncu bulunurdu. Düşme, çarpışma ya da kauçuk topun çarpması sonucu şiddetli yaralanmalara karşı oyuncular gövdelerine koruyucu yastıklar takar, başlık eldiven ve dizlikler giyerlerdi. Topun yere değmesine izin verilmeyen oyunda sayı kaydetmek oldukça zor ve nadirdi (Vaillant, 1950).

değişikliğine uğraması (Tedlock, 1985: 326) gözönünde bulundurulduğunda, sahanın zemininin yeraltı dünyasının, topun oynandığı gökyüzünün de cennetin eğretilemesi olduğunu söylemek olanaklı. Dolayısıyla oyun karanlık ve aydınlığın, ölüm ile yaşamın eğretilemeli bir görünümü olarak da yorumlanabilir. Kauçuk top, güneş, ay ve diğer yıldızların, yere dikey pozisyondaki halka da gündönümlerinin simgesel bir dönüştürümüdür.

Bir takım başka bir kente gittiğinde, kentin yöneticisi de onlarla birlikte giderdi. Oyunlar siyasi talepleri karşılamak ve anlaşma yapmak için müzakere ortamı sağlardı. Dolayısıyla oyun, çatışmaları çözmek için bir fırsat da yaratırdı. Toplumun tüm katmanlarından erkeklerin oynadığı bir oyun olarak görülse de, İspanyol öncesi dönemdeki duvar resimlerinde kadın figürlerine de rastlanmaktadır. Oyunda galip gelmenin oyuncuların toplumsal statülerinde de bir yükselmeye ve daha iyi ekipmana ulaşmayı olanaklı kıldığı, seçkinlerin gözde sporcuların koruyucuları ve destekleyicileri olduklarına dair kayıtlar da bulunmaktadır.

Kutsal günlerde ya da anma törenlerinde topluluğu bir araya getiren bu törensel oyun faaliyetinin, İspanyol öncesi yerleşmelerde yöneticinin egemenliğinin sınandığı bir etkinlik alanı oluşturduğunu söylemek de olanaklıdır. Oyunun oynandığı günler, yönetici için hâkimiyeti altındaki topluluğun birlik ve beraberliğinin, tanrılara sadakatinin bir işareti, refahın ve hayatta kalmanın kutsanması gibi çok sayıda işleve sahiptir. Öte yandan toplumsal ve siyasi açıdan, toplumun çeşitli katmanlarına karşılaşma olanağı verdiği de söylenebilir. Toplumun ayrıcalıklı kesimlerinin statülerini gösterebildiği bir bahis tutuşma faaliyetinin sürece eşlik ettiği bilinmektedir. Kaybedenlerin kurban edilişi, hem zafer kazananın hem de onu destekleyenlerin, şerefli ama savaşçı olamayan bir yolla kolektif bir biçimde tatmin olmasını sağlar. Bir başka deyişle bu top oyunu, bir toplumsal düellonun, karşılaşmanın temsili olarak görülebilir.

Yine Çin'de M.Ö. 2697'de efsanevi imparatorlardan Huang-ti zamanında başladığı düşünülen ayakla oynanan top oyunu *ts'u kü*nun hem kozmoloji hem de savaşla ilişkisi kurulmaktadır (Stemmler, 2000: 13). Önceleri yalnızca askerler tarafından oynanan oyunun amacı, askerlerin savunma becerilerini güçlendirmektir. Onar kişilik iki takımın, bambu direklerinden yapılmış yaklaşık beş metre yüksekliğindeki bir kaleye içi tüy dolu topu sokmaya çalıştıkları oyun, dört köşeli bir sahada oynanırdı. Mücadele oyunundan çok penaltı atışlarından oluşan bir görünüme sahip oyunda, galip gelen takım övgü ve hediyelerle karşılanırken, yenik takım azar işitmekte, hatta dayak yemektedir.

Top oyununun, gündönümü izleyen yüz beşinci gününde, bitkiler aleminin yeniden doğuşunun kutlandığı soğuk yemek bayramı çerçevesinde düzenlenmesi oyunun inanç sistemi ve kültle ilişkili düşünülmesine olanak tanır. Kozmolojik düzlemde, top ayı, dört köşeli saha da dünyayı simgelemekte; bu iki unsur *Yin* (dişil ilke/dünya) *Yang* (eril ilke/gök) simgeselliğinin bir devamı olarak ahenk dolu bir bütün olarak düşünülmektedir.

Japonların 7. yüzyıldan itibaren oynamaya başladıkları *kemari*nin ise bereket mitleri ve güneş kültünün içiçe geçtiği Şintoizmin önemli bir parçasını oluşturduğu düşünülmektedir. *Kemari*, mücadeleci unsurlar barındırmayan, daha çok kolektif bir ritüel olarak da görülebilir. Sayıları dört ile sekiz kişi arasında değişen oyuncular, sınırları dört ağaçla çizilen bir saha içinde topu bir başka oyuncuya değdirmeden ayaklarıyla uzun süre saydırmak için uğraşırlardı (Stemmler, 2000: 18). Oyun başlamadan önce bir Şinto rahibi, tapınaktan aldığı topu bir akçaağaç dalına asar ve o yıl hasatın verimli olması için dua ederdi. Bu ritüelle, topun yere düşmesinin engellenmesiyle eğretilemeli olarak güneşin yok olmasının engellenmesi canlandırılırdı (*age.*: 19). Güneşe tapınma kültünün bir devamı olarak güneş tanrısının soyundan gelen imparatorlarla birlikte bir güneş imparatorluğu olarak bilinen Japon İmparatorluğu'nda yüksek soylularının *kemari* oynaması, oyunun imparatorluğun gücünün ve ayrıcalıklarının sahnelendiği bir alan yarattığı biçiminde yorumlanabilir.

Kutsal metinlerde tanrılar ile liderlerin güçlerini ve otoritelerini beden odaklı faaliyetlerle ispat etmelerinin, kültürel pratikler ve bu pratiklerin yansıdığı kültürel alanlarla ilişkili olduğu söylenebilir. Örneğin Antik Yunan'ın kozmolojisindeki en önemli figür olan Tanrıların Tanrısı Zeus'un, babası Kronos'la, evrenin denetimini ele geçirmek üzere karşılaşması, Apollo'nun Savaş Tanrısı Ares'le yaptığı boks, ölümlülerin de kahramanlıklarını, güç ve cesaretlerini dövüş sporlarında gösterme çabalarıyla gündelik yaşama yansıyacaktır.

Kesitler[5]

Antik Yunan'da sporun kültürel pratiklerden biri olarak genellikle dinsel, zaman zaman da siyasi bir olayın ya da kişinin anısına yapılan kamusal törenler ve ritüellerle ilişkisinin belirgin olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Antikçağdaki spor olayları, doğanın döngüsünün ve hasat zamanının kutsandığı şenliklerle kaynaştığı etkinlik alanlarıdır. Bu şenliklerde güç ve cesareti kutsanan sporcu, hem tanrıların, hem de toplumun onurlandırılması fikrini temsil eder. Bir bakıma bu faaliyetler, bireyin ya da toplumun, ötekine ya da yabancılara karşı bütünlüklü bir biçimde kimliğini tanımlayabilme fırsatlarını da sunmaktadır.

Antik Yunan'daki agonistik[6] eğilimde, sporun oynandığı alanların, simgesel olarak yüceliğin, kahramanlığın ve seçkinliğin açığa çıktığı, sergilendiği ve başkalarıyla paylaşıldığı görünümler alanı olarak düşünüldüğü söylenebilir. Spo-

5 Oyun ve sporun arakesitinde düşünmeyi sürdürerek yola devam ediyorum. Ancak hedefim bu arakesitin günümüzdeki izdüşümlerini anlamlandırmak olduğundan, bu görünümlerin makro düzeyde oyunun dinsel-simgesel düzlemden daha seküler bir anlamlandırma zeminine taşındığı, Batı'nın modernleşmesi ve kapitalizmle vazgeçilmez bağlantıları yüzünden bu kez Batı'nın tarihsel ardalanından kesitler alıyorum.

6 *Agon* bir araya gelme, toplanma anlamına gelen *agora* sözcüğünden türeyen bir sözcük olarak içinde hem oyun hem de yarışma kavramlarını barındırmaktadır.

run görünür olduğu alanlar, insanların tanınmak, üstün olmak ve itibar görmek için birbiriyle rekabet ettikleri yerlerdir. Müsabakanın sonunda kazanılacak ödülün niteliğinden çok, salt başarının önde gelmesinin nedeni, *arete*dir;[7] spor müsabakaları da onun hem gösterilebildiği hem de ona ulaşmayı olanaklı hale getiren önemli fırsatlardan biridir. Huizinga (1970: 72), Antik Yunan'da mücadele, çaba, idman, dayanıklılık, acı çekme, direnç ve yoksunluk gibi çileci kavramları bir araya getiren *athlètès* (atlet) sözcüğünün bir yarışın ödülü anlamına gelen *athlon* sözcüğünden türediğini aktarmaktadır.

Miller'ın (1991) yaptığı sınıflamaya bakılırsa, güreşten, boksa, top oyunlarından, çekiç atmaya bugün sözü edilen çok sayıda spor dalının Antik Yunan'da yapıldığı söylenebilir. Bu dönemde güreş ve boksla birlikte pankreasın (*pankration*) da dahil edildiği atletizm yarışmaları, doğrudan bir savaş *ethos*una dayandırılmaktadır (Elias, 1986). Pankreasta taraflar birbirlerini tırmalamakta, ısırmakta, gözlerini oymakta, bağırsaklarını deşmekte, boğazlamakta ve birbirlerini oracıkta öldürmektedirler (Pausanias'dan (M.Ö.170) akt. Miller, 1991: 37). Erkekler ve yer yer kadınların oyunlarda çıplak yarıştığı aktarılmaktadır.

Kısacası bedenin özgül kullanımlarının eşlik ettiği bir müsabaka ruhu Antik Yunan'daki sporun özünü oluşturmaktadır. Antik Yunan örneğinde olduğu gibi sporun, içinde oyun nüvelerini taşısa da, kültürel bir alan olarak farklılaştığını söylemek olanaklı görünüyor.

Antik Yunan'da sporun bir alan olarak farklılaştığının bir başka belirtisi de, spor yapılan mekânlara ek olarak kuralların ve bu kuralların uygulanmasını sağlayan, denetleyen yetkililerin ortaya çıkmasıdır. Kuşkusuz bu yetkililer günümüzdeki hakemlerden farklıdırlar. Örneğin pankreasın sürdürülmesini sağlamanın ötesinde, karşılaşmanın daha heyecanlı ve seyredilebilir olabilmesi için sporcuları daha şiddetli oynamaya teşvik ettikleri aktarılmaktadır (Miller, 1991).

Dönemin felsefecilerinin entelektüel başarıyı överken, atletleri ve atletizm müsabakalarını eleştirdikleri de kaydedilmiştir (Miller, 1991: 184). M.Ö. 525'de hem şair hem filozof olan Xenophanes, bir kişi Olympia'da, Zeus tapınağında bir zafer kazansa, kendi vatandaşları arasında bir zafer timsali haline gelse, oyunlarda ön sıralarda oturma ve yemek masraflarını halkın ödemesi gibi ayrıcalıkların hepsini elde etse bile kendisinden daha önemli olamayacağını savunmaktadır. Ona göre kendi bilgeliği, erkeklerin ve atların güç ve cesaretinden daha iyi bir şeydir; güç ile cesarete, bilgelikten daha çok değer veren mevcut gelenek ne doğrudur ne de adildir.

Antik Yunan'daki şehir devletlerinin ataerkil ve köle ekonomisine dayalı toplumlar olması, bu toplulukların sık sık savaşa gitmesi, savaşçı elit bir sınıf tara-

7 Sözcüğün anlamı, erdem, beceri, yiğitlik, cesaret, gurur, mükemmellik ve soyluluk gibi nitelikleri içerir. Her Yunanlının içinde arete taşıdığı kabul edilir; arete her Yunanlının ulaşmaya çabaladığı bir gayedir (Miller, 1991: vii).

fından yönetilmesi, geri kalan toplum üyelerinin büyük ölçüde fiziksel ve maddi eşitsizlikler yaşamasıyla, dönemin insanlarının vicdanı ve *habitus*u arasında bir ilişki kurulmaktadır. Bu durum, çağcıl insanlara oranlara bu insanların, şiddete yönelik olarak daha düşük bir tiksinme eşiğine sahip olmalarını da beraberinde getirmektedir (Elias ve Dunning, 1986: 133).

Atletizm festivalleri Olympia ve Delphi'de dört yılda bir, Corinth ve Nemea'da iki yılda bir yapılırdı. Dört yılda bir yapılan ve kutsal taç oyunları olarak bilinen oyunlarda başarılı olanlar çelenkler, zeytin dalları, defne dalları ya da bir sepet elmayla ödüllendirilirlerdi. Bu festivallerde dört kere üstüste galip gelenlere *periodonikes* ünvanı verilirdi. Oyunlara katılacak olan atletler, önceden kayıt olur ve yarışmaya katılmayı kabul ettiklerine dair yemin ederlerdi (Poliakoff, 1987: 18).

Miller (1992: 162), Roma İmparatorluğu yönetimi altındaki Yunan'da, diğer toplumsal/kültürel alanlarda olduğu gibi atletizm yarışmalarının da Romalılık hevesine kapılarak yapıldığını aktarmaktadır. Yeni bir kültür ve yönetimle karşılaşmanın getirdiği toplumsal ve sınıfsal farklılaşma, spora yönelik yeni bir tanıma ve beğeni tarzına da yansımıştır.

M.Ö. 264 yılında düzenlenmeye başlanan gladyatör yarışmalarının ilk mekânları, pazar yerleridir. Suetonius (akt. Miller 1991: 142), M.Ö. 45'te Ceasar'ın kamusal törenlerinde gladyatör dövüşlerinin, tiyatro oyunlarının, iki tekerlekli araba yarışlarının, atletizm yarışmalarının yer aldığını kaydeder. Oyuna ek olarak eğlencenin de mekânı olan ve Roma dönemini simgeleyen yapı olan amfitiyatro, ölümün ve yaşamın eğlenceyle karışarak canlı olarak sahnelendiği bir alan olmuştur. Bir gösteri sahnesi olarak tasarlanan mekânda, yapılacak etkinliklerin niteliğine göre, makara sistemlerinin yardımıyla dekorlar değiştirilebilmekte, bir orman yeraltından çıkarılabilirken, akan çeşmeler ve çalılıklarla mizansene uygun sahneler kurulmakta, ip sistemiyle kontrol edilen güneşliklerle izleyiciler korunmakta, sıcaktan bunalan izleyiciler esanslı su fışkırtılarak ferahlatılmaktadır (Baker, 2003: 85, 94). Amfitiyatroda gladyatörler hasımlarıyla, esirler vahşi hayvanlarla karşı karşıya getiriliyor, vahşi hayvanların birbirini öldürdüğü sahnelere yer veriliyordu.

Amfitiyatro kültürel yapının, hiyerarşik toplumsal örgütlenmenin yansıdığı bir alan olarak değerlendirilebilir. Mekânın oturma düzeni toplumsal katmanları yansıtmaktadır. İmparatorun ve ailesinin özel locaları, senatör ve şövalyelerin kendilerine ait ayrı bölmeleri bulunmaktadır. Askerler ve sivillerin, evliler ile bekârların, zenginler ve fakirlerin birbirlerinden ayrı oturmaları, bu katmanlar arasındaki statü farklılaşmasının bir görünümü olarak değerlendirilebilir. Kadınların amfitiyatronun en üst katında, en fakir erkeklerle birlikte oturması, toplumsal cinsiyete dayalı bir ayrımın bu mekâna yansıması olarak kabul edilebilir. Aslında amfitiyatro, Roma dönemindeki alt sınıflardan gelecek bir toplumsal muhalefetin, imparatorlar tarafından 'ekmek ve eğlence' (*bread and cir-*

cus) vaadiyle denetim altına alındığı bir siyasal mekân olarak hatırlanmaktadır.

Amfitiyatro bir bakıma, Roma'nın kendi gözündeki imgesini temsil etmektedir. Sahnede yer alan mücadeleler, uygarlığın barbarlığa, kanunsuzluğa ve kaosa karşı zaferinin bir ifadesidir (*age.*: 86).[8] Yenilen gladyatörün ölümünün ayinleştirilmesinin, erdemin ölüm karşısındaki zaferini göstererek izleyicilerde korku duygularına eşlik eden kolektif bir coşku ve tatmin duygusu yarattığı söylenebilir. Sahneleri izlemekten çekinmek ile acıma ve üzüntü duymak Romalı *ethos*una yakışmayan bir zayıflık olarak değerlendirilmektedir (*age.*: 4) Kuşkusuz gladyatörler, beden odaklı eğitimleriyle gücün somutlaşmış halini dile getirmekte ve dönemin kahramanları olarak kabul edilmektedirler.

Eski Roma'da M.Ö. 5. yüzyıla doğru atletlerin loncalar şeklinde örgütlendikleri ve ortak çıkarlarını korumaya çalıştıkları kaydedilmiştir. Yüzyılın ortalarına doğru iki büyük loncanın birleşerek Roma'da bir merkez kurdukları bilinmektedir. Özellikle Roma'da böyle bir merkezin kurulması, imparatorların bu festivallerin siyasi ve ekonomik getirileriyle ilgilendikleri ve bu loncalarla yakın çalışma içinde oldukları şeklinde yorumlanmaktadır (Poliakoff, 1987: 19). Atletler bu loncalara üyelik aidatı ödeyerek üye olabilmekte ve festivallerde birliğin sağladığı ayrıcalıklardan yararlanabilmekteydiler. Festivallerin düzenlenmesinden ve ödüllerden çıkar sağlayan birlik, başarılı üyelerine vergi muafiyeti ve resmî yardımlar sağlayabiliyordu (*age.*: 20).

Roma İmparatorluğu ile Antik Yunan geleneğini karşılaştıran Huizinga, Roma toplumunun kendinden önce gelen uygarlıkların mirasını alabildiğine sömüren, sığ bir kültürel yapıya sahip olduğu iddiasındadır. Bu kültürel yapının eklemlendiği toplumsal ve ekonomik bakımdan yozlaşmış devlet yönetimiyle, şiddet dolu sahnelerin sergilendiği oyunlarıyla, canlandırmaktan çok kuvvetten düşüren hamamlarıyla Roma'daki beden kültü arasında bir koşutluk kuran Huizinga'ya göre (1970: 201), böyle bir kült daha çok gösterişe ve ihtişama odaklandığından, adil bir imparatorluk yapısı kurulması olanaksızdır. Roma döneminde yaşam bir oyun kültürüne dönüşmüş, ritüel biçimler kalıcılığını sürdürmüş, ancak dinsel ruh uçup gitmiştir (*age.*: 204).

Ortaçağlar, oyunların yöresel ve daha çok sözlü bir gelenekle kuşaklar arasında aktarıldığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Giderek küçük kentlerin sokaklarında da oynanan oyunların, katılımcılarının sayısı ve kurallarının daha belirsiz olduğu söylenebilir. Huizinga (1970: 205), Ortaçağdaki oyunların, pagan unsurları ve kutsal anlamları yitirdiği düşüncesindedir.

Huizinga'nın (1970: 205) Ortaçağ kültürünün ilkel olmasa da birçok yönden kaba, inceltilmemiş ve yaratıcılıktan uzak olduğu yollu düşüncesinin tersine Bakhtin (1968: 96), daha farklı bir Ortaçağ tasarımı sunar. Bakhtin, Ortaçağlar-

8 Baker'ın (2003: 91), döneme ilişkin aktardığı bir başka ayrıntı da gladyatör dövüşlerinde müzisyenlerin aldığı roldür. Müzisyenler, dönemin enstrümanları eşliğinde (*tuba, org, lituus* ve *cornu*) yavaş ve hızlı ritimlerle dövüşe heyecan katmaktaydılar.

daki gündelik yaşamı resmî ve resmî olmayan karşıtlığıyla somutlaştırmaktadır. Gündelik yaşamın kilise kurallarıyla düzenlenen resmî ve değişmeyen yanına karşılık, pazar yerinde gerçekleştirilen karnavaldaki yerleşik düzene karşı çıkan, değişime açık gayrı resmî yanı, farklı beden kültürlerini de beraberinde getirecektir. Karnavalın eşlik ettiği aşırı yeme, safahat ve israf Hıristiyan kültünde insanın ikinci doğası olan bedenin maddiliğini vurgulamakta ve karnaval takvimi dışında gündelik yaşamda bu bedensel yan gözardı edilmektedir.

Karnavalı daha çok toplumsal, siyasi ve estetik boyutlarıyla değerlendiren Bakhtin (1968), karnavallaşmayı dünyanın tersine çevrilmesi olarak somutlaştırır. Karnavallaşma, alışılagelmiş düzenin kesintiye uğradığı, korkuların, davranış kurallarının ve dindarlığın askıya alındığı, dünyanın altüst edildiği, toplumsal kodların ve uzlaşımların ertelendiği bir alandır. Karnaval salt resmî kuruluşlarca onaylanmış bir tatil dönemi, yaşamın normal çalışma ritminden ayrıldığı, tembelliğin egemen olduğu, zengin yoksul, güçlü zayıf gibi toplumun güce dayalı günlük sıradüzenini teşvik eden, yaşamın olağan akışını pekiştiren bir dönem değildir. Karnaval, sahnesiz bir oyun, sıradüzenin askıya alındığı, baskıcı ve kuralcı kültürün ütopik ve özgürleşmiş bir mekâna çevrildiği bir süreçtir. Karnaval gülmedir. Bu bugün zihnimizde yarattığımız gülmeden farklı bir gülmedir. Bu gülme gülünç olanın taklidi, alay ya da taşlama değildir; gülmenin nesnesi yoktur. İnsanlar eşanlı olarak gülmenin hem nesnesi hem öznesidirler. Doğru ya da yanlış, niteliksel veya nedensel bir mantık ya da ciddiyet değildir sözkonusu olan. Eyleyen izleyen, izleyen eyleyendir. Karnaval seyirlik bir olay değil, bir bakıma herkesin içinde yaşadığı bir kahkaha evrenidir. Beden bir bütünlük halinde somutlaştırılmaya çalışılır. Beden karnaval akışının hem kendisi hem de bir parçasıdır. Bu beden dışa kapalı ve özel değil, dünyaya açıktır. Karnaval kendi içinde hem yıkım hem de yaratma fikrini de barındırır. Benzer bir biçimde, ölüm yeniden doğuşa denktir. Hem ölüm hem yaşam kucaklanır. Karnaval dışında yaşam yoktur. Kısacası, karnaval zıtlıkların aynı anda gerçekleştiği dalgalanmalarının eşlik ettiği bir kararsızlık alanıdır.

Bahktin'e göre (1968: 235) karnaval süresince oynanan oyunlar zaman ve gelecekle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Oyunların en temel aksesuarları olan kartlar ve zarlar falcılar tarafından da kullanılmaktadır. Deliler Bayramı'nın kral ve kraliçesi zar atmak için seçilir. En başarılı olan *basilicus* (kraliyet ailesinden biri) olarak adlandırılırdı. Oyunun imgeleri, şans, şansızlık, tahta çıkma, tahttan inme, yaşamın ve tarihsel sürecin konsantre bir dile getirilişi olarak görülürdü. Oyun ya da spor aynı zamanda, oyuncularını gündelik yaşamın sınırlarından uzaklaştırır, onları mutat yasalar ve düzene karşı özgürleştirir; kurulu geleneğin yerine daha hafif geleneksellikler kurardı (*age.*: 235). Bakhtin'in sözünü ettiği süreç, kuşkusuz yılın belirli dönemlerinde geçici olarak yaşanabiliyordu. Yılın geri kalan döneminde egemen olan Kilise'nin yaşamı ve bedeni düzenleyen kurallarıydı.

14. yüzyılda, Fransa'yla çatışmalar bahane edilerek çıkarılan bir emre bağlı olarak İngiltere'de, ok atma dışındaki tüm oyunlar, zar atma ve horoz dövüşü gibi kumar içeren oyunlar ile futbol gibi fiziksel şiddet içeren oyunlar dahil, yasaklanır. 14. ve 15. yüzyıllarda, günümüzdeki *dart*, *bowling*, *golf*, *tenise* benzer oyunlar ile dansın yasaklanmasına rağmen, halk yine de oyun oynamanın ve eğlenmenin bir yolunu bulmakta, genellikle de top oynamaktadır (Townson, 1997: 12). 16. yüzyılın sonlarına doğru, İngiltere'de ekonomideki gelişmelere koşut olarak siyasi ve dinî hoşgörü ortamının doğması, spor ve oyunların insanların günlük yaşamının bir parçası haline gelmesini sağlar. Bu tarz oyunları oynamanın ve seyretmenin yanında kumar oynamak da bir etkinlik alanı olarak kendini gösterir (*age.*: 13).

Aslında 1500-1800 arasındaki üç yüzyıl, oyunun ticarileştiğine ilişkin değişimlere tanıklık eder. Bu dönemde nüfus artışına ve ticaretin gelişmesine koşut olarak belirginleşmeye başlayan kentleşme ile sporun ticarileşmesi arasında bir ilişki bulunabilir. Kentlerdeki pazar yerleri, hanlar ve meyhaneler, özellikle yıllık festival programına bağlı olarak eğlencenin ve oyunların sergilendiği mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alanlarda satıcılarla birlikte ayı oynatıcılarını, soytarıları, horoz dövüşlerini, gösteri yapan atları görmek mümkündü. Avrupa'daki çeşitli kültürlerde, halk festivalleri ve panayırlarının oldukça ticarileşmesi (Burke, 1996: 280), artan kent nüfusuna ek olarak çevre köylülerinin meraklılarının da festivallere gelmesine dayandırılabilir. 1687'de karnaval için Venedik'e gelen 30.000 seyircinin spor karşılaşmalarını izlediği düşünüldüğünde (*age.*: 281), bu durum oyunda ticarileşme ve izleyicilerin keşfinin gerçekleşmesi şeklinde yorumlanabilir.

Üretim kalıplarının değişmesi, ihraç pazarının genişlemesi ve tarımın ticarileşmesiyle kentlerde, orta sınıf bir yaşam ve beğeni tarzı ortaya çıkmıştır. Bu durum 18. yüzyılda işadamlarının oyun ve eğlenceyle ilgili etkinlikleri birer yatırım amacı olarak görmelerini, eğlence olanaklarının artmasını ve eğlencenin ticarileşmesini de beraberinde getirmiştir (*age.*: 278). Ticarileşme ve sanayileşme, kitleleri yeni alışkanlıklar ve pratiklerle karşı karşıya bırakmış, bu süreç bir davranış ve zihniyet dönüşümüne eşlik etmiştir.

Aslında sözü edilen üç yüzyıl, Reformasyon'un dayattığı kültürel iklimle birlikte anlam evrenini oluşturan pratiklerin ve zihniyet dünyasının kökten ve zora dayalı bir biçimde değiştiği bir süreci imler. Sürecin yarattığı etkilerden biri siyasi bağlamda ulus devlet ise, toplumsal kültürel bağlamda da yeni bir yaşam tarzıdır. Evangelist, Huegonot ya da Püriten, bu farklı Hıristiyanlık yorumları yeni bir egemen estetik, moral ve zihinsel tasarımı mutlaklaştırmış ve etkili oldukları ülkelerde giderek radikalleşmişlerdir.

İngiltere'de Püritanizmin etkisiyle yeni bir beden kültürü kendini gösterir. Bu beden kültürü, arzulardan tamamen arınmayı hedefleyen, tinselliği yücelten kökleri Plotinos'a kadar giden, beden-ruh ayrımı üzerine kurulu bir dü-

şünceye dayalı çileci bir anlayışı benimser. Buna karşılık çalışmak, tasarruf etmek, kendini geliştirmek, temiz ve düzenli olmak gibi değerlerin olumlanması, beden üzerinden her türlü hazza dayalı faaliyetin oyun ve eğlence alanından soyutlandığı bir durumun idealleştirilmesini de beraberinde getirecektir. Çalışma ile eğlence arasındaki Püriten bir eğilimle yaratılan ikilik, toplumsal yaşama alanlarını ayırma eğilimindedir. Değerli ve üretken çalışma alanı ile daha gereksiz görülen eğlence alanı birbirine zıt etkinlikler olarak somutlaştırılır. Çalışmanın yüceltilmesi *ethos*u, bedenin yalnızca çalışma odaklı fiiller için kullanılmasını pekiştirirken, oyun ve spora dayalı beden kullanımı yararsız ve gereksiz olarak algılanır. Püriten yaklaşıma dayalı çileciliğin bütün gücüyle karşı çıktığı şey, varlıktan doğal zevk alınması ve onun haz almasını sağlayan her şeydir.

1894'te Ortaçağın simgesi olarak görülen en son panayır şiddete, sarhoşluğa ve karmaşaya neden olduğu gerekçesiyle yasaklanmıştır. Burke (1996: 280), İngiltere'de profesyonel boksörlerin çıktığı bu dönemde İspanya'da da boğa güreşlerinin ortaya çıktığını aktarmaktadır. 18. yüzyılda spor alanlarındaki idoller, halkın yeni kahramanlarıdır. Bu yeni kahramanlar, cesaret ve güçlerini gösterme karşılığında para kazanmanın bir yolunu bulmuş kişilerdi. Spor mekânları ise boğa, horoz, ayı ya da köpek gibi aracıların mücadelesine tanıklık eden, bahis, alkol ve şiddetle birlikte anılan alanlardı.

Uğraklar

Bürokratikleşme

19. yüzyıl daha oturaklı, ağırbaşlı olmak adına popüler şenliklerin ve spor etkinliklerinin sınırlandırılmaya ve kurallarının yeniden düzenlenmeye başlandığı yüzyıl olmuştur. Bu dönemde spora yansıyan belki de en önemli görünüm, sekülerleşmedir. Bu süreç, doğaüstü olanın gündelik yaşamdan uzaklaşması, yaşamla ilgili umutların ve korkuların daha dünyevi terimlerle ifade edilmesine tanıklık etmiştir. Sekülerleşmeyle birlikte sporun, bir boş zaman etkinliği olarak eğlence ve dinlenme alanında yer alması gerektiği görüşü billurlaşmış; oyun ve spor, inanç sisteminin düşünce ve anlamlandırma tarzı ile ritüellerinden soyutlanmıştır. Gündelik yaşamın döngüsel festival takvimindeki etkinliklerinin bir parçası olmaktan çıkan oyun ve spor pratikleri, farklı türden bir kolektif ritim ve takvime bağlı, özgül kutlama ritüellerini işe koşmuştur.

Bu görünüm, toplumun diğer kurumlarındaki sekülerleşme süreciyle bütünleştiğinde, eğlenceye ve hazza dayalı yeni spor pratiklerine ait mekân ve zaman denetimi ve bunun üzerinden iktidar kurma olanaklarını beraberinde getirmiştir. Sporda zamanın ölçülmesi, etkinliğin zamanla sınırlandırılması ve bu zaman dilimindeki sonuca odaklanma, rekorun hedef haline getirilmesi

bir bakıma "paranın, zaman ve mekân üzerinde denetim için kullanılmasının ya da zaman ve mekân üzerindeki denetimin, yeniden para üzerindeki denetime dönüştürülebilir" (Harvey, 1997: 255) olmasının keşfi olarak değerlendirilebilir. Bu keşifle birlikte spor etkinliğinde yer alan her unsurun pazara katılan ve pazarda kendini gerçekleştiren bir meta olarak görülmesi sportif faaliyet alanlarının özerkleştirildiği bir endüstrileşme eğiliminin en belirgin göstergesidir.

Bourdieu'ye (1997: 164) göre, sportif etkinlikler alanının oluşumu, siyasal bir spor felsefesinin oluşumuna bağlıdır. Batı'daki spor anlayışının temellerini, aristokratik bir yaklaşımdan alınan amatörlük fikri oluşturmaktadır. Viktorya Dönemi'nde, belirgin olarak vurgulanan bedenin geliştirilip iyileştirilmesiyle iyi bir karakter inşa edileceği yaklaşımıydı. Önemli olan kazanmak değil, oyuna katılmak ve centilmence oynamaktı; çünkü spor kişilik oluşturmak ve gerçek liderlere özgü bir yenme istencini aşılamaya muktedir bir cesaret ve erkeklik okulu diye görülürdü. Ancak bu aristokrat sınıfın spor *ethos*u zamanla egemen sınıflar ile diğer toplumsal sınıflar arasında meşru beden kullanımına yönelik bir mücadele alanı da yaratmıştır.

Bu dönemle birlikte oyun, din, üretim, savaş, hukuk gibi bütün kültürel biçimlerden soyutlanmıştır, çünkü bu alanların yer aldığı etkinlikler alabildiğine akılcılaştırılmış, bu alanlardaki oyuna dayalı yaratıcılık ve buluş ruhunu ortadan kaldırmıştır.

Kuşkusuz bu sürecin tarihsel artalanı, oyunun Batı'daki spor etkinliklerinin bürokratikleşme ve metalaşma süreciyle yakından ilgilidir. Dolayısıyla günümüzde dünya kültürlerinin pek çoğunda spor sözcüğü olsa da, sözcüğün kökeni Batı dillerinde bulunabilir.[9] Bu iki süreç, bir bakıma farklı bir zihniyet dönüşümüne koşut olarak yaşama alanlarındaki bölümlenme ile zamanın mekânsallaşması ve buna bağlı spor örgütlenmesiyle ilintilidir.

Sporun gündelik yaşamın olağan bir parçası olmaktan çıkarılıp boş zaman etkinliğine, eğlenceye ve çalışılmayan zamana ait görülmeye başlanması, çalışma ve dinlenmenin hem zamansal hem de mekânsal bölünmesiyle ilişkilendirilebilir. Bu bölünmeyle sporun metalaşması arasında anlamlı bir ilişki bulunabilir.

Spor bir bakıma orta sınıftan insanlara, işçi sınıfının çalışırken gösterme fırsatı bulduğu fiziksel yeteneği gösterme olanağı sunar. Seçkinler, tıpkı farklı tüketim pratiklerinde olduğu gibi spor ve oyun alanlarında da, daha alt düzeyde sosyal sınıftan olanlar onların alışkanlıklarını, tercihlerini ve pratiklerini taklit etmeyi sürdürdükçe, kendi tüketim kalıplarını değiştirme eğilimindedirler (Bo-

9 Sporun İngilizce'de hoş ve eğlenceli zaman geçirme anlamında ilk kullanımı 1440'ta, fiziksel faaliyet içeren anlamı da 1523'te kullanılmıştır. (www.etymologyonline.com/index.php?1=g&p=1). Sözcüğün fiil olarak kökeni boş zaman, rekreasyon, zevk anlamına gelen *disport/desport* sözcüğünden türemiştir.

cock, 1997: 27). Buna koşut olarak, seçkinler, popüler oyunları alarak anlamlarını ve işlevlerini değiştirirler. Başka başka sporların, başka başka sınıfları temsil ederek farklılaşmasının ardında yatan en önemli etmenlerden biri budur. Rugby ve Eton kolejlerinde farklılaşan top oyununun, Amerikan futbolu ve futbol (*soccer*) olarak iki farklı spor dalı halini alması, Rugby'nin kendi içinde Ruby League ve Rugby Union olarak iki farklı kurallar dizgesiyle varlığını sürdürmesi bunun bir örneği olabilir. Bu iki yaklaşım, kurallardaki ayrımlardan çok simgesel düzeydeki sınıfsal farklıların bir ifadesi olduğu için, iki taraf asla biraraya gelemez. League, İngiltere'nin kuzeyindeki işçi kentlerinde, Union ise üniversite ve kolejlerde taraftar bulmaktadır (Bourdieu, 1997; Elias ve Dunning, 1986).

Metalaşma

Oyun oynama karşılığında para kazanma düşüncesinin çekiciliği, spor deneyimini oyun oynama deneyiminden farklılaştırmıştır. Boş zaman etkinliği olan bir şeyin uğraşıya dönüşmesinde Bale (1994: 16) bir paradoksu hatırlatır. Sporu iş edinen profesyoneller için bu uğraşı, bir hobi olmaktan öte bir şeydir artık. Spor yapılan mekânlar da aynı zamanda hem çalışmanın hem de oyunun arakesitinde yer alırlar. Bu mekânlar bir bakıma hem iş hem de boş zaman etkinliği yapılan yerlerdir. Bu alanlarda sporcu bir kahraman olarak değil de bir ürün ya da arzu nesnesi olarak vardır. Gönüllülük kavramıyla temellenen amatörlük yerine, sözleşmeye dayalı yükümlülüklerle birlikte çok yüksek ücretlerin kazanılması ile kalabalık izleyici topluluğunun odağındaki sporcunun uzmanlığını gösterme zorunluluğu, ticarileşme ve profesyonelleşmenin lokomotiflerini oluşturur. Daha çok maharet ve uzmanlaşma, daha çok seyirci; daha çok seyirci daha çok kâr anlamına gelmektedir. Spor kahramanları, teknolojinin olanaklı kıldığı ölçüde, yalnızca kendi ülkelerinde değil dünya çapında yıldızlara dönüşmüşlerdir.

Nihai hedef kâr maksimizasyonu olunca spor dernekleri, kulüpler, sponsorlar, reklamcılar ve medya bedenin metalaşmasının eyleyenleri ve aracıları olarak yeni bir beden kültürü yaratırlar. Koşulsuz bir biçimde kazanmanın kutsallaştırıldığı bu kültürde, yetişkin eril bir beden kültürü mutlaklaştırılır.

Öte yandan kimliğin giderek daha fazla tüketim kalıplarıyla oluşturulup korunduğu bir dönemde, tüketim üzerine kurulu spor pratiklerinin toplumsal cinsiyetle ilgili kalıpları yer yer yeniden ürettiği, yer yer de dönüştürdüğü gözlenebilir. Sporla ilgili tüketim malları ve deyimlerinin kısmen erkeklere odaklandığı söylenebilir. Erkeklikle ilgili simge ve imgelerin yeniden üretimi yanında, bu spor etkinlikleri için para harcamalarını gerektiren yeni ritüel ve simgelerin icat edildiği başka alanlar da ortaya çıkmıştır. Spor endüstrisi, en basit bedensel etkinliği kurgusal bir ritüele dönüştürür ve ritüeli olanaklı kılan drama-

turjik yapının gerektirdiği kostümler ve dekoru, pratiğin gerçekleştirilmesi için bir önkoşul olarak sunar. Teknoloji aracılığıyla işte, uykuda geçen zamanda gerçekleşen spor olaylarını kaydedebilme yeteneğine sahip televizyon setleri, video kayıt cihazlarıyla bu simgeleştirilmiş ve ritüelleşmiş deneyimler bütününün tüketilmesi olanaklı hale getirilir (Bocock, 1997: 103).

20. yüzyıl, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasına bağlı olarak aktif seyircinin yanında sporun izler kitlesinin yaratılmasını da beraberinde getirmiştir. Camia ve taraftarın, kendine özgü organik bir örgütlenme ve denetim tarzıyla bütünleştiği bir spor cemaatinin bir parçası olarak birbirinden kitle iletişim aracıyla haberdar olan izleyiciler arasında, giderek daha çok kurallardan haberdar bir uzman-izleyici imgesi özgül bir görünüm olarak sürece eşlik eder. Sporun bir kamuoyu vardır; spor sayfalarındaki eşik bekçileri olarak işgören editörlerden öte, bu kamuoyunun gündemini belirleyen, her biri yer yer birer kanaat önderi gibi çalışan izleyicilerdir. Ancak bu izler kitle, kurallar konusunda yetkinleştiği ölçüde kitle iletişim araçlarında yer bulan spor olaylarını izlemeye daha bağımlı hale gelmiş bir kitledir.

Huizinga (1970: 237) çağcıl oyunların ritüel ögesini ve bununla birlikte kutsallığını yitirdiği görüşündedir. Oyundaki sekülerleşme, oyunun etkinlik alanlarındaki genel şenlik havasının da sonunu getirmiştir. Oyunun yitirdiği bir başka şey ise toplumla kurduğu organik bağdır. Artık kitleler yalnızca eğlence ve haz odaklı bir duyumculuk peşindedir. Çağcıl spor etkinliklerinin kapsamına giren re-kreasyon sözcüğünün yeniden canlandırma ve yaratma çağrışımlarına rağmen, çağcıl bedensel faaliyet, hayal gücünün sınırlarını zorlamadan, rekreasyon tesislerinin olanakları dahilinde yapılan göndergesini yitirmiş bir ritüelin bir parçası halini almıştır. Rekreasyon alanları, bağlamlarından koparılmış her türlü fiziksel deneyimi, onları göndergelerinden bağımsız bir biçimde alımlayan kitlelere sunmaktadır.

Küreselleşme

20. yüzyılın son yıllarında, sporun dünya çapında rastlanan bir fenomen olduğu düşüncesi küreselleşme kavramıyla bir meşruluk kazanmıştır. Appadurai (2001: 6), dolaşım halindeki dünyada, kültürel sınırlar boyunca akan devingen küresel görünümlerin etnik, teknolojik, finansal, ideolojik ve medyayla ilişkili beş boyutu olduğunu vurgulamaktadır. Bu görünüm beraberinde insan, makine, para, imge ve ideolojilerin kültürel sınırlar boyunca küresel ölçekte akışını olanaklı kılmaktadır. Bu bağlamda, sporda böylesi bir küreselleşme, spor dallarının onları oluşturan kurallar ve örgütlenmenin, spor dalının uygulanmasına yönelik yeni teknolojilerin ya da ekipmanların, sporcuların, antrenörlerin, onların kazandıkları ve kazandırdıklarının, seyircilerin, sporun medyadaki temsillerinin ve bunu olanaklı kılan alt yapının küresel ölçekte dolaşımı biçiminde

algılanabilir. Bu akış metaforunda[10] insanlar, imgeler ve söylemler eşzamanlı, yöndeşmeli, eşbiçimli ya da mekân açısından sürekli bir uyum içinde akmamaktadır ve bu akışın güç ilişkileri ve sınıfsal tercihlere dayalı çatışmaların mevkii olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Bu açıdan bakıldığında spordaki küreselleşme, kesintili bir akışın mekânı olarak tasavvur edilebilir. Bu mekânda Batılı kapitalist ülkelerin kapitalizmle ivme kazanan bürokratik örgütlenmelerini uluslararası hale getirdikleri gözlenmektedir. Buna bağlı olarak yeni iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasına dayalı küreselleşmeye bağlı olarak 'evrenselleştiği' söylenen spor kültürüyle, Batı'ya özgü açık ya da örtük her türlü ayrımcılığı barındıran, Batı lehine eşitsiz, hegemonik bir dokunun dünya çapında dolaşıma sokulduğu söylenebilir. Dolayısıyla spor, sisteme ayak uydurabilenlerin sistem içinde kaldıkları, diğerlerinin sistemin dışına itildikleri dünya çapında bir alana genişlemiştir.

Tüketim odaklı ekonomi ve yeni iletişim teknolojilerinin farklı yaşam tarzlarına bağlı farklılaşmış spor tercihlerini sunma ve karşılayabilme yeteneği sayesinde, yüzyıl döndüğünde niş pazarlamanın bütün olanaklarını kullanabilen seçkin bir izler kitle yaratılmıştır. Bu izler kitle, küresel ve tematik spor kanallarının sunduğu olanaklar çerçevesinde, kendi yaşam tarzına en uygun spor dalına yönelik her gelişmeyi 'anında' izleyebilmektedir. Ancak bunun bir maliyeti vardır. Bu maliyetin üstesinden gelemeyenler için daha popüler ve kitlesel spor dallarına erişim de olanaklıdır. Bu bakımdan geleneksel toplumun ve modern toplum nüvelerinin eşanlı olarak kendini gösterdiği kültürler milli, etnik, toplumsal cinsiyete dayalı kimlik inşasının yeni bir biçimi olarak bu küresel spor sisteminin değerlerini bir referans olarak görme eğilimindedirler. Bu referans bir bedensel pratikler dağarcığını, dil ve kültür aracılığıyla beğeni ve arzu dağarcığına tahvil etmekte, bu da topyekün bir zihniyet değişikliğini beraberinde getirmektedir.

Spor pratiklerindeki dönüşümün işleyişini, arz dönüşümleri ve talep dönüşümleri arasındaki ilişkide aramamızı salık veren Bourdieu'nün (1997: 178) görüşleri sporun, pratiklerin ve eyleyenlerin yerel ve küresel eksendeki görünümlerine de uyarlanabilir görünüyor. Arz dönüşümleri, meşru sportif pratiğin dayatılması için ve sıradan uygulayıcı müşteriler topluluğunun fethi için rekabete dayalı mücadelelerde; farklı sporlar arasında ve her bir spor okulu içindeki farklı gelenekler arasındaki mücadelelerde, bu rekabete dahil edilmiş

10 Sporda da bu nesneler, insanlar, imgeler ve söylemler eşzamanlı, yöndeşmeli (*convergent*), eşbiçimli ya da mekân açısından sürekli bir uyum içinde akmamaktadırlar. Zaman zaman belli çatlamalara, yarılmalara neden olan bir ilişkisi içindedirler. Çünkü bu şeylerin (*entity*) izlediği vektör farklı hıza, farklı eksenlere, farklı başlama ve bitiş noktalarına sahiptir. Bu şeyler farklı topluluk, bölge ve uluslardaki kurumsal yapılarla çeşitli türden ilişki içindedir. Bu yarılmalar, farklı yerel durumlardaki çeşitli türde sorun ve sürtüşmeyi hızlandırırlar. Hareket halinde bir dünya görünümünü sağlayan farklı vektörlerdeki bu yarılmalar, eşitlik ve adaletle ilgili problemler yaratır. Bu problemler çeşitli uzlaşmalar ve oydaşmalarla zaman zaman çözümlenir, zaman zaman da yeni çatışmalara neden olurlar (Appadurai, 2001).

farklı eyleyen kategorileri arasındaki mücadelelerde ortaya çıkar. Talep dönüşümleri yaşam tarzlarının dönüşümün bir boyutudur. Yeni pratikler veya eski pratiklerin yeni biçimlerini üretecek, dayatacak, hatta satacak durumda olan zevk yaratıcıları, toplumsal uzamda belirli bir konumun ifade edildiği bir *habitus*un yatkınlıklarını ve inançlarını kullanarak başka başka spor faaliyetlerini farklılaştırma yoluna giderler. Böylelikle farklılık adına yeni beden görünümleri, spor faaliyetleri ve buna uygun beğeniler icat edilir. Yeni beğeniler daha önce gerçekleşmiş beğenilerle karşılaşma yoluyla kendilerini tanımlayarak diğer beğeniler arasında yer edinecektir. Böylelikle beden kültürüne, yeni bedensel pratikleri ifade eden yeni spor dalları ya da faaliyetler eklenecektir. Böylelikle yeni spor dalları küresel ölçekte ya icat edilerek ya da eskilerin canlandırılması ve yeniden tanımlanması yoluyla küresel ölçekte dolaşıma giren, sunuldukları sınıfların beğenilerine uygun tüketime hazır 'ürünler' haline getirilecektir.

Sanallaşma

Günümüzde yeni iletişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak oyun ve spor alanlarının, küresel ölçekte dolaşan ürünlerin paylaşıldığı aracılı iletişimin mevkii haline geldiği söylenebilir. Hiperalanlar, veri, tele ve kitle iletişimindeki bu aracılandırılmış alanların bir soyutlaması olarak değerlendirilebilir. Televizyonda yayınlan bir bilardo maçı, bilgisayardaki bir futbol oyunu ya da otomobil yarışı, gerçekliğin belirli örüntülerinin seçilip yorumlanmış, ekranlaştırılmış ve görselleştirilmiş halini temsil eder. Özellikle bilgisayar oyunları, kronotopu önceden belirlenen bir yapıya sahiptir; bu anlatının iç mantığı, önceden belirlenmiş bir dile ve kurgulanmış paradigmatik dinamiklerine göre işler. Bu sanal gerçeklikte yer alan oyunun kendine özgü kodları ve uzlaşımları vardır; gerçek deneyimin benzetilenmiş halleridirler. Dolayısıyla bu oyunlar, belli düzeyde bir duygulanım ve coşku içerse de gerçek bir yarışın mutlak bir ikamesi sayılamazlar. Bu ortamda yapılan etkinlik, kendine özgü bir 'yazılım ile donanımı' ve oyuncunun maharetini gerektirse de spor alanında değil, gerçek risklerden arındırılmış, gerçekliğin geçici süre ertelendiği bir oyun alanında yer alır.

Sonuç yerine

1960'lı yıllar, sporun özünde masum, oyunbaz ve özgürleştirici olduğu düşüncesinin yaygın olduğu yıllardı. Spor, toplumun bütün kesimleri tarafından paylaşılan bir değer sistemini kucaklayan, ortak bir mirasın bütünleyici parçalarından biri olarak kabul ediliyordu. Oysa, günümüzde gerek oyunun gerekse sporun uyum ve işlev bozan yanlarının da farkındayız; bunları gözönünde bulundurmadan oyun ve spora ilişkin bütünlüklü bir yaklaşım oluşturmanın ye-

terli olmayacağını biliyoruz. 1970 ve 80'lerin, sporun açıkça daha fazla siyasileştirilmesine ve ticarileşmesine sahne olması (Hargreaves, 1994: 6), onun güç ve iktidar ilişkilerinin gösteriminde bir aracı rolü üstlendiği biçiminde yorumlanabilir.

Modern spor söyleminin oluşmasında, Batı'nın ötekine karşı kendini tanımlarken işe koştuğu gelişmeye odaklı idealleştirilmiş bir uygarlık tasarımının etkili olduğu söylenebilir. Gelmiş geçmiş tüm kültürlerin tecrübe ettiği bir süreç olarak modernleşme, spor alanında dünyanın geri kalanına küresel ölçekte dayatıldığında çözümlemenin seyri değişmekte ve Batıcı bir söylemin doğallaştırılmasına ve buna bağlı olarak Batı'nın gücünün meşrulaştırılmasına hizmet etmektedir. Bu bakımdan insan doğasına, davranışlarına ve yarattığı kültüre yönelik değişmelerin her zaman doğrusal bir değişme göstermeyebileceğini, kesiti alınan her görünümün önceliyle doğrudan bir süreklilik ilişki içerisinde olmadığı görüşünün, özellikle oyunun spordaki izdüşümleri açısından sorgulanmaya değer olduğu düşüncesindeyim.

Sporun yalnızca benzetilere uyarlanan ekranlaşmış bir kurallar bütününe indirgeneceği, gerçek risklerden arındırıldığı bir ortamda, oyuncularının sanal, izleyenlerinin sanal olduğu bir dönemde oyun oynamanın taşıyacağı tek değerin, herkese özgü sanal bir duyumculuk arzusu olacağı iddia edilebilir. Ancak bundan fiilî olarak gelecekte sporun ortadan kalkacağına ilişkin eskatalojik bir sonuç çıkarmak oldukça güç görünüyor. Yaratıcılığın farklı tarzlarının etkinleştirildiği sanal ortamda sporu temsil eden bu örnekler, daha çok sporun oyunlaşmış hali olarak değerlendirilebilir.

Kısacası bu yazıda vurgulamak istediğim nokta her dönemin kendi spor kültürünü, buna bağlı beden kültürünü, bunlara bağlı zaman ve mekân kullanımını, güç ve iktidar mücadelesini doğallaştıran bir *ethos* yarattığıdır. Bunu anlamaya çalışan spor yaklaşımlarının ister bütünlüklü olarak sporu, ister tek başına bir spor dalını ele alsın, spor cemaat(ler)inin kendini üretirken dönüştürme süreci içindeki başkalaşımını yansıtacak esneklik ve duyarlıkta bir anlamayı gerçekleştirmesi gerekecektir.[11] İmdi, sporun *hetereoglot* doğasını bu biçim-

11 Oyun ve sporu anlamaya yönelik çeşitli spor yaklaşımlarını son noktada yapmaya çalıştığı da budur. Huizinga (1970), yer yer oyunun tanımını mutlaklaştırıp, Antik Yunan'daki spor oyun anlayışını idealize etse de, geniş bir çerçevede tarihsel, toplumsal ve kültürlerarası karşılaştırmalar yardımıyla oyunun evrensel yönlerini vurgulamıştır. Elias ve Dunning (1986), spor dallarının süreklilik içinde nasıl bugüne geldiğinin dökümünü yapmıştır. Yazarlar, beden- ruh, beden- zihin ikiliklerine karşı çıkarak, simge inşa eden bir varlık olarak insanı her ikisinin oluşturduğu bütünlük olarak kabul ederler. Düşünebilen, eyleyebilen ve hissedebilen bir varlık olarak insanın kendisi de biyolojik ve toplumsal bir süreçtir. Kendileri de birer süreç olan bireyler, simgeleştirmeyi öğrenme ve etkileşim süreciyle gerçekleştirirler. Spor insan varlığın çeşitli yönlerini aydınlatan bir laboratuar olarak görülür.Bedenin, toplumsal deneyim ile dünyayı anlamlandırmanın kaynağı olduğu görüşünün izinden giden Bourdieu (2000) ise, çağcıl Batı toplumlarındaki spor ve sportif olma sürecine odaklanmıştır. Öznelerin belirlenemez olduklarını ve dünyayı kendi görüşlerine göre inşa ettiklerine yönelik fenomenolojiye karşı çıkarak toplumsal dünyanın bedenin içinde olduğunu ve eyleyenlerin hiyerarşik olarak yapılandırılmış toplumsal bir alandaki belirli konumlara göre anlamlandırmayı inşa ettiklerini savunmak-

de ele alacak bir yaklaşımın henüz oluşmakta olan bir alanı kapsadığı saptaması geçerli gibi görünüyor. Tıpkı bu yazıda konunun sınırlarını oluşturmaya çalışırken sınırların belirsizleşmesi gibi.

Oyun daima kendi kendinin temsilini içerir ve *burada şimdi* olana katılımı gereken bir seyirciyi zorunlu kılar (Gadamer, 2004: 103).[12] Fiilen orda olsun olmasın izleyicilerin varlığı, oyunun tamamlayıcı unsurlarından biridir. Oyun, oyuncuları kendi gücünün etkisine alır ve onları kendi ruhuyla doldurur. Oyuncuların süreci ya da sonucu denetleyememeleri ve oyunun oyuncularını ustalaştırması bir bakıma oyunun ruhuyla ilgilidir. Sonucunun önceden tahmin edilemezliği oyunu ve sporu oynanan bir şey olmanın yanında, onun da oynadığı bir şey haline getirir. Oyuncuyu büyüsü altına alan, kendine çeken ve orada olmaya sürükleyen oyunun kendisidir (*age.*: 106). Oyunun, oynayanların zihninden bağımsız kendine özgü bir özü vardır (*age.*: 109). Yine de oyunun gerçek öznesi oyunun kendisidir. Süreç içinde önemli olan oyun oynayanların niteliği ya da niyeti değildir; önemli olan onların sergiledikleri oyunun, oyunun kendi özünü ya da hakikatini ortaya koyup koymadığıdır. Bir bakıma bu hakikat oyun sürecine katılanların yorumundan bağımsızlaşır ve kendi toplumsal kültürel bağlamının olağan sınırlarını aşar; çünkü oyunun kendi ürettiği hakikat, oynayanların yorumu daha sonraki yorumlara yol açan daha uzun soluklu bir hakikat olacaktır.

Gadamer'e göre (2004: 106), top oyunları sonsuza kadar bizimle birlikte olacak, çünkü top kendiyle uyum içinde beklenmedik sürprizler yaparak kendiliğinden her yöne hareket eder. Sonuçta, tıpkı oyun gibi spor da bizimle oyun oynuyor. Ancak özerk alanlarına karşın hep varolacağını düşündüğüm oyun ve sporun arakesitinde insan, *Homo aleator*, *Homo ludens* ve *Homo agonistes* olarak özgül görünümler almayı gelecekte de sürdüreceğe benziyor. Yine Gadamer'i anarak söylersek, spor ve oyun arakesitindeki insanı, tarihsel olarak anlayabilmek ufukların kaynaşmasıyla olanaklıdır.

Ufukların kaynaşması, farklı toplumsal ve tarihsel bağlamlarda ortaya çıkıp tarihteki o dönemin anlama tarzıyla biçimlendirilen ve başkalaşan spor ile oyunların, günümüzdeki görünümlerini yorumlamamız için bir temel oluştu-

---

tadır. *Habitus* ve alan nosyonlarıyla simgesel sermaye, spor alanındaki eyleyenler ve onların evrildikleri toplumsal yapı arasındaki diyalektik ilişkiyi anlamanın ve analiz etmenin etkili araçlarıdır. Spor eyleyenlerinin nasıl bir araya geldikleri ve kendilerine özgü alanı inşa eden ilişkilerin yapısını, kültürleme ve kültürleşme süreçleriyle eyleyenlerin bu yapıların toplumsal inşasına katılımının incelenmesi, sporun anlamlandırılmasındaki inşa süreçleri ve mekanizmalarının ortaya konulması için işe koşulurlar. Spor pratikleri, yaşam tarzlarının oluşturan daha genel düzeydeki kültürel pratiklerin bir parçası olarak, beğenilerin oluşturulması ve beğenilerin içselleştirilmesi sürecini de aydınlatırlar.

12 Gadamer'in (2004), yorumsamacı bir yaklaşımla oyuna bir buldurucu olarak yönelmesinin asıl hedefi, sanat deneyimi ve özne hakkındaki ontolojik açıklamaları somutlaştırmaktır. Bir sanat eserinin kalıcılığını sağlayan yalnızca onu tecrübe eden kişinin öznelliği değil, sanat eserinin kendisidir. Bu açıdan oyun önem kazanır. Oyun, farklı bir ifade tarzını, gösterimi ve diğer pratiklerle kaynaşmayı olanaklı kılsa da, kendi başına pratikten bağımsız bir olgu olarak vardır.

racaktır. Bu kaynaşma, salt insan olarak kendimizi anlamlandırmanın değil, bu süreçte spor etkinliğini, sürece giren kültürler ile eyleyenlerin, ritüeller ve kostümlere dayalı edimsel pratiklerin, yargıya, beğeniye dayalı yeni düşünümlerin bir bütün halinde *burada ve şimdi*ki ufukla birlikte anlamlandırılmasının yollarından biridir.

Bir oyun ya da spor pratiğinin geçmişe ait yorumunun, yorumlayanın ufku ile yorumun başka kültürlerdeki görünümlerinin kaynaşarak *burada ve şimdi* tek bir olay olarak anlamlandırılması, kültürel farklılığı ve insanın sınırlarını anlamada bir duyarlılık geliştirmenin yolunu açacaktır.

KAYNAKÇA

Appadurai, Arjun (2001) "Globalization", *Grassroots, Globalization and the Research Imagination* içinde, Duke University Press, Durham.

Bale, John (1994) *Landscapes of Modern Sport*, Leicester University Press, Londra.

Baker, Alna (2003) *Gladyatör: Roma'nın Savaşçı Kölelerinin Gizli Tarihi*, çev. Serkan Göktaş, Phoenix, Ankara.

Bakhtin, Mikhail Mikhailovich (1968) *Rabelais and His World*, çev. Helene Iswolsky, The MIT Press, Massachusetts.

Bakhtin, Mikhail Mikhailovich (2002) *The Dialogic Imagination: Four Essays*, ed. Michael Holquist; çev. Caryl Emerson ve Michael Holquist, University of Texas Press, Austin.

Bocock, Robert (1997) *Tüketim*, çev. İrem Kutluk, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Bourdieu, Pierre (1997) *Toplumbilim Sorunları*, çev. Işık Ergüden, Kesit Yayıncılık, İstanbul.

Bourdieu, Pierre (2000) *Outline of a Theory of Practice*, çev. Richard Nice, Cambridge, Cambridge University Press.

Burke, Peter (1996) *Yeniçağ Başında Avrupa'da Halk Kültürü*, çev. Göktuğ Aksan, İmge Kitabevi, Ankara.

Elias, Norbert ve Dunning, Eric (1986) *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Basil Blackwell, Oxford.

Gadamer, Hans-Georg (2004) *Truth and Method*, Continuum, Londra.

Geertz, Clifford (1972) *Interpretation of Cultures*, Basic Books, New York.

Hargreaves, Jennifer (1994) *Sporting Females: Critical Issues in the History and Sociology of Women's Sports*, Routledge, Londra.

Harvey, David (1997) *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul.

Huizinga, Joan (1970) *Homo Ludens*, çev. George Steiner, Paladin, Londra.

Miller, Stephen G. (1991) *Greek Sports from Ancient Sources*, University of California Press, Berkeley.

Poliakoff, Michael, B. (1987) *Combat Sports in the Ancient World: Competition, Violence and Culture*, Yale University Press, New Haven.

Sandars, N. K. (1973) *Gılgamış Destanı*, çev. Sevin Kutlu ve Teoman Duralı, Hürriyet Yayınları, İstanbul.

Stemmler, Theo (2000) *Futbolun Kısa Tarihi*, çev. Necati Açа, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Tedlock, Dennis (çev.) (1986) *Popol Vuh*, Toucstone, Simon and Schuster, New York.

Townson, Nigel (1997) *The British at Play. A Social History of Sport from 1600 to Present*, British Council, Bükreş.

Vaillant, George C. (1950) *The Aztecs of Mexico*, Penguin Books, Britanya.

Wittgenstein, Ludwig (1968) *Philosophical Investigations*, çev. G. E. Anscombe, The Macmillan Company, New York.

Oyun, ütopya ve spor

*Mehmet Mihri Özdoğan**

Konuya bir tanımlamayla başlayalım. Johan Huizinga *Homo Ludens* isimli kitabında oyunu şöyle tanımlar: "Formel olarak bakıldığında, oyunu özetle özgür bir edim olarak adlandırabiliriz, 'öyle demek istenmemiş' ve alışık hayatın ötesindeymiş gibi hissedilen, buna rağmen oyuncuyu bütünüyle etkisi altına alan bir edim. Hiçbir maddi çıkara bağlı olmayan, herhangi bir yarar getirmeyen, kendine özgü belirli bir zaman ve alan içerisinde, önceden saptanmış kurallara göre vuku bulan ve kendilerini severek birtakım sırlarla sarmalayıp veya normalin dışındaki giyimleriyle alışık hayattan farklarını vurgulayan cemaatlerin doğmasını sağlayan bir edim" (Huizinga, 1938: 29). Huizinga'ya göre oyun her şeyden önce özgür bir etkinliktir. Velhasıl, direktif üzerine oynanan oyun oyun değildir. İnsan da, hayvan da aslında emir kulu olduğu için değil, oyundan haz aldığı, zevk duyduğu için oyun oynar. Oyunun zamansal sınırları vardır; o, hayatın içindeki belirli bir zamanda başlar, başka bir zamanda biter. Bu oyunun bir özelliği ise, oynanan oyunun oynayanların hatırında kalması, hep hatırlanabilir olmasıdır. Geleneklerle kuşaktan kuşağa aktarılan oyun her zaman tekrarlanabilir.

Huizinga'nın oyun ve özgürlük arasında kurduğu ilişki Freud'un da oyun hakkındaki düşünceleriyle örtüşür. Aşağıda Freud'un oyun hakkındaki düşüncelerine göz atıp, onun oyun kuramına getirdiği katkılara, ardından oyun ve ütopya arasındaki ilişkiye ve ordan hareketle günümüzde spor oyunlarının nasıl başka bir dünya kurma uğraşısının taşıyıcısı olabilecek gerçek ütopyayı tahrip ederek gerici bir şekilde kanalize ettiğine değineceğim. Freud oyun üzerine düşüncelerini ilk olarak "Şair ve Düşlemek" (1908) isimli makalesinde dile getirir. Freud burada çocukların oyun oynamasını erişkinlerin düşleme, düş kurma etkinliğinin bir önevresi olarak ele alır:

(*) Hannover Üniversitesi, Sosyal Psikoloji Bölümü.

> Şiirsel etkinliğin ilk izlerini ta çocukta aramayalım mı? Çocuğun en sevdiği ve en yoğun uğraşısı oyundur. Belki de şöyle demeliyiz: Her oyun oynayan çocuk kendine ait bir dünya kurarak, daha doğrusu kendi dünyasındaki şeyleri yeni ve kendisinin istediği bir düzene koyarak, bir edebiyatçı gibi davranır. Bu yüzden de, o bu dünyayı ciddiye almıyor demek haksızlık olur: Tersine o kendi oyununu oldukça ciddiye alır ve burada [oyunda] oldukça fazla afekt kullanır. Oyunun karşıtı ciddiyet değil, gerçekliktir. Çocuk kendi oyun dünyasını, bütün afekt yatırımına rağmen, gerçeklikten tabii ki ayırır ve imgelediği nesne ve ilişkileri severek gerçek dünyadaki gözle görülür elle tutulur şeylere dayandırır (Freud, 1908: 214).

Oyunun özgürlüğü ondan alınan hazda, damağımızda bıraktığı tattadır. O, ne bir lüks ne de tek başına boş zamanın, işten arta kalan enerjinin harcanmasıdır. Hele hele oyun lüzumsuz hayat hiç değildir, tersine ciddi hayatın ta kendisidir. Oyunu sevmeyen bir nevi yaşamı sevmiyor, santim santim yaşamıyor demektir. Oyun insanın geçici olarak hayatın -hele hele şu modern zamanlarda iyice hayat olmaktan çıkmış hayatın- başka bir alanına, yani verimlik ve kâr dışında kendi eğilimleri olan kendi içinde geçip giden, olurluğunu ve anlamını kendisi üreten ücra bir köşesine kapağı atıp, orada soluklanmak demektir. Bu yüzdendir ki, Freud hem oyun ve hem de düş, aşılması, üstesinden gelinmesi gereken bir memnuniyetsizlik durumundan kaynaklanır derken hiç de haksız değildir. Freud'a göre "mutlu olan insan hiç mi hiç düş kurmaz, bunu sadece memnuniyetsiz insan yapar" (Freud, 1908: 216). Şöyle söylemek mümkün: Mutlu olan çocuk oynamaz, çünkü o mutlu olmak, kendini mutlu hissetmek için oynar.

Freud oyun hakkındaki bu düşüncelerine *Haz İlkesinin Ötesinde* (1919) isimli çalışmasında tekrar dönüp daha etraflı bir şekilde ele alır. Freud'un bu çalışmasında oyun hakkında dile getirdiği düşünceleri, bir buçuk yaşındaki torununu oyun oynarken yaptığı gözlemlere dayanır. Freud torununun, annesi onu birkaç saatliğine yalnız bırakmasına ve annesine oldukça bağımlı olmasına rağmen ağlamadığını söyler. Çocuk yatağının köşesinden elinde bir iple tuttuğu makarayı dışarı atıp 'oooo' diyor ve sonra ipi çekerek makarayı tekrar aldığında büyük bir sevinçle 'daaa' diyor. Ve çocuk ritmik hareketlerle bu oyunu bıkıp usanmadan defalarca tekrar ediyor. Freud buradaki 'oooo' sesinin 'gitti' anlamına ve de 'daaa' sesinin 'geldi' anlamına geldiğini söyler. "Sonunda bunun bir oyun olduğunu ve çocuğun bütün oyuncaklarını onlarla 'gitme durumunu' oynamak için kullandığını fark ettim" (Freud, 1919: 12). Freud çocuğun oyununu oluşturan bu sahnelerin, gitme ve gelme durumlarını, yani annenin kaybolma ve tekrar görünmesini sembolize ettiğini söyler. Freud çocuğun annesinin gitmesine ağlamamasını bir nevi kültürel bir muvaffakiyet, bir kabiliyet olarak tanımlar. Çünkü bu durum ona göre aynı zamanda dürtülerin doyuma ulaştırılmasından feragat etme durumudur. Çocuk bu oyun ile annesi tarafından terk edilme durumunun üstesinden gelmeye çalışır ve bu esnada edilgen (terk edil-

miş, yalnız bırakılmış) bir konumdan, etkin bir aktör konumuna gelir. Çocuk annenin kaybolma ve tekrar belirme durumlarını oyun içerisinde eline geçen nesneler aracılığıyla tekrar tekrar sahneleyerek aynı zamanda maruz kaldığı terkedilme durumunun bir nevi aktif olarak üstesinden gelmeye çalışır. "Peki çocuğun bu nahoş olayı oyun olarak sürekli tekrar etmesinin haz ilkesi ile alakası nedir? İnsan belki de gitmenin sevinç kaynağı olan tekrar gelmenin bir önkoşulu olarak oynanması gerekir diye cevaplamak istiyor. Yani oyunun gerçek amacı, son [yani mutluluk veren *tekrar gelme*] durumu[nu] yaşamaktır" (Freud 1919: 13). Sadece cinsellikte değil, duygusal yaşayış alanlarının bütününde edilgen olarak edinilen bir izlenimin çocukta aktif reaksiyon gösterme eğilimini ortaya çıkardığı kolayca yapılabilecek bir gözlemdir. Çocuk biraz önce kendisine veya kendisiyle yapılanı aktif olarak kendisi yapmaya uğraşır. Bu bir nevi dış dünyanın ona yüklediği yükün üstesinden gelme çabasıdır, sıkıcı içeriğinden dolayı bu izlenimlerden kaçınmak için birçok sebep varken, böyle izlenimlerin tekerrürü uğraşısına götürebilir. Yani çocuk oyunlarındaki genel eğilim, pasif olarak maruz kalınan bir yaşayışı aktif bir eylemle tamamlayıp onu böylelikle ortadan kaldırma amacına hizmet eder (bkz. Freud, 1931: 529).

Ketlem, Semptom ve Korku (1926) isimli çalışmasında Freud oyunun tekrarlanabilir bir edim olma özelliğini, dürtülerin oldukça karışık iç dünyasının ve nefes aldırmayan ezici dış dünyanın etkileriyle başa çıkmanın etkin bir yolu olarak vurgular. Freud burada aynı zamanda ütopyanın da özelliklerini betimler. Bu noktaya aşağıda etraflıca değineceğim, fakat eğer oyunun dışımızdaki gerçekliğin üstesinde gelme veya gerçeklikle yüzleşme çabası olduğu önkabulünden hareket edersek ve insanın kabul etmediği, edemediği en büyük gerçekliklerden birinin ölüm olduğunu düşünürsek, o zaman buradan çocuk oyunlarının prototipi olan saklambaç oyununun aslında ölümle, ayrılıkla sevdiğimiz bir insanı kaybetme durumuyla cebelleşmek olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Özetle psikanalitik teoriye göre oyun, özgür edimler dizgesi içerisinde dürtülerin (bilinçdışı) ve dış dünyanın insanı ezen, kendisi olmasını engelleyen baskısına karşı kendi istem ve arzularını gerçekleştirme uğraşı vermektir. Oyun hakkındaki psikanalitik düşüncelerin yetkinliği, geleneksel oyun teorisinin tersine, çocukların neden sadece haz verici oyunların ötesinde, belki de onlardan ziyade korku, acı ve hazsızlıkla (*Unlust*) ilgili oyunları tercih ettiklerini açıklayabilme kapasitesi taşımasındadır.

Oyun ile ütopya arasındaki ilişkiye geçmeden önce Bloch'un Freudcu psikanalize getirdiği eleştirilere, psikanalistler tarafından hemen hemen bütünüyle görmemezlikten gelinmiş olan eleştirilere değinmek istiyorum. "Kimiz? Nereden geliyoruz? Nereye gidiyoruz? Ne bekliyoruz.? Bizi bekleyen ne?" Bloch *Umut İlkesi* ismli kitabının önsözüne bu sorularla başlar. Her ne kadar Freud'un bir kitabına böyle cümlelerle başlamasını beklemek pek makul ol-

masa da, Freud'un bütün çalışmalarını aynı zamanda bu sorulara bir cevap arayışı olarak okumak mümkün. Söylemek istediğim şu: Bloch'un başyapıtı olan *Umut İlkesi*, aslında bir yanıyla psikanalizle tartışma olarak kurgulanmıştır. Bloch bunu yukarıdaki soruların hemen ardından ve olanca açıklığıyla dile getirir:

> Burada temel dürtü olan açlığın tebarüz edilmesi zorunludur, onun nasıl olumsuzlanmış mahrumiyete, yani en önemli beklenti heyecanına doğru, ki bu umuttur, ilerlediğinin ortaya konması gerekir. Bu bölümdeki asıl uğraş *daha bilinmemiş olan*'ın *(noch-nicht-bewußtes)* keşfi ve nevi şahsına münhasır olarak not edilmesidir. Bu [daha bilinmemiş olan], hâlâ göreceli bir bilinçdışının, başka, lakin geriye değil ileriye dönük olan yüzüdür. Bu unutulmuş, olmuş olarak hatırlanabilir, bastırılmış veya arkaik olarak bilinçaltına inmiş olanın değil, şimdiye kadar hiç bilinmemiş olanın giderek aydınlanan yeni yüzüne dönüktür. [...] Burada konu edilen, içinde daha olmamış olan ve dile gelmek isteyenin saklı olduğu, öncelikle ergenlik çağı, dönüşüm zamanları ve üretici maceracılıklar gibi bütün fenomenler için karakteristik olanın yukarı çıkarak kendini göstermesinin psişik süreçleridir (Bloch, 1959: 10).

Bloch'a göre Freud'un kurguladığı bilinçdışı öncelikle bastırmanın bir ürünü olan veya hiç değilse bastırmanın kaçış yeri olan bir bilinçdışıdır veya o en iyi halde, bilinci kapalı bir halka gibi saran *İd*'dir; yani Bloch'un *daha bilinmemiş olan*'ı hiçbir zaman Freud'un bilinçdışı kavramı değildir. Bloch'a göre Freud'un bilinçdışında yeni olan bir şey yoktur, çünkü "ilericiliğin bir unsuru olmaktan ziyade, gericidir" (Bloch, 1959: 61). Psikanaliz hakkında yüzeysel bilgilere sahip olan biri bile bunun Freud'a yapılmış cepheden bir saldırı olduğunu görebilir. Çünkü bilindiği üzere bilinçdışı kavramı Freudcu kuramın tam da özünü oluşturur. Öte yandan bilinçdışının daha bilinmemiş olan olarak tanımlanması Bloch'un kuramının merkezine, umut ilkesinin, somut elle tutulur ütopyanın ta kendisine işaret eder.

Fakat Bloch'un Freud'un bilinçdışı kavramına getirdiği eleştiri açıkça söylemek gerekirse hedefi ıskalamıştır: Bilinçdışının bastırılmış olanla karşılanması, bastırılmış olana denk gelmesi, sadece bilinçdışının *topik* kavramsallaştırılması göz önüne alıp, psikanalitik kuramın daha sonraki gelişimini, yani bastırılmış olanın bilinçdışının sadece belli bir parçasına tekabül ettiğine dair fikirlerini gözardı etmiştir. Ki, bu kurama göre, Freud'un *Id* (es) olarak adlandırdığı bilinçdışı dizgesi *Ben*'in içinden tomurcuklanıp büyüdüğü kişiliğin geniş altyapısını oluşturur. Fakat Bloch'un Freud'un bilinçdışı kavramına getirdiği aşağıdaki eleştiri hiç de bütünüyle yersiz değildir:

> Temel konuda öğretmen Freud ile sapkın öğrencisi (G. G. Jung) aynı düzlem üzerindedir. İkisi de bilinçdışını tarihsel gelişim içerisinde vuku bulmuş olan olarak, kilere itilmiş, sadece orada var olan olarak kavrar. [...] ikisi de birbirinden oldukça

farklı tarzlarda olsa da sadece geriye dönük, bilincin altındaki bir bilinçdışını bilirler (Bloch, 1959: 70-71).

Bloch'un Freudcu psikanalize yönelttiği bu eleştirinin haklılığı, psikanalizin, bilinçdışının bireyin yaşadığı hayat hikâyesi içerisinde oluştuğu için ileriye dönük, bireyin tarihsel olarak oluşmuş arzu ve istemlerine tekabül eden gerçek bir ütopyaya temellik edebilecek olan yüzünü pek vurgulamamasıdır.

Ütopya kelime olarak eski Yunanca'da 'hiçbir yerde' anlamına gelmektedir. Bu aslında çoğu insanda var olan, mutluluğu hep kendilerinin olmadığı, olamadığı yerlerde arama eğilimini çok iyi karşılar. İnsan mutluluğun mekânından ya kovulmuştur veya o mekâna ölümünden sonra kavuşacaktır. Fakat ütopyanın zorunluluğunu aslında günümüz dünyasının daha ziyade sefaletin mekânı olmasında aramak lazım. Duyum organları işlevselliğini yitirmemiş bir insanın acı ve kahırsız tek bir gün yaşayamayacağı bu sefil dünyada yapabileceği şey, ya sefaleti yaratıcı bir tarzda değiştirme çabasına girmek, veya sefalete sebebiyet veren gerçeklikten kaçmaktır. Her iki durum da ütopyaya tekabül eder. Birincisi, kendisi yani birey olma, kendini yeniden üretme uğraşı olduğundan gerçek bir ütopyanın yaşanışı iken, ikincisi, gerçeklikten ve böylelikle kendinden kaçma, yani teselli edici ütopyanın yaşanışıdır. Psikanaliz çocukların ve erişkinlerin oyununda hâkim olan bu iki eğilimi bütün açıklığıyla göstermiştir. Hiçbir toplumsal hareket, daha da ötesi hiçbir yaratıcı edim ütopyadan vazgeçemez; ütopya toplumsal hareketlerin istem ve değerlerinin bir gün, yakın zamanda olmasa bile gelecekte mutlaka bir gün gerçekleşeceği umudunu örgütler; ütopyasız yaşam örgütlenemez. Gerçek bir ütopyasız yaşam olsa olsa müsvette bir yaşamdır.

Engels bilimsel sosyalizmin ütopik sosyalizmin tersine bütün enerjisini radikal bir değişimin taşıyıcısı olacak olan toplumsal güçlerin analizine yoğunlaştırmak zorunda olduğunu ve bu güçlerin soyut ideallerin naif bir övgüsüyle kazanılamayacağını yazmıştır (bkz. Engels, 1882). Toplumsal değişim sadece insanların bilinçlerine ve akılcı iradelerine hitap ederek sağlanamaz; içinde bulunduğumuz tarihsel konjonktürü, temel ekonomik yapıları ve bunun da ötesinde bilindışının labirentlerini göz önünde bulundurmadan erişilecek bir şey değildir. Hemen belirtmeliyim ki, psisikanaliz bilinçdışının bilincine varılmasıyla sadece aklın, akılcı düşünmenin hüküm sürdüğü bir ütopya kurgulamadı. Buna rağmen psikanaliz Marksist düşüncede olduğu gibi insanların kendi kaderlerini kendi ellerine almaları ve yabancılaşmadan kurtulmalarını sağlayacak yollar bulma çabası içinde oldu. Tabii ki burada mevcut düzeni eleştirmek yerine, onun kendini yeniden üretmesine katkı sağlamayı asıl uğraşı haline getiren psikanalizin dejenere olan biçimi değildir söz konusu olan. Alfred Lorenzer, Igor Alexander Caruso ve daha adını burada sayamayacağımız birçok psi-

kanalist, psikanalitik kuramın gerçek bir ütopyaya temellik edecek olan yanını, yani bilinçdışının geleceğe dönük yüzünü vurgulamaya ve böylelikle psikanalizi eleştirel bir bilim olarak kavramaya ve geliştirmeye çalışmışlardır.

Caruso, "insanın ütopyalar kurgulayan ve bunları gerçekleştirebilen tek canlı olduğunu unutmayalım" der. Ona göre, insan, her sınırı sınır olarak tanıyabildiğinden, aynı zamanda bu sınırları sorgulama yeteneğine de sahiptir. Bu yüzden gerçek ütopya, entopyanın, yani ölüm yasasının tam da karşıtıdır. Ütopyanın amacı son kertede ölümü aşmaktır (bkz. Caruso, 1972: 226). Yani gerçek ütopyaya sahip olmak, Nazım Hikmet'in söylediği gibi, yaşamayı ciddiye almaktır; hem de öylesine ki, yetmişinde bile mesela zeytin dikecek kadar ciddiye almasıdır yaşamayı insanın, hem de öyle çocuklara falan kalır diye değil, ölmekten korktuğu halde ölüme inanmadığı için. Caruso'ya göre ütopya -aynı oyun gibi- bir yanıyla insanın arzu ve korkularını yansıtırken, öbür yanıyla insanın kendi gelişimine bilinçli bir şekilde yön verme çabasını ifade eder. Daha da ötesi Caruso ütopyayı doğuştan sahip olunan bir tür yetenek olarak görür ki, bu Bloch'un 'ileriye doğru düş' veya 'umut ilkesi' olarak tanımladığı şeye oldukça yakındır. Fakat burada gözardı edilmemesi gereken nokta, Caruso'nun Bloch'un psikanalizi eleştirirken içine düştüğü girdaptan kaçınması ve ütopyaya temellik eden bilinçdışını diyalektik bir tarzda kavrayıp kavramsallaştırması ve buradan haraketle ütopyanın birbiriyle çelişen iki yüze sahip olabileceğini göstermesidir. Ütopyanın bir yüzü onun olumlu eleştirel ve değiştirici bir güç olması ise, öbür yüzü sefaletten acizane bir kaçış olabilmesinde yatar.[1]

Ebeveynler, yetişkinler çocuğun ancak ev ödevlerini yaptıktan sonra oyun oynaması gerektiği kanısını taşırlar. Genel olarak oyun ciddi bir işin yapılmaması durumunda oynanması gereken, iş olmayan ve iş ciddiyeti taşımayan bir edim olarak görülür. Bu oyun düşmanı tutum, aynı zamanda haz düşmanlığının da dışa vurumudur. Ancak hayatından, işinden tat almayan bir baba çocuğun oyununu bozar, onu ev ödevlerini yapması için zorlar. Tabii ki burada eleştirinin hedefi ebeveynler değil tarihsel olarak oluşmuş ebeveynlik rolünü bütünüyle belirleyen ve bunu sistemin yeniden üretiminin en etkin aracı olarak işlevselleştiren baskı kültürüdür. Baskı kültürünü etkin kılmanın en iyi araçlarından biri hayallere ket vurmaktır, bunu oyun bozarak yapmaktan daha iyi bir yol var mı? Fakat işten zevk almak için aslında iş ile oyun arasındaki bu katı sınırın gevşemesi gerektiğini hepimiz iş hayatımızda, gündelik yaşamda tekrar tekrar fark ederiz. Belki de Doğu toplumlarının sanayi toplumu olan, kültür endüstrisinin tahakkümüne bütünüyle tâbi olan Batı toplumları karşısındaki kültürel en büyük artılarından biri, -ki bunun Doğu toplumlarında suç

1 Bloch her ne kadar Freud'un bilinçdışı kavramını diyalektik olmayan, yüzü sadece geçmişe dönük bir kategori olarak yorumlasa da, ütopyanın gerici bir yüzünün olabilecegini de hep vurgulamıştır. Mesela milliyetçi ideolojilerde sıklıkla rastladığımız altınçağ miti, yani geçmişin reaksioner bir tarzda varılacak, yeniden gerçekleştirilecek bir gelecek ütopyası olarak kurgulanması buna örnek verilebilir (bkz. Bloch, 1965: 24).

kültüründen ziyade utanç kültürünün etkin olmasıyla yakından ilgili olduğu kanısındayım- burada insanları oyundan bütünüyle katı bir şekilde ayıran iş hayatı disiplininin, en azından Batı'da olduğu gibi hâlâ derinlemesine içselleştirilmemesidir. Oyun özgürleştirici, ölümün gücüne meydan okumaya yarayan en güzel edimlerinden biridir. Ölüm hayatın içine ayrılık, saldırganlık, baskı ve yabancılaşma olarak sızıyorsa da, hayat aslında tat, haz ve kurtuluştur. Verimlilik ve kâr güdümlü endüstriyel kültürün tahakkümü ancak iş ve oyun arasındaki bu katı ayrımın devamı ile ayakta tutulabilir. Bu nedenledir ki günümüz toplumlarında oyun ve spor yarış biçiminde örgütlenmiş, verimlilik ve kâr amaçlı bir işe dönüştürülmüştür. "Burjuva sporunun kendini oyundan katı bir şekilde ayrıştırmak istemesi tesadüf değildir. Onun hayvansal ciddiyeti [oyunla ulaşılacak] herhangi bir amaca mesafe koyarak özgürlük düşüne sadık kalmak yerine, oyun eylemini bir memuriyet olarak yararlı amaçlar listesine alıp, böylelikle spor oyununda hazzına varılacak özgürlüğün izlerini iyice siler" (Adorno, 1962: 46). Evet araçsallaştırılmış spor oyunlarının hizmet ettiği asıl amaç özgürlük ve kurtuluş çabasının, yani insanca bir dünya için verilmesi gereken uğraşın engellenmesi, insanı insan yapan böyle bir edimin beyhude kılınmasıdır. Bunu en açık şekilde spor oyunlarının seyrinde görürüz: "Sporcunun kendisi dayanışma, yardımlaşma ve heves gibi, belki de en belirleyici politik an'da liyakatini gösterebilecek olan erdemler edinebilir. Spor seyircisinde bundan eser kalmamıştır; çığ kontemplatif merak en son spontanlığı bile harap eder. Kitle kültürü tüketicilerini sporcuya değil uluyan tribün ziyaretçilerine dönüştürmek istiyor" (Adorno ve Horkheimer, 1947: 329).

Her ütopya, -avutucu, teselli edici olanı da dahil olmak üzere- kendi zamanının bir eleştirisini içerir. Araçsallaştırılmış, rekabete dönüştürülmüş spor oyunlarının seyri de aslında avutucu bir ütopyanın realize edilme çabasıdır. Spor oyunlarının seyrinde rekabetin oyunların asıl ekseni haline getirilmesiyle oluşturulan gerilim, tüketicinin kölesi olduğu toplumsal ilişkilere ve dirsekleriyle kendine yer açmak zorunda olduğu topluma karşı mücadele hissinin, sahte ve teslimiyetçi bir isyankârlık olarak yaşanmasını mümkün kılıyor. Evet artık kitle kültürü, tüketicilerini, uluyan tribün ziyaretçilerine dönüştürmüştür. Fakat bu olgu spor ve spor seyrinde rekabet ve üstün gelme amacının baskın hale getirilmesiyle, aslında onların kendilerini gerçekleştirme arzularının gerici, regresif bir tarzda kanalize edilmesidir. Ütopyanın gerici yaşayışına dönüştürülmüş bu hali hegemonik güç ilişkilerinin meşruiyetini sağlamasının, insanca bir dünyanın yaratılması çabasına kaynaklık edecek gerçek bir ütopyanın engellenmesinin en etkili yoludur.

> Spor bile artık oyun değil, daha ziyade bir ritüeldir. Ezilenler sporla ezilmişliklerini kutluyorlar. Spor artık bireyin kendi bedenini yeniden zorladığı gönüllü memuriyetle gülünç bir biçimde özgürlüğü taklit etmesine dönüşmüş. Kendi bedeni üzerinde

> hüküm sürdüğü bu özgürlükle köle olmuş birey aslında toplumsal zor tarafından maruz kaldığı haksızlığı kendi bedenine aktarıyor. Kitle kültürü beylerinin kendi diktatörlüklerinin kitle temelinin kokusunu aldıkları spor oyunlarında yaşanan coşku aslında bunun üzerinde kurulmuştur. İnsan eski acıyı sembolik olarak ve zorlayıcı bir tekerrür ile kendine ve başkasına tattırarak beylik taslayabilir. Zorlayıcı tekerrür uysallığın alıştırmasını yapmak anlamına gelirken, asıl felaket sürekli vuku bulan korkuya hazır olma ve korkma durumudur (Adorno ve Horkheimer, 1947: 328).

Sporda aslolanın artık özgürlüğü gülünç bir biçimde taklit etmesi durumu olması ve araçsallaştırılmış spor oyunlarının baskı ve ezilmişlik kültürünün mükemmelleştirilmesi ve yetkinleştirilmesine hizmet etmesi Marquis de Sade'ın pratiklerini hatırlatır insana:

> Burjuva varoluşunu her ayrıntıda kaçması mümkün olmayan amaca uygunluk niteliğiyle belirleyen ilişkiyi Sade spordan yüzyıl önce pratik olarak gerçekleştirmiştir. Üyelerinden hiçbiri rolünden kuşku duymasın diye toplu gösterileri özenle düzenlenmiş olan ve her biri için bir yedeğin bulunduğu modern sporcu grupları, Juliette'nin her an'dan yararlandığı hiçbir gözeneğin ihmal edilmediği, hiçbir işlevin pasif kalmadığı cinsel team'lerde tıpatıp kendi modellerini bulurlar (Adorno ve Horkheimer, 1947: 107).

Cinselliği de spor gibi karakterize eden teslimiyettir, ikisi de araçsal aklın hükmü altına girmiştir. Lakin özgürlüğü tanımayan, aklı amaçsız bir amaç haline getirip onu araçsal olarak her amaç için kullanan ve her şeyden öte öncelikle verimlilik ve kâr yasasına göre işleyen bir toplumda bu edimlerin özgür olması mümkün değildir. Yani spor oyunları artık oyun olmaktan çıkmıştır ve oyun değildirler; daha ziyade Adorno'nun da belirttiği gibi totaliter kitle gösterilerinin bir modelini oluştururlar.

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W. ve Horkheimer Max (1947) *Dialektik der Aufklärung: philosophische Fragmente*. Theodor W. Adorno, Gesammelte Schriften, Frankfurt am Main, Suhrkamp 1997 Bd. 6'nın içinde.

Adorno, Theodor W. (1953) *Velbers Angriff auf die Kultur*. Gesammelte Schriften, Frankfurt am Main, Suhrkamp 1997 Bd. 10-1'in içinde.

Adorno, Theodor W. (1962) *Über Fetischcharakter in der Musik und die Regression des Hörens*. Gesammelte Schriften, Frankfurt am Main, Suhrkamp 1997 Bd. 14'ün içinde.

Bloch, Ernst (1959) *Das Prinzip Hoffnung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1982.

Bloch, Ernst (1966) *Gibt es Zukunft in der Vergangenheit?* Haz. Bertrand d' Astorg/Leonhard Reinisch (1970) *Vom Sinn der Tradition*. Münih, Beck, 1970'in içinde.

Caruso, Igor Alexander (1972) *Soziale Aspekte der Psychoanalyse*. Stuttgart, Klett.

Engels, Fredrich (1882) *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*. Karl Marx/Friedrich Engels - Gesammelte Werke, Dietz 1973 Berlin Bd. 19'un içinde.

Freud, Sigmund (1908) *Der Dichter und das Phantasieren*, Gesammelte Werke, Frankfurt am Main Fischer 1999, Bd. 7'nin içinde.

Freud, Sigmund (1919) *Jenseits des Lustprinzips.* Gesammelte Werke, Frankfurt am Main Fischer 1999 Bd. 13'ün içinde.

Freud, Sigmund (1926) *Hemmung, Symptom und Angst.* Gesammelte Werke, Frankfurt am Main Fischer 1999 Bd. 14'ün içinde.

Freud, Sigmund (1931) *Über die weibliche Sexualität.* Gesammelte Werke, Frankfurt am Main Fischer 1999 Bd. 14'ün içinde.

Huizinga, Johan (1938) *Homo Ludens: vom Ursprung der Kultur im Spiel.* Hamburg, Rowohlt 1969.

Ana hatları ile Cumhuriyet döneminde beden terbiyesi ve spor politikaları*

*Yiğit Akın***

Spor ve spora ilişkin çeşitli tartışmalar son yıllarda günlük hayatımızın giderek daha büyük bir bölümünü kaplamaya başladı. Spor doğrudan ilgilenmesek *bile* bitmek tükenmek bilmeyen haber bombardımanı altında, federasyon seçimlerinden Süreyya Ayhan'ın formsuzluğuna kadar çeşitli vesilelerle muhakkak haberdar olduğumuz bir alan haline geldi. Ancak dört bir yandan üzerimize yağan bütün bu "malumata" dayanarak sporun toplumsal hayattaki yerini sadece bir dizi medyatik olayla sınırlamak yanıltıcı olur. Türkiye'de spor, bugün bütün dünyadaki gelişmelere paralel olarak yoğun bir kurumsallaşma, ticarileşme ve kitleselleşme sürecini yaşamaktadır. Başta futbol olmak üzere sporun çeşitli dalları, tam da bu yüzden giderek toplumun bütün sınıflarının ortak ilgi alanı haline gelirken, çeşitli iktidar ilişkilerinin üzerinde cereyan ettiği bir alana dönüşmektedir. Türkiye'de sporun toplumsal hayatta bu denli merkezî bir konuma oturması uzun, uzun olduğu kadar da karmaşık sosyal, kültürel ve siyasal süreçlerin neticesidir.

I. Giriş

Bu yazıda, geç Osmanlı döneminden başlayarak günümüze kadar uzanan bir zaman kesitinde Türkiye'de beden terbiyesi ve spor politikalarının geçirdiği dönüşümü, tarihsel bir çerçeveye oturtarak ele almaya çalışacağım. Bununla beraber, Türkiye sporunu sarmalayan güncel meselelere gönderme yaparak bu alanın temel problemlerinin "tarihsizleştirilmeye", teknik bir dile hapsedilme-

(**) Bu yazı hakkındaki fikir ve eleştirilerini benimle paylaşan Tanıl Bora, Günhan Börekçi ve Necmi Erdoğan'a teşekkür ederim.

(*) Ohio State Üniversitesi, Tarih Bölümü.

ye ve en geniş anlamıyla siyaset dışında bıraktırılmaya çalışıldığını iddia edeceğim.

Bu yazının bir diğer amacı da beden terbiyesi ve spor politikalarının Cumhuriyet dönemi sosyal tarihçiliği açısından verimli analizler yapma ve yeni sorulara işaret etme potansiyeli taşıdığını göstermektir. Bu, herşeyden önce tarihyazımına ilişkin politik ve epistemolojik kaygıları içeren bir çaba olacaktır. Kamuoyundaki (ve entelektüel çevrelerdeki)[1] bütün popülerliğine rağmen bugüne kadar Türkiye akademisinde "hafif" bir konu olarak addedilen spor tarihçiliği, genel olarak Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinin açmazlarını sorgulamak ve tekrarlana tekrarlana artık yerleşikleşmiş bazı kabullerin geçersizliğini göstermek açısından verimli bir alandır. Bu yüzden yazının bazı bölümlerinde beden terbiyesi ve spor konusundan ayrılarak erken Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinin problemlerine de işaret etmeye çalışacağım.

Aşağıda ilk olarak Türkiye'de beden terbiyesi ve spor politikalarını tarihsel bir bakış açısıyla yorumlamaya imkân verecek bir çerçeve önerisi yaptıktan sonra, Türkiye sporunun geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinden itibaren bugüne kadar izlediği tarihsel seyri tartışacağım. Geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e uzanan kronolojik süreç spor tarihçiliğimizde genellikle spor sistemini idare eden kurumlara göre dönemlendirilmiştir (Dağlaroğlu, 1957; Fişek, 1983). Spor politikalarının ardındaki motivasyonların ve bu politikaların içeriğinin dramatik bir dönüşüme uğradığı yılları kırılma noktası olarak kabul etmenin ise önereceğim çerçeve ile daha uyumlu olduğunu düşünüyorum. Buna göre, Türkiye bağlamında beden terbiyesi ve spor alanındaki gelişmeleri üç ana dönemde inceleyebilmek mümkündür. Yazının birinci bölümü, modern beden terbiyesi faaliyetlerinin ortaya çıktığı 19. yüzyıl sonlarından 1950'lerin başına kadar olan dönemi ele almaktadır. Spor politikaları bu dönemde yüzyıl sonu dönüşümlerine, savaşların yarattığı sosyal tahribata ve iki savaş arası hükümetlerinin askerî, politik ve ideolojik kaygılarına göre şekillenmiştir. Yazının ikinci bölümü 1950'lerden 1990'ların başına kadar uzanan dönemin beden terbiyesi ve spor politikaları üzerine yoğunlaşmaktadır. Her ne kadar belirtileri futbol ve boksta uzun yıllar görülmüş olsa da, 1951 yılında futbolda profesyonelliğin resmî olarak kabul edilmesini spor politikaları açısından yeni bir dönemin sembolik başlangıç noktası olarak kabul etmek analitik olarak çok yanıltıcı olmayacaktır. Yazının son bölümünde ise 1990'ların başından itibaren başka bir yöne girmiş olan spor politikalarının kısa bir tahlilini yapmayı amaçlıyorum. Bu dönem Türkiye'de spor alanının giderek ticarileştiği, kitleselleştiği ve her açıdan uluslararası spor sistemine entegre olduğu bir dönem olmuştur. Bu yazı, her biri ayrı birer çalışma olacak kadar verimli alanlar olan bu üç alt dönem hakkında her şeyi söylemek iddiasında değildir. Bu

1 Spor/futbol üzerine yazmanın entelektüeller arasında moda haline gelmesiyle ilgili bir tartışma için bkz. (Doğan ve Erten, 2001).

niteliğiyle, özellikle son dönemleri ele alacak yeni çalışmalar için bazı ana argümanları biraraya getirmeyi amaçlamaktadır.

II. Modernite ve spor politikaları

Türkiye'de beden terbiyesi ve spor alanının doğuşunu ve gelişimini, genellikle yapıldığı gibi bu alanı sarmalayan sosyal ve politik koşullardan bağımsız bir süreç olarak görmek yerine, modern devletin oluşumu bağlamında ortaya çıkan sosyal politika meselesinin bir parçası olarak ele almak daha açıklayıcı olacaktır. Erken Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinde sosyal politikaların ele alınışı üç ana epistemolojik sorundan muzdariptir. Bu üç sorun aynı zamanda historiyografik olarak kurgulanmış üç ana karşıtlığa da tekabül eder: geri kalmış bir Doğu ve idealize edilmiş bir Batı tahayyülü üzerinden kurulan coğrafi bir karşıtlık, Cumhuriyet'in kuruluşunu merkeze alan ve buna göre Cumhuriyet öncesi ve sonrası ayrımı üzerine inşa edilen kronolojik bir karşıtlık ve tamamen soyut kavramlar olarak ele alınan "devlet" ve "toplum" karşıtlığı.

Erken Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinde genel olarak eğitimden sağlığa, kimsesiz çocukların himayesinden salgın hastalıklarla mücadeleye kadar bütün sosyal politika uygulamalarını, geri kalmış bir Osmanlı toplumuna Cumhuriyet ilanı yoluyla getirilen aydınlanma projeleri olarak görme eğilimi, son yıllarda ortaya çıkan yeni çalışmalarda eleştirilse bile, hâlâ son derece yaygındır. Doğu-Batı ve Cumhuriyet öncesi-sonrası karşıtlıkları üzerine inşa edilen modernleşmeci tarihyazımı, İslâmi yanıyla tanımlamaya yatkın olduğu güçlü ve despotik bir devlet ve zayıf bir demokratik mücadele geleneğinin bulunduğu statik bir Osmanlı toplumuna karşılık laik, çağdaş, dinamik ve her yönüyle "Avrupalı" bir Cumhuriyet Türkiyesi tanımlama eğilimindedir. Büyük ölçüde bu literatürün etkisiyle, spor tarihimiz bir medenileşme, modernleşme ve geri kalmışlıktan kurtulma hikâyesi olarak kaleme alınmıştır. Buna göre, beden terbiyesi ve sporun bu topraklarda ikame edilmesi Osmanlı-Türkiye elitlerinin geri kalmış halk kitlelerini medenileştirme mücadelesinin ayrılmaz bir parçasıdır (Atabeyoğlu, 1981; Atabeyoğlu, 1985).[2]

Beden terbiyesi ve spor politikalarını idealize edilmiş bir Batı modeli karşısında, geri kalmışlıktan kurtulma anlatısı olarak almak yerine, ortak bir küresel zaman kurgusu içinde, bir modernite olgusu olarak ele almak tarihçilere önemli analitik avantajlar sağlayacaktır.[3] Bu sayede, Türkiye sporunda yaşanan tarihsel dönüşümleri diğer toplumlardaki gelişmelerle aynı tarihsel bağlam içinde yorumlamak mümkün olacaktır. Öte yandan, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki beden terbiyesi ve spor politikalarını birbirinin zıddı olarak

2 Bu literatürün sorunlarını başka bir yerde daha detaylıca tartışmıştım. Bkz. (Akın, 2004) özellikle 1. ve 2. bölümler.

3 "Ortak küresel zaman", "eş zamanlı modernite" kavramları için bkz. (Harootunian, 2000).

tanımlamak yerine, ortak bir tarihsel sürecin değişik veçheleri olarak ele alma imkânı doğacaktır.

Spor tarihimizi ve spor tarihi bağlamında geç Osmanlı – erken Cumhuriyet sosyal politikalarının tarihini, özgüllüklerin altını çizerek fakat modernite ile birlikte ortaya çıkan evrensel gelişmeleri de göz önünde bulundurarak yazmak tarihçilere daha başka açılımlar da sunabilir. Eğer modernitenin ortaya çıkışını bürokratik devlet mekanizmasının yerleşikleşmesi ve yaygınlaşması, iktidarın bütün politikalarında toprak yerine nüfusun giderek merkezî önem kazanması ve bununla bağlantılı olarak nüfusu kategorize etme ve yönetme tekniklerinin gelişmesi, kitlesel, milli orduların ve kitle politikalarının ortaya çıkması ile tanımlayabilirsek, beden terbiyesi ve spor politikalarının doğuşunu ve gelişimini anlamlandırmak için yeni açıklama biçimleri formüle edebiliriz. Buna göre beden terbiyesi politikaları, bütün dünyada yaşanan ortak bir modernite sürecinin ürünüdür fakat bu politikaların gelişimi uygulandıkları her sosyal ve politik bağlamın mevcut şartlarına, bu politikaların muhatabı olan sosyal aktörler arasındaki dengelere ve bu aktörlerin kendi iç mücadelelerine bağlı olarak değişiklikler göstermiştir. Aşağıda tartışacağım gibi Türkiye'de de beden terbiyesi ve spor politikaları bu alanda bütün dünyada ortaya çıkan gelişmelerle hem paralellikler göstermiş hem de kendi iç şartlarına göre şekillenerek çeşitli farklılıklar yaratmıştır.

Bir mücadele zemini olarak beden terbiyesi ve spor politikaları

Son yıllarda yaygınlaşan ve özellikle yeni kuşak sosyal bilimciler arasında popülerlik kazanan yeni bir tarihyazımı yaklaşımından da söz etmek mümkündür. Büyük ölçüde Avrupa merkezci-modernleşmeci tarihyazımına karşı tepkisel olarak gelişen bu yeni anlatıya göre geç Osmanlı-erken Cumhuriyet bağlamında ortaya çıkan sosyal politikalar küresel bir ölçekte yaşanan dönüşümlerin ürünüdür. Modernite sürecini ilerilik-geri kalmışlık ekseninden kurtarıp, benzer analitik kavramlarla incelenebilecek ortak bir süreç olarak tanımlayan bu revizyonist açılımın en büyük başarısı hem Avrupa merkezciliğe hem de birtakım özcü-kültürcü açılımlara karşı güçlü bir alternatif teşkil edebilmesidir (Özbek, 2005: 60).

Ancak bu literatür, revize ettiği modernleşmeci paradigmanın en temel vurgularından birini tersten de olsa tekrar etmektedir. Geri kalmış kitleleri medenileştirmek misyonunu taşıyan aydınlanmış elitlerin yerini, vatandaşlarını çeşitli yollarla terbiye etmeyi amaçlayan baskıcı, ceberrut bir devlet almış, fakat iki kutuplu devlet-toplum ayrımı aynen korunmuştur.[4] Bu anlatıda tarih dışı, soyut, aşırı merkezî bir devlet, teleolojik bir ilerleme kurgusu içinde genellikle halk kitlelerinin rızası hilafına toplumun bütün yüzeyini kaplamakta ve her-

4 Giderek genişleyen bu literatürün önde gelen bazı örnekleri şunlardır: Brockett, 1999; Zürcher, 1999; Aktar, 1993.

hangi bir alternatif açılıma yer bırakmamaktadır. Sonuçta devlet politikalarının tam karşısında yer alan halk kitlelerine düşen ya ayak diremek ya da yapıyormuş gibi yapıp yapmayarak bu politikaların etrafından dolaşmaktan ibarettir.

Hem modernizasyon paradigmasının hem de gelişmekte olan revisyonist erken Cumhuriyet tarihçiliğinin paylaştığı bu ortak ön kabul, toplumdan ayrı ve toplum dışında (genellikle toplumun üstünde) bir devlet tahayyülüne bağlıdır. Her iki yaklaşımda da devlet karşımıza çelişkisiz ve sorunsuz bir yapı olarak çıkar. Bu şekilde devlet, birtakım düzenlemelerin, bilginin, teknik altyapının toplandığı bir tarihsel oluşum (Scott, 1998) ve/veya çeşitli tarihsel aktörlerin bir mücadele alanı (İslamoğlu, 2004) olmak yerine kendisi başlı başına bir tarihsel aktör olarak kurgulanmış olur. Hangi alanda olursa olsun bu kabuller üzerinden anlatılmış bir devlet-toplum ilişkisinin açıklayıcılığı, bu ilişkinin bütün karmaşıklığını basit bir ikileme indirgediği için oldukça sınırlıdır.

Yukarıdaki eleştiriyi göz önüne alarak, beden terbiyesi ve spor politikalarının cereyan ettiği zemini sadece devlet politikalarının uygulandığı bir alan olarak düşünmek yerine, farklı sosyal ve siyasi aktörlerin kendi varoluşlarını ifade etmek ve kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için uğraştığı dinamik bir alan olarak tahayyül etmek daha verimli olacaktır. Sosyal politikanın diğer alanları gibi beden terbiyesi ve spor politikaları da merkezî bürokrasinin otoritesini, bilimselliğe ve resmî söyleme yaslanmış bir meşruiyet iddiasıyla kurduğu bir sosyal ve politik zemindir. Diğer tarihsel aktörler kendi çıkarları doğrultusunda, kimi zaman resmî söylemi kullanarak kimi zaman da kendi söylemlerini geliştirerek, birbirleriyle ya da merkezî bürokrasiyle bu zemin üzerinde karşı karşıya gelirler. Bu özelliği yüzünden beden terbiyesi ve spor alanını monolitik tek bir bütün olarak almaktan ziyade parçalı, hatta çelişkilerle dolu karmaşık bir alan olarak yorumlamak daha faydalı olacaktır.

III. Geç Osmanlı/erken Cumhuriyet dönemi beden terbiyesi ve spor politikaları

19. yüzyılın ikinci yarısından İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar olan tarihsel süreç, bütün dünyada modern anlamda beden terbiyesi ve spor politikalarının ortaya çıktığı ve geliştiği bir dönemdir (Glassford ve Redmond, 1988). Diğer bütün ülkelerde olduğu gibi, geç Osmanlı/erken Cumhuriyet dönemi beden terbiyesi ve spor politikaları da modernite sürecinin ürünü olan üç temel sacayağı üzerinde yükselir: kır ve şehir nüfusunun uzun süren savaşlar, salgın hastalıklar ve açlık gibi çeşitli sebeplerden dolayı bozulmuş olan sağlığının en kısa yoldan düzeltilmesi; bütün toplumun, özellikle de genç nüfusun, iki savaş arası dönemde varlığını her zaman hissettiren savaş tehlikesine karşı fiziki yeteneklerle donatılması; son olarak da gençlik arasında giderek bozulduğu düşünülen ahlâki normların korunmasına yönelik yoğun bir moral regülasyon çabası.

19. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan bu süreçte, eğitimciler, uzmanlar, askerler ve bürokratlar bu üç temel kaygıyı esas alarak beden terbiyesi ve spor alanının niteliğini belirleyecek politik ve ideolojik bir hegemonik söylem oluşturmaya çalışmışlardır. Bu hegemonik söylemin özünü ise beden terbiyesinin çeşitli fiziksel ve zihinsel özellikleri geliştirmeye yönelik fonksiyonları teşkil eder. Bunun dışında kalan diğer bütün fiziki kültür tahayyülleri ya sözkonusu ana prensibi gerçekleştirmeye kanalize edilmeli ya da gerektiğinde ortadan kaldırılmalıdır. Bu çerçeveden bakıldığında erken Cumhuriyet dönemi spor politikalarının tarihi, beden terbiyesi ve spordan ferdin ve milletin geleceği için beklenen nihai fayda ve rekabete dayalı sporların mevcudiyeti arasındaki gerilimin ve kendi varlıklarını bu fikirler etrafında ortaya koyan tarihsel aktörlerin mücadelesinin tarihi olarak da okunabilir. Bu mücadele bir yandan futbol gibi rekabete dayalı sporların dejenere edici özellikleri yüzünden Kemalist fiziki kültür hareketinin "ötekisi" olarak tanımlanması, öte yandan da beden terbiyesini merkeze alan pratiklerin bu alanın tamamını kaplamak üzere yaygınlaştırılması süreçlerinin etrafında şekillenmiştir.

Bu bağlamda erken Cumhuriyet dönemi fiziki kültür anlayışı, beden terbiyesi ve sporun arasındaki farklılıkların giderilerek bu iki kavramın özdeşleştirilmesi, sporun yarışmacı, rekabetçi, saldırgan ve bireysel yönlerinin bastırılması ve beden terbiyesi bağlamında eritilmesi yoluyla biçimlendirilmeye çalışılmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi, elbette bu mücadele soyut kavramlara canlılık atfedilerek anlatılan bir hikâye değil; bilâkis, farklı tarihsel pozisyonları savunan tarihsel aktörlerin mücadelesinin de tarihidir. Aşağıdaki bölümlerde göreceğimiz gibi, siyasi elitlerin geliştirdikleri beden terbiyesi politikaları, toplumun çeşitli kesimlerinden farklı tepkiler görmüştür. Gerek bu politikaların muhatapları, gerek de diğer siyasi elitler getirilen bu düzenlemeleri ya özümseyip kabul etmişler ya açıktan açığa eleştirmiş ve reddetme yoluna gitmişler ya da bu politikaları kabul edermiş gibi yapıp kendi bildiklerini okumaya devam etmişlerdir. İşi daha da karmaşıklaştıran,-zaman zaman spor politikalarını hazırlayanlar ile bu politikalara itiraz edenlerin birbirinden ayırt edilemeyecek kadar iç içe geçmiş olmasıdır. Bir yandan beden terbiyesi ve sporu içeren devlet politikalarının ortaya konulması, bir yandan da bu politikaları hazırlayanlar ve politikaları uygulamak zorunda kalanların tarihselleştirilmesi, Cumhuriyet dönemi spor tarihinin ne kadar dinamik ve aynı zamanda da politik olduğunun gösterilmesi açısından önemlidir.

Halk sağlığı projesi olarak beden terbiyesi ve spor

Rusya'daki Sovyet Devrimi, iç savaş ve kıtlık zamanındaki şahsi deneyimlerine dayanarak totaliter yönetim modellerini açıklamaya çalışan sosyolog Pitirim Sorokin, iki savaş arasında yükselen totaliter eğilimlerin inanç ve ideolojiler-

den çok sosyal, ekonomik ve politik şartların ağırlığından kaynaklandığını belirtir (Sorokin, 1942: 122-4). Beden terbiyesi ve spor politikaları söz konusu olduğunda, Sorokin'in yaptığı tespitin Türkiye için de geçerli olduğu görülür. 1920'lerin ilk yarısında Kemalist elitlerin beden terbiyesi ve sporu yeniden nasıl düzenleyip idare edeceğine dair hiçbir yeni somut projesi yoktur. Bu yüzden, bir yandan yeni rejimin yüz yüze kaldığı toplumsal gerçeklik ve acilen halledilmesi gereken sosyal ve iktisadi sorunlar, öte yandan da İttihatçıların fiziki kültür politikaları Kemalist fiziki kültür politikalarının anahatlarını çizmiştir. 1923 gibi erken bir tarihte Başvekil İsmet Paşa'nın bir spor dergisine verdiği demeç, hem devraldıkları mirası hem de Kemalistlerin sporla ilgili temel kaygılarını şöyle yansıtmaktadır:

> İdmanın Türk gençliği için pek çok faydaları olacak, gerek ordu ve gerek bütün gençler idman sayesinde iyi bir sıhhat sahibi olarak vatana ve memlekete kıymettar hizmet edecekler ve idman gençleri mesavi-i ahlâkiyeden [ahlâki düşkünlükten] kurtarmak için iyi bir amil olacaktır.

Fiziki kültür alanının, modern beden terbiyesi prensipleri merkeze alınarak yeniden düzenlenmesi, politik/ideolojik eğilimi ne kadar farklı olursa olsun vatandaşların üretici kapasitelerini ortaya çıkarmak ve geliştirmek isteyen hükümetler için son derece çekici olmuştur. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi yönetici elitlerinin de bu akımın cazibesinden uzak kaldıklarını söylemek mümkün değildir. Zamanın önde gelen spor adamlarından Vildan Aşir Savaşır bu dönemde fiziki kültür hareketinden beklenen nihai amaçları tereddüte yer bırakmayacak bir netlikte şöyle dile getirir:

> 1. Daha iyi ekelim daha iyi biçelim 2. Endüstri savaşımızın güçlüklerini yenmek için daha kuvvetli ve neşeli olalım 3. Yarın vatan müdafaasında koşmak lazım gelince kömür tozu pistlere ya da yeşil sahâlâra alışkın ceylan bileklerimiz incinmeden postallarımızı taşıyabilsin 4. Birbirimizi sevmeği ve bu sevgi ile milli bir ideal etrafına kenetlenmeği öğrenelim diye spor yapacağız; sporu spor için değil yurt için yapacağız (Savaşır, 1937: 7).

Beden terbiyesi ve spor politikalarının erken Cumhuriyet yıllarında temel amacı, bütün nüfusun, özellikle de çocuk ve gençlerin, salgın hastalıklar, yoksulluk, kötü beslenme ve diğer problemler yüzünden bozulmuş olan sağlığının düzeltilmesidir. Bu noktada halk sağlığını esas alan bir spor politikasının Kemalistlerin genel sağlık politikalarının temel prensipleri ile uyum halinde olduğu söylenebilir. Türkiye'deki ilk spor örgütlenmesi olan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın (TİCİ) ilk nizamnamesinde beden terbiyesi ve umumi sağlık arasındaki vurgu çok nettir. Fakat, daha da ilginç olanı TİCİ nizamnamesinin bu bölümünün 1913'te kurulan ve dönemin en etkin milliyetçi cemiyeti olan

Türk Gücü Cemiyeti'nin (TGC) nizamnamesinden aynen kopyalanmış olmasıdır. Hatta, TİCİ kurucularına göre içtimai durum, TGC nizamnamesinde anlatıldığından daha da kötüye gitmiştir:

> O zamandan beri tarihimizin en kanlı sahifelerini ihtiva eden on sene zarfında, [ırkımız] fevkalbeşer gayretler sarfına mecbur kaldı, kıtaller, yangınlar, müthiş hastalıklar, onu mahvetmek için elele verdiler, ülkemizden köyler, kasabalar yok oldu... Şimdi, etrafımıza baktığımız zaman ilk göze çarpan ihtiyaç ırkımızın takviyesi, sıhhat-i umumiyenin ıslahı ve bu sayede tevellüdatın tezyididir (TİCİ, 1923).

Bu tespitten yola çıkarak TİCİ, başlıca amacını "gençlere cazip bir faaliyet sahası temin eyleyerek onların içkiden, kumardan ve muhtelif sui'istimallerden uzaklaştırılmasını temin ve böylece sıhhat ve umumi ahlâkı ıslah etmek" olarak saptar. Beden terbiyesi ve sporun asli fonksiyonun ortalama sağlık düzeyini yükseltmek olduğu konusundaki bu vurgu, rejimin kurucularının söylediklerinde de yer bulur. Örneğin, TİCİ'nin üçüncü kongresini temsilen, kendisini ziyarete gelen bir heyete 1 Ekim 1926 günü verdiği beyanatta Atatürk, "Türk ırkında mazisinin meş'um, menfi ve bima'na izleri kaldığını" ve "tarihlerde cihanlar hâkimi olmuş koskoca Türk milletine, bugünkü neslimiz vâris olduğu zaman, bu koca milleti biraz zayıf, biraz hasta ve biraz cılız" bulduğunu söyler, spor adamlarından beklediğini ise şu meşhur cümlelerle açıklar:

> Efendiler, gürbüz ve yavuz evlatlar isterim. Bunları yetiştirmek, tedbirlerini ve mesuliyetini üzerine almış adamlarsınız. Bu neticeyi görmezsem, hakkınızdaki muhabbetim, itimadım o zaman zail olur. Fakat sizin kadar vatansever insanların bunda başarıya ulaşamayacaklarına ihtimal verilebilir mi? (aktaran Atabeyoğlu, 1981: 150).

İlk kısmı iyi bilinen bu sözler aslında erken Cumhuriyet dönemi spor politikalarının iyi bir özetidir. Spordan beklenen, "gürbüz ve yavuz" çocuklar yetiştirmeye ve geçmiş dönemin izlerini silmeye yardımcı olmasıdır. Diğer yandan Atatürk bu sözleriyle, hemen tamamı futbol kulüplerinin yöneticileri olan TİCİ temsilcilerini alttan alta uyarır ve rejimin spor politikalarının hedeflerini takip etmelerini ister. Gizliden gizliye varolan bu gerilim spor tarihçiliğimizde görmezden gelinmiş, Atatürk'ün sözleri çok tanıdık bir hamaset edebiyatı çerçevesinde okunmuştur (Yıldız, 2002; Tayga, 1990; San, 1981).

Türkiye'de beden terbiyesi, özellikle İsveç jimnastiklerinin[5] öncüsü Selim

5 19. yüzyılın sonlarında kalabalık sayılardaki öğrenci gruplarını sınırlı mekânlarda düzene sokma amacıyla ortaya çıkan İsveç jimnastiklerinin kurucusu Per Henrik Ling'dir. İsveç jimnastiklerinde insan vücudu analitik olarak parçalara ayrılmış ve her parça ayrı ayrı ele alınarak detaylı bir analize tâbi tutulmuştur. Her bir organ için geliştirilen pek çok farklı hareketin verimi hesaplanmış ve zaman içinde bunlar arasından en verimlisi tercih edilmiştir. Nihayetinde ortaya bütün vücudu uyum içinde geliştirmeyi amaçlayan bir hareketler bütünü ortaya çıkmıştır. Sıkı

Sırrı [Tarcan] sayesinde Meşrutiyet öncesinden itibaren daha çok tedavi edici, iyileştirici bir formatta gelişmiş, bu durum Cumhuriyet'in genel sağlık politikasındaki "tedavicilikten" "sıhhiyeciliğe" dönüş ile de çakışınca popülaritesi ve meşruiyeti artmıştı.[6] Selim Sırrı'ya göre İsveç jimnastiklerinin okul programlarına uygulanması, tıbbi kontrol altında ufak tefek fiziksel problemleri ve biçim bozukluklarını giderebileceği, öğrencilerin sağlığına katkıda bulunabileceği ön kabulüne dayanır ([Tarcan], 1932). 1926'da beden terbiyesi öğretmenlerine rehber olarak yazdığı bir kitapta Selim Sırrı, "terbiye-i bedeniyyeden neler bekliyoruz?" sorusuna "ilk olarak sıhhat" cevabını veriyordu. Selim Sırrı terbiye-i bedeniye muallimlerinden öğrencilerine sıhhat, ahenk, tenasüb (denge), iktisat, tasarruf, ahlâk, seciye gibi özellikleri kazandırmalarını, hareketlerde basitten karmaşığa doğru bir yol izlemelerini ve yalnızca yaşı büyük çocuklarda sportif yarışmalara katılma izni vermelerini ister (Tarcan, 1926: 3-5).

Selim Sırrı'nın sportif yarışmalara dair duyduğu kaygı bu dönemde siyasi elitler tarafından da paylaşılan genel bir kaygıdır. Geç Osmanlı döneminden itibaren öğrencilerin beden terbiyesi programlarına özel bir önem atfetmeye başlayan Maarif Vekâleti'nde 1930'lara gelindiğinde sporun, özellikle de rekabete dayalı sporların, öğrenciler üzerinde son derece zararlı etkileri olduğu konusunda geniş bir fikir birliği oluşmuştu. Bu sakıncalar yüzünden Maarif Vekâleti 1930 yılında öğrencilerin spor kulüplerine katılmalarını yasaklayan önemli bir genelge yayınlamıştır. Bu tarihî dokümanda, Vekâlet, yasağın iki önemli sebebini "terbiyevi mahzurlar" ve "değişik kulüplerde spor yapan öğrenciler arasında giderek artan rekabet" olarak tespit etmiştir.[7] Maarif Vekâleti bu talimatname ile "beden terbiyesi ve fikir terbiyesinin muvazi olarak ilerlemesi ve beden terbiyesinin fikir terbiyesi aleyhinde işlememesi ve zararlı bir ihtiras halini almaması için birtakım hükümleri" yürürlüğe koyuyordu (Maarif Vekâleti, 1933: 34). Spor tarihçileri, bu yasağı genellikle sporun devlet tarafından engellenmesi olarak yorumlamışlarsa da (Hiçyılmaz, 1974: 3-4) bu genelge aslında siyasi elitlerin rekabete dayalı sporları bedensel ve moral gelişmenin önünde bir engel olarak yorumladığının göstergesidir. Çünkü, resmî spor söylemine göre "spor ne sahalarda iptidai gururumuzu tatmin ettiği ne de bazı sporlarda olduğu gibi sadece adeleleri geliştirdiği için değil, sıhhat için yapılacaktır." İlerleyen yıllarda spor kulüpleri bu yasağın varlığını görmezden gelip öğrencileri

---

kontrol, sürekli gözetim, detaylara yoğunlaşma özellikleri ve analitik bir incelemeye dayanması yönüyle İsveç jimnastikleri beden terbiyesinin gerçek anlamda disipline edici bir mekanizma olarak işlemesinin ilk sofistike örneği olarak kabul edilebilir (Ljunggren, 2000).

6 "Tedavicilikten" (*science of health*) "sıhhiyeciliğe" (*science of disease*) doğru evrilen erken Cumhuriyet dönemi sağlık politikaları hastalığın tedavisinden çok hastalıktan korunma çarelerinin öne çıkaran bir yol izlemiştir. Aynı terimler İtalyan örneği ile büyük bir benzerlik göstermektedir (Horn, 1994: 42).

7 Genelgenin tam metni için bkz. "Mektepliler Kulüplerde Spor Yapamayacaklar," *Türkspor* no. 41 (10 Temmuz 1930), 6-7.

takımlarına almaya başlamışlardır. Ancak, 1938 yılında Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü (BTGD) kurulduğunda, bir genelge yayınlayarak spor kulüplerine bu yasağı hatırlatmış ve öğrencilerin spor kulüplerine katılmalarını bir kez daha kesin olarak yasaklamıştır (BTGD, 1938).

Öğrencilerin spor kulüplerine katılmalarına getirilen bu yasak, üzerinde yalnız resmî spor politikaları ile bu resmî yönelimin etkisinden kaçmaya çalışan spor kulüplerinin değil, aynı zamanda beden terbiyesi uygulamaları ile rekabete dayalı sporların da karşı karşıya geldiği hararetli bir tartışma zeminidir. Bu dönemde, pek çok spor otoritesi Maarif Vekâleti'nin 1930 ve 1938'de aldığı kararları desteklemiş, hatta mevcut beden terbiyesi derslerinin de eksik uygulandığını, bu yüzden de sporun yanlış anlaşıldığını iddia etmişlerdir (Remzi, 1934: 2). Karşı cephede ise oyuncularını kaybetmek istemeyen spor kulüpleri yer almıştır. Kulüpler zaman zaman basının da yardımıyla ateşlenen kampanyaların eşliğinde, TİCİ'nin 5. kongresi heyet-i umumiyesinin "okul talebesinin kulüplere girmemesi hakkındaki kararı"nı reddettirmek için Maarif Vekâleti nezdinde teşebbüste bulunması kararı almıştır.

* * *

Erken Cumhuriyet yılları, bireyin kendi sağlığını koruma sorumluluğunun vatan ve millet için sosyal bir göreve dönüştüğü bir dönemdir. Bu dönüşüm, tıbbi bilimlerin nesnesinin, bireylerden biyolojik nüfusun tümüne doğru evrilmesi sürecine de denk düşer. Eğer hem şahsi hayat hem de milletlerin hayatı hiç bitmek bilmeyen bir mücadele ise, bireyin hayatta kalma mücadelesinde milletine katkıda bulunmak için sağlık, kuvvet, dayanıklılık gibi fikri ve bedensel özelliklerini geliştirmesi ve kendini kötü alışkanlıklardan koruması gerekir: "Sıhhi yaşamak ve sağlam vücut sahibi olmak yalnız şahsi ve ferdi bir hayat kaygusu değil, aynı zamanda ve belki her şeyden evvel içtimai bir zarurettir" (Demir Ali, 1933: 41). Çoğu zaman herhangi bir ekipmana ihtiyaç duyulmadan yapılabilecek beden terbiyesi, bu iş için en dolaysız ve en iktisadi yollardan birisidir.

Beden terbiyesi politikalarının, genel halk sağlığı politikalarının bir cüzü olarak yorumlanması ve bunun bir vatandaşlık görevi olarak telâkki edilmesi, erken Cumhuriyet döneminin spor anlayışında iki temel değişikliğe yol açmıştır. İlk olarak spor yapmak bir zevk, eğlence ve boş zaman meselesi olmaktan çıkarak, herkesin millete karşı sorumluluk duygusu içinde yerine getirmesi gereken bir aktivite olarak görülmeye başlamıştır. Örneğin, devrin önemli spor adamı Ahmet Fetgeri'ye göre:

> Bir ferdin vücuduna yaptığı fenalık şahsına münhasır değildir, mensup olduğu camiaya, ırka ve millete de şamildir. Spor yapmayarak vücudunu safahat alemlerinde yıpratan gençler, fenalığın şahıslarından ziyade milletlerinin bünyesine dokunacağını hiçbir vakit hatırdan çıkarmamalıdırlar. Ey safahat girdabına düşmüş bedbaht Türk

> genci! Irkına, milliyetine garezin nedir ki vücudunu böyle yıpratıp harap ederek neslinin istikbalini de harap ediyorsun? Eğer milliyetini seviyorsan ve bu düştüğün girdaptan kurtulmak istiyorsan, insanların itiyatlarının esiri olduklarını düşün ve hemen iyi ve faydalı bir sporu itiyat edin! (Fetgeri, 1931: 3).

İkinci olarak beden terbiyesi ve sporun halk sağlığı politikalarına eklemlenmesi spor politikalarının ölçeğiyle ilgili problemlerin yeniden ele alınmasını gerektirmiştir. Spordan ulvi gayeler bekleyen Kemalist beden kültürü politikaları, en azından söylem düzeyinde, elit sporculuktansa sporun kitlesel ölçekte uygulanması yaklaşımına daha yakın durmuştur. 1936'da TİCİ'nin tasfiye edilme sürecinde tartışmalar özellikle bu konu etrafında şekillenmiş, TİCİ'ye yöneltilen eleştiriler Cemiyet'in bu fikri benimsemediği ve yerine getirmediği noktasında yoğunlaşmıştır. TİCİ'nin Türk Spor Kurumu'na (TSK) dönüştüğü sekizinci ve son kongresi iki spor anlayışı arasında yaşanan örtük çatışmanın bir sahnesi haline gelmiştir. Kongrede, Şükrü Saracoğlu da dahil, TİCİ'yi eleştiren pek çok konuşmacı, birkaç kişinin yapabildiği hareketlerin spor değil ancak akrobasi olabileceğini iddia etmişlerdir: "Spor herkesin yapabileceği pratik hareketlerdir. Spor bu memlekette her evin kapısını çaldığında, spor hareketi gerçek anlamını kazanmış olacaktır." Sekizinci Kongre ile birlikte spor sistemini yeniden düzenleyen elitler, Kemalist fiziki kültür politikalarının nihai amaçlarına ulaşmak için kitle katılımının elzem olduğuna ve TİCİ'nin de Türk sporunu bu ölçekte örgütleyemeyeceğine inandıkları için yeni bir idari sistem kurma konusunda birleşmişlerdir.

Söylem düzeyinde TSK dönemini TİCİ döneminden ayıran en önemli fark, "kitle için spor" anlayışının bütün spor sistemine yerleştirilmeye çalışılmış olmasıdır. TSK'nın CHP otoritesi altına alınması dönemin pek çok entelektüeline Türk sporunun bundan böyle "rekor kırmakla" değil, halkın sağlığıyla uğraşma kaygısını taşıyacağı fikrini vermiştir. Bundan böyle Türk sporunun yeni şampiyonlar yetiştirmek hedefinde değil, *tam tersine* bütün milli kuvvetlerin geliştirilmesi hedefinde olacağı vurgulanmıştır (Çağlar, 1936a: 2). Bunun en açık göstergelerinden biri, 1936 Berlin Olimpiyatları'nda kazanılan başarılara bile dönemin *Zeitgeist*'ı içinde temkinli bir tavırla yaklaşılmış olmasıdır. Greko-romen güreşte altın madalya kazanan Yaşar Erkan spor çevreleri tarafından tebrik edilmiş, ancak Türk milletinin de zafersiz bir millet olmadığı hatırlatılmıştır: "Türk tarihi zaferlerle doludur. Artık sporumuz gençliğin disiplinini, kitlelere yayılmasını ve milli kuvvetlerin geliştirilmesini amaçlamaktadır. Eğer şahsi başarılar bu nihai hedeflere hizmet ediyorsa kıymetlidir" (Çağlar, 1936b: 2).

1938'de çıkarılan Beden Terbiyesi Kanunu kitle sporu anlayışının uygulamaya geçirilmesinde önemli bir kırılma noktası oluşturur. Kanunun meclisteki tartışmalarında kitle sporu-elit sporculuk ayrımına yapılan vurgu net bir şekilde hissedilmektedir:

> Milli kültür kadrosu içinde mütelaasını zaruri gördüğümüz sporu profesyonel şampiyon yetiştirmek için istemiyoruz, binlerce sporcu yetiştirmek istiyoruz (Bravo sesleri)... Spor okullarımız sahnemiz gibi milli kültürümüzün bir cüzüdür. Büyük gaye Türk vatandaşını fikir ve düşünce itibariyle kuvvetli, vücud itibariyle kuvvetli, ve tam sıhhatli, seciyeli, gürbüz ve güzel insan olarak yetiştirmektir (aktaran Baydar, 1937: 2).

Beden terbiyesinden beklenenin "yalnız muayyen sporlarda metre, kronometre ile ölçülen derece ve müsabakaları kazanma ve bazı kabiliyetli şahısların hünerlerini meydana çıkarma davası olmadığı, daha ziyade memleket gençliğinin bedenen ve ahlâken yükselmesini temin etmeye yarayan bir terbiye vasıtası olması ve faaliyetin bu bakımdan sevk ve idare edilmesi gerektiği" (Taner, 1942: 5) fikri bu dönemde siyasi elitlerin spor alanını domine etmesinin hem gerekçesi hem meşruiyet kaynağı olmuştur.

Savaş hazırlığı projesi olarak beden terbiyesi ve spor

Modern anlamda beden terbiyesi ve sporun, askerî hazırlık sürecinin bir parçası olarak kurgulanması, 19. yüzyılın başlarından itibaren tüm dünyaya yayılmış yeni bir fikirdir. Bu dönemde monarşilerin hem siyasi hem de askerî anlamda çökmeye başlaması ve ulus-devlet fikrinin ortaya çıkışı, klasik ordu ve savaş anlayışında büyük değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte en radikal dönüşüm, klasik askerî sistemde ordunun belkemiğini oluşturan lejyoner birliklerin giderek tasfiyesi ve yerlerine düzenli askere alma sistemine dayanan devasa "vatandaş ordularının" kurulması olmuştur (Altınay ve Bora, 2003: 140). Bu dönüşüm her şeyden önce her askere alma döneminde orduya katılan bütün sıradan vatandaşların, askerlik süreci içinde fiziksel olarak sağlam ve psikolojik olarak savaşa hazır bir hale getirilmesini gerektirmiştir (Weber, 1976).

Bu sürecin bir sonucu da iki savaş arası dönemde askerlik ve savaşa dair o güne kadar yerleşmiş bütün anlayışların ve uygulamaların ciddi bir dönüşüm geçirmesidir (Winter, Parker ve Habeck, 2000). Askerlik, bir yandan yeni silahlar, yeni askerî ekipmanlar, değişen savaş taktikleri gibi sebeplerden dolayı karmaşıklaşmıştır. Öte yandan, askerî sistemlerin izole yapısı kırılmış, ordu giderek artan bir ivmeyle ekonomik ve sosyal değişkenlere tâbi olmaya başlamıştır. Bütün bu radikal dönüşümler birbiriyle çelişkili iki temel netice doğurmuştur. İlk planda, iktisadi hayata daha fazla insan gücü aktarımını sağlamak için askerlik süresinin kısalması yönünde baskılar artmıştır. Diğer yandan, savaşların teknolojik ve taktiksel olarak karmaşıklaşması ve zorlaşması, askerlerin, özellikle de sıradan askerlerin, daha yoğun ve nitelikli bir eğitimden geçmelerini gerektirmiştir. Siyasi ve askerî elitlerin bu ikilemi çözmek için geliştirdikleri metodların başında gençliğin orduya alınmadan önce temel

askerlik bilgilerini edinmelerini sağlamak gelmiştir (Zürcher ve Harries-Jenkins, 1978). Siyasi ve askerî elitlere göre modern askerlik sanatının gereği olan uzmanlaşmanın kısa askerlik süresi içinde kazandırılması, ancak temel askerî bilgilerin, "ölme ve öldürmenin mantığının" gençlere önceden verilmesiyle mümkün olabilecekti. Bu sayede hem askerlik süresinden tasarruf edilecek hem de askerler daha donanımlı ve nitelikli yetiştirilebileceklerdi (Karabekir, 1995: 199-272).

Osmanlı/Türkiye tarihi için pek çok açıdan hayati bir öneme sahip olan Balkan Savaşları'nın (1912-13), beden terbiyesi ve spor alanının militarizasyonu sürecinde de kritik bir kilometre taşı teşkil ettiği söylenebilir. Balkan Savaşları, Osmanlı sivil ve askerî bürokratlarına kendi ordularını savaşa katılan komşu milletlerin ordularıyla karşılaştırma fırsatı vermiştir. Pek çok gözlemciye göre Yunan ve Bulgar askerleri savaşta Osmanlı askerlerine göre daha sağlıklı ve becerikliydiler. Özellikle, engebeli arazilerde daha hızlı koşma, el bombasını daha uzağa ve daha isabetli atma, daha iyi nişan alma becerileri ile Osmanlı askerlerinden hemen ayırt ediliyorlardı. Kitlesel bir şekilde askere alınmış Osmanlı halk yığınlarının, özellikle de köylülerin ise salgın hastalıklar, sakatlıklar, sağlıksız yaşama koşulları yüzünden ne kadar takâtsiz kalmış olduğu ilk kez bu kadar ciddi bir boyutta ortaya çıkıyordu (Nejad, 1913). Ordunun bu derece zayıf hali ve savaş hünerlerinden yoksunluğu, Osmanlı bürokratlarını ve eğitimcilerini bunların sebepleri üzerinde düşünmeye ve çözüm yolları aramaya yöneltmiştir. Önerilen çareler arasında halk sağlığı politikasını yaygınlaştırmanın yanı sıra eğitim sistemine dahil olan çocuklara beden terbiyesi ve okul sporları yoluyla ilk askerlik eğitimini vermek öne çıkmıştır.[8]

Ancak, bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da beden terbiyesi ve spor alanının militarize olması büyük ölçüde Birinci Dünya Savaşı'na bağlıdır. Almanya ile son derece yakın bir siyasi ve teknik işbirliğinin yürütüldüğü Birinci Dünya Savaşı yılları, Osmanlı toplumu için askerî yönü ağır basan fiziki kültür anlayışının giderek yoğunlaştığı ve bütün fiziki kültür alanını kaplamaya başladığı yıllardır. Bu dönemde beden terbiyesinin bütün pedagojik içeriği boşaltılmış ve bu boşluk büyük ölçüde militarist bir içerikle doldurulmuştur. Bu sürecin gençlik örgütlenmesine yansıması ise, eğitim sistemine dahil olanlar kadar olmayan gençleri de kapsayan, Osmanlı Güç ve Osmanlı Genç Dernekleri adlı yeni ve kapsamlı gençlik teşkilatlarının ihdası şeklinde olmuştur (Sarısaman, 2000; Toprak, 1979; Toprak, 1985).

8 Geç Osmanlı döneminde beden terbiyesi ve spor politikalarının askerî bir içerik kazanması İngiltere ve Rusya gibi pek çok ülkeyle ortak özellikler gösterir. Osmanlı ordusunda olduğu gibi İngiltere ve Rusya örneklerinde de, savaşta askerlerin gösterdiği fiziksel yetersizlikler, gençlerin askerlik dönemi öncesinde yarı-askerî bir eğitime tâbi tutulması gereğini ortaya koymuştu. Örneğin Rusya'da askerî yanı ağır basan bir para-militer teşkilatın kurulması Rus askerlerinin 1904/5 Japon-Rus savaşındaki zayıflıklarının ortaya çıkması neticesinde gerçekleşmişti. Benzer şekilde İngilizler askerî öğeler içeren izcilik teşkilatını tarihî bir mağlubiyet yaşadıkları Boer Savaşları'ndan sonra ihdas etmişlerdir.

Özellikle Osmanlı Genç Dernekleri, kendisinden önce gelen hazırlık mahiyetindeki yarı askerî teşkilatlar ile birlikte, İttihatçı fiziki kültürü denilebilecek modelin ortaya çıkması için uygun bir ortam yaratmıştır. Bu model, kolektif hijyen ve beden sağlığından, düzeltici ve beceri kazandırıcı fiziki egzersizlerden, askerî eğitimlerden ve milliyetçi bir söylem etrafında örülen kuvvetli moral regülasyon öğelerinden müteşekkildir. Aynı prensiplere sahip bir beden terbiyesi modeli de ilerleyen yıllarda Kemalistler tarafından benimsenecek ve uygulanmaya çalışılacaktır.

Eğitim sistemindeki gençlerden çok, okul-dışı gençliği bünyesinde toplamayı hedefleyen gençlik teşkilâtı meselesi, erken Cumhuriyet yıllarının her zaman gündemde olan önemli bir tartışma konusudur (Balcıoğlu, 1997a; Balcıoğlu, 1997b). Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri'nde (BCA) bulunan 2 Nisan 1924 tarihli bir belge, kapatılan Osmanlı Genç Dernekleri'nin Kemalist hükümet tarafından yeniden açılmasına ilişkin görüşleri içermektedir.[9] "Genç Dernekleri Teşkilatına Dair Kanun Layihası" adlı bu belgeden anlaşıldığı kadarıyla, izciliği de kapsayan geniş çaplı bir gençlik teşkilatı projesi, Maarif, Müdafaa-i Milliye, Erkan-ı Harbiye ve Dahiliye Vekâletlerince uzun süreden beri tahkik edilmiş ve son haline getirilmiştir. Gençlik teşkilatını kurma gerekçesinden Kemalist siyasi elitin, güçlü ve iyi eğitilmiş bir ordu bulundurmak ile memleketin iktisadi vaziyetini düzeltmek için askerlik süresini kısaltmak ve ordudaki asker sayısını azaltmak ikilemi arasında kaldıkları net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu iki sakıncayı bertaraf etmek, orduya dahil olmadan önce gençlere temel bir askerî eğitim vermek ve onları manen ve maddeten takviye etmek amacıyla, hükümet mümkün olan en kısa zamanda bir Genç Dernekleri teşkilatı kurmayı planlamıştır.

Erken Cumhuriyet yılları boyunca, beden terbiyesi ve spor ile gençlik teşkilatı Kemalist siyasi elitin gözünde aynı madalyonun iki yüzü gibidir. Örneğin Münir Müeyyet'e göre "gerek gençlik teşkilatı meselesi, gerekse sporun doğrudan doğruya devlet tarafından idaresi, görünüşte ayrı gibi ise de, gaye itibariyle birbirini tamamlayan şekillerden başka bir şey değildir" (Müeyyet, 1935: 2). Bu kabulün arkasında yatan gerçek, yukarıda değinildiği gibi, erken Cumhuriyet döneminde beden terbiyesi ve spordan beklenen faydanın, acil sosyal gereklilikler tarafından belirlenmiş olmasıdır; spor öncelikle ülkenin tahrip olmuş beşeri sermayesini yeniden canlandırmaya ve yıpranmış milli müdafaa kapasitesini fiziken ve zihnen takviye etmeye hizmet etmelidir. Fakat milli müdafaaya hazırlık bakımından beden terbiyesi ve sporu en verimli şekilde kullanmanın yolu, disiplinli ve geniş kapsamlı bir gençlik teşkilâtı oluşturmaktan geçer. Savaşa hazırlanan bir milletin, çocukluktan itibaren her vatandaşına uyguladığı temel bir spor programına sahip olması gerekliliği bu kabule ve Kıta Av-

9 BCA, BMGMK Katalog No: 030.10/ 144 34 6.

rupası ülkelerinde uygulanan modelin elde ettiği başarıya dayanarak ortaya atılmıştır (Irmak, 1944; Baba, 1942: 5).

1930'ların ortalarına doğru beden terbiyesi ve sporun giderek askerî amaçlara angaje olmasıyla birlikte resmî spor söylemindeki vurgu "futbolun esaretinin" kırılıp, yerine "yararlı" sporların ikame edilmesi noktasına doğru kaymıştır (TİCİ, 1935). Esasen bu durum fiziki kültür alanında, futbol ve diğer "yararlı" sporlar arasında alttan alta devam eden gerilimin dışa vurumudur. Siyasi elitlerin gözünde, halk sağlığı ve askerî hazırlık öğelerine dayanan Kemalist fiziki kültürün nihai amaçlarıyla, başlı başına dejenere bir alan olarak addedilen futbol arasında uzlaşmaz bir çelişki vardır. Futbol genellikle, irrasyonel tepkilere açık oluşu ve egoist eğilimleri barındırması sebebiyle, gerçek sporun önündeki en önemli tehdit olarak algılanmıştır. Oysa elitlere göre milletin spordan beklediği iki fayda vardır: "itaatkârlık ve kendini feda etme gibi zihni özellikleri kazandırması ve her türlü zorluğa dayanma gibi fiziki özellikler edindirmesi" (Uludağ, 1936).

"Faydalı" ve "faydasız" sporlar arasındaki bu ayrım, resmî spor söyleminde sporlar arası bir hiyerarşiyi de beraberinde getirmiştir. Mücadele özelliği kazandırmaya, dayanıklılığı ve beceriyi artırmaya yarayan sporlar bu hiyerarşinin üst basamaklarındadır. Sprint ve maraton koşuları askerlikteki uzun yürüyüşler ve koşmalara, gülle atma el bombası atmaya, engelli koşular düşman siperlerinin üzerinden atlamaya, binicilik ve bisiklet sürme bir cepheden diğer cepheye gitmeye, yüzme ve yelken kullanma deniz savaşlarına, eskrim de süngü savaşına (Çaka, 1942) benzetildiği için "hiçbir işe yaramayan" sporlardan daha kıymetlidir. Çünkü "milletin Arsenal'e gol atacak takımlara değil, karlı havada yirmi kilogramlık bir yükü en az yirmi kilometre taşıyacak yüz binlerce gence ihtiyacı vardır" (Uludağ, 1941). Bu yüzden havacılık, dağcılık, yüzme ve atıcılık 1930'ların ortalarından itibaren Türk sporunun en temel dört öğesi olacaktır (Apak, 1936).

İkinci Dünya Savaşı ve hemen öncesi, Türkiye'de beden terbiyesi ve spor alanının Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden tamamen militarize edildiği yıllar olmuştur. Savaş yıllarında siyasi elitler, bir yandan türlü "denge oyunlarıyla" Türkiye'nin tarafsızlığını korumaya çalışırken (Deringil, 1994), diğer yandan da var güçleriyle orduyu ve milleti muhtemel bir topyekün savaşa hazırlamaya çalışıyordu. Savaş tehdidi bu dönemde, bütün politikaları biçimlendiren, sosyal ve iktisadi hayatı en derinden etkileyen temel faktör haline gelmişti. Yukarıda da değinildiği gibi, zaten başından beri askerî bir yönelim taşıyan fiziki kültür faaliyeti bu dönemde, savaş havasını soluyan diğer ülkelerde olduğu gibi, bütünüyle savaş hazırlığına indirgendi. Bu topyekün dönüşümün en açık ifadesi 1938 yılında TBMM'de kabul edilen Beden Terbiyesi Kanunu olmuştur. Mahalli spor kulüpleri hiyerarşisine dayanan bir gençlik teşkilatına giden yolu açan ise ancak, Kanun'un uygulanma aşamasında çıkarılan Beden Terbiyesi Nizamnamesi'dir (BTGD, 1940a; BTGD, 1940b).

1938 Beden Terbiyesi Kanunu mahalli spor ve gençlik kulüplerine dayanan kapsamlı bir gençlik teşkilatı kurma girişiminin siyasi ve hukuki altyapısını hazırlamıştır. Kanunun dördüncü maddesine göre gençlerin boş vakitlerinde gençlik grupları ya da kulüplerine girmeleri ve beden terbiyesi faaliyetlerine katılmaları zorunlu tutulmuştur. Kanunun 13. maddesine göre de beden terbiyesi faaliyetleri, nizamnameye göre kurulacak kulüpler ve gruplar tarafından yürütülecektir. Beden Terbiyesi Nizamnamesi bu haliyle mevcut spor kulüplerinin anlamını, görevlerini ve sorumluluklarını yeniden tarif ederek onları ülke çapında kurulduğu tahayyül edilen bir gençlik teşkilatının mahalli şubelerine indirgemiştir. Kulüpler bu bağlamda, Kanun'un 12 ve 45 yaş arasındaki her vatandaşa zorunlu tuttuğu beden terbiyesi idmanlarının uygulanacağı yerler olarak yeniden düzenlenmiştir. Her gençlik kulübü ve grubu "Türk gençliğinin müşterek bir mefkureye bağlılığını, yurt müdafaasına kabiliyetini, sıhhat ve kuvvetini artırmasını kolaylıkla temin edecek bir gençlik cüz'ü tamı, müsabakalar gençliğin bu amaçla verdiği neticeyi gösteren, teşvik edici birer vasıta, gençlik kulüp ve grupları, aynı zamanda içtimai terbiyeyi ve cemiyet hayatı ile yurt sevgisini yükseltmeye çalışmayı vazife bilen birer terbiye müessesesi" olarak tanımlanmışlardır (BTGD, 1940c). Bu bağlamda, spor kulüpleri gençlik ve ordu arasında bir ara kademeye dönüşmüş durumdaydı. Beden Terbiyesi Genel Direktörü Cemil Taner 1939 yılında gazetecilerle yaptığı bir sohbette, kulüplere seslenerek onların yeni görevini şöyle tanımlıyordu:

> Kulüp idareleri gençlik ordusunun birer kumandanıdır. Önce zevk için kurulmuş olan kulüpleri bundan sonra yurt için faydalı olacak bir şekle sokmak istiyoruz. ...Bundan sonra devlet eli ile sizlere teslim edilen arkadaşların maddi ve manevi yükselişini omuzlarınıza alacaksınız (Taner, 1939a).

Bu prensipler doğrultusunda kulüplerden sadece sporla değil, diğer beden terbiyesi faaliyetleri ile de ilgilenmek zorunda oldukları için isimlerinde "spor" kelimesini kullanmamaları, isimlerini "gençlik kulübü" olarak değiştirmeleri istenmiştir (BTGD, 1940d).

Gençlik kulüplerine katılması beklenenler ise daha çok eğitim sisteminin dışında kalan gençlerdir. Kulüpler bu mükellefleri manga, takım, bölük gibi gruplara ayırarak idman yaptıracaklardır. Bu sebeple kulüplerden bir beden terbiyesi uzmanının yanı sıra bir de milli müdafaa amiri istihdam etmeleri istenmiştir (BTGD, 1940c). Mecburi hareketleri yaptıran eğiticilerden mükelleflere kusursuz bir esas duruş vaziyeti, çevik ve muntazam dönüşler, iyi bir hiza, güzel bir yürüyüş ve her türlü hareketlerinde göze çarpacak bir çeviklik kazandırmaları istenmiştir (BTGD, 1940e).

Kanun ve nizamname, çok daha kapsamlı bir hazırlığı öngördüğü halde, mükellefiyet ilk etapta belirli beden terbiyesi kalıplarının haftada dört saat uygu-

lanmasından ibaret olmuştur. Çift, çapa, orak, harman ve benzeri işleri fiilen yapanlar, bu işlerin devamı müddetince izinli sayılmışlardır. Bunların dışında ise 12-45 yaş arasındaki bütün erkekler ve 12-30 yaş arasındaki bütün kadınlar beden terbiyesi idmanlarına katılmak zorundaydılar (BTGD, 1940f). Ancak fiziki ve finansal eksiklikler yüzünden bu daraltılmış mükellef kitlesinin eğitilmesi bile mümkün olamamıştır. Mükellefiyet ilk etapta 18, 19 ve 20 yaşlarındaki erkekler için öngörülmüş ve doğudaki Ağrı, Bingöl, Bitlis, Erzincan, Hakkari, Muş, Siirt, Tunceli ve Van vilayetleri mükellefiyet kapsamı dışında bırakılmıştır. Ayrıca "milli müdafaa açısından tehlike arzeden" illerde 15, 16 ve 17 yaşındaki erkekler de mükellefiyet kapsamına dahil edilmiş, ancak İstanbul, İzmir ve Seyhan vilayet merkezlerinde belediye sınırları içinde yaşayan bu yaşlardaki gençler mükellefiyet haricinde bırakılmıştır. Beden Terbiyesi Genel Direktörü Cemil Tahir Taner'in Mayıs 1941'de verdiği rakamlara göre, yaklaşık 38.000'i 15-17 yaşları arasında, 49.500'ü de 18-20 yaşları arasında olan toplam 88.153 kişi mükellefiyet altına alınmıştır. Mükellefiyete tâbi olan bu kitlenin eğitimi için yurt çapında toplam 483 gençlik kulübü ve 454 gençlik grubu kurulmuştur.

Kanun, nizamname ve bunlarla ilişkili diğer mevzuatın bütün sofistikasyonuna rağmen beden terbiyesi mükellefiyetinin tam anlamıyla uygulandığını söylemek mümkün değildir. Genel Direktörlük 1942 yılında yaptığı inceleme sonucunda idmanlara düzenli katılınmamasının sebepleri olarak şunları tespit etmiştir: a) Günlük kazançları ile geçinen gençlerin gündeliklerinden ve kazançlarından mahrum kalması endişesi; b) Ustaların kazançlarına halel geleceği düşüncesiyle yanlarında çalışan gençlere izin vermemesi; c) Yaptırılan hareketlere cazip ve neşe katıcı bir hava verilmeyip, fazla askerî talim çeşnisi verilmesi ve gençleri ilk zamandan itibaren bıktırması; d) İdarecilerin hava şartlarına uygun talim ve idmanları seçmemeleri; e) Gençlerin beden terbiyesi faaliyetlerinin henüz şahsi ve yurt müdafaası bakımından lüzum ve faidesine kâni olmaması ve bu hareketleri kendisi için lüzumsuz bir zahmet olarak telâkki etmesi. Bu durum üzerine Genel Direktörlük, beden terbiyesi idmanlarına katılımı artırmak için bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. Örneğin, çalışan gençliğin idman saatlerinden zarar görmesini engellemek için kulüplere ve eğitimcilere idmanları uygun gün ve saatlerde yapmaları emredilmiştir. Ayrıca kulüplere idmanları neşeli ve çekici bir hale getirmeleri, bunun için de askerî vurgunun hafifletilmesi, oyuna, kır ve açık hava gezilerine daha çok yer verilmesi tavsiye edilmiştir (BTGD, 1940g). Hatta bazı illerde valiler, mükellefiyeti teşvik etmek için mükelleflerin sinemalara yarı bilet ücretiyle girmesini bile temin etmişlerdir.[10] Ancak bütün bu önlem ve teşviklere rağmen valiliklerden beden terbiyesi faaliyetlerine katılmama hakkında gelen raporlar da giderek artmıştır.[11]

10 Örneğin Denizli Valisi'nin girişimleri için bkz. (Taner, 1941).

11 "Beden Terbiyesi Mükellefiyetine İcabet Etmeyenler Hakkında", bkz. BCA BMGMK Katalog No: 030.10 / 145. 40. 5.

Bir moral regülasyon yöntemi olarak beden terbiyesi ve spor

Yukarıda bahsedilen hedeflerin yanında, erken Cumhuriyet yıllarında fiziki kültür alanı yeni ahlâki normların yerleştirilebileceği ve gençler arasında dejenere olduğu düşünülen davranışların normalize edilebileceği bir mecra olarak da tahayyül edilmiştir. Siyasi elitler bu dönemde uygunsuzluklara karışan sporcuları ya da kulüpleri cezalandırarak, "faydalı" ya da "faydasız" sporları belirleyerek ve esas olarak da sporcuyu ideal bir sosyal figür, sportmenliği de "iyi vatandaş"ta olması gereken özelliklerin cisimleşmiş bir hali olarak kurgulayarak, fiziki kültür alanını ahlâki ve ideolojik olarak biçimlendirmeye çalışmışlardır. Bu yüzden spor sahaları sadece bir idman sahası değil, bir ahlâk okulu, yeni bir dünya görüşünün beşiği ve rejimin en kuvvetli dayanağı olarak görülmüştür (Irmak, 1938).

Erken Cumhuriyet döneminde ahlâki değer ve normları beden terbiyesi ve spor yoluyla aktarmanın yolu, ilk adımda sporcunun çalışkanlığı, sosyal statüsü, nezaketi ve görgüsü ile ideal bir vatandaş olarak tarif edilmesinden geçiyordu. Sporcu bu dönemde, fiziksel özelliklerin olduğu kadar ahlâki mükemmelliğin, iyi huyluluğun, yardımseverliğin, dürüstlüğün ve centilmenliğin bir bileşimi olarak resmedilmiştir (Daver, 1929). Sporcular, bu dönemin spor basınında, sporculuk dışında meslekleri, mutlu aileleri ve iyi arkadaşları olan, toplumun saygın üyeleri olarak yansıtılmıştır. Örneğin bir spor yazarına göre "rekordmenlerimiz, şampiyonlarımız, milli takımda yer alan gençlerin kısm-ı azamı darülfünun ve liselerin en çalışkan talebeleri, büyük bankaların en vazifeşinas memurları, İstanbul'da tanınmış müesseselerin doğrudan doğruya sahipleri ve birçokları maarif ordumuzun en liyakatli muallimleri[dir]" (T.S., 1930).

Spor ve sporcu etrafında kurulan bu "olumlu" söylem gençleri alkol, fuhuş, tütün ve diğer kötü alışkanlıkların zararlarından korumak açısından da son derece önemliydi. "Sağlık" kelimesi sporcular ile birlikte kullanıldığı zaman, vücudun zinde gelişimine olduğu kadar, onu kötü alışkanlıklardan koruyacak ahlâki doğruluğa da işaret ediyordu. İdeal vatandaş ideal sporcu olarak tarif edildiğinden, bu tarifin sadece maddi düzeyde kalmaması ve moral bir boyutla tamamlanması için sporcunun, kendi üretken kapasitesinin gelişimini sekteye uğratacak her türlü kötü alışkanlıktan kaçınması gerekliliği spor söyleminin bu dönemde sık tekrarlanan bir öğesidir: "... sporcunun dudakları ispirto, tütün gibi bütün zehirlere kapalıdır. Onun ağzı ellisinde bile süt kokar. Yüzünde firma, forma, kulüp yok, spor vardır ve sporda siyaseti spora suikast şeklinde görür. Zaafa hürmet eder, zayıfları korur, kuvvet karşısında ise belki parçalanır fakat asla eğilmez" (Seyyah, 1929).

Pek çok spor adamı için beden terbiyesi ve spor yalnızca bedeni yetenekleri geliştirmiyor, aynı zamanda gençleri "asrın eğlence denilen salgınından koruyor" ve onları milli bir ideal etrafında toparlıyordu (Savaşır, 1937). Sporun

gençleri sokakların zararlı etkilerinden ve suçtan uzak tuttuğuna inanılıyor (ya da en azından inanılmak isteniyor), spor sahaları ve spor kulüplerinin gençleri sokağın ve kahvehanelerin tehlikeli ve sağlıksız ortamından kurtaran ideal toplanma mekânları olduğu sıklıkla dile getiriliyordu (Akyürek, 1933). Bu bağlamda, kahvehaneler erken Cumhuriyet yıllarında spor kulüplerinin "ötekisi" olarak tanımlanmış, kahvehanelerdeki aktiviteler spor faaliyetleri yoluyla engellenmesi gereken dejenere davranışlar olarak görülmüştür. Kahvehaneler ile spor kulüpleri arasındaki bu karşıtlığı gösteren ilginç bir arşiv belgesinden de anlaşıldığı gibi, Başvekil İsmet İnönü Doğu illerine yaptığı bir gezi sırasında kahvelerin ve kumarhanelerin olumsuz etkilerine dikkat çekmiş ve bunların kapatılarak yerlerine spor kulüpleri açılmasını emretmişti. Giresun Valisi bunun üzerine 16 köyde kahvehanelerin kapatıldığını ve yerlerine spor kulüpleri açıldığını haber veriyordu.[12] Sonuç olarak siyasi elitler beden terbiyesi ve spor sayesinde, pek çok "ahlâksızlıkla" mücadele ettiklerine ve hatta bu mücadelede büyük bir başarı kazanmış olduklarına gönülden inanmış gözüküyorlardı.

Erken Cumhuriyet dönemi sporunun problemli çocuğu kulüpler

20. yüzyılın başından itibaren spor kulüplerinin, özellikle de İstanbul'da kurulmuş olanlarının, köklü geçmişleri, üyelerinin sosyal statüsü ve rejimle yakın ilişkileri ya da yarışmacı takımlarının diğer kulüp takımlarına göre daha başarılı olması gibi sebeplerle Türkiye spor sistemi içinde belirgin bir ağırlıkları olagelmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde de 1920'ler boyunca siyasi elitler planladıkları beden terbiyesi ve spor politikalarını uygulamak için mevcut spor kulüpleriyle işbirliği yapma eğilimindeydiler. Spor kulüpleri bu ilk dönemde resmî spor organizasyonunun ayrılmaz parçaları olarak görülüyorlardı. Bu eğilimin biri gerçekçi diğeri romantik olmak üzere iki temel sebebi vardı: spor kulüplerinden başka gençliğin bir araya toplanabileceği ve bedenî idmanlar yapabileceği bu boyutta başka kurumlar yoktu. Öte yandan siyasi elitler özellikle üyeleri Kurtuluş Savaşı'nda yararlılık gösteren kulüplere karşı şükran duyuyorlardı.

Kemalist beden kültürü politikalarının kalın hatlarla oluşmaya başladığı 1930'lu yıllarda, siyasi elitler spor kulüplerini de bu yeni beden terbiyesi ve spor hamlesi içine katmak istemişlerdir. Spor kulüplerini devletin spor politikalarıyla uzlaştırmayı amaçlayan bu hamlenin hedefi maddi yükümlülükleri mümkün olduğu ölçüde spor kulüplerine de paylaştırmak ve bu büyük projenin verimini kulüplerin mevcut popülaritesinden faydalanarak artırmaktı. Ancak 1930'ların ortalarından itibaren siyasi elitlerin kulüplere karşı uzlaşmacı tavrı giderek kayboldu. Resmî spor idarecileri kulüplerin sadece kendi çıkarları

12 BCA BMGMK Katalog No: 030.10 (30.1.1936) / 145. 36M. 114

doğrultusunda hareket ettikleri ve yeni spor hamlesini sekteye uğrattıkları kanaatine varınca spor kulüplerini ağır biçimde eleştirmeye başladılar. Bu bağlamda kulüplerin milli gaye ve hedeflerden son derece uzak oldukları, anarşik, çocukça ve ilkel tavırlar takındıkları sık sık vurgulanmıştır (Baydar, 1937b). Örneğin Münir Müeyyet'e göre

> bazı fertleri kulüpçülük altında toplamak, onlara sistemsiz, cemiyet ve inkılâp gayesinden uzak bir oyun temayülü (spor demiyorum, çünkü bu spor değildir) vermek, ne bir cemiyet husule getirmek ne de cemiyetlik bir iş yapmak demektir. Daha sarih bir ifadeyle söylemek lazım gelirse, denilebilir ki, bugünkü spor kulüplerimizin spor tarzı zevk ve eğlence vasıtalığıdır (Müeyyet, 1934).

Spor kulüplerine yöneltilen eleştirilerin başında sadece düşmanlıkları ve rekabeti körükleyen futbol ile ilgilenmeleri geliyordu (Çağlar, 1937). Rekabet, bu dönemde, zaten az olan olumlu anlamını tamamen yitirmişti. Artık eğitimciler ve spor idarecileri sporda rekabetin ve rekabete dayalı sporların, milletin fiziki yapısını geliştirme davasına zarar vereceğini söylüyorlardı. Halkevleri bünyesinde kurulan spor kulüplerine ilişkin bir yazısında General Cemil Tahir Taner, bu kulüplerin halkı arkadaşlık duyguları içinde ortak bir prensip etrafında toplamak amacıyla kurulduğunun altını çiziyor, Halkevleri'ndeki spor kulüplerinin vatandaşların bedensel gelişmesiyle ilgilendiklerini ve rekabeti terk ettiklerini belirtiyordu (Taner, 1939b).

4 Temmuz 1937 günü Galatasaray ve Güneş Kulüpleri arasında oynanan futbol maçında çıkan kavga, siyasi elitlerin spor kulüpleri arasındaki rekabete en üst düzeyde müdahale ettiği olay olmuştur. Maçta çıkan olaylar üzerine Başvekil İnönü, spor kulüplerini TSK'nın kurulmasından sonra bile anarşik ve dejenere tavırları sürdürmekle suçladığı sert bir bildiri yayınladı. İnönü'ye göre İstanbul kulüpleri TSK yönetmeliklerinin uygulanmasını, dolayısıyla devletin saptadığı şekliyle beden terbiyesi ve spor davasının gelişmesini engelliyorlardı.[13] Bu bildirinin en göze çarpan yanlarından biri, İnönü'nün birçoğu o dönemde hâlâ spor kulüplerinin yöneticiliğini yapmakta olan eski TİCİ üyelerini de acımasızca eleştirmesiydi. Beklendiği gibi bildiri gazetelerde geniş yer buldu; hemen hemen bütün gazetelerin başyazarları bu beyannameden bahsetmeye başladı ve Türk sporunu ulvi yolundan saptıran ve Türk gençliğini birbirine düşürenleri yerme yarışına girişti (Atay, 1937; Daver, 1937; Yalman, 1937; Birgen, 1937). Bütün başyazarların üzerinde anlaştıkları nokta, Türk sporunda yeni bir dönemin başlamış olduğuydu. Asım Us anılarında İnönü'nün bu müdahalesini şöyle yorumlar:

13 Bildirinin tam metni için bkz. "Başbakan İnönü'nün Ehemmiyetli Bir Tebliği", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, no. 57 (2 Ağustos 1937), 2-3; "Spor İşlerimize İnönü El Koydu", *Top* (28 Temmuz 1937).

> İnönü spor işine doğrudan doğruya müdahale etmekle hem bu işe ne derecede ehemmiyet verdiğini göstermiş, hem de bu işin ehemmiyetli bir mesele olduğunu efkâr-ı umumiyeye izah etmiştir. Spor meselesi bir zevk ve eğlence meselesi değil, memleket gençliğinin terbiyesi meselesidir. Burada göreceğimiz gençlik, aynı zamanda ahlâk numunesi olacaktır. Oyunda galip gelen mağlup olan arkadaşlarının izzet-i nefislerini kırmayacak, mağlup olan galip gelen tarafa kin değil, hürmet gösterecektir. İnönü'nün tebliği bugüne kadar spor işlerini idare eden kulüpçüler için bir ithamnamedir (Us, 1966: 178).

Bu olaydan itibaren 1950'lere kadar devletin spor işlerindeki mutlak hegemonyasını adım adım artırdığına şahit oluruz. İnönü'nün beyannamesinden hemen sonra İçişleri Bakanı ve CHP'nin Genel Sekreteri Şükrü Kaya imzasıyla, aynı zamanda CHP teşkilatının yerel yöneticileri de olan valilere önemli bir genelge gönderilir. Bu genelgeye göre valiler spor işlerinin daha verimli, daha etkili, düzenli ve disiplinli bir şekilde yürütülmesi için Bölge Spor Heyetlerinin başkanı olarak atanmışlardır (Kirşan, 1937; Celal, 1937). Bu karar, spor basınında devletin spor kulüplerine ya ciddi birer spor kulübü olmaları ya da yok olmaları yönünde bir mesajı olarak algılanmıştır (Baydar, 1937c). "Beden terbiyesi davasının" nihai hedeflerine ulaşma yolunda bir dönem ortak olarak görülen kulüpler bu yeni dönemde resmî fiziki kültür politikasının önünde engel olarak görülmeye başlamışlardır. Resmî spor söyleminde toplumun ortak çıkarı ve sporun şahsi ihtiraslara alet edilmesi fikirleri öne çıkarılarak, futbol kulüplerinin spor alanınındaki varlığı bastırılmaya çalışılmıştır.

Değerlendirme

Rejimin "yeni adamını" yaratmak için sporun taşıdığı potansiyele vurgu yapılması ve dolayısıyla sporun rejim için bir ideolojik bileşen haline gelmesinde erken Cumhuriyet yılları önemli bir kırılmaya tekâbül eder. Bu kırılma büyük ölçüde sporun bir boş zaman alışkanlığı olmasının ötesinde, sosyal politikanın ayrılmaz bir parçası olarak algılanmasından kaynaklanır. İdeolojik ve politik bir içerikle yüklenmiş beden terbiyesi ve spor alanı, bu dönemde siyasi elitlerin projelerinde sosyal alana müdahale etmenin etkili araçlarından birine dönüşmüştür.

Kemalist elitler, yukarıda da gördüğümüz gibi, fiziki kültür alanını ciddi bir şekilde ele almışlar, bu alanı yeniden düzenlemek ve yönetmek için büyük bir çaba sarfetmişlerdir. Ancak siyasi elitlerin disipline edici ve düzenleyici mekanizmaları ne kadar sofistike ve hukuki altyapıları ne kadar sağlam olursa olsun, beden terbiyesi ve spor politikaları son tahlilde gençlerin bedenlerini ve zihinlerini rejimin nihai amaçları doğrultusunda yönlendirmede ve dejenere davranışları normalize etmede yetersiz kalmıştır. Bu durum yalnız beden terbiyesi için değil, çocuk meselesinden hıfzısıhhaya, temel eğitimden bataklıkların

kurutulmasına kadar, rejimin sosyal politikalarının hemen her biri için büyük ölçüde geçerlidir.

Devletin fiziki kültür alanındaki sosyal kontrol altyapısının zayıflığının,[14] alanın içinden ve dışından kaynaklanan çeşitli sebepleri vardır. Ancak finansal, kurumsal ve idari problemler, zaman içinde ideolojik arka plan ve pratikteki uygulamalar arasında ortaya çıkan farklılaşmalar, siyasi elitler arasında fiziki kültür politikalarının alacağı yön hakkında yaşanan anlaşmazlıklar, bu sebeplerin başında gelir. Bu sebeplerin her birinin fiziki kültür politikalarının başarısızlığı üzerinde eşit ağırlığı olduğu söylenemezse de, nihai başarısızlık hepsinin ortak bileşkesi şeklinde ortaya çıkmıştır denilebilir. Erken Cumhuriyet döneminde, bir yandan beden terbiyesi ve spor faaliyetlerinin sadece büyük şehirlerde geliştiğini, diğer yandan da bu faaliyetlerin rejimin karşı yöndeki bütün gayretine rağmen büyük ölçüde futbol ile sınırlı kaldığını iddia etmek abartılı olmayacaktır. Anadolu şehirlerinin sporla tanışması için bir sonraki dönemi beklemek gerekecektir.[15]

Kemalist fiziki kültür politikaları zaman zaman siyasi elitin kendi içerisinden de çok sert eleştirilerle karşılaşmıştır. Bu eleştiriler esas olarak iki grupta toplanabilir. Birinci grup eleştiri, beden terbiyesi ve spor hamlesinin idari yapısının daha yaygın ve etkili bir fiziki kültür modeli uygulamayı başaramadığı konusunda yoğunlaşmış ve bunun nedenlerine yönelmiştir. BTGD bütçesinin mükelleflerin sadece dış görüntüsüne harcandığı, hatta Genel Direktörlüğün kendisine tahsis edilen bütçeyi sarfedemediği için bunu üniformalara tahvil ettiği (Uludağ, 1942), erkekler için savaş oyunları, kızlar için ise ilk yardım, hemşirelik gibi elzem bilgilerin verilmediği (Karabekir, 1940) ya da organizasyonda düzensizliğin ve başıbozukluğun alıp yürüdüğü (Dıblan, 1942) gibi hususlarda eleştiriler sıklıkla dile getirilmiştir. Kimi zaman da, daha temel bir eleştiri olarak, uygulanan beden terbiyesi metotları eleştirilmiş, örneğin İsveç jimnastiğinin son derece durağan ve sıkıcı olduğu ve öğrencilere hiçbir şey kazandırmadığı öne sürülmüştür (Baba, 1940). Bu yöndeki eleştiriler, esasen, Kemalist fiziki kültür projesinin ortaya koyulan normlarını temelde benimsemiş, fakat bu normların uygulamalarını çeşitli sebeplerle eksik bulanlardan gelmiştir. Eleştirilerin ardındaki temel kaygı sürecin işleyişini düzeltmek ve daha verimli bir hale getirmek olarak özetlenebilir.

İkinci grup eleştiri ise projenin eksiklerine ya da yetersizliklerine değil, tamamen projenin kendisine yönelmiş durumdadır. Örneğin, büyük bir toprak ağası olan Emin Sazak, beden terbiyesi mükellefiyetini bütünüyle bir angarya

14 Sosyal kontrol altyapısı terimini Michael Mann'dan ödünç alarak kullanıyorum. Bkz. (Mann, 1984).

15 Çeşitli Anadolu şehirlerinde spora ilişkin yokluklar için CHP müfettişlerinin raporları oldukça ikna edicidir. Örneğin bkz. Edirne ve ilçelerine ilişkin müfettiş raporu BCA CHPK Katalog No: 490.01/643.131.1; Antalya ve ilçelerine ilişkin müfettiş raporu BCA CHPK Katalog No: 490.01/619.29.1.

olarak görmüştür. Sazak'a göre, Türk işçisi ve köylüsü zaten fiziksel olarak ağır bir şekilde çalıştığı için ayrıca fiziki aktiviteye ihtiyacı yoktur (Sazak, 1941). Sazak, birkaç yıl sonra ise, spor organizasyonu için ayrılan bütçeyi eleştirmiş ve örneğin dağcılık gibi işlere gereksiz paralar harcandığını iddia etmiştir: "Bugün buğdayı 120 kuruşa satıyoruz amma yarın belki 60 paraya satacağız. Bu teşkilat o zaman da devam edecek bir teşkilat mıdır?" (Sazak, 1943)

Kimi zaman da siyasi elitin en önde gelen isimlerinin bile çeşitli uygulamalar konusunda muhalif olabildiğini görüyoruz. Örneğin, Abidin Daver'e göre, Genel Direktörlük "sporu zorla yaptırılabilir bir şey telakki etmiş ve sporcuları kendi düşüncelerine göre bir nevi tazyike tabi tutmuştur... Oysa spor zorla değil, sevgi ve hevesle yapılır" (Daver, 1942). Keza, Hasan Âli Yücel, Beden Terbiyesi Kanunu'nun demokratik bir özü olduğundan, fakat nizamnamenin ve buna ilişkin diğer mevzuatın son derece gayri-demokratik ve otoriter özellikleri olduğundan bahsetmiştir. Yücel'in önerdiği husus nizamnamenin sporları çekici bir hale getirecek ve kişilerin serbest iradesine bırakacak şekilde revize edilmesidir (Yücel, 1993; 282).

İlginç olan Kemalist fiziki kültür projesinin "ötekisi" olan futbol konusunda bile tam anlamıyla bir konsensüsün olmamasıdır. 1942'de Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü Başbakanlık'tan ayrılıp Maarif Vekâleti'ne bağlandığında, Genel Direktörlüğün o güne kadar futbola karşı takındığı tavır sert bir şekilde eleştirilmiştir. Genel Direktörlük futbolun beden terbiyesini taşraya kadar yaymanın tek yolu olduğunu anlamamakla, futbola karşı her zaman husumet duymakla ve spor kulüpleriyle hiçbir zaman anlaşamamış olmakla suçlanmıştır (Daver, 1942; Dıblan, 1942).

Beden terbiyesi ve spor projesinin gelişmesinin önündeki bu yapısal engellerin ötesinde, fiziki kültür hareketinin amaçları ile uygulamaları arasında ideolojik uyuşmazlıklar da bulunmaktaydı. Yukarıda gördüğümüz gibi bu konularda fikir yürüten pek çok isim, elit sporculuğun teşvikine ve uluslararası başarılar yakalamak için elit sporcular yetiştirme fikrine karşı çıkıyordu. Bu kişilere göre elit sporculuk gençleri ortak bir ideal etrafında toplamaktan ziyade, onları sadece kendi çıkarları doğrultusunda çalışmaya sevk edecekti. Ancak, spor yöneticileri, bu dönemde bir yandan da sporda başarıya, özellikle de uluslararası başarıya, tutkuyla sarılmışlardır. Şampiyonluklara atfedilen önem ile kitlesel spor arasındaki gerilimin, dönemin sonuna kadar çözümlenemeden kalmış olduğu ve diğer faktörlerle birlikte Kemalist beden kültürü projesinin çöküşüne yol açtığı söylenebilir.

Altyapısal problemler, fiziki eksiklikler, siyasi elit içi anlaşmazlıklar ve ideolojik ikilemler, siyasi elitlerin erken Cumhuriyet döneminde topluma beden terbiyesi ve spor konusunda istedikleri mesajı iletmelerine engel olmuştur. Fiziki kültür projesinin nihai amaçları gençler arasında taraftar bulmamış ve genellikle resmî ideoloji çerçevesinde değerlendirilmiştir. Ciddi bir 'toplumsal

mühendislik' özü taşıyan bu beden terbiyesi ve spor projesi vurgulanan nedenler yüzünden siyasi elitlerin arzuladığı doğrultuda ilerleyememiştir. Fiziki kültür alanında yeni politikaları uygulamaya çalıştıkça başarısız olan spor otoriteleri, bu başarısızlığı gidermek için yeni düzenlemeler getirmiş ve yeni yönetmelikler çıkarmışlardır. Bu çaba, dönemin sonunda, büyük ve hantal bir bürokratik mekanizma yaratmış ve geniş bir mevzuat meydana getirmiştir. Hayal edilen, ulaşılmak istenilen durum ile ortaya çıkan başarısız uygulama arasında büyük bir uçurum vardır. Ancak erken Cumhuriyet dönemi beden terbiyesi ve spor politikasının doğasını, idealize edilen ve pratikte ulaşılan durum arasındaki bu ilişki belirlemiş, her iki durum birbirinin zıddı olmaktan çok tamamlayıcısı olarak işlev görmüşlerdir. Başarılı olsun ya da olmasın, bu yazının amaçları için önemli olan bu projenin siyasi iktidar tarafından ideolojik olarak sahiplenilmesi ve üzerinde fikri ve pratik olarak ciddi bir çaba sarf edilmiş olmasıdır.

IV. 1950'lerden 1990'lara kadar Türkiye'de beden terbiyesi ve spor[16]

Türkiye'de sporun ve özellikle de futbolun dönüşüm geçirerek kitleselleşmesini 1950'lerden itibaren Türkiye toplumunun geçirdiği değişimlerden ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Türkiye toplumu, bu dönemde Marshall Planları çerçevesinde mekanize olan tarımsal üretimin giderek ticarileşmesinden, sanayileşmenin hızlanmasına, büyük devlet fabrikalarının yanı sıra küçük ve orta ölçekli endüstriyel tesislerin kurulmasından, karayolu ağının genişlemesine kadar uzanan bir dizi altyapısal dönüşüm yaşamıştır (Keyder, 1989). Bu iktisadi dönüşüm süreci beraberinde özellikle büyük şehirlerde işçi nüfusunun yoğunlaşmasını, ivmelenen ve kabuk değiştiren bir kentleşmeyi, topraklarından kopan köylü nüfusun şehirlerin çevresinde toplanmaya başlamasını, siyasetin kitleselleşmesini ve siyasal kamplaşmanın keskinleşmesini de getirmiştir. 1950'lerden sonra beden terbiyesi ve spor politikalarının yön değiştirmesi, öte yandan yeni toplumsal güç odaklarının ortaya çıkması, değişen ve farklılaşan sosyal ihtiyaçlar ve oluşan yeni iktidar biçimleriyle de ilişkilendirilebilir. Bütün bu dönüşüme yazılı basının yaygınlaşması (Brockett, 2003), okuryazarlık oranının artması, kır-kent ayrımının eski kesinliğini yitirmeye başlaması gibi öğeler de eklenince, spor yalnızca siyasi elitlerin kaygısı olmaktan çıkmış, büyük şehirlerin dışına yayılmaya başlamış ve

16 Yazının bundan sonraki bölümü devam eden bir çalışmanın ilk sonuçları niteliğindedir ve bu haliyle detaylı bir analiz yapmak iddiasından çok Türkiye'de beden terbiyesi ve sporun 1950'lerden bugüne kadar geçirdiği dönüşümün ana hatlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

17 Eskişehir örneğinden yola çıkarak futbolun hangi aşamalardan geçtikten sonra günlük hayatın merkezine oturmasını tartışan başarılı bir calışma için bkz. (Topyıldız, 2004). Daha farklı bir bağlamda Gençlerbirliği örneğini tartışan Tanıl Bora'nın kitabı da sporun 1960'larda nasıl bir ivme kazandığını göstermesi açısından dikkat çekicidir (Bora, 2003). Trabzonspor da aynı 1960'lar sürecini yaşamış ve neticede Türkiye'nin dördüncü büyüğü konumuna yükselmiştir (Kulaçoğlu, 2004).

sıradan insanın da günlük hayatının bir parçası haline gelmiştir.[17] Dolayısıyla 1950'lerden itibaren Türkiye'de spor sisteminin geçirdiği dönüşüm birden fazla faktörün birarada yer aldığı, çok boyutlu ve karmaşık bir yapının ürünüdür.

Türk sporu bu dönemde gerçek anlamda bir kabuk değiştirme sürecine girmiş ve toplumsal spor algısı dramatik bir dönüşüm geçirmiştir. Ancak yine de, Türkiye spor politikalarının bu dönemini biraz uzunca süren bir ara dönem olarak nitelemek yanlış olmayacaktır. 1950'lerde başlayan bu dönem bir anlamda 1980'lerin ikinci ve 1990'ların ilk yarısından itibaren Türk sporunda yaşanacak olan büyük dönüşümlerin hazırlayıcısı niteliğindedir. Dolayısıyla bu ara dönem bir yandan beden terbiyesi ve spor alanına yeni boyutlar getirirken, diğer yandan da kendinden önceki dönemin bazı özelliklerini taşımaya devam etmiştir. Muhafaza edilen öğelerin başında beden terbiyesi ve spora yönelik resmî söylem ve spor politikasının bu söylem çerçevesinde geliştirilen temel ilkeleri gelir. Fakat, spor politikalarının pratikteki yansıması, spor alanında iyice yerleşmeye başlayan elit sporculuk, futbol ve futbol seyirciliğine dayalı fiziki kültür anlayışının göstergesi olmuştur. 1970'ler ve 1980'ler boyunca giderek yerleşikleşen bu anlayış 1990'lar ile birlikte Türkiye sporunun temel vurgusunun ciddi bir şekilde değişmesini beraberinde getirmiştir.

Türk sporunun bu ara döneminde beden terbiyesi ve spora yönelik resmî söylemin önemli ölçüde muhafaza edildiği tezi, geç Osmanlı/erken Cumhuriyet dönemi spor politikalarının belkemiğini oluşturan üç sacayağından birinin bu yeni dönemde resmî söylemden çıktığını görmemizi engellememelidir. 1950'ler ile başlayan yeni dönem, her şeyden önce, Türkiye spor politikalarındaki askerî vurgunun ortadan kalktığı bir dönemdir. Askerî vurgunun erozyona uğramasının dünyadaki dönüşümlerle olduğu kadar önceki dönemde uygulanan mükellefiyet projesinin başarısızlıkla sonuçlanmış olması ve kendi muhalefetini doğurmasıyla da yakından alâkası vardır. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönem, bütün dünyada kitlesel savaşlar döneminin büyük ölçüde kapandığı, değişen savaş koşullarında hantal kaldığı anlaşılan büyük orduların giderek tasfiye edilmeye başlandığı ve profesyonel ordular sistemine geri dönüşün planlandığı bir dönem olmuştur. Bu, bir yandan gelişen silah teknolojisinin ve savaş stratejilerinin sportmen ve çelik iradeli çok sayıda askere olan ihtiyacı azaltmasıyla, diğer yandan da İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği muazzam yıkım yüzünden topyekün savaş anlayışının sorgulanmaya başlamasıyla ilişkilidir.

Savaş sonrası Türkiyesi'nde henüz asker sayısını ciddi bir şekilde azaltıp, ordunun modernize edilmesine yönelik bir irade ortaya çıkmamışsa da, İkinci Dünya Savaşı'ndan edinilen tecrübeler ve mükellefiyet gibi para-militer bir uygulamanın pratikteki zorlukları, beden terbiyesi ve sporun askerî rolü konusunda belirleyici olmuştur. Bir önceki dönemin spor politikalarında merkezî bir yer teşkil eden beden terbiyesi mükellefiyeti savaşın bittiği 1945 yılına kadar fiilen uygulanmış, fakat bu tarihten sonra mükellefiyetin adli ve idari taki-

bi gevşetilerek unutulmaya bırakılmıştır. Mükellefiyete dair tartışmalar kısa bir süre içinde spor kamuoyunda da tamamen ortadan kalkmış, yerini sporu boş zaman faaliyeti olarak öne çıkaran tartışmalara bırakmıştır. Bu gelişmelere rağmen beden terbiyesi mükellefiyeti resmî olarak 1964'e kadar yürürlükte kalmış, bu yılda Anayasa Mahkemesi, mükellefiyeti 1961 Anayasası'nın "Şahsi Haklar" bölümüne aykırı bularak iptal etmiştir.[18] Ancak daha sonraları sağ siyasi partilerin bu tip pratiklere sahip çıktıkları görülmüştür. Örneğin, 1971'de Milliyetçi Hareket Partisi'nin lideri Alparslan Türkeş, MHP iktidarında spor işlerinin bir kanunla düzenleneceğini ve askerlik gibi spor yapmanın da mecburi hale getirileceğini açıklamıştır (aktaran Fişek, 1983: 394).

Yukarıda değinildiği gibi 1950'lerden 1990'lara kadar uzanan dönem, spor politikasının ilkeleri açısından bir önceki dönemle en azından söylem bazında paralellikler gösteren bir süreç olmuştur. Bu sürekliliğin en önemli nedeni Türkiye ekonomisinin 1960'lardan itibaren planlı ekonomi ve ithal ikâmeci kalkınma dönemine girmiş olması, "plan" ve "kalkınma" terimlerinin fetişleştirilmesi ve bu fetişizmin resmî söylemin her noktasını kaplamasıdır. Beden terbiyesi ve spor da bu doğrultuda faydacı yönleri öne çıkartılarak birer eğitim aracı olarak kurgulanmaya devam edilmiştir. Bu anlayışın en açık göstergelerinden biri, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda beden terbiyesi ve sporun "ekonomik gelişmede insan unsuru" başlığı altında tartışılmış olmasıdır. Plan önemli bir eğitim aracı olarak gördüğü sporun ruh ve beden bakımından sağlıklı kuşaklar yetiştirilmesi için geniş kitlelere yayılması, okul, halk, amatör ve kitle sporlarının geliştirilmesi, bölgelerarası dengesizlikleri kaldıran ve seyir yerine kitle sporuna öncelik veren bir tesis politikasının izlenmesini önermektedir (DPT, 1967: 192).

Beden terbiyesi ve sporun faydacı bir doğrultuda kurgulanışını 1979'da Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın eki olarak yayınlanan "Beden Eğitimi, Spor Özel İhtisas Raporu"nda (DPT, 1979) ve 1983'te yayınlanan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da görmek mümkündür. Ancak Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda bu kez kalkınmaya yönelik kaygılar 12 Eylül'ün yarattığı sosyal ve politik kaygılar ile iç içe geçmiş bir şekildedir:

> ...Oysa ülkemizin bu genel fonksiyonları yanında beden eğitimi ve sporla doğrudan ilgili başka özellikleri, gerçekleri ve ihtiyaçları da vardır. Bunların başlıcaları; ülkemizin hızlı bir şehirleşme ve sanayileşme içinde olmasının yarattığı uyum problemlerinin, ferdi ve milli sağlığımızı zedeleyici, milli manevi ve moral değerlerimizi zayıflatıcı, tahrip edici ve yıkıcı etkilerin artmasıdır. Kalkınan ve büyüyen Türkiye'nin sanayileşmemizin ve teknolojimizin verimlilikle ilgili problemlerinden ve sıkıntılarından, insan gücüne ilişkin olanlarının çok önemli boyutlar kazanmış olmasıdır. Bunların hepsinden önemlisi ise gençliğin kendi milli kültür ortamında ge-

18 Kararın tam metni için bkz., http://www.anayasa.gov.tr/KARARLAR/IPTALITIRAZ/K1964/K1964-66.htm

rektiği ölçüde ve yaygınlıkta, her kesimiyle dengeli ve ahenkli bir şekilde ilgi ve desteğe kavuşturulamamış olmasının yarattığı durum ve bilinen sonuçlarıdır (DPT, 1983: 5).

12 Eylül'den sonra beden terbiyesi ve sporun gençlik meselesi ile birlikte ve hatta tamamen gençliğe endeksli bir tarzda ele alınması başlı başına bir araştırma konusu olacak kadar önemlidir. Spor, bu dönemden itibaren, gençliği "tehlikeli" işlerle uğraşmaktan alıkoyacak bir mecra olarak görülmeye, bu yönde bir inançla kurgulanmaya başlanmış gibi gözükmektedir. Ancak Türkiye sporunun bu dönemde yaşadığı dinamizmi sadece gençleri politikadan uzak tutmak kaygısıyla ilişkilendirmek çok gerçekçi olmayacaktır. Aşağıda tartışılacağı gibi, Türkiye sporu bu dönemde zaten büyük bir hareketlilik ve kabuk değiştirme döneminin içindedir; 12 Eylül ve Özal'lı yıllar bu dönüşümü hızlandırmış, çapını ve etki alanını genişletmiş, fakat yörüngesini ve içeriğini çok radikal bir şekilde değiştirmemiştir.

Türk sporunda profesyonellik ve futbolun Anadolu'ya yayılması

Futbolda profesyonellik uygulamasının başladığı 1951 yılı Türkiye'de beden terbiyesi ve spor politikalarının ilk iki dönemini birbirinden ayıran tarihsel sınır olarak kabul edilebilir. Ancak bu ayrım daha çok analitik bir dönemlendirme kaygısı gözetilerek yapılacak bir seçimin sonucu olarak düşünülmelidir. Zira Türk sporunda profesyonelliğin ilk emareleri 1951'den çok daha önce futbol ve boksta zaman zaman karşılaşılan, "gizli profesyonellik" şeklinde ortaya çıkmıştır. Özellikle bazı İstanbul kulüplerinin diğer kulüplerde oynayan futbolcuları el altından verdikleri para karşılığı transfer etmeleri ya da ünlü boksörlerin halka açık yerlerde para karşılığı dövüştürülmeleri gibi olaylar Beden Terbiyesi Kanunu'nun gündeme geldiği dönemde yaygın şikâyet konularıdır. Kanun, diğer hedeflerinin yanında gizli veya açık her türlü profesyonelliği ortadan kaldırmak ve sporun her alanında amatörlüğü teşvik etmek amacını da taşımıştır.

Ancak yine de 1951 yılı Temmuz'unda Futbol Federasyonu tarafından kabul edilen futbolda profesyonellik uygulaması Türkiye spor politikaları için kritik bir dönüm noktası teşkil eder. Futbolda profesyonellik, spor alanını şekillendiren hukuki yapının değişmesi ve bunun neticesinde idari engellerin aşılması bakımından bir devrin kapanıp yeni bir devrin başladığının göstergesi olarak okunabilir. İlk zamanlarda sadece futbolu etkiler gibi gözüken bu uygulama daha sonraları bütün beden terbiyesi ve spor alanını kapsayacak geniş bir etki yaratmış ve sporda yeni bir yönetim tarzına geçişin ilk işaretlerini vermiştir. Bu dönemden itibaren devletin spor ve beden terbiyesine yönelik politikalarında ciddi dönüşümler ortaya çıkmaya başlamış, spor politikalarının dengesi, reka-

bete dayalı sporlar ve özellikle de futbol lehinde bozulmuş, beden terbiyesi ve spor arasındaki ayrım resmî söylemde giderek bulanıklaşmış ve futbol fiziki kültür alanının "ötekisi" olmaktan çıkarak spor politikalarının merkezine yerleşmiştir. Bu dönemden itibaren giderek kitleselleşen ve ticarileşen sporu yönlendirmek ve kontrol altında tutmak amacıyla yeni bir spor rejimi ihdas edilmeye çalışılmış, beden terbiyesi giderek bu rejimin sınırlarına itilmiştir. 1960'ların ortalarına kadar ülke çapında yaygınlaşmış bir spor hareketinin oluştuğundan bahsedilemezse de, profesyonellik uygulaması ve daha da önemlisi bu uygulamayı takip eden idari ve fikrî değişimin bu yeni dönemin karakteristiklerini oluşturduğu söylenebilir. Spor, özellikle de futbol, bu dönemden sonra elit sporcuları merkeze alan, büyük ölçüde ticarileşmiş ve kitlesel tüketime yatkın bir yapıya doğru evrilmiştir. Profesyonelliğin getirdiği rekabet ve bu rekabetin yazılı basında azımsanmayacak bir yer bulmaya başlaması geniş halk kitlelerinin futbola olan ilgisini de artırmış ve 1960'lardan sonra futbol giderek şehirleşen Türkiye toplumunda günlük hayatın önemli dinamiklerinden biri haline gelmiştir.

Futbolda profesyonelliğin ilk önemli neticesi 1951-52 sezonundan itibaren İstanbul, Ankara ve İzmir'de profesyonel futbol liglerinin kurulması ve bu sayede Türkiye'de seyirci sporlarının kitleselleşme yolunun açılması olmuştur. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki, 1951'de hayata geçen bu profesyonellik ancak İstanbul ve bir ölçüde de İzmir ve Ankara'da uygulanabilen bir profesyonelliktir. 1959-60 sezonunda kurulan Deplasmanlı Milli Birinci Lig'de 1964'e kadar İzmir ve Ankara dışındaki Anadolu takımlarının temsilcisi yoktur. 1963-64 sezonunda kurulan 16 takımlı Türkiye Profesyonel İkinci Ligi'nde ise sadece dört Anadolu takımı vardır. 1965-66 sezonuna gelindiğinde ise 22 takımlı ikinci ligde Anadolu takımlarının sayısı 10'a ulaşmıştır. Futbolun Anadolu'ya yayılması ancak 1960'ların ikinci yarısı ile birlikte mümkün olacaktır.

Anadolu'da sporun yokluğuna dair bir önceki dönemde yazılan müfettiş raporlarının tersine, bu dönem özellikle futbolun Anadolu'da geniş kitleler tarafından takip edilmeye başlandığı bir dönem olmuştur. 1960'ların ikinci yarısında Anadolu şehirlerinin küçük amatör takımlarının birleşip genellikle kent ismini taşıyan bir kulüp oluşturması ve akabinde birbiri ardına ikinci ve üçüncü liglere katılmaları son derece yaygın bir norm haline gelmiştir. Bir önceki dönemin aksine, siyasi elitler bu dönemde futbolu Anadolu'ya yaygınlaştırma projesinin öncülüğünü yapmışlardır. Türkiye politikasında "yerel"in etkisinin giderek arttığı 1960'lar-1970'ler dönemecinde, futbol koyu bir şehircilik-memleketçilik dalgasının üzerinde ilerliyor gibidir (Akın, 2004b). Siyasi elitler bu dönemde spor politikalarını yerel politikanın dinamikleriyle iç içe geçirmede büyük bir maharet göstermişlerdir. Yeni kurulan şehir takımlarını ikinci lige kabul etme, bu bağlamda, siyasi elitlerin sporu istedikleri gibi yönetebilmek

amacıyla kullandıkları en etkili araç olmuştur. Bu dönemde yeni bir takımın ikinci lige girebilmesi hem yerel hem ulusal dinamikleri olan son derece politik bir olaydır.

Öte yandan seyir sporlarının, özellikle de futbolun yaygınlaşmasını Anadolu'nun hemen her yerinde yeni tesislerin yapılması eğiliminden de gözlemleyebiliriz. Örneğin, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda eleştirildiği üzere 1963-67 yılları arasında yapılan Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü harcamalarının %79,56'sı "maç günleri dışında halka kapalı tutulan büyük ve masraflı tesislere" ayrılmıştır (DPT, 1967: 193). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'da ise, 1968-1972 yılları arasında yaratılan 1,2 milyon kişilik seyirci kapasitesinin % 81'inin futbol seyircisine hizmet ettiği bilgisi verilmektedir (DPT, 1972: 793).

İkinci Plan'da verilen bilgilere göre bu dönemde spor kulüplerinin sayısı 1486'ya, bu kulüplerde aktif olarak spor yapanların sayısı da 160.000'e yükselmiştir. Bu sayı Cemil Taner'in 1941 yılında spor kulüpleri için verdiği 195 rakamına kıyasla neredeyse 8 katlık bir artışa denk düşer. Yaklaşık 25 yıllık bir zaman diliminin sonunda, büyük ölçüde de siyasi elitlerin yönlendirmesi ve teşvikiyle futbol Anadolu'nun hemen her köşesine yayılmış durumdadır. Bu noktada beden terbiyesi mükellefiyeti ile spor kulüplerinin yaygınlaşması arasındaki ilişki dikkat çekicidir. Sanıldığının aksine, Anadolu'nun pek çok yerinde mükellefiyetin uygulanmasını sağlamak amacıyla kurulan gençlik kulüpleri, mükellefiyetin ortadan kalkmasından sonra kapanmamıştır. İlk uygulamada amaçlananın tam tersine, bu kulüpler futbol kulüplerine evrilerek rekabetçi sporların, özellikle de futbolun yaygınlaşması için uygun ortam yaratmışlardır. Birleşerek şehirlerini temsil etme hakkı kazanan amatör kulüpler, genellikle bir önceki dönemde kurulan gençlik kulüplerinin devamıdır. Siyasi elitlerin otoriter/totaliter amaçlarla oluşturduğu kurumlar Anadolu sporunun bu dinamik döneminde eski kimliklerinden kurtularak, gençlerin biraraya geldiği ve spora dair kendi planlarını ve arzularını hayata geçirdikleri verimli ortamlara dönüşmüşler ve bu şekilde yeni kulüplerin kurulmasını da teşvik etmişlerdir.

* * *

Yukarıda da değinildiği gibi, 1950'lerden itibaren gelişen dönemde siyasi elitlerin fiziki kültür ortamındaki varlığı ortadan kalkmış değildir. Ancak bu dönemi karakterize eden olgu, beden terbiyesi ve spor alanına devlet müdahalesinin niteliğindeki değişimdir. Bu değişim kendini, özellikle, merkezî spor bürokrasisi ile kulüpler arasındaki ilişkide belli etmiştir. Merkezî bürokrasi bu dönemde spor kulüpleri ile arasındaki gerilimi ortadan kaldıracak çeşitli kararlara imza atmış, yeni kulüplerin kurulmasını teşvik etmiş ve onlara saha, malzeme ve finansal destek sağlamıştır. Bu destek herşeyden önce geçmiş dönemdeki gerginliğin unutularak, yeni spor politikasının kulüpler üzerine inşa edilmesi anlamına gelmektedir.

Öte yandan siyasi elitler bu dönemde gerçekleştirdikleri çeşitli uygulamalarla bazı spor kulüplerini güçlendirmiş ve bir sonraki dönemin hegemonik altyapısını hazırlamışlardır. 1950'lerden itibaren başlayan süreç, bu yüzden özellikle "üç büyükler" olarak anılan üç İstanbul kulübünün, Beşiktaş, Galatasaray ve Fenerbahçe'nin, spor politikaları üzerindeki etkilerini artırdıkları, fiziki kültür alanında merkezî bir önem kazandıkları ve bir anlamda siyasi elitleri gölgede bırakmaya başladıkları dönemdir.[19] Bu üç İstanbul kulübü gerek şahsi ilişkiler yoluyla, gerek de taraftar kitlelerinin genişliğini politikacılar üzerinde bir tehdit unsuruna dönüştürerek spor alanında imtiyazlı bir yer elde etmişlerdir. Örneğin, 20 Temmuz 1977'de Refik Erduran'ın yazdıkları, 2000'li yıllarda bu kulüplere yapılan astronomik vergi indirimini anımsayanlar için çok şaşırtıcı olmayacaktır:

> Fenerbahçe'nin son kongresinde dünyadaki tüm devlet-vatandaş ilişkilerine devrim getirecek çapta bir yeni uygulama açığa vuruldu da kamuoyu tınmadı bile. Kongrede konuşan kulüp başkanı şöyle dedi: 'Maliye Bakanlığı hesap uzmanlarının kulübümüze yapacakları kontrolü önceden haber aldık. Önlenmesi için Sayın Başbakan'a ziyarette bulunduk. Yanlarında Maliye Bakanı da vardı. Ricamız sonunda 5 yıllık kontrol yerine 1 yıllık kontrol yapacaklarını söylediler (aktaran Güney, 1990: 99).

Üç İstanbul kulübünün fiziki kültür alanındaki ayrıcalıklı yeri zaman zaman siyasi elitleri bile isyan ettirmiş, spor bürokrasisi ile kulüplerin ilişkisini gerginleştirmiştir. 1966'da Futbol Federasyonu Başkanı Orhan Şeref'in yaptığı açıklama bu gerginliğin iyi bir göstergesidir: "İstanbul'un üç büyük kulübü, Türk futbolunu inhisar altına alarak futbolumuzun kalkınmamasında başlıca rolü oynamışlardır." Aynı dönemde spor işlerinden sorumlu Devlet Bakanı olarak görev yapan Malik Yolaç'ın açıklamaları da bu yöndedir: "Teşkilatın içine girdikten sonra herşeyi gördüm. Biz beden terbiyesi teşkilatının Türk sporunu idare ettiğini sanıyorduk. Halbuki durum tersinedir. Üç büyük kulüp teşkilatı idare ediyor." Ancak büyük ölçüde şahsi kızgınlıklardan dolayı ortaya çıkan bu gerginlikler ne spor politikalarının bu dönemdeki yönelimini etkilemiş ne de üç İstanbul kulübünün Türk sporu içindeki ayrıcalıklı konumunu sarsmıştır. Tam tersine ilerleyen yıllarda daha da pekişecek olan bu imtiyazlı statü, 1990'ların ikinci yarısından itibaren naklen yayın gelirleri üzerindeki tekel ile de desteklenecek ve sürekli olarak şiddet, verimsizlik ve kaos üreten bir kısır döngü halini alacaktır.

---

19 Bu noktada naif bir Anadolu-İstanbul ayrımı yapmak niyetinde olmadığımı belirtmeliyim. Yerel gündemin önemli bir konusunu oluşturdukları için Anadolu takımları da bu dönemde özellikle kendi bölgelerinin milletvekilleri ve bakanları tarafından korunup kollanmışlardır. Dolayısıyla Anadolu ve İstanbul takımlarının gördükleri muameleyi birbirinden ayıran bir nitelik değil, nicelik farkıdır.

V. 1990'lardan sonra Türkiye'de spor politikaları

1990'lardan itibaren Türkiye'de basın ve televizyon desteğiyle ortaya çıkan gerçek anlamda bir kitleselleşme ve bu kitleselleşmeyle birlikte yaşanan yoğun bir ticarileşme/endüstrileşme olgusu beden terbiyesi ve spor alanını domine etmiştir. Dolayısıyla bu dönemin bütün politikalarında ticarileşme ve kitleselleşme eğiliminin baskısı hissedilir. Bu baskının en açık göstergesi bütün fiziki kültür alanında futbolun rolünün tartışılamayacak kadar baskın hale gelmiş olmasıdır. Türkiye'de sporun giderek futbola endekslenmesi ve futbolun da geniş halk kitleleri için yalnızca televizyondan izlenebilen (o da şifreli yayınların bedelini karşılayabilme ön koşuluna bağlı olarak) bir eğlence haline dönüşmüş olması, futbolun bütün dünyada geçirdiği büyük dönüşümle yakından ilişkilidir. Bugün, büyük bölümünü medya, reklam ve sponsorluk gelirlerinin oluşturduğu küresel futbol ekonomisinin ölçeği yıllık 200-300 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Gerek milli ligleri gerek de uluslarası organizasyonları ile bütün dünya üzerinde milyonlarca kişi tarafından ilgiyle izlenen futbol artık eğlence sektörünün ayrılmaz bir parçası olmuştur (Akşar, 2005; Authier, 2002). Bu büyük dönüşüm ve futbolun bir yönüyle uluslararası kapitalist pazara eklemlenmesi, beraberinde yeni bir kulüp, yeni bir taraftar, yeni taktikler ve dolayısıyla yeni bir oyun anlayışını da getirmiştir. Özellikle büyük kulüpler açısından ideal seyirci kavramı, takımını her koşulda fiziken destekleyen, "vefakâr ve cefakâr" taraftardan, stadyumda ve kulüp ürünlerini satan mağazalarda mümkün olan en büyük harcamayı yapabilen üst-orta ve üst gelir seviyesinden seyirci profiline doğru evrilmiştir. Sıkça tekrarlanan bir klişedeki gibi taraftar artık müşteri haline dönüşmüştür ya da en iyi niyetle dönüşmesi arzu edilmektedir.

Türk sporunun 1990'lardan itibaren yaşadığı bu büyük dönüşümün anahatlarını belirleyen etkenlerin başında Futbol Federasyonu'nun 1992'de Gençlik ve Spor Bakanlığı organizasyonundan ayrılarak mali ve idari özerkliğe kavuşması gelir. Futbol Federasyonu özerkliğin çıktığı tarihten itibaren kendi maddi gelirlerini çeşitlendirmiş, bugün yılda yaklaşık 25-50 milyon dolar kazanç elde eden bir kuruma dönüşmüş ve Türkiye futbolunu ticari/endüstriyel bir doğrultuda dönüştürme işlevini yerine getirebilecek bir idari-hukuki altyapıya sahip olmuştur. Bu dönüşüm, UEFA ve FIFA'nın dünya ve Avrupa futbolu için öngördüğü "show business" anlayışıyla büyük paralellikler gösterir (Kozanoğlu, 1987).

Öte yandan spor ve özellikle futbol, genişleyen maddi ölçeği ve artan toplumsal etkisi yüzünden elitler arası iktidar kavgalarının tam merkezine oturmuş ve çok tesirli politik bir faktör haline gelmiştir. 1990'lar Türkiyesi'nde spor yöneticiliği yapmak her şeyden önce bir ticari reklam, şöhret ve sosyal prestij meselesidir. Tam da bu yüzden spor idareciliği her türlü mafyatik ilişkinin kurumsallaştığı, suç dünyasıyla iç içe geçmiş bir haldedir (Kılıç, 2004). Bugün

spor, çoğu kez siyasi ya da ticari hasımlar ya da devlet bürokrasisinin çeşitli kademeleri üzerinde baskı kurmanın, en alınamaz ihaleleri almanın, en görüşülemeyecek kişilerle görüşmenin en etkili yollarından biri haline gelmiştir.

Türk sporunun bu dönemde geçirdiği en önemli dönüşümlerden biri gerçek anlamda bir spor medyasının ortaya çıkmış olmasıdır. Bugün Türkiye basınında sporun kapladığı yer, bir önceki dönemde olduğu gibi yalnızca gazetelerin arka sayfalarından ibaret değildir. Büyük medya grupları tarafından yayınlanan günlük spor (aslında futbol) gazetelerinin tirajı yarım milyona yaklaşmış, televizyonlardaki spor programları en çok izlenen yayınlar haline gelmiştir. 1990'lı yılların başlarından günümüze uzanan süreçte futbol medyasının Türk sporu üzerinde yarattığı iki önemli etkiden söz etmek mümkündür. Birincisi, spor alanının tamamen futbola endekslenmesini hızlandıran en önemli sebeplerden biri günlük futbol medyasının ortaya çıkmış olmasıdır. Bütün hayatı her gün yeniden ve sadece futbol üzerinden kuran bu gazetecilik anlayışı futbolun sadece spor alanını değil, günlük hayatın diğer bölümlerini de işgal etmesini beraberinde getirmiştir. İkincisi futbol basını kullandığı dil itibariyle spor kamuoyundaki hegemonik normları belirleyen bir rol oynamıştır. Bu dil şovenizmle, erkek egemen bir vurguyla, güçlüden/iktidardan yana bir tavırla ve sıradan, sözel şiddet öğeleriyle yoğrulmuş son derece etkili bir unsurdur (Talimciler, 2003). Bu özelliğiyle "üç büyük" İstanbul takımının ve son yıllarda sık sık onlarla aynı çizgide yer alan Trabzonspor'un Türk sporu üzerindeki maddi ve manevi etkinliğini güçlendirmiş ve yeniden üretmiştir. Böylece bu takımlar dışındaki "küçük takımların" varlık sebebi "büyüklerin" kendi aralarındaki yarışmayı sürdürmesine indirgenmiştir (Yücel, 1998; 31).

* * *

Dünya kapitalizminin değişen çehresiyle birlikte Türk futbolunun da bir "show business" olarak görülmesi ve takımların (ve zaman zaman kişilerin) bir marka olduklarının durmaksızın tekrar edilmesi, siyasi elitlerin spor alanına yaptıkları müdahalenin içeriğini büyük ölçüde değiştirmiştir. Spor alanında devletin varlık sebebi, nüfusun üretken kapasitesini geliştirmeye ve ahlâki normlar yerleştirmeye yönelik politikalardan, ağırlıklı olarak "show business"in en sorunsuz şekilde işlemesini/işletilmesini sağlamaya yönelik bir güvenlik politikasına doğru evrilmiştir. Bugün siyasi elitlerin spor alanına yönelik en temel kaygılarından biri, belki de en önemlisi, bir ürün olarak lanse edilen futbolu (ve zaman zaman basketbolu) parasını veren seyirciler için güvenli bir eğlence ortamı haline getirmek, futbolu yeni "müşteriler" için çekici kılmaktır. Özellikle Türkiye gibi spor pazarının nispeten yeni gelişmekte olduğu ülkelerde kulüplerin gücü, henüz spor ortamının asayişini sağlamaya yetmemektedir. Bu yüzden merkezî spor bürokrasisinin son dönemdeki yönelimlerinden biri tribünlerdeki şiddeti önlemek üzere çeşitli idari ve yasal düzenlemelere ağırlık

vermek olmuştur. Kamuoyundan gelen yoğun baskı üzerine hazırlanan "Spor Müsabakalarında Şiddet ve Düzensizliğin Önlenmesine İlişkin Yasa"nın bu bağlamda tribünler üzerindeki denetimi artırma amacı taşıdığı söylenebilir.

Ancak kendi içlerinde son derece karmaşık bir bütün oluşturan tribün gruplarını, futbol medyasının sansasyon merakı ve futbol yazarlarının sığlaştırıcı etkisi altında şiddet ve ahlâksızlıkla özdeşleştirmek, ve sadece bu davranışlardan müteşekkilmiş gibi tahayyül etmek özünde son derece politik ve ideolojik bir hamledir. Yazılı basında ve televizyonlarda defalarca tekrarlanarak abartılan görüntüler neticede Türk futbolunun sürekli bir "anarşi ve terör" ortamında oynandığı kanısını yaygınlaştırmakta ve futbol ortamını "sterilize etmek" isteyen spor muktedirlerine aradıkları meşruiyet kaynağını sağlamaktadır.

Tam da bu noktada erken Cumhuriyet dönemi spor politikalarının temel direklerinden biri olan moral regülasyon hedefinin nasıl değiştiğine göz atmak faydalı olacaktır. 1980'lerden itibaren başlayan ve 1990'lardan itibaren hızlanan sürecin önemli boyutlarından biri, retorikte kısmen korunsa bile, sporu gençler için bir moral regülasyon, kötü alışkanlıklardan koruma yöntemi olarak kurgulayan anlayışın tamamen ortadan kalkmış olmasıdır. Bu son dönemde spor kamuoyunu domine eden söylem, sporcuyu ve seyirciyi örnek vatandaşlar olarak kuran bir tahayyülden, taraftarlığı fiziksel şiddet, kötü tezahürat ve diğer dejenere davranışlarla bir tutan bir tavra doğru evrilmiştir.[20] İlk dönemde spor belli erdemleri gençlere kazandırmak amacıyla ele alınırken, artık bu erdemlerin kazanılmasında sporun ciddi bir katkısı olmadığı, hatta özellikle taraftarlıktan uzak durulması gerektiği genel bir kabul haline gelmiştir. Sporun "terbiye edici" yönlerine yapılan vurgunun ortadan kalkarak yerini sporda fiziki ve sözel şiddeti ön plana çıkaran vurguya bırakması, sporun ticarileşmesi ve büyük ölçüde bir tüketim nesnesi haline gelmesi ile birlikte düşünülmelidir. Oran olarak gündelik hayattaki şiddetin çok küçük bir kısmına tekabül eden spordaki şiddet olgusu, bu açıdan bakıldığında, muktedirlerin spor alanını kendi projeleri doğrultusunda düzenlemesinin hem sebebi hem de meşruiyet kaynağı haline gelmektedir.

Bugün spor geniş halk kitleleri için yalnızca eğlence/boş zaman fonksiyonlarına indirgenmiş durumdadır. Devlet, beden terbiyesi ve spora beşeri kapitalin ekonomik ve askerî fonksiyonlarını geliştirmek üzere yatırım yapma anlayışını tamamen terk etmiştir. Bu, resmî ve bilimsel metinlerde özellikle beden terbiyesinin bugün de sağlık ve beceri bağlamında aynı şeyleri amaçlamadığını göstermez. Ancak asıl mesele, bütün bir fiziki kültür alanının bu söylemle domine edilip edilmediği ve bu anlayışın ciddi bir alternatif olarak ortada olup olmadığıyla ilgilidir. Politikalar uygulansın ya da uygulanmasın 1930'larda bütün bir fiziki kültür alanı bu tartışma üzerinden şekillendirilmeye çalışılırken ve bu

20 Son dönem Türkiye futbolunda şiddet olgusunun bir tartışması için bkz. (Ünsal, 2005).

anlayışın dışında kalan spor anlayışları ötekileştirilirken, bugün bu tartışma son derece marjinalleşmiş bir durumdadır.

Sosyal devletin aşınması, yeni tüketim alışkanlıkları ve özel spor merkezleri

1980'lerden sonra beden terbiyesi ve spor alanını belirleyen en önemli gelişmelerden biri, sosyal devletin varlığına ve uygulamalarına karşı yürütülen yoğun bir neo-liberal saldırı dalgasıdır. Küresel kapitalizm koşullarında Türkiye'de sosyal devlet sistemi de önemli bir yapısal dönüşüme girmiş bulunmaktadır (Buğra, 2001; Özbek, 2002). Bu bağlamda sosyal güvenlik sisteminin kaynakları başka yerlere aktarılarak sürekli zarar eder bir hale getirilmiş, devlet çeşitli şekillerde eğitim ve sağlık alanını terketmeye ve bu alanları tamamen piyasa kurallarına tâbi hale getirmeye başlamıştır. Türkiye'de en geniş anlamıyla beden terbiyesinin ya da halk sporu anlayışının spor sisteminin marjinal bir parçası haline gelmesi, bir anlamda sosyal devletin yıpranması ile yakından alâkalıdır.

1980'ler ve 1990'lar aynı zamanda sınıfsal ayrımların keskinleştiği, tüketim alışkanlıklarının farklılaştığı ve sınıf farklarının giderek tüketim kalıpları üzerinden tanımlanmaya başladığı bir dönemdir. Zevkler, dış görünüş, boş zaman alışkanlıkları, kısaca "life-style," bu dönemde kişiyi alt sınıflardan farklılaştıran öğeler olmuş, kişisel kimliğin belirleyicisi ve sosyal statünün göstergesi haline gelmiştir. Bu bağlamda "sağlıklı yaşam tarzı" sosyal kimliği oluşturmanın ve bunu dışarıya vurmanın en görünür yollarından biri olarak öne çıkmıştır (Chaney, 1996: 101). Öte yandan medya, özellikle de televizyon, bu dönemde "bedensel güzelliğe duyulan tutku"yu bütün dünyada birörnek hale getirmiş ve yaygınlaştırmıştır. Bu sayede, diğer pek çok ülkede olduğu gibi,[21] Türkiye toplumunda da farklı yaş gruplarından ve farklı sosyal sınıflardan pek çok kişi için bedensel güzellik olgusu hayatın merkezine oturmuştur. Özellikle 1980'lerden sonra ortaya çıkan ve inanılmaz bir hızla yayılan vücut geliştirme ve aerobik gibi fiziki egzersizler bu bağlamda değerlendirilebilir.

Ancak üst sınıflar arasında 1990'lar ile birlikte gelişen yeni trend, büyük şehirlerin etrafındaki lüks uydu kentlerde açılan özel spor/fitness merkezlerine devam etmektir. Bu son dönemin fitness endüstrisinde sınıfsal farklılıklar açıkça ortaya çıkmaya başlamış, hatta bu endüstrinin varlık sebebi sözkonusu farklılıkları kurumsallaştırmak olmuştur. 1980'lerdeki nispeten herkese açık aerobik, vücut geliştirme merkezlerinin tersine, yeni spor salonlarının üyelik uygulamaları son derece seçicidir ve üyelik ücretleri toplumun alt ve orta sınıflarını tamamen dışlayacak kadar yüksektir. Çoğu zaman kulüplerin yıllık aidatını

21 Bu noktada Türkiye ile şaşırtıcı benzerlikler içeren Çin ve Japonya örnekleri için bkz. (Brownell, 1995) ve (Spielvogel, 2003).

ödeyebilecek durumda olanlar bile gerekli "şehirli/elit" normlara sahip olmadıkları için üyeliğe kabul edilmemektedirler. Yeni salonlardaki egzersiz aktiviteleri squa-aerobikten stepe, squashtan yüzmeye kadar büyük bir çeşitlilik arzetmektedir. Ancak, bu spor merkezleri bir yandan da üst sınıflara mensup üyelerinin sosyalleşebileceği ve yeni ilişkiler kurabileceği mekânlar olarak tasarlandığı için, sıradan spor salonlarının daha ötesinde işlevleri yerine getirirler.

Türkiye'de 1980'lerden, fakat özellikle de 1990'ların ikinci yarısından itibaren, beden terbiyesi ve spor alanı giderek sosyal ve sınıfsal hiyerarşiyi yansıtan sembollerle yüklenmeye başlamıştır. Özel üyelik sistemine dayanan spor kulüpleri çoğalmış, golf, tenis ve binicilik gibi tarihsel olarak elitlere özgü olan sporlar ve otomobil, motosiklet gibi pahalı mekanik sporlar yaygınlaşmış ve toplumsal görünürlükleri artmıştır. Toplumun zengin sınıflarının üyeleri için bu sporları yapıyor olmak bir statü göstergesi olmaya başlamış, üst ve üst-orta sınıflar için haftada iki üç gün, bir özel spor kulübünde spor yapıyor olmak, kişiyi aynı sınıfın diğer üyelerinden farklılaştıran ve öne çıkaran bir prestij meselesi haline gelmiştir. Tam tersine toplumun alt sınıfları ise bütün pratik spor aktivitelerinden yalıtılmış durumdadır.

Okul ve okul-dışı beden eğitiminin ve zaten hiçbir zaman ciddi bir alternatif haline gelememiş halk sporu anlayışının tamamen gözden düştüğü bir dönemde Türkiye'de yaşanan bu yeni fiziki kültür eğilimi/patlaması, sosyolojik, kültürel ve antropolojik olarak ele alınmaya muhtaçtır. Tarihsel olarak ise, bu gelişmeyi spor politikaları açısından yeni ve ilk kez ortaya çıkan bir yönetim tarzı olarak yorumlayabiliriz. Devlet, okullardaki beden eğitimi sistemini, bırakın değiştirip, geliştirici ve özgürleştirici bir tarzda yeniden düzenlemeyi, mevcut sistemi işletmeyi bile başaramamaktadır. Türkiye sporunu yönetenlerin geniş kitleleri aktif spor yapmaya teşvik edecek hiçbir gerçekçi politikası yoktur. Fiziki kültür sistemi içinde devletin rolü mevcut sistemin kolluk kuvveti olmaktan ibarettir. Erozyona uğrayan sosyal devlet anlayışı içinde fiziki kültür alanı tamamen piyasanın ve spor pazarının insafına terk edilmiştir. Düzenli fiziki egzersiz herkes için "normal" bir aktivite olmaktan ziyade giderek daha sınıfsal bir renge bürünmektedir. Bu yeni spor sistemi anlayışında geniş halk kitlelerinin varlığı sadece taşıdıkları sosyal risk unsuru yüzünden önemlidir.

VI. Sonuç

Bu yazıda erken Cumhuriyet döneminden günümüze kadar olan tarihsel bir kesitte spor politikalarını irdelemeye çalıştım. Yukarıda tartıştığım gibi spor politikaları yaklaşık 80 yıllık sürecin ilk kısmında vatandaşların üretici kapasitelerini ortaya çıkarma, onları fiziken ve ahlâken çeşitli normlarla donatma, kontrol altında tutma ve muhtemel bir savaşa hazırlama projesi olarak tasarlanmıştır. Bugün spor politikaları açısından gelinen noktada ise, spor politika-

larının hedefleri; arada kimi zaman sansasyonel bir başarı yakalayacak münferit elit sporcular yetiştirmek, vergi affı, arazi tahsisi gibi çeşitli ayrıcalıklı uygulamalarla spor sistemi içinde bazı kulüplerin mevcut hegemonik konumunu sürdürmelerini sağlamak ve "spor pazarının" "güvenliğini" temin ederek, ücretini ödeyebilenler için "hijyenik" bir seyir ortamı yaratmaktır.

Bugün sporun içinde bulunduğu bu durum, bizi siyasi elitlerin ve toplumun sadece üst sınıflarının fiilen hâkim olduğu, mafyatik ve kokuşmuş bir spor sisteminden uzaklaşıp, kapitalist ilişkilerden bütünüyle arınmış yeni bir spor alanı ve spor anlayışı tarif etmeye ve bunu uygulamaya geçirmeye davet ediyor. Bunun da yolu herşeyden önce fiziki kültür alanını muktedirlerin eline ve aklına terk etmeyip, onu yeni bir mücadele zemini olarak tanımlamaktan geçiyor.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (BCA)

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu (BMGMK)

Cumhuriyet Halk Partisi/Fırkası Kataloğu (CHPK)

Kitap ve Makaleler

Akın, Yiğit (2004) *'Gürbüz ve Yavuz Evlatlar'-Erken Cumhuriyette Beden Terbiyesi ve Spor*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Akın, Yiğit (2004) "Not Just a Game: Kayseri vs. Sivas Football Disaster", *Soccer and Society* 5/2: 219-232.

Akşar, Tuğrul (2005) *Endüstriyel Futbol*. Literatür Yayınları, İstanbul.

Aktar, Cengiz (1993) *Türkiye'nin Batılılaştırılması*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

[Akyürek] Aziz (1933) "Önsöz", *Cimnastik Oyunu ve Spor Binaları İnşa ve Tesisi için Rehber* içinde, (der.) Scharre ve Mills, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Genel Merkezi Yayınları, no: 3, Ankara.

Altınay, Ayşegül ve Tanıl Bora (2003) "Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik", *Modern Türkiyede Siyasi Düşünce – Milliyetçilik* içinde, (der.) Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul.

Apak, Rahmi (1936) "Türk Sporunun Yeni Yükümleri", *Ülkü*, no. 35.

Atabeyoğlu, Cem (1981) *Atatürk ve Spor*. Hisarbank Kültür Yayınları, İstanbul.

Atabeyoğlu, Cem (1985) "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Spor", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* cilt.6 içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Atay, Falih Rıfkı (1937) "Spor Gençliği", *Ulus*, 28 Temmuz 1937).

Authier, Christian (2002) *Futbol A.Ş*. Kitap Yayınları, İstanbul.

Baba, Nüzhet (1940) "Bize En Uygun Sistem: Beden Terbiyesi ve Spor", *Ülkü*, no. 88.

Baba, Nüzhet (1942) "Bu Harp ve Spor", *Kızılay*, no. 6.

Balcıoğlu, Mustafa (1997a) "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Gençliğin Savaşa Hazırlanması İle İlgili İki Belge İki Görüş", *Atatürk Yolu Dergisi* cilt. V no. 20.

Balcıoğlu, Mustafa (1997b) "Osmanlı Genç Dernekleri'nden İnkılap Gençleri Dernekleri'ne", *ATAM Dergisi* 13.

"Başbakan İnönü'nün Ehemmiyetli Bir Tebliği", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, no. 57 (2 Ağustos 1937).

Baydar, Nasuhi (1937a) "Başbakanın Beyanatı", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, no. 72.

Baydar, Nasuhi (1937b) "Yine Kulüplere Dair", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, no. 32.

Baydar, Nasuhi (1937c) "Bölge Başkanlıkları", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, no. 66.

Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü (1938) *Beden Terbiyesi Kanunu*. Başvekâlet Matbaası, Ankara.

Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü (1938) "Spor Klüplerinin Ordu ve Okul Dışında Kurulacağı Cihetle Kimlerin Ne Suretle Spor Klüplerine İntisap Edecekleri Hakkında Tamim", no. 20, *Beden Terbiyesi Mevzuatı* içinde, (der.) Nafiz Ergeneli ve Nuri Tuna. Alaattin Kıral Basımevi, Ankara.

Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü (1940a) *Beden Terbiyesi Nizamnamesi*. Başvekâlet Neşriyat ve Müdevvenat Dairesi Müdürlüğü, Ankara.

Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü (1940b) "3530 Sayılı Kanunun Tatbik Şeklini Mübeyyin Beden Terbiyesi Nizamnamesinin Tatbik Suretine Ait Izahname", *Beden Terbiyesi Mevzuatı* içinde, (der.) Nafiz Ergeneli ve Nuri Tuna. Alaattin Kıral Basımevi, Ankara.

Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü (1940c) "Beden Terbiyesi Teşkilatınca ve Müesseselerce Kurulacak Gençlik Klüp ve Grupları Hakkında Talimatname", no. 29, *Beden Terbiyesi Mevzuatı* içinde, (der.) Nafiz Ergeneli ve Nuri Tuna. Alaattin Kıral Basımevi, Ankara.

Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü (1940d) "Gençlik Klüplerinin İsimleri Hakkında Tamim", no. 106, *Beden Terbiyesi Mevzuatı* içinde, (der.) Nafiz Ergeneli ve Nuri Tuna. Alaattin Kıral Basımevi, Ankara.

Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü (1940e) *Mükelleflerin Mecburi Beden Terbiyesi Hareketlerinin Ana Hatları*. Ankara.

Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü (1940f) "3530 Sayılı Kanunun 4. ve Nizamnamesinin 9. Maddelerinde Yazılı Beden Terbiyesi ve Spor Mükellefiyeti Hakkında Kararname", no. 2/13258, *Beden Terbiyesi Mevzuatı* içinde, (der.) Nafiz Ergeneli ve Nuri Tuna. Alaattin Kıral Basımevi, Ankara.

Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü (1940g) "Beden Terbiyesi Mükelleflerinden Toplanma Yerlerine Gelmeyenler Hakkinda Tamim", no. 108, *Beden Terbiyesi Mevzuatı* içinde, (der.) Nafiz Ergeneli ve Nuri Tuna. Alaattin Kıral Basımevi, Ankara.

Birgen, Muhittin (1937) "İsmet Inönü'nün Spor Hakkındaki Beyannamesi", *Son Posta*. (28 Temmuz 1937).

Bora, Tanıl (2003) *Ankara Rüzgarı-Gençlerbirliği Tarihi*. GSK, Ankara.

Brockett, Gavin (1999) "Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923-1938", *Turkey Before and After Atatürk-Internal and External Affairs* içinde, (der.) Sylvia Kedourie. Londra ve Portland: Frank Cass, 1999.

Brockett, Gavin (2003) *Betwixt and Between: Turkish Print Culture and the Emergence of a National Identity 1945-1954*, Yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago, Illinois.

Brownell, Susan (1995) *Training the Body for China: Sports in the Moral Order of the People's Republic*. University of Chicago Press, Chicago.

Buğra, Ayşe (2001) "Ekonomik Kriz Karşısında Türkiye'nin Geleneksel Refah Rejimi", *Toplum ve Bilim*, no. 89.

Celal, A. (1937) "Spor Idaremizde Son Yenilik-Valiler Bölgelerin Başkanı Oldular", *Top* (23 Ağustos 1937).

Chaney, David (1996) *Lifestyles*. Routledge, New York.

Çağlar, Behçet Kemal (1936a) "Birimiz Hepimiz, Hepimiz Birimiz İçin", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, no. 7.

Çağlar, Behçet Kemal (1936b) "Yaşar'ın Zaferi ve Spor Telakkimiz", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, no. 8.

Çağlar, Behçet Kemal (1937) "Spor Klüplerinin Hakiki Manası", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, no. 37.

Çaka, Cahit (1942) "Ordu Dışındakilerin Talim ve Terbiyesi", *Askeri Mecmua*, no. 425.

Dağlaroğlu, Rüştü (1957) *Fenerbahçe Tarihi*. İstanbul Matbaası, İstanbul.

Daver, Abidin (1929) "Sporda Civanmertlik", *Türkspor*, no. 3.

Daver, Abidin (1937) "Türk Sporunda Kutlu Bir Inkilap Başlıyor", *Cumhuriyet* (28 Temmuz 1937)

Daver, Abidin (1942) "Beden Terbiyesi Umum Müdürlüğü 1942 Mali Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", *Zabıt Ceridesi*, Devre.6, Içtima.3, Cild.25.

Dr. Demir Ali (1933) "Türkün Sağlığı, Türkiye'nin Sağlamlığıdır", *İnkılap*, no. 6.

Deringil Selim (1994) *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Devlet Planlama Teşkilatı (1967) *Kalkınma Plânı İkinci Beş Yıl (1968-1972).* Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı (1972) *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı: Üçüncü Beş Yıl, 1973-1977.* Başbakanlık Devlet Plânlama Teşkilatı, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı (1979) *Beden Eğitimi, Spor Özel İhtisas Raporu.* Baibakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı Gençlik ve Spor Özel İhtisas Komisyonu (1983) *Spor Komisyonu Raporu.* T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Dıblan, İbrahim (1942) "Beden Terbiyesi Kanununun 1. Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Layihası ve Bütçe ve Adliye Encümenleri Mazbataları", *TBMM Zabıt Ceridesi,* Devre.6, İçtima.3, Cild.25.

Erten, Bagış ve Mustafa Görkem Doğan (2001) "Bonservisim Türk Varlığına Armağan Olsun-Türkiye'de Yabancı Futbolcular", *Takımdan Ayrı Düz Koşu* içinde, (der.) Tanıl Bora. İletişim Yayınları, İstanbul.

Fetgeri, Ahmet (1931) "Her Genç Spor Yapmalıdır", *Türkspor,* no. 85.

Fişek, Kurthan (1983) *Devlet Politikası ve Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Spor Yönetimi: Dünya'da-Türkiye'de.* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 515, Ankara.

Glassford Robert G. ve Gerald Redmond (1988) "Physical Education and Sport in Modern Times", *History of Physical Education and Sport* içinde, (der.) Earle F.Zeigler. Stipes Publishing Company, Illinois.

Güney, Tamer (1990) *Futbolun Perde Arkası: Otuzbeş Yıllık Deney: 43 Kitap, 17 Rapor, Onbinlerce Gazete Taramasından Belgeler.* İstanbul.

Harootunian, Harry D. (2000) *Overcome by Modernity:History, Culture and Community in Interwar Japan.* Princeton University Press, Princeton, N.J.

Hiçyılmaz, Ergun (1974) *Türk Sporunun Yapısal Analizi.* İstanbul.

Horn, David (1994) *Social Bodies: Science, Reproduction and Italian Modernity.* Princeton University Press, Princeton.

Irmak, Sadi (1938) "Alman Spor Teşkilatı Üzerine Bir Tetkik", *Mülkiye Mektebi Mecmuası.* no. 89.

Irmak, Sadi (1944) "Milli Kalkınmada Sporun Rolü", *Ülkü,* no. 66.

Islamoğlu, Huricihan (2004), "Politicis of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-century Ottoman Empire", *Constituting Modernity-Private Property in the East and West* içinde, (der.) Huricihan Islamoğlu. I.B. Tauris, Londra ve New York.

Karabekir, Kazım (1940) "Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü 1940 Malı Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", *TBMM Zabıt Ceridesi,* Devre.6, İçtima.1, Cild.12.

Karabekir, Kazım (1995) "Maarif Vekâleti Bütçesi Üzerine Konuşma 25 Şubat 1341 (1925)", *Çocuk Davamız II* içinde. Emre Yayınları, İstanbul.

Keyder, Çağlar (1989) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar.* İletişim Yayınları, İstanbul.

Kılıç, Ecevit (2004) *Futbol ve Mafya: Kirli Kramponlar.* Bilge Karınca Yayınları, İstanbul.

Kirşan, Nizamettin (1937) "Parti Başkanları Spor İşlerinin Başında", *Türk Spor Kurumu Dergisi,* no. 60.

Kozanoğlu, Can (1987) " 80'lerin Futbolu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde, cilt 15. İletişim Yayınları, İstanbul.

Kulaçoğlu, Hakan (der.) (2004) *Fırtına, İhtilal, Efsane Trabzonspor.* İletişim Yayınları, İstanbul.

Ljunggren, Jens (2000) "The Masculine Road through Modernity: Ling Gymnastics and Male Socialization in Nineteenth-Century Sweden". *Making European Masculinities* içinde, (der.) J.A. Mangan. Londra: Frank Cass Publishers.

Maarif Vekâleti (1933) *Maarif Sergisi Rehberi.* Devlet Matbaası, İstanbul.

Mann, Michael (1984) "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", *Archives Europeennes de Sociologie,* 25.

"Mektepliler Kulüplerde Spor Yapamayacaklar", *Türkspor,* no. 41 (10 Temmuz 1930).

Müeyyet, Münir (1934) "Sporda Fertlik ve Cemiyetlik İddialarının Mahiyeti Hakkında", *Spor Postası,* no. 16.

Müeyyet, Münir (1935) "Gençlik Teşkilatına ve Sporun Devletleşmesine Doğru Adım", *Spor Postası,* no. 53.

Ethem Nejad (1913) "Organsal ve Bedensel Gelişmemiz" *Türklük ve Terbiye Yolları* içinde, (çyz.) Faruk Öztürk. Kızılelma Yayıncılık, İstanbul.

Özbek, Nadir (2002) "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet", *Toplum ve Bilim*, no. 92.

Özbek, Nadir (2005) "Philantropic Activity Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime 1876-1909" *International Journal of Middle Eastern Studies* 37.

D. Remzi (1934) "Beden Terbiyesi ve Hakiki Spor", *Spor Postası*, no. 20.

San, Haluk (1981) *Belgeleriyle Türk Sporunda Atatürk*. İstanbul: Türk Spor Vakfı Yayını no. 2.

Sarısaman, Sadık (2000) "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri", *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi* 11: 439-502.

Savaşır, Vildan Aşir (1937) "19 Mayıs Bayramı ve Gençlik Meselesi", *Türk Spor Kurumu Dergisi*, no. 46.

Sazak, Emin (1941) "Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü 1941 Mali Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.6, İçtima.2, Cild.18.

Sazak, Emin (1943) "Beden Terbiyesi Umum Müdürlüğü 1943 Mali Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.7, İçtima.F, Cild.2.

Scott, James C. (1998) *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press, New Haven.

Seyyah (1929) "Hayalimdeki Sporcu", *Türkspor*, no. 4.

Spielvogel, Laura (2003) *Working Out in Japan: Shaping the Female Body in Tokyo Fitness Clubs*. Duke University Press, Durham ve Londra.

"Spor İşlerimize Inönü El Koydu", *Top* (28 Temmuz 1937).

T.S., "Sporcu Nasıl Bir İnsandır?", *Türkspor*, no. 44.

[Tarcan], Selim Sırrı (1926) *Muallimlere Terbiye-i Bedeniye Rehberi*. Milli Matbaa, İstanbul.

[Tarcan], Selim Sırrı (1932) *Beden Terbiyesi – Oyun, Jimnastik, Spor*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Tayga, Yunus (1990) *Türk Spor Tarihine Genel Bakış*. Ankara: GSGM Yayınları.

Sorokin, Pitirim (1942) *Man and Society in Calamity: The Effects of War, Revolution, Famine, Pestilence, upon Human Mind, Behaviour, Social Organizations and Cultural Life*. E.P. Dutton, New York.

Talimciler, Ahmet (2003) *Türkiye'de Futbol Fanatizmi ve Medya İlişkisi*. Bağlam Yayınları, İstanbul.

Taner, Cemil (1939a) "Kulüpler hakkında", *Kırmızı-Beyaz*, no. 94.

Taner, Cemil (1939b) "Halkevleri ve Spor Klüpleri", *Ülkü*, no. 78.

Taner, Cemil (1941) "Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü 1941 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası Hakkında Müzakereler", *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 6, Cilt 18, İçtima 2.

Taner, Cemil (1942) "Beden Terbiyesi Çalışmalarının ve Gençlik Kulüplerinin Yurt Müdafaasındaki Rolü", *Beden Terbiyesi ve Spor Yıllığı 1923-1942* içinde. Devlet Matbaası, Ankara.

TİCİ (1923) *Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Teşkilat ve Nizamat-ı Umumiye*. Ahmet Ihsan Matbaası, İstanbul.

TİCİ (1935) *7. Umumi Kongre*. D.Mühit Matbaası, Ankara.

Toprak, Zafer (1979) "İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi - Beşeri Bilimler 7*.

Toprak, Zafer (1985) "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde. İletişim Yayınları, İstanbul.

Topyıldız, Özgür (2004) *Anadolu Yıldızı Eskişehirspor*. İletişim Yayınları, İstanbul.

"Türk Sporculuğunun Inkişafı için Ismet Paşa Hazretlerinin Müzaharet Vaadleri", *Spor Alemi*, no. 8-9 (13 Kanunisani 1923).

Uludağ, Osman Şevki (1936) "Spor Göreneğin Değil Bilginin Eseri Olmalıdır", *Ülkü*, no. 36.

Uludağ, Osman Şevki (1941) "Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü 1941 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası Hakkında Müzakereler", *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 6, Cilt 18, İçtima 2.

Uludağ, Osman Şevki (1942) "Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü 1941 Mali Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.6, İçtima.3, Cild.25.

Us, Asım (1966) *Asım Us'un Hatıra Notları-1930'dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İnönü Devirlerinden Seçme Fıkralar*. Vakit Matbaası, İstanbul.

Ünsal, Artun (2005) *Tribün Cemaatinin Öfkesi Ticarileşen Türkiye Futbolunda Şiddet*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Weber, Eugene (1976) *Peasants Into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford University Press, Stanford.

Winter, Jay, Geoffrey Parker ve Mary R. Habeck (der.) (2000) *The Great War and the Twentieth Century*. Yale University, New Haven.

Yalman, Ahmet Emin (1937) "Sporda Açılan Yeni Çığır", *Tan* (28 Temmuz 1937).

Yıldız, Doğan (2002) *Çağlarboyu Türklerde Spor*. İstanbul: Telebasım Yayıncılık.

Yücel, Hasan Âli (1993) *Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Yücel, Tahsin (1998) *Söylemlerin İçinden*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Zürcher, Erik Jan (1999) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Zürcher, Louis A. ve Gwyn Harries-Jenkins (1978) *Supplementary Military Forces: Reserves, Militias, and Auxiliaries*. Sage Publications, Beverly Hills.

Marksizmden küreselleşme okuluna: Spor sosyolojisi, 1970-2005*

*Cem Emrence***

Günümüz Amerikası'nda gazete okuyucularının yüzde otuzu gazeteyi öncelikle spor sayfası için aldıklarını söylüyorlar (Sage, 1998: 129). Çin Halk Cumhuriyeti'nde ise spora olan ilgi Amerika Birleşik Devletleri'nden aşağı kalır düzeyde değil: FIFA 2002 Dünya Futbol Şampiyonasında Çin-Brezilya milli takımları arasındaki karşılaşmayı tam üç yüz otuz milyon kişi televizyondan izlemişti. Farklı siyasi yapılara, kültürel ve tarihî geçmişe sahip olan bu iki toplumun spora gösterdikleri ortak ilgi, sporun coğrafi ve sosyal bariyerleri aşmaktaki esnekliğini ortaya koymakta. Spor, muhtemelen bu 'gizli gücü' sayesinde iletişim ve bilgi ağlarının gittikçe bütünleştiği bir dünyada, iki farklı işlevi başarıyla yerine getiriyor: bir yandan kapitalist birikim sürecine katkı yaparken öte yandan sosyal kimliklerin kamusal alanda temsilini sağlıyor. Ekonomi politiği temsil eden ilk süreç, sporu medya bağımlı ticari bir faaliyet haline getirirken, ikinci hat olan siyasi-etnografik öğe, sporu milliyetçilik, yerel ve kozmopolit kimlikler ile ırk, cinsiyet ve sınıf gibi farklı sosyal eşitsizlik kategorileri üzerinden kuruyor.[1]

Sahip olduğu yüksek popülarite ve sosyal olanla sıkı bağlarına karşın, sporun sosyal bilimlerde bir entelektüel ajanda olarak ele alınması henüz yeteri kadar ilgi görmemiş durumda (Washington ve Karen, 2001). Sporu birey tercihleri üstünden kurgulayan liberal-çoğulcu yaklaşım ile toplumsal uyumu öne çıkaran yapısal-işlevselci perspektif (Rees ve Miracle, 1986) bir yana bırakılırsa, konu genellikle teorik açılımdan uzak, gündelik hayata ait sıradan bir aktivite olarak kurgulanmış durumda. Bu yazı, sporu anlamakta hem kendin-

(*) Yazının ilk haline katkılarından dolayı Tanıl Bora ve Necmi Erdoğan'a teşekkür borçluyum.

(**) Binghamton Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

1 Sporun toplumsal kimlikler ile ilişkisi üzerine geniş bir literatür var. Cinsiyetçilik tartışmaları için (McKay, Messner ve Sabo, 2000); ırk üzerine (Hartman, 2000; Hoberman, 1997); etnik kimliğin sporla ilişkisi için ise bkz. (Hughson, 1997; Vrcan ve Lalic, 1999).

den önceki perspektiflere eleştirel gözle bakan hem de apolitik ve tarihsel olmayan yaklaşımlara şiddetle karşı çıkan iki düşünce okulu üzerine kuruldu.

Bunlardan ilki tüm dünyada esen anti-sömürgeci ve 1968 dalgası sonucu güç kazanmış neo-Marksist perspektifler olacak. Daha ayrıntılı bir ifadeyle, modern dünyada sporu kapitalizm ve sınıf sorunsalı etrafında kuran ortodoks, kültürel ve hegemonyacı Marksist yaklaşımlar çalışmamızın ilk ayağını oluşturacak. İkinci olarak 1990'larda güç kazanan iktisadi bütünleşme, derinleşen küresel ağlar ve 'glokalleşme' sonucu ortaya çıkan küreselleşme okulunun spor ajandasını ele alacağız. Başka bir deyişle, ikinci bölümün vurgusu piyasanın spor alanında artan gücü ve uluslararası sporcu göçü bağlamında vücuda gelen yeni küresel spor düzeni olacak. Son olarak ise spor sosyolojisinin son otuz beş yılına damgasını vuran bu iki okulun bir sentezini yaparak, 'radikal' bir spor araştırma ajandası önereceğim.[2]

I. Neo-Marksist perspektifler

Spor sosyolojisinde neo-Marksist perspektiflerin gelişimi iki tarihsel yol izledi. Bunlardan ilki 1970'lere damgasını vuran L. Althusser ve ortodoks akımlardan etkilenen yapısalcı okul oldu. Bu perspektifin temel vurgusu K. Marx'ın çoğunlukla uzlaşmaz olarak sunulan iki temel tezinin adeta bir karışımıydı: kapitalizm sporu bir taraftan yabancılaştırırken öte yandan 'kitlelerin afyonu' olarak kullanmaktan geri kalmıyordu. 1980'ler ise yapısalcı okulun yerini hegemonyacı yaklaşımların almasına sahne oldu. R. Williams'ın kültürelci Marksizmi ile A. Gramsci'nin meşhur hegemonya teorisini bir araya getiren bu perspektif, sporu kapitalistlerin bir aracı olmaktan çok sınıflararası bir çatışma/karşılaşma alanı olarak görme eğilimindeydi.Bu bölümde, Marksizm içindeki sözkonusu iki eğilimi ayrıntılı olarak tartışacağım.[3]

Yapısalcı Marksizm

Yapısalcıların en temel önermesi modern sporun gelişimini kapitalizm ve burjuva üretim kalıpları içine yerleştirmeleriydi (Brohm, 1978; Rigauer, 1982; Hoch, 1972). Spor hem toplumdaki ekonomik yapıyı yansıtıyor hem de hukuk, sanat ve kültür gibi diğer üstyapı kurumlarıyla birlikte ideolojik bir rol oynuyordu. Bu bağlamda sporun kapitalist toplumda iki temel misyonu vardı: (1) işçi sınıfına sömürüyü unutturma ve (2) topluma egemenlerin değerlerini empoze etme. İlk nokta daha çok işyerindeki yabancılaşma ile ilgiliydi. Yaratıcılık

2 N. Elias'ın figüratif sosyoloji yaklaşımı bu çalışmanın sınırları dışında yer alıyor. Bu perspektif için lütfen bkz. (Jarvie ve Maguire, 1994; Maguire, 1994).

3 Spor sosyolojisinde Marksizm içi ayrımlar için lütfen bkz. (Young, 1986; McKay, 1986; Perry, 1984).

potansiyeli kapitalizm tarafından ellerinden alınan kitleler (Marx, 1975: 279-400), spor sayesinde gündelik hayatlarında bir neşe kaynağı buluyor (Bambery, 1996) fakat aynı zamanda yanlış bilincin *(false consciousness)* esiri oluyorlardı (Hoch, 1972: 19, 38, 82-83). İkinci nokta ise toplumun yeni afyonu olan sporun yaydığı değer sistemi sayesinde kapitalist sistemin devamına hizmet ettiğini işaret ediyordu (Brohm, 1978: 51-52). Örneğin, birlik ve beraberliğe referans veren takım ruhu, işçi sınıfının gerçek çıkarlarını görmesini engellerken, zıt kutupta bulunan sporda bireysel başarı teması, kapitalist toplumlarda yukarı doğru sosyal hareketliliğin kusursuz örneğini teşkil etmekteydi.

Sporun ideolojik rolü kadar yapısalcı Marksistleri ilgilendiren diğer bir husus ise sporun hangi tarihsel parametreler içinde gelişmiş olduğuydu. Bu çerçevede ana vurguları bürokratikleşme ve teknokratik rasyonalite üstüne oldu (Rigauer, 1982). Yapısalcılar, oyun kurallarının standartlaşması, ölçme fikrinin gelişmesi ve bunların kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkan birey, zaman ve mekânın kontrol altına alınmasının gerisinde hep gelişen ve genişleyen spor bürokrasisini gördüler (Macintosh ve Whitson, 1990: 10-11). Bu dev örgütlenmenin çalışma biçimi ise diğer kapitalist birimlerden büyük farklılıklar göstermiyordu. Yönetim ve karar alma mekanizmaları tepede toplanırken, yaygın bir iş bölümü sayesinde projeler farklı uzmanlıkları olan komitelere havale ediliyordu (Rigauer, 1982: 45-49).

Kapitalist iş organizasyonunun spor dünyasını kuşatıcılığı kendisini spor çalışmalarının biçiminde de gösterir. Bir kapitalist işletme tekniği olan Taylorizmde olduğu gibi, antrenmanlar önceden belirlenen, küçük parçalara ayrılmış ve belirli aralıklarla yapılan bir rutini takip eder. Belki tüm bunlardan önemlisi ise spordaki bürokratik rasyonelleşme ile kapitalist üretim organizasyonu aynı amaca hizmet eder. Hedef üretkenliği olabildiğince kısa sürede ve teknolojik yardım alarak artırmaktır. Bu yaklaşımın spor alanındaki en dramatik sonucu ise 'vücut teknokratlarının' ortaya çıkışı oldu (Brohm, 1978: 25, 40, 107; Rigauer, 1982: 32-40). Sporcunun vücuduna politik ve ticari kaygılarla gittikçe hâkim olan bu sınıf, hem ulus-devletlerden hem de çokuluslu şirketlerden büyük destek görüyor. Elindeki silahlar ise gayet etkili: araştırma enstitüleri, ilaç sanayi yatırımları ve uluslararası arenada kendini göstermek isteyen devletlerin sınırsız fonları.

Sporun ideolojik rolünü ve kapitalist kurumsal yapısını tamamlayan ise siyasetle yakın ilişkisi oldu. Yapısalcı Marksistler bu noktada özellikle ulus-devletin ajandasına dikkati çekiyorlar. Örneğin, Olimpiyatlar, insanlığın kardeşliği fikrinin aksine, devletlerin görece güçlerinin sergilendiği bir gösteri salonunu andırıyor (Brohm, 1978: 102-115). Benzer şekilde, uluslararası spor karşılaşmaları ve beden eğitimi dersleri ulusal kimliğin oluşumuna sembolik düzeyde katkıda bulunurken, aynı zamanda toplumda ve uluslararası zeminde militarizm duygularının canlı kalmasını sağlıyor. Her iki katkıyı da mümkün kılan

ise sporun sahip olduğu olağanüstü mobilizasyon gücü (Bourdieu, 1999). Ulus-devletlerin spordan bekledikleri diğer bir pratik yarar ise gençleri zararlı fikirlerden uzak tutması (Brohm, 1978: 36-44; Hoch, 1972: 39). Gençlerin boşta kalan zamanlarını doldurmak için kurumsal olarak yönlendirildikleri bu uğraş, hiç şüphe yok ki gelişmekte olan ülke yöneticilerinin de bir numaralı tercihi olmuş durumda.

Özetle, yapısalcı Marksistlerin spor çalışmalarına katkıları üç nokta üzerinde toplanabilir: ilk olarak, spor, modern dünyada ideolojik bir rol oynamakta; kapitalistlerin egemenliğini sürdürmesine katkıda bulunmaktadır. İkinci olarak, spor, sistem dışı bir anomali olmanın aksine kapitalist iş organizasyonunun etkin bir parçasıdır. Sahip olduğu bürokratik yapı, üretkenliği kesintisiz artırma çılgınlığı ve örgütlenme biçimi sporun kapitalizmle yapısal bağlarını şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koyar. Son olarak, modern spor, ulus-devletin ajandasına sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bağlamda devletin uluslararası saygınlığının inşasında ve ülke içindeki meşruiyet zemininin tahsisinde spora önemli görevler düşer. Yapısalcı perspektif yaşadığı on yıllık altın çağdan sonra 1970'lerin sonunda gözden düştü. 1980'lere geldiğimizde ise Marksizmin spor çalışmalarındaki ideolojik üstünlüğü önemli bir farkla sürüyordu: yapısalcı yaklaşım yerini hegemonya teorisine bırakmıştı.

Spor ve hegemonya teorisi

Hegemonyacı spor teorisyenleri entelektüel pozisyonlarını ağırlıkla kültürel Marksizm ve Marksizmin Gramsci merkezli okumasına borçluydular (Gramsci, 1988; Williams, 2001). Dolayısıyla spor sosyolojisi sahnesine çıktıklarında ilk yaptıkları şey yapısalcı perspektifin açmazları üzerinde durmak oldu (Hargreaves, 1982). En temel eleştirileri ise bu yaklaşımın sporu kapitalist kategorilerin bir yansıması olarak görmesiydi. Hegemonyacılara göre, sporu üstyapı kurumları arasına yerleştiren fakat ekonomik temele sıkı sıkıya bağlı gören yapısalcı Marksizm, sunduğu ekonomi-merkezli açıklamadan dolayı hem indirgemeci hem de determinist'ti (Morgan, 1994; 1985). Keza, eğer spor ve ideolojisi kapitalist çıkarlara hizmet ediyorsa, spor alanında ne muhalif fikirlere ne de alt sınıflardan gelen karşı koyuşa yer vardı (Jennifer Hargreaves, 1982). Tüm bunlara ek olarak, yapısalcıların sınıf okuması en iyimser ifadeyle gerçeği yansıtmaktan uzaktı (McKay, 1986). Zira ne kapitalist toplum yapısalcıların iddia ettiği gibi kapitalistler ve işçi sınıfı arasında kayıtsız olarak ikiye bölünmüş ne de kitleler kapitalist ideolojinin esiri durumundaydı (Cantelon ve Gruneau, 1982).

Hegemonya teorisyenleri, yapısalcıların mekanistik sınıf anlayışını eleştirirken sporu ekonomik altyapıdan özerk bir kültürel form olarak algılama eğiliminde oldular (Ingham ve Hardy, 1993). Başka bir deyişle, spor yönetici sınıflarla yönetilen gruplar arası pazarlık, uyum ve aynı zamanda çatışmayı içeren

bir karşılaşma alanıydı (Hargreaves, 1982: 118). Dolayısıyla, spora burjuvazinin altsınıfları manipüle ettiği gündelik hayata ait bir araçtan çok, muhalefete açık bir kamusal temsil zemini olarak bakmak daha anlamlıydı. Zira, kendi içlerinde bölünmüş üst sınıfların hegemonyasının hiçbir zaman garanti olmadığı bir ortamda, burjuvazinin kendini çoğu zaman altsınıflarla pazarlık ve hatta ittifaklar yaparken buluyor olması olasıydı (Gruneau, 1999). Bu noktayı spor çalışmalarında sanırım en iyi Pierre Bourdieu ifade etti: "spor hem yönetici sınıfların farklı fraksiyonları hem de sosyal sınıflar arasında bir mücadele alanıydı" (Bourdieu, 1991: 361-362) .

Sporu ekonominin boyunduruğundan kurtaran ve muhalif kimliklere açık olduğunu vurgulayan hegemonyacılar dikkatlerini son olarak spora ait egemen söylem üzerinde yoğunlaştırdılar. Örneğin, Jennifer Hargreaves modern spor ideolojisini ayakta tutan mitlerden birinin, sporun herkesin özgürce katılabileceği, siyaset ve diğer makro süreçlerden bağımsız bir faaliyet olduğuna dair yaygın inanış olduğunu bildirdi (Jennifer Hargreaves, 1982: 2, 16). Sporun baskın tanımının diğer bir kaynağı ise medyadan geldi. Sporu çeşitli yaşam tarzları ve değer sistemleri üzerinden işleyen medya, aynı zamanda sporun para karşılığı ve profesyoneller tarafından yapılan bir iş olarak kabul edilmesinde önemli bir rol oynadı. Konuya daha geniş bir perspektiften bakan, Richard Gruneau ise toplumdaki güç ilişkilerinin hangi spor faaliyetlerinin meşru kabul edileceğine ve sporun nasıl bir kurumsal gelişme göstereceğinde kritik öneme sahip olduğunun altını çizdi (Gruneau, 1988: 22).

Yukarıdaki analizlerde dikkati çeken diğer bir nokta ise hegemonya teorisyenlerinin baskın spor söyleminin oluşmasında yönetici sınıfların sahip oldukları gücü mutlaklaştırmamalarıydı (Hargreaves, 1986: 5-6). Egemen sınıflar ve yönetilen gruplar bu alanda eşitsiz kapasitelere sahiptiler ve buna uygun olarak farklı çerçeveler içinde hareket etmekteydiler (Gruneau, 1999: 30-39; Ingham ve Hardy, 1984: 100). Başka bir deyişle, hegemonyacılar bir taraftan sporu bir söylem olarak egemen ideoloji tekelinden çıkarıyorlar, öte yandan ise yönetilen sınıfların modern sporun gelişiminde söz hakkı olduğu fikrini öne sürüyorlardı.

Her iki Marksist perspektif birarada düşünüldüğünde ise üç temel nokta göze çarpıyor. Eksiklik hanesinde yer alan temel problem, Marksist spor okulunun toplumdaki diğer yapısal eşitsizlik kategorileri olan ırk ve cinsiyeti tartışmanın dışında bırakmış olmasıydı. Benzer şekilde, Marksist yaklaşım, Batı dünyası dışındaki spor tecrübelerini anlamakta hem kavramsal hem de ampirik olarak yetersiz kalmaktaydı (Stoddart, 1989; Klein, 1991b). Son olarak, Marksist yazın kendi içindeki teorik tartışmaların kıskacında kalmış ve argümanlarını test edecek ampirik zeminden uzak kalmıştı.

Tüm bu eksikliklerine rağmen, Marksist spor yazını sosyal bilimlerdeki büyük tartışmalardan ve ulusal tecrübelerden derinden etkilendi. Bu bağlamda, ya-

pısalcı Marksizmin teknokratik-bürokratik rasyonalite tezi Weberci bir ajandayı simgelerken, spor ve siyaset arasındaki ilişki ağırlıkla Fransız soluna, sporun ideolojik rolünü vurgulayan tez ise rekabetçi Amerikan kapitalist tecrübesine dayanılarak inşa edilmişti. Aynı şekilde, hegemonya teorisyenlerinin en önemli entelektüel dayanaklarından birisi İngiliz kültürel çalışmalar okuluydu. Tüm bu farklı entelektüel borçlara rağmen, Marksist spor yazını yirmi yıl boyunca (1970-1990) kendi içinde tutarlı ve teorik bir çerçeveye dayanan, eleştirel bir spor sosyolojisi önerdi. 1990'ların küresel dalgası ile yeni bir çehre kazanan spor, etkisini kısa sürede spor çalışmalarında da göstermekte gecikmedi: neo-Marksizm dönemi kapanmış yerini spor ve küreselleşme çalışmaları almıştı.

II. Spor ve küreselleşme okulu

Küreselleşen dünyada spor araştırmacıları işe daha önceki çalışmaların bazı önkabullerini sorgulayarak başladılar. Eleştirel yaklaşımın ilk hedefi ulus-devlet oldu. Tekil ülkeler içindeki sosyal gruplar arası mücadeleleri kendisine konu alan daha önceki spor yazını, bu dönemde spor tarihi araştırmaları ve Avrupa-dışı kıtaların dünya sporuna katılış biçimi üzerine yapılan projelerle dengelendi (Mangan ve Dacosta, 2002; Beckles ve Stoddart, 1995). Bu yeni yaklaşım sporu küresel bir pratik olarak anlama eğilimini güçlendirdi. Bu bölümde yapmak istediğim ise bu yeni eğilimler ışığında oluşmaya başlayan küresel spor düzeni içindeki iki önemli tartışmayı kısaca özetlemek. Bunlardan ilki sporda piyasanın artan gücünü vurgularken, ikincisi ise küresel sporcu göçü bağlamında gelişmiş ülkeler ile diğerleri arasındaki spor ilişkilerinin nasıl şekillendiğini araştıracak.[4]

Çokuluslu şirketler ve küresel spor

Piyasanın spor üzerinde artan egemenliği en önemli ifadesini çokuluslu şirketlerin spor dünyası içinde geçmişe göre daha etkin bir konumda olmasında buldu. Avustralya örneğine bakan McKay ve arkadaşları bu ülkede sporun ticarileşme ve metalaşma ekseninde yeniden şekillendirildiğini kaydedeceklerdi (McKay ve Miller, 1991). Bu bağlamda, ülkenin ünlü yerel aparel üreticisi Speedo satın alınmış ve çokuluslu bir şirketin çatısı altında faaliyet göstermeye başlamıştı (McKay vd., 1993). Benzer şekilde, golf endüstrisinde gerçekleşen küreselleşme, bu spor için gerekli araç ve gereçlerin üretimini birkaç çokuluslu firmanın tekeline sokmuştu (Stoddart, 1990). Hiç şüphesiz ki spor dünyasında firma gücünün

4 Bu yazıda sporda küreselleşme tartışmasını 'küresel bir pratik olarak spor' ekseni üstünde yapıyoruz. Spor sosyologları küreselleşme tecrübesini teorik düzeyde anlamak için farklı modeller tercih etmiş durumdalar. Bu çeşit bir yazın için lütfen bkz. (Maguire, 1994; Houlihan, 1994; Cantelon ve Murray, 1993).

simgesi Nike oldu. Bir ithalatçı dağıtım firması olarak başladığı iş hayatında Nike, üretim halkasını ekledikten sonra aktivitelerini uluslararası boyuta taşımış ve akabinde hem Amerikan iç piyasasında hem de küresel piyasalarda küçümsenmeyecek bir pazar payına sahip olmuştu. Firmanın başarısı Forbes 500 listesine giren ilk spor şirketi olarak tescillendi (Korzeniewicz, 1994).

Spor dünyasında sermayenin diğer bir yüzü ise küresel ve yerel düzeylerde faaliyet gösteren eğlence endüstrisi ile spor arasında gelişen ortaklıklarda kendini gösterdi. Harvey ve arkadaşları bir süre önce yaptıkları detaylı araştırmada, Kuzey Amerika'da faaliyet gösteren 'spor kulüplerinin' üçte birine yakınının yerel, ulusal ve/veya küresel ölçekte faaliyet gösteren medya-eğlence dünyası tarafından satın alındığının altını çizdiler (Harvey vd., 2001). Tüketim kalıplarının giderek çeşitlendiği post-Fordist bir ortamda (Jessop, 1994), spor hiç şüphesiz ki özellikle genç erkek müşterileri elde tutmanın en kârlı olmasa da en etkili yolu olarak gözükmekte. Konu daha geniş bir ölçekte değerlendirildiğinde ise piyasanın spor alanında oynadığı başat rol eş zamanlı olarak sporun üretim, dağıtım ve tüketim örüntülerinin kapitalistler lehine yeniden yapılandırılması anlamına geldi.

Küresel sermayenin spor dünyasında artan rolüne işaret ettiğim bu bölümden sonra, dikkatimi sporcuların 'hayat-dünyalarının' küreselleşme ile nasıl değiştiğine çevireceğim.

Küresel sporcu göçü

Günümüzde uluslararası sporcu göçü küreselleşmenin dinamikleri ile yakından ilişkili. S. Sassen'in kavramlarıyla ifade edersek, sporcular "hareket halinde olan insanları" (*people on the move*) içeren bir meslek grubunu temsil etmekte (Sassen, 1998: 5-53). Bu bölümde yapmak istediğim ise daha dar bir çerçeve içinde gelişmekte olan dünyadan merkez ülkelere olan sporcu göçü üzerinde durmak (Magee ve Sugden, 2002). Maguire ve Bale bir süre önce derledikleri bir kitapta tartışmanın parametrelerini belirlemişler gibi gözüküyor (Maguire ve Bale, 1994): (1) sporcu göçünün gönderen ve kabul eden ülke sporu üzerindeki etkileri neler? (2) Bu yeni durumu nasıl bir teorik çerçeve içinde açıklayabiliriz? Yukarıda sözü edilen çalışma özellikle ilk nokta için kuvvetli ipuçları veriyor. Genel olarak kabul gören yaklaşıma göre sporcu göçünü sadece iktisadi açıklama üzerinden okumak yetersiz olur. Dolayısıyla, kültürel yakınlık, dil avantajı, gönderen ülkedeki iktisadi ve siyasi durum ve tarihsel sömürge bağları sporcunun yol haritasını belirliyor.

Öte yandan, ekonomik açıklama spor çalışmalarında albenisini koruyor. V. Duke ve L. Crolley, Doğu Bloku'nun çöküşünden sonra Doğu Avrupalı sporcuların Batı'ya doğru gerçekleştirdikleri büyük göç hakkında yaptıkları araştırmada, futbolun o zamanki Çekoslovakya ve Macaristan'da nasıl seyirci kit-

lesini kaybettiğinden, kulüp sayısı ve üyeliklerinin sayıca düştüğünden bahsediyordu (Duke ve Crolley, 1996: 85-99; Duke, 1994). Yazarlara göre, bu durum bu ülkelerdeki iktisadi zorluklar ve yerel sporcuların yurtdışına göçü ile yakından ilgiliydi. Aslında, Latin Amerika'dan Avrupa'ya oyuncu göçü de benzer sonuçlar doğurmuştu: futbolun kalitesinin düşmesi, azalan seyirci sayısı ve düşen hasılatlar (Arbena, 1994). Göçün olumsuz etkisine ilişkin başka bir örnek ise baseball oyunundan geldi. Yetenekli oyuncular çıkarmasıyla ünlü Dominik Cumhuriyeti'nde birçok baseball oyuncusunun Amerika Birleşik Devletleri'ne göçü, izleyici sayısında gözle görülür bir düşüşe yol açmıştı (Klein, 1991a: 161).

Küresel sporcu göçüne gelişmiş ülkeler açısından baktığımızda ise sonuçlar iki farklı eğilimi aynı anda barındırıyor. Yabancı oyuncular spora yetenekleri, tecrübeleri ve izleyici sayısını artırarak katkı yaparken, aynı zamanda genç oyuncuların gelişmesini engelleme ve tecrübeli yaşlı oyuncuların yerini alma riski taşıyorlar. Üstüne üstlük, ulusal takımların başarısı da yabancı sporcu göçünden olumsuz etkilenebilir (Maguire ve Pearton, 2000). Son olarak ise hızlanan sporcu göçü dalgası yerel kulüpler arası eşitsizliği artırıcı bir rol oynuyor. Zengin kulüpler, Avrupa çapında turnuvalar için birçok yabancı oyuncuyu kadrolarında bulundururken, buna karşın diğer kulüpler ya iflas riskini göze almak ya da daha başlamadan başarısızlığı kabullenmek zorunda kalıyorlar.

Konu sporcu perspektifinden değerlendirildiğinde, göç bir kimlik sorunu olarak ortaya çıkıyor. Bireylerin gittikçe kendi kimliklerini daha fazla tanımladıkları bir dünyada, ulus-ötesi kimlikler özellikle tenis ve atletizm gibi bireysel sporlarda önem kazanmış durumda. Örneğin, Avrupa'da çalışmalarını sürdüren Kenyalı atletlerin ulusal kimlikten uzaklaştıkları iddia edildi (Bale ve Sang, 1996: 183). Daha geniş bir çerçeve içinde ise çokuluslu şirketlerin atlet ile ulus-devlet arasındaki bağı kendi lehlerine döndürdükleri ifade ediliyor (Harvey, Thibault ve Harvey, 1996: 272). Peki, farklı sosyal aktörler ile gönderen ve kabul eden ülke üzerinden kısaca değerlendirdiğimiz küresel sporcu göçünü teorik düzeyde nasıl anlamalıyız?

Latin Amerika sporları konusunda bir uzmana göre uluslararası sporcu göçü gönderen ülkeleri bu oyuncuları kendine çeken gelişmiş bölgeler kadar olumlu etkilememiş durumda (Arbena, 1994: 109). Başka araştırmacılar ise bu eşitsiz ilişkiyi modern köle ticaretine benzetecek kadar öfkeliler (Maguire ve Pearton, 2000). Bu açıklamaya göre, örneğin Avrupa futbol takımlarının küresel dünyada ana stratejilerinden birisi, tüm dünya coğrafyasının insan kaynaklarını uluslararası simsarlar ve gelişmekte olan ülkelerde sahip oldukları kulüp ortaklıkları sayesinde sömürmeye dayanıyor. Bu yaklaşımın uzun vadeli bir sonucu gelişmekte olan ülkelerde insan sermayesinin kaçışı olurken (Maguire, 1999: 19), diğer yandan merkez ülkelerde uluslararası atletlere bağımlı bir spor bü-

yüme modeli ortaya çıkıyor. Yakın zamanda Afrika sporu üzerine yayınlanan iki çalışma yukarıda ifade edilen bağımlılık ve dünya-sistem analizlerine destek olacak nitelikte.

P. Darby, *Afrika, Futbol ve FIFA* adlı çalışmasında, Afrika futbolunun Batı'nın emperyalist baskısı ve kültürel hegemonyası altında olduğunu belirtiyor. Bu açıklamada önemli rol yazarın "yeni-emperyalist" sömürü biçimi olarak gördüğü küresel sporcu göçüne ait. Afrika'nın uluslararası FIFA spor organizasyonunda Avrupa kıtasına göre sınırlı temsili ve dünya futbolunun iktisadi kaynaklarından aldığı küçük pay ise aynı sürecin diğer yansımaları (Darby, 2002: 163-174). J. Bale ve J. Sang ise Kenya atletizmi üzerine yaptıkları çalışmada emperyalizm, bağımlılık ve modernizasyonun tarihsel olarak Kenya sporunun ayrılmaz parçaları olduğunu ifade ediyorlar (Bale ve Sang, 1996: 163-192). Modernleşme, atletlere daha iyi iktisadi koşullar sağlamışken, yazarlara göre finansal kaynaklar için Avrupa'ya bağımlılık ve atletizmin çeşitli türlerinde uzmanlaşma gereği, dünya atletizm sisteminde aktörlerin eşitsiz rollere sahip olduğunun açık kanıtları.

Konuyu daha geniş bir çerçevede değerlendirirsek, bu bölümde küreselleşme çağında spora ilişkin iki gözlem yaptık. Bunlardan ilki genel olarak piyasanın daha özelde ise çokuluslu şirketlerin spor dünyasında artan rolüne aitti. İkinci olarak ise, küresel sporcu göçünün farklı coğrafyalar üzerinde etkisinin izini sürdük. Küresel spor yazınının vurguladığı temel nokta, bölgeler arası 'atletik akımın' eşitsiz olduğu ve teorik olarak en iyi bağımlılık teorisi ve dünya sistemi analizi tarafından açıklanabileceği yönündeydi. Önümüzdeki bölümde ise yukarıda tartıştığım neo-Marksist argümanlar ve küresel spor ajandasından yola çıkarak, eleştirel bir spor projesi önermeye çalışacağım.

III. Eleştirel bir spor projesi

Spor sosyolojisinde çeyrek asrı aşan bir süredir radikal spor projeleri öneriliyor. Bu tartışmanın en temel eksenlerinden biri ise hiç kuşkusuz spor dünyasında ekonomik ve sosyal eşitsizlik teması oldu. Spor yazını bıkmayıp usanmadan farklı toplumsal gruplar ve bölgelerin modern spordan eşitsiz bir biçimde faydalandığını ve sporun kurumsal gelişiminde güç ilişkilerinin kritik öneme sahip olduğunu vurguladı. Bu bağlamda, neo-Marksistler sınıflararası ilişkileri hedef alırken, küreselleşmeci perspektifler gelişmiş dünya ile ötekiler arasındaki büyük uçuruma işaret ettiler. Benzer şekilde, her iki düşünce okulunun altını çizdiği diğer önemli bir konu ise piyasa ve piyasa aktörlerinin spor üzerindeki kontrolüydü. Marksistler kapitalist sınıfı sorumlu olarak göstermekte gecikmezken, küreselleşmeciler aynı rolü çokuluslu şirketlere vermişti.

Bu çerçeve içinde en az üç farklı projeyi gerçekleştirmek mümkün. Bunlardan ilki çokuluslu şirketlerin spor dünyasındaki varlık, misyon ve etkilerini

belirlemeye ilişkin. Spor kulüplerinin değişen mülkiyet yapısı, spor dünyasında sponsorluğun artan payı, ticari sporların tüm dünyada yükselişi ve sporun eğlence ve medya dünyasının bir parçası haline gelmesi temelde firmaların iki ihtiyacından kaynaklanıyor: (1) kamuyla bütünleşmiş şirket imajı verme (Ruggie, 2003) ve (2) müşterilerin ve ürünlerin gittikçe çeşitlendiği bir dünyada daha fazla insana ulaşma kaygısı. Meseleye bu perspektiften bakıldığında kritik soru şu gibi gözüküyor: piyasanın spor üzerindeki artan gücünü ampirik olarak ve söylem düzeyinde nasıl gösterebiliriz?

İkinci bir araştırma ajandası ise küresel eşitsizlik teması olabilir. Uluslararası spor kuruluşlarının içeriği, küresel sporcu göçünün yönü ve sporun küresel ekonomik kaynaklarının dağılımı hiçbir şüpheye yer bırakmayacak derecede bir gerçeğin altını çiziyor: gelişmiş ülkeler diğerlerine nazaran dünya sporunda daha avantajlı konumda. Bu durumu değiştirebilecek kritik tartışmalar ise temsil, hükümranlık ve şeffaflık üzerine olacak. Gelişmekte olan ülkeler dünya sporunun karar alma mekanizmalarında daha iyi ve kuvvetli biçimde temsil edilmeliler. Bu bağlamda önerimiz P. Evans'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne ilişkin yaklaşımından farklı değil: kurumu içeriden zayıf ve güçsüz ajanların lehine değiştirme (Evans, 2000). Bunu gerçekleştirebilmenin yollarından biri ise bu kurumların şeffaflık ilkesi üzerinde çalışmasını sağlamak (Sugden ve Tomlinson, 1999). Öte yandan, gelişmekte olan ülkeler dünya spor düzeninin güçlü odaklarının taleplerine yanıt vermek yerine, kendi gelişme yollarını bulup takip etmeliler. Burada, D. Rodrik'in dünyada gelişmekte olan ekonomilere önerisini spor tartışmasına aktarıyoruz (Rodrik, 1999): iki yönlü oyuncu göçünü tamamen serbest bırakmak yerine, gelişmekte olan ülkeler bu trafiği kendi ihtiyaçları etrafında *regüle etmeliler.*

Son olarak, piyasanın spor alanında yarattığı sosyal eşitsizliği vatandaşlık temelinde bir analizle noktalamak istiyorum. Piyasanın hayatın tüm katmanlarında artan gücünün spor dünyasında en önemli simgesi gittikçe hızlanan metalaşma ve ticarileşme süreci. Sporu eğlenceye, oyunu ürüne, taraftarı müşteri/izleyiciye dönüştürmeyi hedefleyen bu yaklaşım, sporsever vatandaşları iktisadi kriterler ışığında iki ayrı gruba bölmeye kararlı. Piyasa, bir tarafta statlarda loca ve pahalı koltuklarda oturan, kulübün resmî ürünlerinden şaşmayan ve dijital ortamlarda spor satın alan bir grup oluştururken, öte yandan ise iktisadi zorluklardan dolayı toplum hayatından ve klasik anlamda spordan gittikçe kopan bir kitleyi büyütüyor. Bu iki grubun sporu zamanla farklı bir habitus ve modaliteler etrafında kurması ise araştırmaya değer bir konu.

Piyasa ve eşitsizlik tartışması dışında takip edilebilecek diğer bir ajanda ise yapısalcı Marksistlerin öne çıkardığı sporun 'tekno-bürokratik' niteliği. Sporcunun performansını sürekli ve sınırsız biçimde artırmaya yönelik tüm teknik, mali ve bilimsel çalışmaları içeren bu yaklaşım, en az iki farklı biçimde bir araştırma projesine dönüştürülebilir. M. Foucault'dan esinlenen bir pers-

pektifin, atletin sosyal vücudunda hangi güç ilişkilerinin barındığını ve bunların nasıl temsil edildiğini öne çıkarması mümkünken (Andrews, 2002); aynı meseleye Marksçı bir yorum, bireyin emeğinin kendinden, diğer sporculardan ve genel olarak spordan yabancılaşması üzerinde durabilir (Beamish, 1988, 2002). Konuya Weberci bir yaklaşım ise modern sporda artan bürokratikleşmenin olumsuz sonuçlarını kuvvetli bir analiz gücüyle gösterme potansiyeline sahip.

Bununla birlikte, eleştirel bir spor projesi, Marksist temalar kadar küreselleşme okulunun tartışmalarından da yararlanmalıdır. Örneğin, yeni küresel spor düzeninde ulus-devlet ve onu temsil eden spor kurumlarının küresel dünya ile uyum, çatışma ve ortaklıklarının incelenmesi, büyük küreselleşme tartışmasında ulus-devletlerin konumunu ampirik olarak da anlamamızda yardımcı olacaktır. Keza, küresel sporu, muhalefet ve küreselleşme karşıtı hareket ışığında da düşünmeliyiz. Nike firmasına karşı yakın geçmişte verilen mücadele (Sage, 1999), Güney Afrika Cumhuriyeti'ne apartheid zamanında uygulanan spor boykotu ve R. Murdoch'ın Manchester United futbol takımını satın almasını engelleyen taraftar örgütlenmesi (Brown ve Walsh, 1999) bize sporun günümüz dünyasında oynayabileceği muhalif rolleri işaret etmekte.

Son olarak, Türkiye'de spor araştırmaları da bu iki çerçeveden faydalanabilir. Burada sadece bazı soruları seslendirmek ile yetineceğim: (1) Türkiye'de sporun tarihsel gelişimi hangi sınıfsal ilişkiler ışığında olmuştur? (2) Spor ile siyaset ve ekonomi arasındaki bağlar nedir? (3) Türk spor ideolojisinden bahsetmek olanaklı mıdır? (4) Türk sporunu cinsiyet, etnik ve dinsel kimlik ışığında nasıl anlamalıyız? Ve son olarak (5) küreselleşme ile Türk sporunda ortaya çıkan değişiklikler ve süreklilikler nelerdir?

Bu kısa yazıda neo-Marksizm ve küreselleşme okulunun ilk olarak sporu ve daha sonra ise spor üzerinden sosyal gerçekliği anlamamızda yeni olanaklar sunduğunu tartışmaya çalıştım. Eleştirel bir spor projesi, bu iki okulun açtığı alanı kullanabildiği ve sporu diğer yapısal eşitsizliklerin ortasına oturtabildiği oranda radikal olacaktır.

KAYNAKÇA

Andrews, David L. (2002) "Coming to Terms with Cultural Studies", *Journal of Sport and Social Issues* 26(1): 110-118.

Arbena, Joseph L. (1994) "Dimensions of International Talent Migration in Latin American Sports", J. Bale ve J. Maguire (der.), *The Global Sports Arena: Athletic Talent Migration in an Interdependent World* içinde, Londra: Frank Cass.

Bale, John ve Joe Sang (1996) *Kenyan Running: Movement Culture, Geography and Global Change*, Londra ve Portland: Frank Cass.

Bambery, Chris (1996) "Marxism and Sport", *International Socialism* 73: 35-54.

Beamish, Rob (2002) "Karl Marx's Enduring Legacy for the Sociology of Sport", J. Maguire ve K. Young (der.), *Theory, Sport & Society* içinde, Amsterdam ve Boston: Jai Press.

Beamish, Rob (1988) "The Political Economy of Professional Sport", J. Harvey ve H. Cantelon (der.), *Not Just a Game: Essays in Canadian Sport Sociology* içinde, Ottawa: University of Ottawa Press.

Beckles, Hilary McD ve Brian Stoddart (der.) (1995) *Liberation Cricket: West Indies Cricket Culture*, Manchester ve New York: Manchester University Press.

Bourdieu, Pierre (1999) "How Can One Be a Sports Fan", S. During (der.), *The Cultural Studies Reader* içinde, Second Edition, Londra ve New York: Routledge.

Bourdieu, Pierre (1991) "Sport and Social Class", C. Mukerji ve M. Schudson (der.), *Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies* içinde, Berkeley/Los Angeles: University of California Press.

Brohm, Jean-Marie (1978) *Sport: A Prison of Measured Time*, çev. Ian Fraser, Londra: Ink Links.

Cantelon, Hart ve Sandra Murray (1993) "Globalization and Sport, Structure and Agency: the Need for Greater Clarity", *Society and Leisure* 16: 275-292.

Cantelon, Hart ve Richard Gruneau (1982) "Preface", H. Cantelon ve R. Gruneau (der.), *Sport, Culture and the Modern State* içinde, Toronto: University of Toronto Press.

Brown, Adam ve Andy Walsh (1999) *Not for Sale: Manchester United, Murdoch and the Defeat of BskyB*, Edinburgh: Mainstream.

Darby, Paul (2002) *Africa, Football and FIFA: Politics, Colonialism and Resistance*, Londra ve Portland: Frank Cass.

Duke, Vic ve Liz Crolley (1996) *Football, Nationality and the State*, New York: Longman.

Duke, Vic (1994) "The Flood from the East? Perestroika and the Migration of Sports Talent from Eastern Europe", J. Bale ve J. Maguire (der.), *The Global Sports Arena: Athletic Talent Migration in an Interdependent World* içinde, Londra: Frank Cass.

Evans, Peter (2000) "Fighting Marginalization with Transnational Networks: Counter-Hegemonic Globalization", *Contemporary Sociology* 29: 230-241.

Gramsci, Antonio (1988) *An Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916-1935*, D. Forgacs (der.), New York: Schocken Books.

Gruneau, Richard (1999) *Class, Sports and Social Development*, Champaign, IL: Human Kinetics.

Gruneau, Richard (1988) "Modernization or Hegemony: Two Views on Sport and Social Development", J. Harvey ve H. Cantelon (der.), *Not Just a Game: Essays in Canadian Sport Sociology* içinde, Ottawa: University of Ottawa Press.

Gruneau, Richard (1982) "Sport and the Debate on the State", H. Cantelon ve R. Gruneau (der.), *Sport, Culture and the Modern State* içinde, Toronto: University of Toronto Press.

Hargreaves; Jennifer (1982) "Theorizing Sport: An Introduction", J. Hargreaves (der.), *Power, Culture and Ideology* içinde, Londra, Boston: Routledge & Kegan Paul.

Hargreaves, John (1986) *Sport, Power and Culture: A Social and Historical Analysis of Popular Sports in Britain*, Cambridge: Polity Press.

Hargreaves, John (1982) "Sport and Hegemony: Some Theoretical Problems", H. Cantelon ve R. Gruneau (der.), *Sport, Culture and the Modern State* içinde, Toronto: University of Toronto Press.

Hartmann, Douglas (2000) "Rethinking the Relationship between Sport and Race in American Culture: Golden Ghettos and Contested Terrain", *Sociology of Sport Journal* 17(3): 229-253.

Harvey, Jean, Law, Alan ve Michael Cantelon (2001) "North American Professional Team Sport Franchises Ownership Patterns and Global Entertainment Conglomerates", *Sociology of Sport Journal* 18: 435-457.

Harvey, Jean, Rail, Genevieve ve Lucie Thibault (1996) "Globalization and Sport: a Theoretical Model for Empirical Analyses", *Journal of Sport and Social Issues* 20(3): 258-277.

Hoberman, John M. (1997) *Darwin's Athletes: How Sport Has Damaged Black America and Preserved the Myth of Race*, Boston: Houghton Mifflin Co.

Hoch, Paul (1972) *Rip off the Big Game*, New York: Anchor Books.

Houlihan, Barrie (1994) "Homogenization, Americanization, and Creolization of Sport: Varieties of Globalization", *Sociology of Sport Journal* 11: 356-375.

Hughson, John (1997) "The Bad Blue Boys and the 'Magical Recovery' of John Clark." G. Armstrong ve R. Giulianotti (der.), *Entering the Field: New Perspectives on World Football* içinde, Oxford ve New York: Berg.

Ingham, Alan G. ve Stephen Hardy (1993) "Sport Studies through the Lens of Raymond Williams", A. G. Ingham ve J. W. Loy (der.), *Sport in Social Development* içinde, Champaign, IL: Human Kinetics.

Ingham, Alan ve Stephen Hardy (1984) "Sport: Structuration, Subjugation and Hegemony", *Theory, Culture and Society* 2 (2): 85-103.

Jarvie, Grant ve Joseph Maguire (1994) *Sport and Leisure in Social Thought*, Londra ve New York: Routledge.

Jessop, Bob (1994) "The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State", R. Burrows ve B. Loader (der.), *Towards a Post-Fordist Welfare State* içinde, Londra ve New York: Routledge.

Klein, Alan M. (1991a) *Sugarball: The American Game, the Dominican Dream*, New Haven ve Londra: Yale University Press.

Klein, Alan M. (1991b) "Sport and Culture as Contested Terrain: Americanization in the Caribbean", *Sociology of Sport Journal* 8: 79-85.

Korzeniewicz, Miguel (1994) "Commodity Chains and Marketing Strategies: Nike and the Global Athletic Footwear Industry", G. Gereffi ve M. Korzeniewicz (der.), *Commodity Chains and Global Capitalism* içinde, Westport, Connecticut, Londra: Greenwood Press.

Macintosh, Donald ve David Whitson (1990) *The Game Planners: Transforming Canada's Sport System* içinde, Montreal: McGill University Press.

Magee, Jonathan ve John Sugden (2002) "The World at their Feet: Professional Football and International Labor Migration", *Journal of Sport and Social Issues* 26(4): 421-437.

Maguire, Joseph ve Robert Pearton (2000) "The Impact of Elite Labor Migration on the Identification, Selection and Development of European Soccer Players", *Journal of Sport Sciences* 19: 759-769.

Maguire, Joseph (1999) *Global Sport: Identitie,. Societie,. Civilizations*, Malden, MA: Polity Press.

Maguire, Joseph (1994) "Sport, Identity Politics and Globalization: Diminishing Contrasts and Increasing Varieties", *Sociology of Sport Journal* 11: 398-427.

Mangan, J. A. ve Lamartine P. Dacosta (der.) (2002) *Sport in Latin American Society: Past and Present*, Londra, Portland: Frank Cass.

Marx, Karl (1975) "Economic and Philosophical Manuscripts", Giriş Lucio Coletti, çev. Gregor Benton, *Karl Marx: Early Writings*, New York: Vintage Books.

McKay, Jim, Messner, Michael A. ve Don Sabo (2000) "Studying Sport, Men, and Masculinities from Feminist Standpoints", J. McKay, M. A. Messner ve D. Sabo (der.), *Masculinities, Gender Relations and Sport* içinde, Thousand Oaks ve Londra: Sage.

McKay, Jim, Lawrence, Geoffrey, Miller, Toby ve David Rowe (1993) "Globalization and Australian Sport", *Sport Science Review* 2(1): 10-28.

McKay, Jim ve Toby Miller (1991) "From Old Boys to Men and Women of the Corporation: The Americanization and Commodification of Australian Sport", *Sociology of Sport Journal* 8: 86-94.

McKay, Jim (1986) "Some Unresolved Issues of Class, Hegemony and the State in Recent Marxist Approaches to the Sociology of Sport", E. Dowdy (der.), *Marxist Policies Today: in Socialist and Capitalist Countries* içinde, St. Lucia, New York: University of Queensland Press.

Morgan, William J. (1994) *Leftist Theories of Sport: A Critique and Reconstruction*, Urbana ve Chicago: University of Illinois Press.

Morgan, William J. (1985) "Radical Social Theory of Sport: A Critique and a Conceptual Emendation", *Sociology of Sport Journal* 2 (1): 56-71.

Parry, S. J. (1984) "Hegemony and Sport", *Journal of the Philosophy of Sport* 10: 71-83.

Rees, Roger C. ve Andrew W. Miracle (der.) (1986) *Sport and Social Theory*, Champaign, IL: Human Kinetics Publishers.

Rigauer, Bero (1982) *Sport and Work*, çev. Allen Guttmann, New York: Columbia University Press.

Ruggie, John Gerrard (2003) "Taking Embedded Liberalism Global: the Corporate Connection", D. Held ve M. Koenig-Archibugi (der.), *Taming Globalization: Frontiers of Governance* içinde, Cambridge: Polity.

Sage, George H. (1999) "Justice Do It! The Nike Transnational Advocacy Network: Organization, Collective Actions, and Outcomes", *Sociology of Sport Journal* 16(3): 206-235.

Sage, George H. (1998) *Power and Ideology in American Sport: A Critical Perspective*, Second Edition, Champaign, IL: Human Kinetics.

Sassen, Saskia (1998) *Globalization and Its Discontents: Essays on the New Mobility of People and Money*, New York: the New Press.

Stoddart, Brian (1990) "Wide World of Golf: A Research Note on the Interdependence of Sport, Culture and Economy", *Sociology of Sport Journal* 7: 378-388.

Stoddart, Brian (1989) "Sport in the Social Construct of the Lesser World", *Sociology of Sport Journal* 6: 125-135.

Sugden, John ve Alan Tomlinson (1999) *Great Balls of Fire: How Big Money is Hijacking World Football*, Edinburgh ve Londra: Mainstream Publishing.

Vrcan, Srdjan ve Drazen Lalic (1999) "From Ends to Trenches, and Back: Football in the Former Yugoslavia", G. Armstrong ve R. Giulianotti (der.), *Football Cultures and Identities* içinde, Londra: Macmillan Press.

Washington, Robert E. ve David Karen (2001) "Sport and Society", *Annual Review of Sociology* 27: 187-212.

Williams, Raymond (2001) "Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory", J. Higgins (der.), *The Raymond Williams Reader* içinde, Malden, Mass: Blackwell Publishers.

Young, T. R. (1986) "The Sociology of Sport: Structural Marxist and Cultural Marxist Approaches", *Sociological Perspectives* 29(1): 3-28.

Futbol, kamusal alan ve demokrasi

*Doruk Yurdesin**

Modern futbolun dünya üzerinde bir bedensel, duygusal ve ekonomik eylem olarak ne kadar kişiyi etkilediğini bilebilmek imkânsız. Gerek beslediği ekonominin devasalığı, gerekse de her yerde her an futbol üzerinden yaratılan küçüklü büyüklü kitlesel olayların çeşitliliği sebebiyle, küresel boyuttaki etkisi ve sosyal sonuçları da her gün yeni verilerle şekil değiştiriyor. Medyanın futbol üzerinden ilgi çekme yöntemi oyunun sebep olduğu şiddet ve histeriye odaklansa da, tekil bireyin saf tutkusundan büyük ekonomik oluşumlara uzanan bu olgu üzerinde en ufak bir açıklama yapabilmek için bile artık neredeyse bütün bilim dallarına ihtiyaç duyulur hâle gelindi. Yüz milyonlarca kişinin bir topun arkasında koşan insanlara bakıp çıldırmasının anlamsızlığından dem vurulması ise çoktan bir klişe oldu.

Günümüz futbolu ve futbol aracılığıyla dünya, bu klişenin ötesinde çok çeşitli siyasi ya da sosyolojik perspektiflerden farklı şekillerde eleştirildi ve eleştirilmeye devam ediliyor. 1960'larda holiganizmin toplumsal boyutta bir tehdide dönüşmesinden sonra bu konuda başlayan ilk sosyolojik araştırmalar ve tartışmalar da, futbolda neyin yanlış olduğu, futbolun insanlara neler ettiği sorularından yola çıkmıştı. 1960'larda futbolun ticari yönünün de daha önceki yıllara oranla çok büyümesiyle beraber, her daim insanlara ait olmuş bir oyunun, paranın ve küresel gidişatın rüzgârında nereye doğru savrulduğuna ve futbol aracılığıyla insanlara neler edildiğine dikkat çeken yaklaşımlar da geldi. Bu yaklaşımlar arasında kitlelerin içi boşaltılmış bir popüler kültür eğlencesiyle uyutulması, toplumda var olan ırksal, sınıfsal, cinsel eşitsizliklerin yeniden üretilmesinde ve hiyerarşik düzenin ya da statükonun böylece korunmasındaki tatsız etkilerinden söz edenler bugün de ağırlığını koruyor. Diğer yandan, futbolun

(*) Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi.

kültürel temellerine, tarihten bu yana insanların herhangi bir gidişata duyduğu tepkileri dışarı vurmalarına nasıl aracı olduğuna, yarattığı dayanışma duygusuyla toplumsallığa yaptığı katkıya değinen; sorunun futbolda değil, ele alınış biçiminde olduğundan yola çıkan bir literatür de son yıllarda ağırlığını hissettirmekte. Her iki yaklaşımın ışığında bakıldığında, geniş kitleler üzerinde bu kadar etkin psikolojik ve sosyal hükmü olan bir olgunun ilgili insanların zihinlerinde beklenilenden farklı değişimlere yol açabileceği düşünülebilir.

Sosyal bilimlerin futbola bakışında bu gelişmeler yaşanırken, futbol içerisinde çok çeşitli çıkar savaşları varlıklarını birarada sürdürüyor. Özellikle dur durak bilmeyen teknolojik gelişmeler bunlara her gün bir yenisini ekliyor. Bu gelişmelerin, oyunun kitlesel etkilerinin artı ve eksi yönlerine katkısı, karşıt saflara doğru kolayca meyledebilmekte. Futbolun ve onun atası kabul edilen oyunların, yüzyıllar boyunca oynayan ve seyreden insanlar için ifade ettiği anlam, oyunun toplumsal hareketlerdeki rolü ve nasıl bir kamusal alan oluşturduğu üstüne olumsuzlar kadar olumlu örnekler de mevcut. Tüm bir meraklı kitleyi kapsamaktan henüz uzak olmakla beraber, bugün bir kısım futbol izleyicilerinde giderek artan demokratikleşme arzusu ve oyunun demokratikleştirilmesi için yapılan, bu örneklerin bir uzantısı sayılabilecek girişimler var. Bu çalışmalarla uygulamadaki vahşi piyasa koşullarına teslim gidişattan hangisinin uzun vadede daha etkili olabileceğini kestirmek ise neredeyse imkânsız. Ancak futboldaki katılımın, psikolojik rahatlama sağlayan bir popüler kültür gösterisine pasif izleyici kitleleri yaratmaktan öte, eleştirel bilinç oluşturabilecek bir faaliyet olma ihtimalini de göz önünde bulundurmak, bizi çeşitli tonların birbirine geçtiği geniş bir renk tayfının aydınlık tarafına yaklaşılabilir. Futbola faydacı ya da işlevselci bir yaklaşım yerine, küresel boyuttaki güç ilişkilerini ve kendine has tarihsel-kültürel özellikleri barındıran toplumsal bir olgunun içinde yaşanan birtakım gerilimlerin demokratik anlayışa ne gibi katkıları olabileceği sınırlarında kalınarak tabiî.

20. yüzyılın ilk yarısında Nazizm ya da komünizm rejimleri içerisinde sporun bedensel ve zihinsel etkileri üstüne yapılan ideolojik ağırlıklı araştırmalar bir tarafa bırakılırsa spor, hele de futbol, sosyal bilimler için görece yeni bir inceleme alanı. Her geçen gün hem futboldaki hem de sosyal bilimlerdeki değişimlerle beraber genişliyor. Bu alanda meydana gelen anlayış değişikliklerini anlamak için, öncelikle İngiltere'de 1960'ların sonunda holiganizmin toplumsal boyuta sıçramasıyla ön plana çıkan, ve kültürel çalışmaların bilimsel ağırlığını ortaya koymasıyla beraber sorgulanmaya başlanan üç ana akımdan söz etmek gerekir. Bunların ilki Ian Taylor'ın, şiddet ve holiganizmin, futbolda 1960'larda meydana gelen ekonomik ve sosyal değişikliklere, bu oyunu o zamana kadar kendilerine ait gören işçi sınıfının bir karşı tepkisi olduğunu dile getiren Marksist çalışmalarıdır. 1970'lerde ise Oxford'da Peter Marsh önderliğinde bir grup sosyo-psikolog, taraftarlar arasında katılımcı gözlemler ve mülakatlarla yaptık-

ları araştırmalarda, insanlarda güdüsel olarak varolan saldırganlığın bu gruplarda "abartılı tehdit, törenselleşmiş hakaret ve rakibin erkekliğini inkâr" şeklinde dışa vurulduğunu, diğer yandan medyanın ve yetkililerin de bunu abartarak olayların körüklenmesine katkıda bulunduklarını iddia etmişlerdir. Bu akımların sonuncusu ise, Norbert Elias'ın 'medenîleşme süreci' teorisini futbola uyarlayan Leicester ekolüdür. Araştırmacılar bu uyarlamayı; eski gazetelerden derledikleri bilgilere dayanarak futbol maçlarında her daim mevcut olageldiği sonucuna vardıkları şiddet ögesinin, önce toplumun geneli tarafından bu şiddete karşı alınan tavrın tarihsel değişimi açısından incelenmesi, sonra da bu ögenin 'medenîleşme süreci'nden nasibini almamış sosyal gruplara yüklenmesi olarak iki aşamalı olarak gerçekleştirirler (Giulianotti, 1999: 40-46).

Her üç akımın da haklı oldukları noktalar olmasına karşın, bugün üçü de futbolun ve bununla beraber gelen taraftarlığın kökeninde yatan toplumsal, tarihsel ve kültürel etkenleri hesaba katmakta yetersiz kaldıkları için eleştirilmektedirler: Taylor, ampirik gözlemler yapmaması ve teorilerinin spekülatif kalmasıyla; Oxford sosyo-psikologları, taraftar şiddetinin farklı coğrafyalara göre gösterdiği değişimleri ve taraftar grupları arasındaki çekişmelerin ardındaki kültürel nedenleri görmezden gelmeleriyle; Leicester ekolünün temsilcileri ise futboldaki şiddeti sadece alt gelir seviyesindeki işçi sınıflarına ve bu sınıfların toplumsallaşmadaki geri kalmışlıklarına bağlamaları sebebiyle (*age.*). Üstelik zamanla İskoçya, İtalya ve Arjantin gibi ülkelerde yapılan çalışmalar hem her bir ülke futbolundaki farklı sosyal altyapıları ortaya çıkarmış, hem de şiddetin daha iyi koşullardaki çalışan sınıflardan ve orta sınıf kökenlilerden de aynı derecede kaynaklandığını belirlemiştir. Ülkelerin, bölgelerin, hatta takımların kendine has özellikleri ön plana çıktıkça, futbol içerisinde oluşan karşıtlıkların ve rekabetin de yerel karakterleriyle incelenmesine başlanmış, bu konuda bir genelleme yapmanın mümkün olmadığı da böylece anlaşılmıştır. Bu çalışmaların geldiği noktaya belki de en iyi açıklama Arjantinli akademisyenler Archetti ve Romero'nun şu tespitinde bulunabilir:

> Bir ritüel olarak futbol, kendi çevre ve şartlarının ötesinde bir gerçekliğe konumlandırılmış başka bir şeyin, tek boyutlu temsili gibi değerlendirilemez. Futbol sahici bir sosyal gerçeklikle, kendince bir bağ kurar. Futbol içi bağlamlarda meydana gelen hareket ve olaylar, daha geniş bir sosyo-kültürel sürecin aynasından ibaret olarak değil; bir toplumun, kendi merkezindeki ahlâki, siyasi ve varoluşa dair meseleleri ortaya koyma sürecinin bir parçası gibi değerlendirilmelidir (aktaran Hognestad, 1997: 195).

Bugün uygulanan kurallarıyla futbol tüm dünyaya Britanya İmparatorluğu'ndan yayılmışsa da, benimsendiği her coğrafyanın siyasi, kültürel ve ekonomik özellikleri o yörenin futboluna damgasını vurmuş, toplumsal olaylarla futbol sürekli bir etkileşim içinde bulunmuştur. Bunun en büyük sebebi, futbolun

dünyada ilk yayıldığı bölgelerin İmparatorluk'la askerî değil ekonomik ilişkileri olan yerler olmasıdır. Futbolun, İngiltere'de 19. yüzyıldaki sosyal değişimler sebebiyle bir 'işçi sınıfı eğlencesi' karakteri edinmesi, yayılmasının da İngiliz denizciler (İberya, İskandinavya, Şili), eğitimciler (Orta Avrupa), tüccarlar ve demiryolu işçileri (Arjantin, Uruguay, Brezilya) elinden gerçekleşmesi, kriket ve rugby gibi oyunlarda olduğunun aksine İmparatorluk kültürüyle bağdaştırılmamasını, böylece de götürüldüğü yerlerdeki halk kültürleriyle kolayca kaynaşmasını sağlamıştır (Armstrong ve Giulianotti, 1997: 3). Aynı sebepler bize oyunun Hindistan, Kanada ve Avustralya gibi, o dönemde birer İmparatorluk sömürgesi olan ülkelerdeki etkisizliğini de açıklayabilir. Bu kadar çabuk yayılmasının en büyük sebebi kuşkusuz futbolun gerektirdiği fiziksel özellikler, malzeme ve kuralların bu oyunun her yapıda insan tarafından kolaylıkla anlaşılıp oynanmasına olanak sağlamasıdır. Bu açıdan bakıldığında futbolun ilk yayılışının altında siyasi hesaplardan ve zorlamalardan uzak bir benimseme yattığı söylenebilir. Diğer yandan futbolun tabana bu hızlı yayılışı, insanların topla ve top oyunlarıyla olan binlerce yıllık tarihî ve simgesel bağlarıyla da yakından ilişkilidir.

Çeşitli kaynaklarda ilk örneklerinin M.Ö. 3. binyılda Çin'de ortaya çıktığı belirtilen futbol benzeri top oyunlarıyla ilgili tarihî izlere dünyanın her bölgesinde rastlamak mümkündür.[1] Bu oyunlar toplulukların bir parçası olmuş, zaman içinde o topluluklarla beraber dönüşmüştür. Kürenin simgesel anlamı Asya, Amerika ve Kuzey Avrupa'daki bereket törenleri ve ayinlerde çeşitli dönemlerde kullanılmıştır. Bu simgesel anlamın yanı sıra futbol tarihinin ayrılmaz bir diğer parçası ise şiddettir. 12. yüzyıldan önceki dönemlerde, bugünkü 'rugby'e daha çok benzetilebilecek oyunun fiziksel dayanıklılık gerektiren özelliklerinin Çin ve Roma imparatorluklarında askerlerin savunma gücünü artırma çalışmalarında kullanıldığı görülmektedir. O tarihten sonra Fransa ve İngiltere'de halk arasında oynanmaya başlamasıyla beraber, Fransa'da "soule", İngiltere'de ise önce "chulle" sonra da "futbol" olarak adlandırılan oyunla ilgili ilk belgeler ise vakayinâmeler, mahkeme kayıtları ve yasaklardır. Her daim sert bir oyundur ve sık sık yaralanmalara, hatta ölümlere yol açar. Dar sokaklardan kilise avlularına kadar sınırsız bir alanda düzinelerce insanın katıldığı müsabakalar aynı zamanda mahalleler ve köyler arasındaki husumetleri sonuca bağlamak için de sıkça başvurulan bir araçtır (Stemmler, 2000: 27). Öte yandan kamu huzurunu ve asayişini bozması, tebaayı okçulukla uğraşmaktan alıkoyup savunma gücü-

1 'Football' kelimesi İngilizce'de 14-15. yüzyıllardan beri kullanılmaktadır. Çin'de ise "topu ayakla oynamak" anlamına gelen *ts'u kü* adlı oyunun kuralları henüz 7. yüzyılda yazılmıştır. Ancak 'football', topun iki rakip takım tarafından karşı kaleye sokulmasını amaçlayan oyunların hepsini kapsar. Bu oyunlar 1863 yılında kesin kurallarla birbirinden ayrıldıktan sonra, topu kontrol etmek için elleri kullanmanın serbest olduğu tür Rugby Okulu'nun adıyla anılmaya başlanmış, bugün daha popüler olan tür için ise İngilizce'de Football Association kelimesinden türetilen 'soccer' kullanılmıştır (bkz. Stemmler, 2000). Yine de oyun Kıta Avrupası'ndan Güney Amerika'ya kadar İngilizce'deki "football"dan türetilen kelimelerle anılır.

nü zayıflatması, ayinleri kesintiye uğratması ve ayaklanmalara sebep olması gibi nedenlerle yasaklara uğramış, bu yasaklar para cezasından hapse kadar çeşitli müeyyidelerle desteklenmiştir. Futbol üzerine, Rönesans'ın ilk dönemlerindeki tartışma konusu ise, artık oynayanların arasına eğitimli kişilerin, Kilise mensuplarının ve akademisyenlerin de katıldığı bu oyunun, centilmenlik ideallerine uygun olup olmadığıdır. Çünkü 16. yüzyılda üniversite öğrencileri arasında oynanan maçlardaki mücadeleler, kasaba maçlarındaki şiddeti aratacak kadar hırs ve ilkel oyun güdüsüyle doludur (2000: 42).

19. yüzyıla gelindiğinde futbolun çelişkili değişkenliği kendini bu kez özel okul öğrencilerine, beyefendilere uygun vücut disiplini vermek için kullanılmasında gösterir. İngiltere'deki sanayileşme süreciyle beraber yaşanan göçler, azalan boş zaman, ve kamu arazilerinin özelleştirilmesi sonucu oyun oynanacak alan bulunamayışı gibi etkenler, futbolun halk içindeki yaygınlığını azaltır. Artık futbol oynayanlar üniversite öğrencileridir. Kurallar da o yüzyılın ortasında bir grup üniversite öğrencisi ve mezunu tarafından belirlenir. 19. yüzyılın sonuna doğru amatör 'centilmenler' tarafından oynanan futbol, o dönemde göç sonrası dönüşüme uygun yeni alışkanlıklar edinen işçi sınıfı arasında yeniden popüler olmaya başladıktan sonradır ki bu oyundan para kazanma fikri ortaya çıkmıştır. Mahalle arasındaki kargaşa aracı, aristokrat sınıfın kurallarıyla tekrar halka döner ve o dönemin orta sınıfları gibi büyük şehirlere göçüp de yerelliğini kaybetmeyen işçi sınıfının kendi alışkanlıklarına bağlılığının bir parçası ve kendini dünyanın geri kalanından farklı kılmak için özdeşleştiği simgelerinden biri olarak gelişir. Futbolun, aslen İngiliz işçi sınıfına has biçimde gelişen özellikleri, oyunun dünyanın birçok yerine yayılması esnasında da kendisini gösterir. Dünyanın her köşesinde siyasi, kültürel ve ekonomik değişkenlere bağlı özellikler gösterse de, oyunun gerçek 'anlamını' futbolun içinde yer alan, bu sınıfa ait karşıtlık, rekabet ve dayanışma açıklar. Bu tarihsel gelişim, futbolun tabana yayılmaya ne kadar müsait olduğunu ve tepeden inme müdahalelere rağmen kendi bulunduğu ortamın kültürel-toplumsal özelliklerinin etkisiyle kendi içinde evrilebildiğini de gösterir.

Futbolun tarihinde özellikle siyasi ve ekonomik yönlerinin iktidarlar tarafından kullanımı ise bir çeşit kitlesel afyon olduğu argümanlarına haklı dayanaklar sağlar. Oyunun, 19. yüzyıl sonunda Avrupa ve Amerika'ya yaklaşık olarak eşzamanlı yayılışı aynı zamanda 'ulus devlet'lerin yaratılışında etkili bir araç olmasını sağlamıştır. Yerel rekabetlerin bir 'ulusal lig' sistemi içerisinde yeniden üretilmesi, uluslararası maçlarda milli marşların okunması ve bu maçların ulusal yayın organlarından naklen yayınlanması sayesinde sahadaki heyecan 'modern devlet'in her köşesinde aynı şekilde paylaştırılmıştır. Yine işlevselci açıdan incelenip de, İtalya'nın 1934 ve 1938'deki Dünya Kupası zaferlerinin Mussolini iktidarının pekiştirilmesine katkıları; Real Madrid takımının Avrupa'da 1956-60 yılları arasında arka arkaya beş kez Avrupa Şampiyon Kulüpler kupasını ka-

zandığı parlak dönemlerinde, aynı zamanda Franco'nun propaganda elçisi görevini görmesi; ya da fado ve fiesta ile beraber Salazar'ın Portekiz'deki diktasını sürdürmesini sağlayan üç 'f'den biri olarak görülmesi gibi örnekler düşünüldüğünde, futbol hakkında entelektüellerin, örneğin Umberto Eco'nun özellikle kendi ülkesi İtalya için gündeme getirdiği "Dünya Kupası finali sırasında silahlı çatışma mümkün müdür?.. maçların oynandığı bir Pazar günü devrim yapılabilir mi?" gibi soruları hiç de şaşırtıcı olmaz. Ancak bu örneklerde olduğu gibi zaman zaman iktidarın bir aracı olarak kullanılmış olsa da, tarihsel gelişiminin gösterdiği şudur: genel kanının aksine futbol, ulus devletlerin kuruluşunda önemli aşamalardan biri sayılan, toplumları biraraya gelmeye mecbur edecek "icat edilmiş bir gelenek" (Hobsbawm, 1983: 1-14) sürecinde rol oynamış olsa da, her zaman bunun bir parçası kabul edilmesi, tek yanlı bir görüş olur. Diğer yandan bu gibi yaklaşımlara verilen karşılıkları Giulianotti üç ana maddede toplar: Birçok ampirik kanıt, futbolun tarih boyunca kitleleri hâkim sisteme karşı harekete geçirebilme özelliğini de ortaya serer (1); Roma tarihine dayanarak futbolun bir "ekmek ve sirk" türü ihtiyacı gidermek suretiyle tüketici bir toplumun aptallaştırılmasına yaradığı iddiası, aynı zamanda 20. yüzyılın ilk yarısında spora ve kitlelere duyulan entelektüel bir küçümsemenin de ifadesidir (2); ve son olarak, amatörden profesyonele bir oyuncu ordusunu, izleyicileri, sayısız kulübü, futbol pazarlarını, farklı iktidarları ve toplumsal sistemleri barındıran bir yapının içinde cereyan eden çıkar savaşlarının kime ne şekilde hizmet ettiğini ve bunun toplumsal sonuçlarını tek bir şekilde açıklamak imkânsızdır (3) (Giulianotti, 1999: 16).

Gerçekten de hem tarihsel hem de güncel örnekler, futbolun kitleleri hoşnut olmadıkları otoriteye karşı harekete geçirebilme özelliği veya dağılmış bir toplumun yeniden canlandırılmasındaki işlevleri üzerine bize birçok veri sunar. Oyunun politik önem kazanmasının geçmişi 18. yüzyıla kadar uzanır. Bu dönemde İngiltere'nin Kettering kasabasında 500'er kişilik iki takımın karşı karşıya geldiği bir mücadele, yerel bir hububat ambarını talan etmeyi amaçlayan bir yiyecek ayaklanmasına bahane olmuştu. (Carnibella / Fox / Fox / McCann / Marsh / Marsh, 1996: 22) İngiltere'de yine o yüzyılda başlayan kamu arazilerinin özelleştirilmesi (*enclosure*) uygulamasına karşı ülkenin birçok bölgesinde alanları işgal etmek isteyen köylüler, bunun için kalabalık futbol maçları düzenleme yolunu seçmişlerdi (1996: 27; Stemmler, 2000: 75). Futbol maçlarında meydana gelen şiddetin ve oyunun yasaklanmasına ilişkin belgeler İngiltere'de 1314'ten başlamış ve bu tarihten itibaren olaylar yüzyıllar boyunca defalarca tekrar etmiştir. Bütün olayların sebepleri tek tek bilinmemesine rağmen hepsinin ardında yatan gerçeklerin aşırıya kaçan eğlence ya da kazanma arzusundan ibaret olmadığı, en azından yukarıdaki iki örneğe bakılarak söylenebilir. Ve yakın tarihten bir örnek: 21 Mart 2004'te Roma Olimpiyat Stadı'nda, AC Roma ile SS Lazio arasındaki derbi maçı sırasında, polisin stad dışında bir ço-

cuğu ezdiği bahanesiyle meydana gelen olaylarda ezelî rakip iki takım taraftarından gruplar beraber hareket ederek önce maçı durdurmuşlar, ardından da stad dışında polisle altı saat süren bir çatışmaya girmişlerdi. Daha sonra olayın, toplam borçları 510 milyon avroyu geçen İtalyan takımlarına devlet yardımını sağlamak amacıyla hükümete yapılan bir şantaj olduğu polis ve hükümet görevlilerince açıklanmıştı (*The Guardian*, 23 Mart 2004). Bu olay, futbolun yarattığı coşkunun iktidarları bundan faydalanmaya itmesinin yanında, oyunun bu içkin etkisinin iktidarların hesaplarının ötesine geçip onu zorlayıcı bir şekle bürünebildiği durumlara bir örnektir.

Futbol dünyaya yayıldıkça, futbolun aracılık ettiği hareketler ve futbolun kamusal mücadele alanı olma özelliği de yerel politik ve ekonomik koşullara göre değişiklik gösterdi; yer yer ufak olaylar yaratmakla kalmayıp o ülke tarihinde de etkin oldu. Örneğin Mason, Brezilya'da futbolun, gelir dağılımındaki uçurumdan kaynaklanan çatışmaların önüne geçmediği, hatta kulüplerin, demokrasinin bu ülkeye yayılmasında etkin rol üstlendiğini söylerken, Fates'e göre Cezayir'deki stadyumlar siyasi hoşnutsuzların, ayaklanma fikirlerinin dile getirildiği ve yayıldığı 'ayrıcalıklı arena'lardır. Nauright, Güney Afrika'daki ırkçı rejim döneminde futbolun, siyahların marjinal durumlarını tartışmak için yasal toplanma bölgeleri sağladığından bahseder. 1980'lerde İskoçlar da, daha çok İngilizlerin oyları sayesinde seçilen muhafazakâr hükümetlere karşı tepkilerini seslendirmek için milli maçları seçmekteydiler. Romanya'da, Çavuşesku'nun Aralık 1989'da devrilmesiyle sonuçlanan olaylar, milli takımın Kasım ayında Danimarka'yı yenerek Dünya Kupası finallerine katılma hakkını kazanmasından sonra başlayan taşkın sevinç gösterilerinin devamıydı (aktaran Giulianotti, 1999: 16).

20. yüzyıla bakıldığında, futbol kulüplerinin toplumsal muhalefete yaptıkları katkıların örneklerine de bolca rastlamak mümkün. Gerek tarihsel ve kültürel farklılıkların bir dışavurumu, gerek yerel kimliğin uzantılarının, gerekse de ekonomik ya da siyasi değişkenlere gösterilen kitlesel tepkilerin gündeme getirilmesinde, futbol kulüpleri bize açık veriler sunar. Futbolcular sahada karşılarındaki rakiple mücadele ederken, arka planda mahalli, bölgesel, ulusal, hatta uluslararası karşıtlıkların temsili yaşanır. Futbolun yüz yıldır popüler olduğu Avrupa, Güney Amerika ve Afrika'da hemen her ülkede sınıfsal ve yerel kimliğin özel ifadesini ve bu kimliklerin bir karşıtıyla mücadelesini temsil eden takımlar vardır.

Bir kulübün muhalif bir simge haline gelmesinin belki de en çok bilinen örneği olarak, Franco diktatörlüğü döneminde F.C. Barcelona'nın bölge halkı için ifade ettiği anlamdan başlanabilir. Barcelona, dikta karşıtlığıyla o denli özdeşleştirilmiştir ki, bazıları İspanya'daki demokrasiye geçiş sürecinin 1973 yılında başbakan Carrero Blanco'nun öldürülmesiyle değil, Barcelona'nın Şubat 1974'te Real Madrid'i deplasmanda 5-1 yenmesiyle başladığını söylerler (Colo-

me, 2001: 131). Sovyetler Birliği'nde ise âsi Rus futbolcu Starotstin'in Spartakūs'ten etkilenerek isim verdiği Spartak Moskova, devlet kurumları tarafından desteklenen diğer dört Moskova kulübüne karşı uzun yıllar sembolik muhalefetin odağıydı ve bugün de Rusya'nın en popüler takımıdır (Giulianotti, 1999: 14). Doğu Almanya'da sisteme duyulan ortak nefretin sembolü Dinamo Berlin'e karşı desteklenen Union Berlin takımının da benzer bir işlevi vardı (Kuper, 1994: 17). Sosyal bağları kuvvetli olan takımlar, demokrasiler içerisinde de muhalif işlevler edinirler. Geçtiğimiz yıllarda Borussia Dortmund'un grevdeki çelik işçilerini maçlara bedava alması, ya da Liverpool F.C. futbolcularının Merseyside liman işçilerine uzun yıllar süren direnişleri boyunca verdikleri destek (Giulianotti, 1999: 34) futbol takımlarının yerel cemaatle kurdukları politik ilişkiye verilecek birçok örnekten biri sadece. Ancak futbolun içinde başabaş yürüyen farklı etkenler bu ilişkilerin de birçok yönden incelenmesi gereğinin akılda tutulmasını sağlar. Örneğin, Ürdün'deki Filistin halkının futbol temsilcisi al-Wahdet takımının bu halkın siyasi kimliğinin besleyicisi olmanın yanı sıra, Ürdün otoritelerinin halk içerisindeki kızgınlığı ve muhtemel bir Filistin ayaklanmasını kontrol altında tutma yönteminin etkili bir aracı olabileceği yaklaşımı gibi (Tuastad, 1997: 107).

Aynı tartışma, popüler kültürün tüm ürünleri için geçerlidir elbet. Futbolda olduğu gibi, ilerici ve gerici, özgürlükçü ve baskıcı, demokratik ve anti-demokratik gibi birbiriyle çelişen unsurlar, popüler kültürün her alanında birarada barınır. Burada Stauth ve Turner'ın, popüler kültürde, geleneksel kültürde olmayan sosyal ve siyasal bir "eşitlikçi etiğin" (aktaran Brown, 1997: 85) varolduğuna yönelik yaklaşımlarına eğilmek gerekir. 1930'larda Frankfurt Okulu ile başlayan, kültür endüstrisini sahte arzular uyandırarak kitleleri pasifize etme ideolojisinin bir parçası olarak görme eğilimine bir alternatif sunan bu yaklaşımda, futbol ve pop müziğin, içerik ve eylemde paylaştıkları kutlama, haz alma, kitlesel paylaşım ve kolektif keyfi merkez alarak, kendilerine özel bir demokrasiyi yaşattıkları düşünülmektedir (1997: 86). De Certeau'nun, popüler kültür katılımcılarının bu kültürün üretimine katılamayacağı gerçeğiyle beraber, tüketimini ve kullanımını kontrol edebildikleri düşüncesi de, bu alternatifi destekleyen bir başka yaklaşımdır (1997: 86). Yakın tarihte birçok kez müzik ve spor, ideolojik ağırlıklarına ihtiyaç duyulduğunda, eşitlik ve toplumsal adalet için girişilen mücadelelerde birer silah da olmuşlardır. Futbolun dünyayı değiştirmek için bir araç olacağı gibi bir iddiada bulunmak yerine görece küçük bir ölçekte düşünülürse, son yıllarda futbolda meydana gelen gelişmelerin en azından insanların içlerinde kendi oyunlarına sahip çıkma isteğini tetiklediği düşünülebilir. Zaten futbol yapısının ne kadar büyük olduğu, içinde bulundurduğu ekonomik ve toplumsal çekişmelerin boyutu göz önüne alındığında, sadece bu yapının demokratikleştirilmesi hedefinin bile, politik iktisat ve devlet düzeyindeki güç ilişkilerinin demokratikleşmesi kadar zorlu bir düşünce

olduğunu söyleyen Taylor'a katılmamak pek de mümkün değildir (aktaran Carnibella / Fox / Fox / McCann / Marsh / Marsh, 1996: 34).

Günümüz futbolunda, bu oyuna eğlence ve yaşam biçimi olarak katılım gösterenlerle ekonomik ve politik gücü elinde bulunduranlar arasında giderek artan hoşnutsuzluk ve bunun getirdiği çekişme özellikle 1990 Dünya Kupası'ndan sonra iyice belirginleşmiştir. Hoşnutsuzluğun başlıca nedenlerini anlamak için futbolun bugünkü yapılanmasının sonuçlarına politik iktisat açısından birkaç örnek verilebilir. Bu sonuçlardan biri, karşı seslerin daha organize biçimde yükseldiği İngiltere'de giderek artan bilet fiyatlarının, bu oyunun en büyük takipçisi olan alt-orta sınıfların tribünlerden uzaklaşmasına sebep olmasıdır. Örneğin Chelsea kulübünün maç bilet fiyatı 1990'da 7,50 pound iken, 2001 yılında 30 pound'a yükselmiştir (Hudson, 2001). Bunun yanında kulüplerin giderek saldırganlaşan pazarlama yöntemleri de, sadık taraftarların yarattığı pazarı sömürerek düşük gelirli ailelerin bütçelerini sarsmaktadır. Çarpık ekonomik gelişme, gelirini futboldan elde edenler için de hoş olmayan sonuçlar yaratmaktadır. Ekonomik gelişmelerin sonucu kulüpler açısından da iyi değildir. Futbolun toplam getirisi her yıl reklâm ve televizyon gelirleriyle artsa da, kârlar çok küçük kalmaktadır. Bunun sonucunda yakın gelecekte finansal durumunu garanti altına almayı pek az kulüp hayal edebilmektedir. Yine İngiltere'de, 2000 yılında Premier Lig'in altındaki liglerde yer alan 72 profesyonel kulüp toplam 112 milyon pound faaliyet zararı açıklarken, (Williams ve Neatrour, 2002: 5.2) aynı kademede 2002 yılı başında bazıları 1 pound karşılığında olmak üzere satışa çıkan kulüp sayısı 14'tür (2002: 7.8).

Hoşnutsuzluk yaratan unsurların önde gelenlerinden biri de futbolun dünyadaki en büyük organizasyonu FIFA'nın giderek daha ticari saiklerle, bir ürün geliştirme modeli içerisinde hareket etmesidir. Geleneksel bir seyir sporunu giderek televizyon seyircisine ve televizyon yayını önceliklerine göre yeniden düzenleme anlayışı, 1990 yılında o dönemin FIFA patronu Havelange'ın, daha çok reklâm geliri için maçların 25'er dakikadan dört devre oynanması fikrini ortaya atmasına sebep olacak kadar ileri gitmişti. Yine geçmişte ortaya atılan, ofsayt gibi, futbolun bir taktik savaşı olmasını sağlayan en eski kurallarından birinin kaldırılması ya da ceza alanıyla sınırlı tutulma düşüncesi, gol sayısının ve seyir zevkinin artacağı gibi gerekçelerle bugünlerde yeniden gündemde. Öte yandan, sponsor şirketler ve medya lehine alınan bu kararlar ve yapılan uygulamalar, ekonomik koşulları avantajlı takımların diğer takımlara daha da fark atmasına, aradaki uçurumun büyümesine de yol açmakta. Şampiyonlar Ligi gibi bir uygulamanın Avrupa Kupaları'nı G-14'lerin[2] "kapalı bir sirkine çevirdiği" ve oyuna zarar verdiği, Michel

2 Kendilerine "kulüplerin sesi" diyen G-14'ler, 14 kurucu ve 4 "davetli" üyeden oluşur: AC Milan, FC Inter, Juventus FC (İtalya); AFC Ajax, PSV Eindhoven (Hollanda); Borussia Dortmund, Bayern München, Bayer 04 Leverkusen (Almanya); FC Barcelona, Real Madrid CF, Valencia CF (İspanya); Manchester United FC, Liverpool FC, Arsenal FC (İngiltere); Olympique Marseille, Paris St. Germain, Olympique Lyon (Fransa); ve FC Porto (Portekiz). www.g14.com

Platini gibi, ileride UEFA ya da FIFA'nın başına geçmesi muhtemel bir isim tarafından bile dile getirildi (*Welt am Sonntag*, 13 Nisan 2003). Yerel ligler bazında da bugün bir üst lige yükselmenin ya da düşmenin kulüplere yansıttığı mali sarsıntılar, kulüpler arasındaki farkların giderek açılmasına sebep olmaktadır.

Taraftar hareketlerinin, futbolun içinde oyun aleyhine ve sermaye lehine yaşanan gelişmelerin önüne geçebileceğinin en epik örneği 1998 yılında gerçekleşti. Manchester United Kulübü'nü satın almak için teklif veren uluslararası medya imparatoru Murdoch'un bu girişimi, oluşturulan bir taraftar hareketi tarafından, birçok tanınmış kişinin, şehrin işadamlarının ve dünyanın çeşitli yerlerinden takımları kendi istekleri dışında el değiştirmiş başka kulüp taraftarlarının desteğiyle durduruldu.[3] Halen futbol organizasyonlarının ticari gücü ve çıkarları karşısında zayıf kalsa da, bugün özellikle İngiltere'de taraftarların çıkarlarını savunan ve yaygın fanzin kültürüne bağlı olarak gittikçe gelişen organizasyonlar var ve bunlar oyunun içinde bir çeşit 'muhalefet kültürü'nün oluşmasını sağlamaktalar (Brown, 1997: 91). Bu organizasyonlar arasında en etkini, kulüplerden bağımsız olarak kurulan ve "futbolun her seviyesindeki" takımların taraftarlarına seslenmeyi hedefleyen Futbol Taraftarları Federasyonu'dur (FSF). Ülke çapında faaliyet gösteren bu organizasyon, taraftarlarla kulüplerin ilişkilerinin iyileştirilmesi, bilet fiyatlandırılmasının kontrol altında tutulması, futbol organizasyonlarında taraftarların daha çok söz hakkı olması, tribünlerde tamamen koltuk olması yerine geleneksel biçimde ayakta durulacak alanlara da yer ayrılması, ve maçların televizyonların çıkarlarına göre ayarlanan zamanlarda değil, yine geleneksel biçimde Cumartesi saat 15:00'te oynanmasına yönelik kampanyalar düzenlemektedir.[4] Taraftarları futbolun en büyük hissedarları olarak niteleyen bu organizasyonun, yukarıdaki kampanyaların yanında bir de "Blueprint for Football" adı verilen, ve liglerin Premiership, Football League gibi ayrımlar yerine tek bir yapı içinde düzenlenmesi; televizyon ve gişe hasılatlarından, tüm profesyonel kulüplere eşit şekilde dağıtılacak bir pay ayrılması; liglere katılım kıstaslarının en aza indirilmesi ve kulüp sahiplerinin bu iş için "düzgün ve uygun kişiler" olup olmadığı konusunda denetim yapılması; ve taraftarların, futbol sahalarında ırkçılığın önlenmesine yönelik girişimlere daha çok dahil edilmesi gibi istekleri tek bir başlık altında toplayan kapsamlı bir projesi vardır. Daha çok İngiliz futboluna yönelik istekleri dile getiren bu organizasyon, Uluslararası Futbol Taraftarları (FSI) adı altında, Hollanda, Almanya ve İtalya'daki taraftar organizasyonlarıyla da ticarileşmeye, kötü denetime, televizyonun etkilerine ve ırkçılığa karşı ortak eleştirel paydalarda işbirliği içindedir.

Bu girişimler, henüz fazla yaygınlaşmamış olsalar da, popüler kültürün bu belki de en devasa ürününün, onun 'tüketicileri' olarak adlandırılan kesimler tarafından ne şekilde algılandığını gösteriyor. Belki futbol izleyen herkesi kap-

3 http://www.imusa.org/imusa.shtml (IMUSA: Manchester United Bağımsız Taraftarlar Birliği).

4 www.fsf.org

samıyor, ama azımsanmayacak sayıda insanın, futbolun özünü eşitlikçi rekabetin oluşturduğunun ve bu özün son yıllarda oyunun organizatörlerinin ticari kaygılarıyla nasıl zarar gördüğünün farkında olduğunu söylemeyi mümkün kılıyor. Daha da ötesi bu gelişmeler, insanların tutkuyla bağlı oldukları bir şeye demokratik yollardan sahip çıkabilmek için harekete geçmelerine örnekler veriyor. Çok geniş olmasa da futbol, kendi içerisindeki ekonomik gelişmelere bağlı bir eşitsizlik kadar, demokrasi arayışındaki bir kamusal alanı da yaratıyor.

Günümüzde meydana gelen teknolojik değişikliklerin, bu özelliğe olumlu katkılarda da bulunduğunu eklemek gerekir. Bugün artık internet gibi yeni iletişim ortamlarını kullanabilen bir futbol izleyici kitlesi var. Bu izleyici kitlesi entelektüel ve teknolojik birikimleri sayesinde, futbol kitlelerinin eleştirel dürtülerinin açık tribünün tartışma bağlamında sıkışıp kalması yerine, fanzin, internet sayfası, ya da futbol romanları gibi daha kalıcı ortamlarla daha çok kişiye ulaşmasını sağlıyorlar (Giulianotti, 1999: 148). Üstelik futbol içerisinde açığa çıkan bu gerilim sadece ekonomik eşitsizliği değil, cinsel ve etnik eşitsizlik gibi, egemen kültürün barındırdığı hastalıkların temelinde yatan diğer iki önemli etkene karşı da birer cephe açılmasını olanaklı kılıyor. Bugün katılımları görece düşük bir sosyo-ekonomik konumda devam etse ve ticari futbol medyasının beslediği cinsel sınırların içine hapsedilse de kadınların futboldaki etkinliğinin artması, geçmişi sosyoloji bilimi içerisinde bile fazla eski olmayan bir meselede zengin bir münazara alanı vaat ediyor. Sosyal bilimlerdeki yeri görece daha eski olan etnik ayrım ve ırkçılık meselesi ise futbolda şimdilik sadece cezai uygulamalar gibi teknik detaylarla kısıtlı. Ancak meselenin futbol içindeki tezahürünün, böyle temel bir konu üzerindeki tartışma ve kampanyaların geniş coğrafyalara yayılmasındaki etkinliği de yadsınamaz.

Futbol içerisinde oluşan kamusal alanın muhalif ve demokratik eşitlikçi bir nitelik kazanabileceği üzerine; futbolun geçmişten gelen tabana yayılı kitlesel özelliği, toplumsal hareketlere aracılık ettiği olaylar, ve bugünkü ticari gelişmelerden kaygı duyan taraftar gruplarında gidişata müdahale isteği uyandırabildiğini gösteren örnekler dışında, "kamusal alan" kavramının, Avrupa'da 17. yüzyılda geçtiği aşamalardan ve liberalizmin devlet yapısına katılmasına yaptığı katkılar da çok şey anlatabilir. Taraftar organizasyonlarının en azından İngiltere'de kaydettiği gelişme gösteriyor ki, günümüzde futbol izleyicisi sadece bir seyreden olmaktan, belli belirsiz bir takım kanaatlerle ve geçici tepkilerle hoşnutsuzluk belirtmekten öteye geçip, etkin bir 'kamuoyu' rolü edinebiliyor. Habermas'ın bir kavram olarak 'kamuoyu' üzerine yaptığı her iki tanımdan yola çıkılırsa, 'futbol kamuoyu', "şahıslar ve kurumlar, tüketim malları ve programlar açısından gösterisel ve yönlendirici nitelikte yaygınlaşmış kamusallık bağlamında *bir onay mercii*" olmak yerine, iktidarın icrası üzerinde etkinlik sağlayan *eleştirel bir merci* niteliği kazanabiliyor (Habermas, 1997: 401).

Bugün futboldaki organizatörler ve takım yöneticilerinin, feodaliteyi anımsa-

tacak şekilde bir nevî zümresel, yani taraftarı değil, taraftar önünde kendini temsil ettiği 'temsilî' bir kamusal görünüm aldığı düşünülürse, bundan daha altta yer alan kendiliğinden bir oluşum da kaçınılmazdır. Habermas, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*'nde, Rönesans döneminde bu temsilî kamunun saraylara kapanıp kitlelerle bağını koparmasının ardından, 17. yüzyılda Avrupa'nın belli başlı başkentlerindeki salonlarda, kahvehanelerde ve yemek davetlerinde bu temsiliyetten bağımsız biçimde kurumlaşan başlı başına bir kamusal alan anlayışının geliştiğini anlatır (1997: 96). İşte takım sahipleri ve organizatörlerle taraftarlar arasında meydana gelen bağ zayıflamasının sonuçlarından birinin de, giderek bağımsızlaşarak, kendiliğinden bir taraftar tepkisi biçiminde gelişen bu yeni kamusal alanlar olduğu söylenebilir.

17. yüzyılda oluşmaya başlayan ve içerdiği okur-yazar özellik sebebiyle Habermas'ın "edebî kamu" adını verdiği kamusal alanlar başlangıçta siyasi nitelikli değildir; kişilerin gerçek hayat deneyimleri konusunda birbirlerini aydınlatma süreci olarak gelişir. Cereyan ettikleri mekânların katılımı kolaylaştırması sebebiyle tahsilli zümreler, zanaatkârlar ve küçük esnaf gibi kesimlerin biraraya gelmesini sağlayan bu kamusal alanlardaki sohbetler, giderek daha önceleri üzerine soru sorulmamış birtakım konuların sorunsallaştırılmasına da vesile olur. Biraraya gelen bireylerin kendi hayatları üzerinde tartışmaya başlamasıyla oluşan kamusal alanların ve burada yapılan tartışmaların, 18. yüzyılda psikolojinin bir bilim olarak ortaya çıkmasında büyük katkısı vardır. Ancak tartışmaların konusu kişisel deneyimlerle sınırlı değildir; yine o yüzyılda piyasa için üretilmeye başlanan ve meta haline gelen kültür ve sanat eserleri de bu tartışmalara konu edilir. Bu kamusal alana dahil olan bireyler de sanat ve edebiyatı izleyen, tüketen ve eleştirenlerdir. Kültür eselerinin mal haline gelmesinin en önemli sonucu ise, bu eserlerin Kilise ve Devlet'ten bağımsız bir nitelik kazanarak, bilginin kendisi gibi açıkça tartışılması olanaklı bir konum edinmesi olur. Bu açık tartışma ve akıl yürütme ortamında yer alanlar, halkın geneliyle kıyaslandığında çok küçük bir zümredir, ama ekonomik ve yönetimsel ağırlıkları vardır. Ayrıca fikirlerinde içsel bir özgürlüğe sahiptirler; iktidar erkinin birer üyesi değil, özel bireylerdir. Kapitalizmin ilk döneminlerindeki esnaf ve zanaatkârlardan ibaret burjuvaziden farklı olarak 17. yüzyılda şehir burjuvazisine katılan hekim, profesör, hukukçu gibi tahsilli bireyleri içerisinde barındıran bu kamusal alanlarda gerçekleşen akıl yürütme faaliyeti zamanla dönüşerek siyasi meselelere de sıçrar. Bu dönüşüm, yine kapitalizmin ilk döneminde saray ve ona bağlı kırsal zümrelerin sadece tüketici olarak katılmasıyla saraydan bağımsız, burjuvazinin 'özel' olanı olarak işleyebilen ticari faaliyetin ve iktisadi sistemin, bu ikinci dönemde devlet yapısının içine dahil olmasından sonra gerçekleşir. Aynı dönemde önce devlet kavramı yeni bir anlam kazanır, sonra da buna bağlı vergi ve bürokratik kurumların yapılandırılması gibi yeni kamusal düzenlemeler yapılır. Böylece, daha önceleri özel şahısların özel faaliyeti olan ev ekonomisi de siyasi sis-

teme ve dolayısıyla da iktidar denetimi altına girer. Bu özel şahısların devletle bağlantıda olduğu ticari alanın tartışmalı hale gelmesiyle beraber de, edebî kamu olarak faaliyet gösteren erken dönem burjuva kamusunun devlet yönetiminde eleştirel bir kuvvet, bir 'kamuoyu' olarak kendi bilincine varması ve bu kamusal alanlarda gelişen akıl yürütme biçimini siyasete taşıması gerçekleşir. Habermas'a göre 18. yüzyılda, Avrupa'da önce kitap, resim, müzik ve tiyatro gibi sanata dahil kültürel ürünler üzerinde akıl yürüten özel bireylerin oluşturduğu ve daha sonra siyasal bir nitelik kazanan bu kamusal alan, liberalizme geçişi sağlayan siyasal kamusallığın oluşumunda en önemli adımlardan biridir.

Burada önemli olan, futbolun içinde oluşan kamusal alanların siyasala doğru evrilmesi değildir. Tarihsel gelişimi ve gerek sahadaki oyun gerekse de taraftar kültürleri, bugün oynandığı her coğrafyanın kendine has özelliklerini yansıtabilen futbol oyununun geniş tabana yayılı bir kültürel faaliyet olduğunu gösteriyor. Üstelik, popüler kültüre olduğu kadar geleneksel kültüre de aidiyetiyle, insanlar üzerinde büyük etkisi olan ve günümüzde mal değeri de gittikçe artan kültürel bir ürün ve faaliyet, futbol. Farklı sosyal düzlemlerde oluşan; bilgi, tecrübe, merak ve ilgi gibi kriterlere bağlı olarak farklı ortamlarda cereyan eden futbol tartışmalarının ise ne bu kültürü tam olarak kavradığı, ne de insanların kendi konumları ve toplumsal sorunlar üzerine akıl yürüttüğü bilinçli bir kamusal alan oluşumunu sağladığını söylemek imkânsız, tabiî ki. Ancak birtakım ticari gelişmeler, futbolu içselleştirmiş ve yaşamlarının önemli bir parçası olarak gören kitlelerin, oyunun organizatörleri ve yöneticileriyle gerilimli bir temas içine girdiklerini ve buna tepki verdiklerini sınırlı da olsa gösteriyor. Ağırlıklı olarak piyasa koşullarına bağımlı kitle iletişim araçlarının yönlendirici yayınları içinde kalsa dahi, bugün hem futbolun, hem de futbol bilgisinin küreselleşmesi hem de oyunun kişiselliği ve içselliği sebebiyle başkalarıyla empati kurmayı da kolaylaştırma özelliği, gayet basit görünen bir ilgi alanının yerelden küresele pek çok olay arasında bağlantıları açığa çıkarmayı, bir güç ve çıkar savaşının hiç değilse farkına varmayı mümkün kılıyor. Bu pek fazla popüler kültür ürününde görünebilecek bir özellik değil.

Futbolun içinde oluşması muhtemel etkin kamuoyunun eşitlikçi demokrasiye giderek yatkınlaşma ihtimali; tarihsel anlamda kitleselliği, piyasa koşullarına bağlı ekonomik gelişmelerin oyunu bir eşitsizlik ve hatta kendi içinde bir sıkıcılığa doğru itmesi ve ilgili insanların hayatlarında çok içsel bir noktaya temas edebilmesi sebebiyle husumetlere olduğu kadar empatiye de yol açabilmesi sebebiyle vardır. Futbol taraftarları geniş bir sınıfsal yelpazeyi barındırır, ancak bu farklı yelpaze ortak paydalarda biraraya gelebilmektedir; çıkarlar oyunun eşitlikçi biçimde yaşatılmasındadır. Çünkü çeşitli deneyimler futbola olan ilginin ve futbol keyfinin, adil rekabet ortamının desteklenmesiyle arttığını gösterir. Futboldaki eşitsizlik, daha geniş anlamdaki toplumsal eşitsizliğin değişim sürecinin de en kuvvetli yansıtıcılarından biridir, çözümleri de birbiriyle içiçe geçmiştir.

Olgunun kitleselliği, akıllara bu gerilim alanında oluşan kamuoyunun ortalama insanın egemenliği altında olması sebebiyle rasyonel bir eleştirel güçten mahrum olduğu düşüncesini getirebilir. Ayrıca Habermas'ın eleştirisine dayanarak, siyasi eleştirel kamuoyunun öncül yapısını oluşturan, özel şahısların sanat yapıtlarını inceleyip içebakışla kendi hayatlarını sorguladığı ve bundan toplumsal sonuçlar çıkardığı bir 'edebî kamu'nun, gösterisel ve manipülatif olarak üretilen popüler kültür tüketimi içerisinde oluşturulamayacağı söylenebilir (1997: 309-328). Ancak günümüzde muhalif medya, internet ve fanzinler gibi bağımsız kitle iletişim araçlarının demokratik siyasetin alanını genişletme potansiyeli hiç de azımsanacak gibi değildir. Bu açıdan futboldaki gelişmeler demokratik tartışma bilincine uzun vadede katkı sağlayamaz mı? Bunun tersini düşünmeyi sağlayacak olumsuz örnekler elbette çok fazla, ama bütün bir futbol kültürünü de kapsamıyor. Olumlu örneklere bakıldığında ise, futbol içi sürtüşmelerin 'eşitlik' gibi bir kavramın zamanla içselleştirilmesini sağlayabilecek bir potansiyel taşıdığını da söylemek mümkün.

KAYNAKÇA

Armstrong, G. ve Giulianotti, R. (der.) (1997) *Entering the Field: New Perspectives on World Football*, Berg.

Armstrong, G. ve Giulianotti, R. (der.) (1997) *Football, Cultures and Identities*. Macmillan.

Brown, A. (1997) "Let's All Have a Disco? Football, Popular Music and Democratization", *The Subcultures Reader* içinde, Redhead, S. / Wynne, D. / O'Connor, J. (der.), Blackwell.

Carnibella, G. / Fox, A. / Fox, K. / McCann, J. / Marsh, J. / Marsh, P. (1996) "Football Violence in Europe", Social Issues Research Center, (http://www.sirc.org/publik/football_violence.html).

Colome, G. (2001) "FC Barcelona ve Katalan Kimliği", *Futbol ve Kültürü* içinde, Horak, R. / Reiter, W. / Bora, T. (der.). İletişim.

Giulianotti, R. (1999) *Football: A Sociology of the Global Game*, Polity.

Habermas, J. (1997) *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, çev. T. Bora ve M. Sancar, İletişim.

Hobsbawm, E. (1983) "Introduction: Inventing Traditions", *The Invention of Tradition* içinde, Hobsbawm, E. ve Ranger, T. (der.)., Cambridge.

Hognestad, H. K. (1997) "The Jambo Experience: An Anthropological Study of Hearts Fans", *Entering the Field: New Perspectives on World Football* içinde, Armstrong, G. ve Giulianotti, R. (der.), Berg.

Hudson, J., (2001) "Critically Examining the Commersalization of British Football." *Sociology of Sport Online*, vol.4, iss.1 (http://physed.otago.ac.nz/sosol/home.html)

Kalb, R.ve Jungholt, T. (2003) "Ich sehe Beckenbauer nicht als FIFA-Chef", *Welt am Sonntag*, 13 Nisan 2003.

Kuper, S. (1994) *Futbol Asla Sadece Futbol Değildir*, çev. S. Gürtunca, Sabah Yayınları.

Plummer, D. (2004) "Douglas out of Barça tie", *The Guardian*, 23 Mart 2004.

Stemmler, T., (2000) *Futbolun Kısa Tarihi*, çev. N. Açа, Dost.

Tuastad, D. (1997) "The Political Role of Football for Palestinians in Jordan", *Entering the Field: New Perspectives on World Football* içinde, Berg.

Williams, J. ve Neatrour, S. (2002) *Fact Sheet 10: The 'New' Football Economics*, Sir Norma Chester Center for Football Research, March 2002

(http://www.le.ac.uk/snccfr/resources/factsheets/fs10.html)

Medya ve spor ya da spor/futbol medyası

*Emre Gökalp**

> *"Meşin yuvarlak bağımlıları, tutku duydukları nesne her gün biraz daha bozulup çehre değiştirdiği için, sonunda onu tanıyamaz hale gelecekler mi? Futbolda hâlâ bazı güzel şeyler kaldığına ve bize çok hoş anlar yaşatmaya devam ettiğine kuşku yok. Gösteri kimi zaman gerçekten göz kamaştırıyor, ama fırlatılan havai fişeklerin eski büyüsü yok sanki. Şampiyonlar liginin en parlak maçları bile giderek Hollywood süper prodüksiyonlarını andırıyor: İnanılmaz "casting"ler, muhteşem efektler ve iyi bir gösteri güvencesi. Bununla birlikte senaryolarda hiçbir yenilik, hiçbir sürpriz yok ve filmin sonunda hep zenginler kazanıyor"*
>
> (Authier, 2001: 74).

Bu yazıda, sporun, ama özel olarak futbolun endüstriyelleşmesi ve bu bağlamda medyanın iktisadi yapı olarak futbolun bir *show-business* olarak yeniden üretimindeki, yani "piyasasını" genişletmekteki rolü tartışılacaktır. Bu doğrultuda, öncelikle sporun/futbolun siyasal, ekonomik ve simgesel olarak neden kritik bir önem arz ettiği sorusuna cevaben bir zemin oluşturulmaya çalışılacaktır. Daha sonra ise, spor/futbolun endüstrileşmesi ile medya ve spor/futbol arasındaki sembiyotik ilişki irdelenecek ve spor/futbol medyasının işlevleri üzerinde durulacaktır.

I.

Popüler kültür içinde sporun, özellikle spektaküler sporun müthiş bir albenisi olduğu aşikârdır. Başta futbol olmak üzere spektaküler sporların seyircisi/izleyicisi olmak bugün en popüler orta sınıf ve diğer alt sınıf *habitus*larından biridir. Kaldı ki, spor etkinliklerinin üst sınıflar nezdindeki popülerliğinin de giderek arttığı rahatlıkla belirtilebilir. Zaten sporun birçok toplumdaki merkeziliği, bu alanın siyasal ve simgesel olarak epey önemli olduğunun başlı başına göstergesidir.

Popüler kültürün yeri doldurulmaz bir formu ve çok önemli bir toplumsal/kültürel olgu olarak spor, yakın zamanlara kadar sosyal bilimlerde oldukça ihmal edilmiş ve hak ettiği ilgiden yoksun kalmıştır. Bu durum genel olarak toplumsal yaşamın her alanını soruşturmakla sorumlu sosyoloji disiplininde çok daha belirgindir. Türkiye'de ise spora yönelik akademik ilgisizlik çok daha çarpıcı olup 1990'lı yıllara kadar sporu sorunsallaştırarak sosyal bilimsel bir

(*) Anadolu Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

araştırmanın nesnesi olarak ele alan neredeyse tek bir çalışma söz konusu olmamıştır. Hargreaves'in (1985b: 32) vurguladığı gibi, sosyal bilim camiasının sporun toplumsal önemi konusundaki "miyopluğu", spor hakkında kültürel şovenizme yol açacak düzeyde kültür içindeki yerleşik bir tavrı göstermektedir. Tarihsel olarak spor, "oyun", "eğlence" ve "dinlenme" gibi diğer terimlerle ikili bir karşıtlık içinde bulunan anlambilimsel çağrışımlara çok yakındır. Bu nedenle spor, ya tanım itibariyle eğlenceli ve çekici olduğu varsayılan 'ciddiyetsiz' bir etkinlik ya da tartışmasız yararlı bir pratik olarak nitelendirilir. "Halbuki, spor, bazı yönlerden toplumsal düzenin benzersiz bir ifadesidir ve toplumsal anlamın önemli bir kaynağıdır. Farklı bir ifadeyle, spor, toplumsal düzenin idealleştirilmiş biçimlerini temsil etme eğilimindedir" (33).

En popüler kültürel pratiklerden biri olarak spor, içinde kolektif kimliklerin eklemlendiği önemli bir kültürel arena olagelmiştir ve toplumsal/siyasal kimliklerin (yeniden) inşasında kritik bir rol oynamaktadır. Popüler spor kültürü, içinde yaşanılan toplumsal dünyanın ne olduğu ve nasıl olması gerektiğine dair ortak duyuyu yönlendiren daha geniş bir temsiller sisteminin parçasıdır. Bu nedenle, çeşitli temsil biçimlerinin toplumsal gerçekliğin nasıl kavranacağını belirleme doğrultusunda mücadele ettiği kritik bir zemin oluşturur. Popüler spor kültürü, hegemonya mücadelesinin gerçekleştiği önemli bir kültürel alandır.

Popüler spor kültürü, popüler kültürün diğer formlarında olduğu üzere, "iktidar asimetrilerinden muaf değildir" (Rowe, 1995: 271) ve spor evrenini, toplumsal süreçlerden ve güç/iktidar ilişkilerinden yalıtık ve bağımsız bir kültürel pratik olarak görmek mümkün değildir. Spor, özellikle ticarileşmiş ve profesyonelleşmiş haliyle seyircili spor, sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk/etnikliğe dayalı eşitsizlikleri hem yansıtır hem de meşrulaştırır. Profesyonel spor, tüm formlarıyla güç/iktidar yapısına ve toplumsal ilişkiler ağına entegre bir alandır ve modern kapitalist toplumlarda iktidar ve tahakküm ilişkilerinin (yeniden) üretilmesinde ve hegemonik iktidar yapısının konsolidasyonunda önemli bir katkıya sahiptir. Ayrıca, popüler spor kültürü, toplumsal/kültürel farklılaşmanın ve antagonist çelişkilerin var olduğu bir toplumsallıktan "hayalî bir birliğin" (yeniden) oluşmasında önemli bir rol oynar. Bundan dolayı, kültürel bir pratik olarak spor alanı milliyetçi söylemin (yeniden) üretildiği ve milli kimliğin söylemsel olarak (yeniden) kurulduğu hegemonik pratiklerin bir mücadele alanını oluşturmaktadır.

Fakat spor üzerine yapılan sosyolojik çalışmaların büyük çoğunluğunda sporun ideolojik yeniden üretim sürecindeki rolü ve özellikle doğrudan kolektif kimliklerle ilişkisi üzerinde durulmamıştır (Blain ve Boyle, 1993: 12). Halbuki, popüler spor kültürü, tıpkı popüler kültürün diğer formlarında olduğu gibi, kolektif aidiyet formlarının oluşmasında ve yeniden inşasında belirgin bir işleve sahiptir. Popüler spor kültürü toplumsalın mikro bir temsilini ve yeniden kuruluşunu ifade eder. Spor ama özellikle de futbol, çeşitli özne konumla-

rının bir "göstereni" olarak ele alınabilse de, böyle bir işleve indirgenemeyecek bir anlam matrisini de sunmaktadır. İçerdiği umut ve korku, sevinç ve hayal kırıklılığı, haz ve acı, savunma ve saldırı, galibiyet ve mağlubiyet, fizik güç ve şiddetin denetimi gibi kutupsallıklar dolayımıyla, insani varoluşun evrensel çelişkilerini cisimleştirmekte ve böylece mimetik ve kathartik bir anlam kazanmaktadır (Erdoğan, 1993).

II. Spor/futbol endüstrisi

Sporun "endüstrileşmesi" yirminci yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşmiş ve kapitalist ilişkilerin spora nüfus etmesi sporun örgütlenmesini, biçimini ve toplumsal ilişkilerini radikal olarak dönüştürmüştür. Giderek ivme kazanan küreselleşme süreciyle birlikte de spor alanında profesyonelleşme ve ticarileşme süreci büyük ölçüde tamamlanmıştır. Sporun sadece kapitalizmin dünya çapında yayılmasının bir etkisine indirgenemeyeceği açık olsa da, profesyonel sporun ve kapitalizmin kritik eklemlenişi yadsınamaz. Oldukça popüler bir alan olarak spor, popüler kültürün birçok biçiminde olduğu gibi kapitalist değerler ve pratiklerle "yakın ve yıkıcı temastan" bağımsız değildir. Spor kulüpleri ve dernekleri, profesyonel sporcular, spor malzemesi üreticileri, spor medyası, reklamcılar, sponsorlar ve hükümetler "sporun maddi olarak ayakta tutulması ve sömürülmesine derinden bulaşmışlardır." Günümüzde popüler spor uzamı, çok sayıda kulübün, medyanın, reklam sektörünün, sponsor kurumların, sporcunun, uzmanın, çalıştırıcının ve milyonlarca seyircinin/tüketicinin oluşturduğu bir toplumsal ilişkiler ve kurumlar alanı haline gelmiştir. Aslında, spor birçok açıdan, izlerkitlenin ve tüketicilerin yaratılmasında, marka isimlerin ve bağlılıklarının oluşturulmasında ideal bir ekonomik işlev görmektedir (Rowe, 1999; 1995; Giulianotti, 1999).

Genel olarak sporun, özel olarak futbolun gelişimi endüstriyel kapitalizmin gelişimindeki önemli aşamalarla sistematik olarak ilişkilidir. Sporun giderek artan rasyonalizasyonu düşünüldüğünde bu alanda modernleşmenin oldukça Weberci olduğu ve rasyonalizasyon sürecinin önemli ölçüde gerçekleştiği görülebilir. Ancak, bu sürecin devamı ve yöneliminin (ve de destek olduğu çelişkilerin) açıklanması için Marksist perspektife ihtiyaç vardır (Giulianotti, 1999: 4). Gerçekten de, günümüzde spor organizasyonları, reklam ve sponsorluk ilişkileri ve kulüp yönetimlerinin değişen çehresi üzerindeki iktidarı ve etkileriyle ilişkili olarak spor uzamının sermaye ilişkilerinin daha fazla sorunsallaştırılması gerekmektedir. Spektaküler sporun, özellikle de futbol uzamının tüketim kültürüne had safhada eklemlendiği aşikârdır. Zira, genel olarak özel yaşam tarzlarının ve özellikle de 'tüketicinin' geliştirilmesinde ve tüketimin maksimize edilmesinde, ticarileşen sporun yeri ve önemi olağanüstü artmıştır. Ayrıca, sadece tek tek sporcular/oyuncular değil bütün bir takım günümüzde alı-

nıp satılabilir hale gelmiştir. Bu nedenle, spor etkinlikleri, kitlesel tüketim için piyasa ortamındaki herhangi bir meta gibi üretilmesi, paketlenmesi ve satılması için –spor malzemesi satıcıları, reklamlar, sponsorlar ve medya aracılığıyla– gittikçe artan bir şekilde kapitalist sürece eklemlenmiştir. Kısaca, spektaküler spor/futbol uzamının sermayenin aksiyomlarının cisimleştiği bir alan haline geldiği ifade edilebilir.

Günümüzdeki bu durum, sporun ve özellikle de futbolun "kapitalizm öncesi altın çağını romantikleştirme eğilimini" (Rowe, 1995: 171) beslemektedir. Bir zamanlar halkın oyunu olan futbolun zaman içinde halkın elinden alınarak kültür/medya endüstrisi dolayımıyla kitlesel bir eğlence biçimine dönüştüğüne dair yorumlar bir düzeyde gerçekleşen dönüşüme işaret ettikleri ölçüde önemli olmakla birlikte bir "altın çağ" inşa etme noktasında sorunludur. Zira, halkın kültürünün doğrudan/doğal olarak kendilerine ait olduğu ve egemen kültürün öğelerinden arınmış bir popüler kültür etkinliğinden söz etmek çok mümkün değildir. Bu durum en popüler kültürel pratiklerden biri olan futbol için ve futbolun tarihselliği için de geçerlidir. Mason'un *Football and English Society, 1863-1915* isimli kitabında belirttiği gibi futbolun tarihinde de onu her zaman için sadece halkın oyunu olarak değerlendirmeyi engelleyen kültürel ve siyasal ilişkilerden –işverenlerin veya dinî örgütlerin egemenliği vb– etkilenmemiş bir dönem bulmak imkânsızdır (aktaran Bennett, 1986: 69). Dolayısıyla, sporun/futbolun örgütsüz kapitalizm döneminde geçirdiği dönüşümlere yönelik eleştirel bir yaklaşımın arkasına romantikleştirilmiş, nostaljik bir "geçmiş dönem" alması uygun değildir. Gelgelelim, bir toplumsal kurum olarak sporun giderek büyüyen bir iktisadi ve kültürel örgütlenmeler silsilesiyle iç içe geçmesi, "sporun analitik ve ampirik olarak ayrı bir toplumsal ve kültürel pratik küresi olarak tarif edilmesini gittikçe sorunlu kılsa" da, "spor kendi başına önemli bir kültür endüstrisi olarak sınıflandırılabilir" (Rowe, 1995: 197) hale gelmiştir. Ancak, sadece küresel futbol endüstrisinin cirosunun 200 milyar dolar civarında öngörüldüğü günümüzde spor/futbol endüstrisi kendi başına önemli bir endüstri olmakla birlikte, medya ve reklam endüstrileriyle sembiyotik bir ilişki içine girdiği de vakıadır.

80'lerde belirmeye başlamış olsa da, futbol sektöründeki endüstrileşmenin 90'larda ivme kazandığı açıktır. Bu süreçte 1995 tarihi kritiktir, zira Avrupa Adalet divanının aldığı "Bosman Kararı" hem (yabancı) futbolculara serbest dolaşım hakkını sağlamış hem de futbol sektörünün liberalleşmesinin önünü açmıştır. Böylelikle, özel televizyon kanallarının artışıyla bağlantılı olarak, sadece kendilerine ait olmak üzere maçların naklen yayın haklarını almak için rekabete giren büyük Avrupa kulüpleri hızla mali ve spekülatif değerli kağıtlara dönüşmüştür. Yakın zamanlara kadar bir futbol kulübü kazancını öncelikle bilet gelirlerinden, sonrasında ise sponsorlardan ve televizyon yayın hakların-

dan elde ederken, günümüzde mali (ve spekülatif) değerli kağıtlara dönüşen futbol kulüplerinin televizyon yayın hakları ile sponsor ve reklam gelirleri temel gelir kaynağı haline gelirken, forma ve kulüp amblemini taşıyan bilumum yan ürün satışları, özellikle "büyük" kulüplerin forma ve diğer kulüp amblemli ürün satışları milyonlarca dolarlık önemli bir gelir kaynağı olmuştur.[1] Bugün birçok kulübün işleyişini ve amacını belirleyen iki anahtar sözcük vardır: Yatırım ve kârlılık (Authier, 2001: 14-15).

Bu çerçevede, giderek yaygınlaşan kombine bilet satışları, stadyumların çok amaçlı bir plan ekseninde restorasyonları ya da yeniden inşa edilmeleri, futbol kulüpleri için "olmazsa olmaz" uygulamalar haline gelmeye başlamıştır. Alışveriş merkezi, otel, restoranlar, barlar ve çok sayıda VIP localarının yer aldığı 'seçkin' tribünlerin yer aldığı stadyumlar artık birer "tüketim katedraline" (Ritzer, 1999: 26) dönüşmüş durumdadır. Giderek neo-liberalleşen futbol sektöründe, kulüpler için tüketim ve eğlence tapınağı haline gelmiş stadyumdaki taraftarların artık niceliksel çokluğundan ziyade niteliksel "kaliteleri", yani gelir düzeyleri önemli görülmeye başlanmıştır. Bu gelişmeler benzer şekilde futbol endüstrisinin cirosunun 300 milyon dolar (Akşar, 2005: 162) ilâ 1 milyar dolar (Ünsal, 2005: 367) arasında tahmin edildiği Türkiye'de de yaşanmakta ve Küskün'ün (1999: 41) ifade ettiği gibi futbolun giderek "daha şehirli ve üst orta sınıfların sporu haline getirilmesine" çabalanmaktadır. Bu durum, futbolun "bir sınıflar üstü kitle eğlencesi" (Kozanoğlu, 1993: 12) olma özelliğinin giderek kaybolduğunu göstermektedir. Sezonluk kombine satışlarındaki artış ve Avrupa kupası maçları için seyahat şirketleriyle aylar öncesinden yapılan rezervasyonlar, sporun/futbolun "sınıfsallaşmasının"[2] önemli örnekleridir. Son dönemde stadyumların bir bölümünün astronomik fiyatlarla kiralanan lüks localara ayrılması, kalan bölümlerin bilet ve kombine bilet fiyatlarının ise oldukça yüksek tutulması da taraftar tipolojisinin giderek burjuvalaştırılmaya çalışıldığına işaret etmektedir.

Diğer ekonomik etkinliklerin birçoğunda olduğu gibi, özellikle futbol kulüpleri, şirketleşerek mali değer dönemine girmiş ve mali piyasalara entegre olmaya başlamıştır. Galatasaray ve Beşiktaş 2002'de, Fenerbahçe ise 2004 yılında "Sportif AŞ"ler kurarak şirketleşmişlerdir. Ancak gerçek anlamda şirketleşerek, tüm hisse senetleri borsada el değiştiren bir kulüp henüz Türkiye'de

1 Örneğin, Fenerbahçe futbol kulübü şampiyon olduğu 2003/2004 sezonu sonunda şampiyon olduktan sonra bir hafta içerisinde "Fenerium" mağazalarında 10 milyon dolarlık ürün satışı gerçekleşmiştir (Ünsal, 2005: 371).

2 Diğer taraftan, taraftar tipolojilerinin çeşitlilik arz ettiği, fanatik seyirciden sıradan seyircilere uzanan geniş bir yelpazenin var olduğu ve bu dağılımın sınıfsal bir türdeşliğe sahip olmadığı açıktır. Ancak, futbol zevkinin ve taraftar kimliği oluşumunun karmaşık toplumsal ilişkilerde ve kimi yapısal belirlenimlerle gerçekleştiği de belirtilebilir. Bu çerçevede, kurallarını işin uzmanlarının oluşturduğu ve "profesyonel" bir sportif faaliyetin faillerini (ve o faillerin simgesi olan kulübü) her koşulda destekleyen taraftarların, sporun/futbolun 80'ler ve 90'larla birlikte neo-liberalleşmesiyle, tüketiciler haline geldikleri belirtilebilir (Göker, 1998: 104).

yoktur. Adı geçen kulüplerin halka açılma oranı ortalama % 15-16 civarında gerçekleşmektedir. Diğer taraftan, Adanaspor AŞ, Sakarspor AŞ, Malatyaspor AŞ gibi Anonim Şirket düzeyinde şirketleşmeyi mali açıdan tek çare olarak gören kulüplerin sayısı da artmaktadır. Basketbolda Efes Pilsen, Ülker ve Tofaş kulüpleri örneğinde olduğu gibi, futbolu kurumsal imaj faktörü olarak gören özel sektör sponsorluğunda ve mülkiyetinde kulüpler de mevcuttur (Ünsal, 2005, 364-366).

Küresel kapitalizmin dev gruplarının denetiminde olan futbol kulüplerinin artık "borsada kote olanlar" ve "olmayanlar" şeklinde ayrıldığı 2000'li yıllarda özellikle futbol ve basketbol gibi spor dalları tamamen *show-business* dünyasına dahil olmuştur. Gösteri sporlarının medyaya ve medyanın gösteri sporlarına, özellikle de televizyonun futbola bağımlılığı artık vazgeçilmezdir. Bu durum, medya ve spor arasındaki sembiyotik ilişkinin başlı başına göstergesidir.

III. Medya ve spor

Sporun giderek artan ticarileşmesi, profesyonelleşmesi ve eğlence endüstrisiyle kaynaşması önemli bir gösteri haline gelmesine ve spektaküler bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Karşılıklı olarak birbirini besleyen bu süreçte özellikle futbol gibi gösteri sporlarının artan "stratejik önemi"[3] ve futbolun medyaya artan bağımlılığı, bu ikisini sembiyotik bir ilişki içine sokmuştur. Böylelikle, tüm dünyada reklam endüstrisi için muazzam bir hedef kitle konumunda olan spor seyircileri hedeflenerek spektaküler sporların daha çok kitleselleşmesi sağlanmıştır. Gerçekten de, "insanlık tarihinde aynı anda tek bir faaliyetle uğraşmak üzere biraya gelen insan kalabalığı, Olimpiyat oyunlarını ve Dünya kupasını izleyen televizyon izleyicileridir" (Real'den akt. Rowe, 1995: 253).

Sporun/futbolun endüstrileşmesindeki en önemli unsur medyadır. Günümüzde egemen toplumsal söylem ve temsil aracı olarak bilhassa televizyonun bu süreçteki rolü tartışmasızdır. Bugün yüz milyonlarca insan için spor/futbol ne doğrudan içinde yer alınan ne de stadyumlarda birebir seyredilen bir etkinlik değil, medya özellikle de TV dolayımıyla yaşanan bir deneyimdir. Sporcu ile izleyici arasındaki bu kopuşun ve stadyum seyircisi ile televizyon izleyicisi arasında ayrışmanın sonucunda yüz milyonların sporun/futbolun televizyondan izleyicileri olarak konumlanması spor/futbol endüstrisi ve medya endüstrisini bir diğerinden vazgeçemez kılmıştır. Sporun, stadyuma gelen seyirciden çok televizyondan izleyen milyonlarca seyirciye yönelik bir gösteri haline dönüş(türül)mesi işte spor/futbol endüstrisinin medya ve reklam endüstrileri ile girmiş

3 "Futbolun stratejik önemini kimse reddedemez. Futbol dünyanın en evrensel olaylarından biridir. Demokrasiden ve piyasa ekonomisinden daha evrensel. Gerçek anlamda sınır tanımayan tek şey. Bugün Birleşmiş Milletler'in 186 üyesi vardır. FIFA'nın ise 198" (Pascal Boniface, 1998'den akt., Doğan, 1999: 84).

olduğu bu sembiyotik ilişkinin sonucu olmuştur.[4] Lazio Roma kulübünün başkanı Sergio Cragnotti'nin belirttiği gibi, "Küreselleşme ve eğlence endüstrisinin zafer çağında, dünyanın en küresel işi futboldur. Başka hangi malı üç milyar tüketici alır? Coca-Cola bile bu rakama erişemez" (aktaran Authier, 2001: 14).

Kapitalizmin küresel ölçekte yeniden örgütlendiği ve tüm dünyada neo-liberal iktisadi birikim modelinin egemen olmaya başladığı 1980'li-90'lı yıllarda, Türkiye'de de medya kurumlarının büyük çoğunluğu finans ve endüstriyel sermaye alanındaki büyük holdingler tarafından ele geçirilmiştir. Girişimcilerin serbestliklerinin artırıldığı, pazarın rekabete açıldığı, kamu sektöründeki kurumların özel girişimcilere satıldığı ve deregülasyon politikalarının yaşama geçirildiği bu dönemde büyük sermayenin medya kurumlarının mülkiyetini ele geçirmesi medyanın yapısını ve çehresini radikal olarak değiştirmiştir. 'Piyasa'nın toplumsal/kültürel yaşamda da egemen olduğu 1990'lı yıllarda, özel/ticari TV ve Radyo yayıncılığındaki çoklaşma sonucu büyüyen Türkiye medya sektöründe, daha çok reklam geliri elde etme saikiyle, reklam verenlerin beklentilerine uygun yayın politikaları egemen olmaya başlamıştır.

Bu süreç, 1990'larda, milli takımın ve Galatasaray'ın uluslararası düzeydeki giderek artan başarısı ve Türkiye'de sporun/futbolun ticarileşmesi, profesyonelleşmesi, endüstrileşmesi ve spektaküler bir boyut kazanarak medyatikleşmesiyle eş zamanlı ve karşılıklı gerçekleşmiştir. Bu dönem itibariyle olağanüstü popülerleşen ve başlı başına bir kültür endüstrisi haline gelen futbol endüstrisi ile medya ve reklam endüstrileri arasındaki sembiyotik ilişki ivme kazanmıştır. Türkiye'de hem medya hem de futbol sektörünün giderek neo-liberalleştiği bu dönemde, piyasa mantığının tamamen hâkim olmasıyla, her iki sektör de optimum kârı sağlayacak pazar stratejilerine, *marketing* ideolojisine uygun olarak yeniden yapılanmış ve tümüyle iktisadi rasyonellerle hareket eden bir kültür endüstrisi palazlanmıştır. Medya kurumlarının kamusal fayda ve toplumsal sorumluluk ilkelerinden sıyrılarak giderek eğlence medyası" haline dönüşmesiyle taraftarlar/izleyiciler de tüketicileştirilmiştir. Futbolun da, stadyuma gelen taraftardan çok başta televizyon olmak üzere medyadan takip eden milyonlarca seyirciye/tüketiciye yönelik bir 'gösteri' haline dönüşmesi sonucunda spor haberleri, spor programları, kısaca spor medyası, okuyucu/seyirci/müşteri/tiraj/izlenme oranı ve kâr maksimizasyonu için oldukça randımanlı bir sektör haline gelmiştir. Serbest piyasanın iktisadi rasyonalitesinin egemen olduğu Türkiye medyası da, kısa sürede bu sürece entegre olmuştur. Bu doğ-

4 Bu sembiyotik ilişkinin somut yansımalarına örnek vermek gerekirse, dev multimedya grubu Fininvest'in sahibi (ve İtalya Başbakanı) Silvio Berlusconi İtalya'nın önde gelen Milan AC futbol kulübünün de sahibidir. Dünyanın en büyük medya baronu Rubert Murdoch ise dünyanın en zengin futbol kulübü olan Manchester United'la birlikte Leeds United, Sunderland, Chelsea ve Manchester City takımlarının hissedarıdır ve sahibi olduğu *Sky Global Networks* İngiltere liginin yayın haklarını 2000 yazında sadece 3 sezon için 11 milyar franka satın almıştır (Authier, 2001: 13, 26).

rultuda, iki spor/futbol gazetesi yayınlanmaya başlanmış, gazetelerdeki spor sayfaları da hem niceliksel olarak artmış hem de haber metinlerinin söyleminde okuyucu ve kâr maksimizasyonu sağlayacak bir "dil" hedeflenmiştir. Niceliksel olarak çoklaşan TV kanallarının her birinde, spor programları, ama fiiliyatta futbol programları "olmazsa olmaz" haline gelmiştir.[5] Diğer taraftan, birçok ülke örneğinde olduğu üzere, Türkiye'de de, 1. ligde oynanan karşılaşmaların naklen yayınlanması şifreli/paralı TV kanallarına devredilmiştir.[6] Futbolun sınıflar üstü seyirlik halinin tamamen ortadan kalkışına karşılık gelen bu gelişme, mevcut sınıfsal eşitsizliklerin ve toplumsal adaletsizliklerin yeniden üretimine açıkça ivme kazandırmıştır. Bilindiği gibi, futbol karşılaşmalarının yayın haklarını ve esaslarını belirlemede tek yetkili kurum olan Türkiye Futbol Federasyonu (TFF) dört yılda bir açtığı ihale ile yayın yetkisini en yüksek teklif veren TV kanalına vermektedir. 1990 yılında Star 1 ile başlayan, Cine 5 ve Teleon'la devam eden bu süreç günümüzde ücretli olarak dijital yayıncılık yapan Digitürk bünyesinde yer alan Lig TV ile devam etmektedir.[7]

Show-business dünyasının güzide sektörlerinden biri olmuş olan futbol, gözle görünür biçimde "televizyonun önceliklerine tâbi olmaktadır." Futbol oyununun medyatik yeniden üretimi gerçekleşmekte, bu sürecin sonucunda kendine özgü bir televizyon gerçekliği meydana gelerek, "yeni bir ürün" yaratılmaktadır: "Televizyon futbolu" (Klose, 1993: 374). Medyada, ama özellikle televizyonda futbolun sunumu artık aktif bir temsil etme (*re-presentation*) sürecini içermektedir. İzlenilen artık yalın bir spor etkinliği değildir, etkinlik başka bir şeye –bir medya olayına– dönüştürülmüştür. Keyfî olmayan bu dönüşüm spektaküler olma, dramatize etme, kişiselleştirme ve buradalık/anındalık gibi "seyri" en çoklaştırıcı belirli kriterler doğrultusunda gerçekleştirilmektedir

---

5 Televizyon kanallarında yayınlanan futbol programlarının adlarını anmak gerekirse: Star'da *Telegol*, Show TV'de *Maraton ve Spor Sayfası*, TRT 1'de *Stadyum* ve *Tele Lig*, Kanal D'de *3. Devre ve Spor Gündemi*, ATV'de *Futbol Ateşi*, NTV'de *Futbol Pazarı* ve *90 Dakika*, CNN Türk'te *İleri Üçlü*, TV 8'de *Ve Gool...*, TGRT'de *Futbol Zamanı*, Samanyolu TV'de *Spor Zamanı* ve Flash TV'de *Geri Dörtlü*.

6 Türkiye'de futbol maçlarının şifreli/paralı kanallarda yayını ve kulüpler, federasyon ve medya ilişkisine dair ayrıntılı bir çalışma için bkz. (Talimciler, 2001).

7 Türkiye 1. liginde oynanan karşılaşmaların yayın haklarının paylaşılmasında "Havuz sistemi"nin kurulduğu 1996/97 sezonunda yapılan ilk ihaleyi Cine 5 kanalı, ilk yıl için 40, ikinci yıl için 45 ve üçüncü yıl için 55 milyon dolara almıştır. Sözleşme süresinin bitiminde 1999/2000 sezonunda açılan ihaleyi Uzan grubuna ait Teleon kanalı 2 yıllığına 120 milyon dolara almış; ancak 2000/2001 sezonunun ikinci yarısında mali yükümlülükleri yerine getiremediği için sözleşme feshedilmiştir. Şubat 2001'de yapılan yayın ihalesinde ise 2003/2004 sezonunun sonuna kadar 3,5 yıllık dönemin yayın hakları 465 milyon dolara Çukurova grubuna ait Digitürk kanalına verilmiştir. Ancak 2001'deki ekonomik kriz sonrasında döviz kurlarında meydana gelen aşırı artış nedeniyle TFF ve Digitürk arasında döviz kurunun sabitlenmesine ilişkin ek bir sözleşme yapıldığından, Digitürk yaklaşık 160 milyon dolar eksik ödemede bulunmuştur. 2004-05 sezonu dahil 2008 yılına kadar Süper ligde oynanacak karşılaşmaların yayın haklarına ilişkin TFF'nin Temmuz 2004'te açtığı dört yıllık ihaleyi ise yıllığı 94,4 milyon dolardan olmak üzere 377,6 milyon dolara TRT-Digitürk ortaklığı almıştır. Lakin, 4 "büyük" takımın karşılaşmaları Digitürk'te naklen yayınlanırken, TRT sadece 1 karşılaşmayı canlı yayınlayabilmektedir (Akşar, 2005: 38-39, 42).

(Giulianotti, 1999: 71-73). Stadyumdaki izleyicilerin "oyunu" daha yakından seyredebilmelerinden ziyade televizyonların "gösteri"yi daha iyi oluşturabilmeleri doğrultusunda onlarca kameranın daha iyi konuşlandırılması için tribünler ve saha arasındaki atletizm pisti kaldırılmıştır. Böylelikle, yayın sırasında milyonlarca "tüketicinin" görmesi beklenen reklam panolarının saha ve seyirci arasında çok daha iyi görülebilmeleri hedeflenmiştir. Çok daha fazla reklam alınabilmesi ve futbol/medya/reklam üçgenindeki kârı maksimize etme doğrultusunda, 1990 yılında, FIFA Başkanı Joao Havalange'ın en azından dünya şampiyonalarında maçların 25'er dakikadan dört devre oynanması teklifi ise –şimdilik– kabul edilmemiştir (aktaran Klose, 1993: 382).

Sporun/futbolun kitleselleşmesini sağlayan en önemli temsil düzlemi medya, özellikle televizyondur ve spor medyası önemli bir toplumsal temsil alanı haline gelmiştir. Bir gösteri olarak sporun/futbolun daha çok popülerleşmesi ve kitleselleşmesi medyadaki/televizyondaki olağanüstü yaygın temsili ile gerçekleşirken televizyon yayın hakkı ücretleri futbol kulüplerinin en önemli gelir kaynağını oluşturmaktadır. Giderek artan televizyon yayın hakkı gelirleri bilhassa, zaten eğlence endüstrisine entegre olmuş olan futbolu, mega sponsor şirketler ve takım sahipleri/hissedarları nezdinde çok daha kârlı hale getirmektedir. Televizyon şirketleri ise hem düzenli olarak devasa bir izlenme oranına sahip olarak reklam gelirlerini maksimize etmekte[8] hem de döngüsel bir şekilde futbolun toplumsal alandaki ağırlığının ve popülerliğinin artmasına neden olmaktadır: Kimi dönemlerde milyarlarla ifade edilen "hedef kitle"ye pazarlanabilir/satılabilir bir gösteri ve sponsorlarla reklamverenler için bu isteğe yanıt veren bir ürünü, yani televizyon futbolunu üretme çabası. İşte bu iki süreç döngüsel bir şekilde birbirini beslemektedir.

Bugün özellikle erkek futbolseverler için gündelik toplumsal yaşam nasıl futbola göre düzenleniyorsa, futbol yaşamı da büyük ölçüde televizyon formatına ve mantığına göre organize edilmektedir. Stadyumların içindeki pistlerin kaldırılmasından, naklen yayınlanacak olan maçların ve TV'deki futbol programlarının saatinin *prime-time*'a göre ayarlanmasına kadar tüm uygulamaların gerisinde aynı "iktisadi rasyonalite" mevcuttur. Galatasaray, Fenerbahçe, Beşiktaş ve Trabzonspor'un oynadığı karşılaşmaların üç ayrı akşama yayılması ve her birinin *prime-time* saatlerinde – 19.00'da başlayacak şekilde – oynanması da süphesiz medya-reklam ve futbol endüstrileri arasındaki sembiyotik ilişki nedeniyledir. Böylelikle, Türkiye'de "oligarşi takımları"nın toplam gelirlerinde ürün satış gelirleri % 5 ve bilet satış gelirleri % 30-35 dolaylarındayken, medya gelirleri % 45-50'ye ulaşmıştır. 2003/2004 sezonunda üç büyük takımın her biri Digitürk'ten 13,25 milyon dolar havuz payı almıştır (Ünsal, 416-417). Havuz

8 Çarpıcı bir örnek: Amerikan futbolunun şampiyonluk maçı *Orange Bowl*'u naklen yayınlayan TV kanalı CBS, sadece ABD'de 140 milyon kişinin izlediği bu karşılaşma sırasında yayınladığı her 30 saniyelik reklam için 2,25 milyon dolarlık tarife uygulamıştır (Ünsal, 2005: 400).

sisteminin adaletsiz yapısından[9] dolayı, bu sezonda gerçekleşen yaklaşık 153 milyon dolarlık yayın gelirlerinin yarısını 4 büyük takım paylaşmış, kalan 76,5 milyon dolar ise diğer 14 takıma dağıtılmıştır.

Futbol ve medya sektörleri arasındaki entegrasyon sonucunda, futbol kulüplerinin gelirlerinin radikal olarak arttığı, böylece altyapı ve transferlere çok daha fazla kaynak aktarabildikleri şüphesizdir. Bu durumun takımların ve oyunun kalitesini de artırdığı kuşku götürmemektedir. Lakin, mevcut eşitsiz "paylaşım ilişkileri" ve varolan haksız rekabetten dolayı, bu sürecin "büyük" takımların lehine, diğer onlarca takımın aleyhine işlediği de açıktır.[10] 46 yıllık Türkiye 1. Futbol liginde bugüne kadar sadece 4 takımın şampiyon olmuş olması, her sezon şampiyonluk yarışının da aynı 3-4 takım arasında gerçekleşmesi ve ligin kalitesi ile rekabetinin tabana doğru eşit derece de yayılamamasının gerisinde şüphesiz bu dinamik belirleyici rol oynamaktadır.

Ayrıca, futbolun başta televizyon olmak üzere ve diğer medya dolayımıyla bir *show-business* olarak kurgulanmasıyla, parasal değeri tavana ulaşan transfer piyasası, bugün televizyon futbolunun da geleceğini tehdit eder hale gelmiştir. Futbol piyasasının aşırı spekülatif hale gelmesi ve kimi futbolcunun transferinin on milyonlarca dolarla ifade edilebilir olması, kulüplerin televizyon naklen yayınlarından talep ettikleri ücretin artmasına neden olmuştur. Bu durumun sonucunda, İngiltere'de ITV Digital'in, Almanya da Dünya Kupası'nı dünyaya 'pazarlayan' Kirch Media'nın iflas noktasına gelmesine; Türkiye'de Teleon'un kapanmasına, Digitürk'ün ise zarara uğramasına yol açmıştır (Merih, 2005).

IV. Spor medyası

Günümüz modern toplumlarında her türlü toplumsal "bilgi"nin üretimi ve tüketimi giderek artan bir şekilde medyanın dolayımı ile gerçekleşmektedir. İçinde yaşanılan topluma ve dünyaya ilişkin enformasyon ve bilginin oldukça önemli bir boyutu büyük çoğunluklar için artık sadece medyada yer aldığı kadarıyla edinilmektedir. Böylelikle, toplumsal yaşamda neyin "doğru" neyin

9 TFF'nun yayın Talimatının 7. maddesi uyarınca, Türkiye 1. Futbol ligi karşılaşmalarının yayınına ilişkin yayın kuruluşu ve futbol kulüpleri adına sözleşme yapma yetkisi TFF'nindir. TFF ile yayıncı kuruluş arasında imzalanan sözleşme sonucu elde edilen yayın geliri, TFF tarafından belirlenen "havuz sistemi" doğrultusunda futbol kulüpleri arasında paylaştırılmaktadır. Bu çerçevede, yayıncı kuruluş tarafından yapılan toplam ödemelerin % 50'si, daha önce Türkiye 1. liginde şampiyon olmuş Galatasaray, Beşiktaş, Fenerbahçe ve Trabzonspor arasında paylaştırılmaktadır. Kalan % 50 ise diğer 14 kulübe (% 50 eşit, % 15 lige katılım ve % 35 puan esası) dağıtılmaktadır. Ayrıca, 18 kulübün hak edişlerinden % 3 oranında yapılan kesintiden oluşan miktar da 2. ve 3. lig takımlarına ödenmektedir (Akşar, 2005: 53-54).

10 2004/05 sezonunda transfer harcamalarına Beşiktaş 25 milyon dolar, Fenerbahçe 16 milyon dolar, Galatasaray 7 milyon dolar ve Tranzonspor 4 milyon dolar harcamıştır. Türkiye 1. liginde iç ve dış transferlere yaklaşık 110 milyon dolar harcandığı göz önüne alındığında, 4 büyük takımın 52 milyon dolarlık transfer harcamasıyla toplam transfer harcamalarının yaklaşık yarısını gerçekleştirdiği görülmektedir. Süper ligdeki diğer 14 takımın ise toplam transfer harcamaları 4 büyük takımın transfer bütçesinin biraz fazlasıyla, 58 milyon dolar olmuştur (Akşar, 2005: 217).

"yanlış", neyin "gerçek" neyin "sahte/yalan", neyin/kimin "normal" neyin/kimin "anormal/sapkın" olduğu, kısaca toplumsal/siyasal yaşamda "gerçeklik"(ler)in ne(ler) olduğuna dair "durum tanımları" esas olarak medya dolayımıyla oluş(turul)maktadır. Medya kurumları, "toplumsal gerçekliği" doğrudan yansıtan ya da basitçe "çarpıtan" bir işleve sahip olmanın dışında, egemen söylemleri dolayımlayarak "toplumsal anlamın" inşasına ve yeniden inşasına aktif olarak katılmaları nedeniyle kritik bir öneme sahiptirler. Haber medyası da, saf ve nesnel olarak varolan "haber"i (ya da habere kaynak olan olayı/olguyu) doğrudan yansıtma veya çarpıtmadan ziyade, haberi –toplumdaki (egemen) söylemler etrafında– bir söylem olarak oluşturur. İşte toplumsal dünyanın anlamlandırılması/yorumlanması sürecinde medya nasıl önemli bir referans noktasıysa, bugün eriştiği muazzam "kapsama alanı" ile spor medyası da çok sayıda insanın hayata/dünyaya dair imgelerinin önemli bir kaynağıdır.

Haber medyası çalışmaları genellikle doğrudan siyasal haberler üzerinde odaklanırken spor medyası/basını ihmal edilmekte ve gereken akademik ilgi yeterince gösterilmemektedir. Gelgelelim, oldukça ticarileşmiş, profesyonelleşmiş ve eğlence endüstrisine entegre olmuş yapısıyla seyircili spor, tüm yönleriyle güç/iktidar ilişkileri ve diğer toplumsal süreçlerle iç içedir. Toplumsal/siyasal kimliklerin oluşum sürecinde önemli bir temsil düzlemi olarak görülebilecek spor pratiğinin yanı sıra spor söyleminin profesyonelleşmesiyle spor haberlerinin medyadaki önemi giderek artmıştır.

Spor alanındaki endüstrileşme, ticarileşme ve profesyonelleşmeyle birlikte sporcular ve izleyiciler arasındaki "işbölümünün" giderek artması, Enzensberger'in kavramını uyarlayarak, "spor bilinç endüstrisi" denilebilecek bir kültürel üretim sürecine ivme kazandırmıştır. Eco'nun "spor gevezeliği" olarak nitelendirdiği, spor hakkında konuşma ve yazma zorunluluğu ve başkalarının spor hakkındaki konuşmaları hakkında[11] konuşma zorunluluğu spor medyasının işlevi haline gelmiştir. Spora duyulacak ilginin sadece popüler kültür hazlarının bütünsel bir parçası olarak yaratılmakla kalmayıp, aynı zamanda bir kültürel metanın promosyonu ve reklamı olarak yaratılması gereği, spor medyasının temel itkisini oluşturmuştur (Rowe, 1995: 238). Spor haberleri, spor program-

11 Eco'ya göre, "spor gevezeliği", konuşmacının dile getirdiği fikirler ve takındığı tutumlarla ilgili olarak hiçbir sorumluluk taşımadan konunun uzmanıymışçasına konuşmasına imkân verir. İçi bütünüyle cehaletle dolu 'boş bir tartışma' için enerji sarf edilir ve bu cehalet, konunun dış görünüşünün ardına gizlenir. Bu durumda, spor gevezeliği, "siyasal tartışmayı en iyi ikame eden şeydir" çünkü söylemin doğası hâlâ "tüm siyasal tutumları topyekün yanlışlayan" görüşler dile getirirken diğerleri üzerinde güç ve tahakküm kullanma becerisi hakkındadır. Yurttaşı, toplumsal alan hakkında diğer yurttaşlarla içten bir ilişki içine girmek zorunda bırakmaksızın kamusal tartışmaya katılmasını mümkün kılmasından dolayı "sahte vicdan" rolünü yerine getirir, "siyasi sohbetin parodisini" sağlar. "Maliye bakanının yaptıklarını yargılamak yerine (ki bunun için başka şeylerin yanında iktisat bilmeniz gerekir) antrenörün yaptıklarını tartışır; parlamentoyu eleştirmek yerine sporcuları eleştirir; filan bakanın falan yabancı güçle bazı şüpheli anlaşmalar imzalayıp imzalamadığını sormak (zor ve çapraşık soru) yerine final maçının ya da önemli bir maçın sonucunun şansla mı, sportif beceriyle mi, yoksa diplomatik oyunla mı belirlendiğini sorarsınız" (aktaran Trifonas, 2001: 60-62).

ları, kısaca spor medyası bugün hem okuyucu/seyirci/müşteri/ hem de tiraj/izlenme oranı, yani kısaca kâr maksimizasyonu için oldukça bereketli bir sektör haline gelmiştir. Bugün Türkiye'de -yüksek tirajlı büyük gazetelerin okuyucusu çok olan ve geniş içerikli spor sayfalarının yanı sıra- iki günlük spor/futbol gazetesi çıkmakta ve bunların günlük toplam satışları 450-500 bini bulmaktadır. Sadece en çok satan üç gazetenin satışlarıyla birlikte ele alındığında ise her gün yaklaşık iki milyon kişi tarafından okunan, yani tiraj olarak hafife alınamayacak düzeyde bir spor basını olduğu açıktır. Yukarıda belirtilmiş olan televizyon kanallarındaki spor programları ile birlikte düşünüldüğünde, bugün devasa bir spor/futbol medyası gerçeğinden söz edilebilir.[12]

Bu düzeyde yüksek tiraja ve izlenme oranına sahip spor/futbol medyasında doğrudan siyasete ilişkin haberlerin yer almıyor olması, siyaset ile spor/futbol arasında kesin bir ayrım olduğu/olması gerektiği kanısı ile birleşince, spor medyasının siyasal öneminin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Kaldı ki, spor/futbol "çokça politikleştirilmiş" olsa da "yaygın bir şekilde politikanın ötesinde ya da üzerinde durduğu düşünülür" (Rowe, 1995: 203). Bilhassa yaygın aktüel/medyatik söylemde, sürekli olarak sporun siyaset dışı olduğu iddia edilir ve "sporun ve siyasetin birbirine karıştırılmaması gerektiğine" dair bu sav farklı toplumsal/siyasal aktörlerce sıklıkla yinelenir. Sporun/futbolun siyasetin dışında tutulması gerektiğine dair bu klişeleşmiş önerme, siyaset ve sporun, toplumsal alanın birbirinden açık olarak ayrılmış iki parçası olduğunu varsayar.[13] Siyaseti sadece siyasi partiler, parlamento vb ile sporu da sadece müsabakalar, yarışmalar ve fiziksel etkinlikler ile sınırlayan oldukça indirgemeci ve dar bir bakış açısıyla böylesi bir ayrım ancak mümkün görülebilir. Lâkin, siyaseti bu kadar dar ve "resmî" bir biçime indirgemeye çalışmak farklı düzeylerdeki –güç/iktidar, tahakküm ve sömürü ilişkilerini koruyan– siyasal ilişkilerin göz ardı edilmesine neden olur. Bölünmüş/farklılaşmamış bir toplumu uyumlu bir birlik gibi sunmada ideolojik pratikleri yeniden üreten, siyasal/kültürel alandır ve siyasal alan ile kültürel alan arasındaki eklemlenme ilişkisi göz ardı edilmemelidir. Siyasete dair böylesi bir bakış açısıyla sporu/futbolu diğer bütün toplumsal ilişkilerden bağımsız olarak ele almak mümkün değildir. Spor/futbol, gerçek yaşamdan ayrılabilecek "ayrıcalıklı bir alan" değildir,

12 Türkiye futbol medyası üzerine oldukça kapsamlı ve önemli bir çalışma için bkz. (Kıvanç, 2001).

13 Burada sporun/futbolun doğrudan politik araçsallaştırılması ya da sporun/futbolun politik propaganda malzemesi yapılması gibi reel-siyaset alanına işaret edilmemekte ve bu doğrultudaki örnekler kastedilmemektedir. Şüphesiz sporun/futbolun politik olarak araçsallaştırılması yirminci yüzyıl tarihinde yaygın olarak gerçekleşmiştir. İtalya'da Mussolini döneminde faşist iktidarın sporu propaganda aracı olarak araçsallaştırmasından, Çavuşesku döneminde Romanya'da Dinamo ve Steau Bükreş takımları aracılığıyla gerçekleştirilen politik propagandaya kadar birçok örnek için bkz. (Duke ve Crolley, 1996). Ayrıca, Türkiye'de futbolun özellikle 80'li yıllarda politikleştirilmiş kamusal alanı ikame etme ve toplumu depolitize etme saikiyle kullanılmasına, kısaca 80'lerde yeni sağın yükselişi ile futbol arasındaki ilişkiye ilişkin önemli bir tartışma için bkz. (Yarar, 2000).

aksine, toplumsal süreçlerle çok yakın ve sistematik olarak bağlantılıdır. Spor, toplumsal olarak inşa olunan, tanımlanan ve anlamlandırılan bir etkinlik ve ilgi alanıdır. Kaldı ki, popüler spor/futbol söylemi oldukça metinlerarası bir karaktere sahiptir ve bu nedenle spor evrenine dair gösterenlerin farklı (kültürel/siyasal) söylemlerle eklemlenen göndergelere dönüşmesi söz konusudur.

Buna rağmen, medyada spor/futbol sınırları toplumsaldan açıkça ayrılmış bir "alan" olarak temsil edilir. Böylelikle sporun/futbolun toplumun diğer alanlarından ayrı ve özel bir alan olduğuna dair kanı pekiştirilir. Toplumsal dünyanın dışında ayrı bir spor dünyası şeklindeki bu "sınır çizme" faaliyeti süreklidir (Giulianotti, 1999: 70). Hem spor/futbol programları/gazeteleri hem de yüksek tirajlı gazetelerin geniş hacimli spor/futbol sayfalarının doğrudan haber medyası kapsamında düşünülmesi mümkün olsa da söz konusu metinlerin "içeriği", onların diğer –politikaya dair– haber metinleri kadar "ciddiye" alınmamasına vesile olmuştur. Bunda spor/futbol medyasının doğrudan "siyaset"e dair haber içermemesi durumunun ve siyaset ile spor arasında kesin bir ayrım olduğu/olması gerektiği kanısının önemli payı vardır. Dolayısıyla, spor/futbol basınının sadece spor/futbol alanına ilişkin olduğu ve "siyasal" olayların/haberlerin ise "politika" sayfalarına ait olduğu inancı yerleşiktir. Söz konusu "ayrım", beraberinde, spor/futbol basınındaki haber metinlerinin siyasal alanın tamamen dışında, siyaset-dışı bir uzamda yer alan metinler olarak değerlendirilmesini getirir. Spor/futbol sayfalarında sadece spora/futbola ilişkin haberler vardır. Bundan dolayı, doğrudan haber çarpıtma ya da haber gizleme dışında spor basınında sorun edilmesi gereken fazla bir şey olmadığı düşünülür. Halbuki, spor basını, spor/futbol etkinliklerini çeşitli toplumsal/siyasal bağlamlarda yorumlayarak, anlamlandırarak, egemen söylemlerle eklemleyerek ve onları (yeniden) üreterek siyasal/kamusal olarak oldukça "önemli" bir faaliyeti gerçekleştirir.

Bu durum, spor/futbol medyasının söylemsel/ideolojik alanda oldukça "kritik" olduğunun başlı başına göstergesidir. Spor/futbol medyası sadece kültür endüstrisinin bir ürünü olduğu için, yani doğası gereği ideolojik bir önem taşımaz. İçinde yer aldığı kültür endüstrisinin dinamikleri de önemli olmakla birlikte spor medyasının uyguladığı temsil stratejileri ve sahip olduğu söylem bu noktada ayrıca kritiktir. Zira, spor söyleminin ve spor medyası söyleminin metinlerarası karakterinden dolayı doğrudan spor evrenine ilişkin gösterenler aslında farklı söylemsel alanlara yönelik göndergeler olarak işlerler. Spor medyası, bu anlamda siyasal alanla ilişkisiz gibi görünerek aslında egemen kültürel temsillerin yeniden üretiminde önemli bir rol oynar. Spor/futbol medyası bir taraftan popüler spor söyleminden, özellikle de popüler futbol söyleminden beslenirken diğer taraftan bu söylemi biçimlendirerek yeniden inşa eder, zihinsel anlam haritalarının oluşmasına katkıda bulunur. Bu yeniden inşa sürecinde spor/futbol haberlerinin söylemi ile toplumsal dünyayı anlamlandıran egemen söylemler arasında önemli bir eklemlenme söz konusudur.

Türkiye'de sporun/futbolun profesyonelleşmesi, endüstrileşmesi ve spektaküler bir boyut kazanarak medyatikleşmesiyle, önceki dönemlerde "tekdüze", "ciddi" ve "resmî" olarak görülen spor haber metinlerinin "tarzını" tipik popüler kültürel metinler haline dönüştürme çabası, "tiraj" kaygısıyla birlikte örtüşünce bayağı ve sansasyonel bir format spor medyasına yerleşmiştir. Spor/futbol medyasının oynanan maçları anlamlandırmada kullanageldiği stratejiler, özellikle 90'lı yıllarda, yani başta Galatasaray ve milli takım açısından Türkiye futbol tarihinin en başarılı on yıllık döneminde radikal olarak palazlanmıştır. Söz konusu başarıların Cumhuriyet tarihinin en önemli kriz(ler) konjonktüründe elde edilmesi ve bu başarıların hamasi bir retorik ekseninde sansasyonel bir biçinde temsilinin hem optimum ticari kâr hem de "kriz" atmosferini kamufle etmede içerdiği "potansiyel", yaygın futbol medyası tarafından "iyi" değerlendirilmiştir.

1990'lı yıllarda oynanan futbol karşılaşmalarına dair haber metinleri incelendiğinde sadece hacimsel bir artış değil, daha önemlisi, haber retoriğinin kontrolsüz bir şekilde radikalleştiği görülmektedir. Giderek artan punto boyutlarıyla sürmanşet, manşet ve spotlar olmak üzere haber metinlerinin sözdizimsel ve leksikal yapısında özellikle 1988 yılında gerçekleşen "kopuş" sonucu, 1990'lı/2000'li yıllar fanatizmin, çiğ bir cinsiyetçiliğin, çok yoğun olarak şiddet/savaş metaforlarının ve kaba argo tabirlerin kullanımının doruğa ulaştığı ve spor medyasının söyleminde yapısallaştığı yıllar olmuştur.[14]

Spor/futbol medyasına içkin olan üç büyük takım bağımlılığı, fanatik taraftar yorumcuların futbol medyasında tahakküm kurmasına neden olmuştur. İzlenme oranı ve tiraj kaygısının nihai hedef olduğu Türkiye spor/futbol medyasında böylece oldukça sansasyonel, polemik yaratıcı, kışkırtıcı, kavgacı ve magazinleştirici bir üslup yaygınlaşmıştır.[15] Özellikle başta pazar ve pazartesi olmak

14 Bu durumu spor medyasının toplumsalın aynası olduğu şeklinde değerlendirmek oldukça sorunludur. Bu bağlamda, gazetelerin daha geniş bir okur kitlesine ulaşmaya başladığı dönemde birçok gazetecinin halkın üslubunu ve popüler deyişleri öğrenmek zorunda kaldığını hatırlatan Williams'ın (1986: 28) şu sözleri yeterince uyarıcı ve öğreticidir: "Sonuç olarak, yeniden ürettikleri hayatlarla hiçbir şeyi paylaşmayan profesyoneller, bu hayatların olağanüstü dilsel bir suretini üretmeyi öğrendiler... *Burada ironik olan, çoğu zaman profesyonellerin halktan daha çok halk gibi konuşuyor olması.* Hatta, burada çift yönlü bir süreç de işliyor; popüler bir sunucunun kullandığı iyi tutan kimi deyimler, gündelik dile geçiveriyor. *Bu yüzden temsil edilenin bu olduğunu sanmak gibi bir yanlış yapmamalıyız.*"

15 "Sporda, ama özellikle de futbolda takımların/oyuncuların oyun stillerine yüklenen anlamlar, mitoslar oldukça önemlidir. Kimi takımlar ve bazı maçlar kimi zaman müthiş bir ifade ve temsil gücüne erişir. Diğer taraftan, futbolun "kendine hayran dünyası" sürekli estetize edilmesini bekler. Takım formalarından takımların sahaya yayılışına kadar hep "büyülü" görünmesi istenir. Türkiye medyasında ise estetik ve folklor, ölçüsüz bir magazincilikle karşılanmaktadır. Televizyonda tribün estetiği/folklorü, kafese kapatılmış vahşiler gibi "beş-beş" diye böğüren tıfılların "aktüel" çekimlerinden ve onun panzehiri olarak "güzel taraftar-kız" natürmortlarından ibaret. Esas numarası ve ekmek kapısı futbolu estetize etmek olan televizyonlardaki futbol programları, bunca yıldan sonra, her maçı özel atmosferine göre dramatize etmekten çok uzaklar - aynı sorular, aynı çekim açıları, aynı spiker çığırtkanlığı, bir büyü bozumu etkisi yaratıyor daha ziyade" (Bora, 2000).

üzere neredeyse haftanın her gecesinde Televizyon kanallarında yayınlanan futbol programlarının büyük çoğunluğunda, oynanan karşılaşmalar, tartışmalı pozisyonlar, transferler, teknik direktörler ve hakem değerlendirmeleri muazzam düzeyde hamasi, popülist, hararetli ve gerilimi yüksek tartışmalar içinde yapılmaktadır.[16] Hegemonik erkeklik kültürü ile hegemonik milliyetçilik kültürünün çok iyi örtüştüğü popüler spor/futbol kültüründe olduğu gibi, futbol basınının söyleminde de heteroseksizm ve homofobi net bir şekilde belirgindir. Futbol medyasının söylemine genel olarak bakıldığında yoğun argo kullanımı, kaba/saldırgan bir tarzın hâkimiyeti; şiddet ve cinsel şiddete ilişkin söz dağarcığı belirgindir. Bireylerin, toplumsal dünyayı anlamlandırma sürecinde "kör noktalar" oluşturarak oldukça belirleyici bir referans çerçevesi sunan cinsiyetçi, etnosantrik, zenofobik ve homofobik stereotiplerin spor medyasının söyleminde pekiştirilerek yeniden üretildiği açıktır.[17] Spor/futbol medyasında, futbol maçlarına ilişkin metinlerin spor dışı, bilhassa şiddet ve militarizme dair sözcükler eşliğinde eril bir noktadan kurulması şüphesiz sadece Türkiye örneğine özgü olmasa da, oldukça maço ve şovenist bir söylem ekseninde çatışmaya/savaşa dair metaforların 90'lar sonrasında enflasyonist kullanımının oynanan karşılaşmanın kendisine ve niteliğine ilişkin değerlendirmeleri neredeyse talileştirecek kadar kritik bir düzeye ulaştığı belirtilebilir. Kaldı ki, Dunning'in (1994: 60) vurgulamış olduğu gibi, spor medyasının spor/futbol karşılaşmalarına ilişkin haberleri sansasyonel bir şekilde ve askerî bir retorik ekseninde vermesi, önemli bir toplumsal sorun olarak futbol holiganizminin inşasına da katkı sağlamaktadır.

Genel olarak görüldüğü gibi, spor medyasındaki "metinler"in formel düzeyde semiyotik analizinden çok spor basınının hem maddi üretim koşullarının hem de haber metinlerinde cisimleşen hâkim ideolojik/söylemsel stratejilerin çözümlenmesi oldukça önemlidir. Ayrıca, sadece spor/futbol karşılaşmalarını yansıtmak/aktarmak gibi sunulan haber metinlerinin üretiminin maddi/toplumsal süreçlerle nasıl eklemlendiği ve bu metinlerin egemen siyasal anlamları yeniden üreten bir konuma nasıl yerleştirildiği de aynı derecede önemlidir. Bir kültürel biçim olarak spora/futbola iliştirilen mitler ve metaforlar spor medyasında sürekli yeniden üretilir. Sağduyuya dayalı ve örtük olarak ideolojik ifadeleri inşa eden değerlerin sürekli tekrarlanması spor/futbol medyasında sıradanlaşmıştır. Spor/futbol medyasında daha geniş ideolojik tanımlar sürekli ve sadece edilgen olarak da tekrarlanmaz. Aksine, söz konusu ideolojik imajların oluşumuna katkıda bulunulur, onların doğalmış gibi temsil edilmeleri sağlanır. Bencilliğe va-

16 Kıvanç'ın da (2001: 15-16) vurguladığı gibi, televizyon tartışmaları muhakemeye başvurmaksızın nasıl düşünüleceğinin ve konuşulacağının veciz örnekleridir. Bu tartışmalarda kendi içinde çelişkili, eklektik fikir demetleri, klişeler, hurafeler ve önyargılar dillendirilir. Bu tartışmalarda öne sürülen fikirler izleyiciler tarafından tamamen benimsenmese de, akıl yürütme ve delillendirme tarzları kolayca yayılır.

17 Bu bağlamdaki genellemeleri mümkün kılan özellikle Türkiye spor basınına dair geniş kapsamlı bir tartışma ve çok sayıda örnek için, bkz. (Gökalp, 2004). Kaldı ki, bu yazı da büyük ölçüde söz konusu çalışmaya dayanmaktadır.

ran bir bireycilik, kaba rekabet, fırsat eşitliği miti, elitizm, şovenist bir milliyetçilik, cinsiyetçilik ve militarizm gibi olgular doğallaştırılarak yeniden üretilir. Bu doğrultuda, spor medyasının, bağımlı sınıfların tahakküm altına alınmışlıklarını kendi rızalarıyla olağanlaştıran bir dizi ortakduyusal değer üreterek hegemonik bir işlev gördüğü belirtilebilir. Her ne kadar spor/futbol medyasının metinleri/söylemi hegemonik söylemsel mücadelenin gerçekleştiği alanın bir parçası olsa da bu mücadeledeki tarafların, hem maddi hem de sembolik olarak, oldukça eşitsiz konumda olmalarından ve egemen söylemsel oluşumların ortak duyusal alanla daha kolay eklemlenebilmesinden dolayı spor/futbol medyasının hegemonik işlevi belirgindir. Kısaca, iktidar ve tahakküm ilişkilerinin sürekli olarak üretilmesinde ve hegemonik iktidar yapısının yeniden inşasında spor uzamı ve spor medyasının oldukça etkili olduğu belirtilebilir.[18] Ancak, Rowe'un da (1995: 270) ifade ettiği gibi, gazete sayfasındaki ve ekrandaki spor, patriyarkal-kapitalist ticarileşme ve profesyonelleşme mantığı tarafından doğrudan üst-belirlenmez. Bu güçlerin spor-medya kompleksindeki ağırlıklarına rağmen tüm popüler kültür biçimlerinin bağrında taşıdığı dinamizm ve çoğul vurgunun sporda da mevcut olduğu göz ardı edilmemelidir.[19]

KAYNAKÇA

Akşar, T. (2005) *Endüstriyel Futbol*, İstanbul: Literatür.

Aktay, Y. (1999) "Formanın Rengi Sermayenin Rengine Karışırsa", *Düşünen Siyaset*, Sayı: 2, s. 43-52.

Authier, C. (2001) *Futbol A.Ş.*, çev. A. Berktay, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2002.

Bennett, T. (1986), "Popüler ve Popüler Kültür Politikası", N. Güngör (der.) *Popüler Kültür ve İktidar*, Ankara: Vadi, 1999, s. 53-72.

Bora, T. ve Horak, R. (Der.) (1993) *Futbol ve Kültürü*, İstanbul: İletişim.

Bora, T. (2000) "Futbol medyasından ne bekleriz, o bize ne verir?", *www.medyakronik.com*, 10 Haziran 2000.

Blain, N., Boyle, R. ve O'Donnell, H (1993) *Sport and National Identity in the European Media*, Londra: Leicester University Press.

Cashmore, E. (2000) *Making Sense of Sports*, Londra ve New York: Routledge.

18 Toplumsal/kültürel farklılaşmanın ve eşitsiz güç/iktidar ilişkilerinin hâkim olduğu bir yapıda "hayalî bir birliğin" yani "milli kimliğin" yeniden oluşmasında bilhassa popüler spor kültürünün ve spor medyasının katkısı büyüktür. Oldukça popüler bir kültürel pratik olarak futbol alanı milliyetçi söylemin yeniden üretildiği hegemonik/toplumsal pratiklerin bir mücadele alanını oluşturmaktadır. Bugün neredeyse milli kimliklerin evrensel bir "gösteren"i haline gelmiş olan futbol milli "biz" ve "öteki" ayrımının söylemsel olarak yeniden inşasında önemli bir rol oynadığından, spor/futbol medyası milliyetçiliğin yeniden üretilmesinde ihmal edilemez bir katkıya sahiptir. Türkiye'de spor basınının milliyetçilik söylemlerinin yeniden üretimindeki rolüne dair, bkz. (Gökalp, 2004).

19 Herhangi bir metnin çok farklı şekillerde okunabileceği yani farklı biçimlerde anlaşılabileceği açık olmakla birlikte metinde hâkim olan anlam(lar)ın okuma pratiği üzerinde tümüyle etkisiz olmadığı da unutulmamalıdır. Anlam, tercih edilen okumayı somutlaştıran medya metinleriyle kesin bir ilişki içinde kurulur. Kaldı ki, Curran ve Sparks'ın (1991: 457) belirttiği gibi, farklı okuma görüşü, anlama ve çözümlemeyi kapsar. Çözümleme, inançlar ve düşünceler sisteminin yapısına bağlıdır. Yani, medyanın kendisi bu değerler siteminin yaratıcı kaynaklarından biridir. Dolayısıyla, izleyicinin aktifliği çok dar sınırlar içindedir, "profesyonel yorumcularla izleyiciler arasında güç simetrisi yoktur."

Clarke, A. ve Clarke, J., (1985) "Ideology, Sport and the Media", J. Hargreaves (der.), *Sport, Culture and Ideology* içinde, Londra: Routledge, s. 62-87.

Crolley, L. ve Hand, D. (2002) *Football, Europe and the Press*, Londra: Frank Cass.

Doğan, İ. (1999) "Türk Futbolunda Potansiyel İstanbul Ruhu ve Şiddet", *Düşünen Siyaset*, Sayı: 2, s. 73-85.

Duke, V. ve Crolley, L. (1996) *Football, Nationality and the State*, Londra ve New York: Longman.

Dunning, E. vd. (1989) "'Keyfiler,' 'Açık Tribün Çeteleri' ve 'Kavga Şirketleri.' Futbol Fanatiği Davranışının Sosyolojik Bir Açıklamasına Doğru", D. Riches (der.) *Antropolojik Açıdan Şiddet* içinde, İstanbul: Ayrıntı, s. 202-224.

Erdoğan, N. (1993) "Popüler Futbol Kültürü ve Milliyetçilik", *Birikim*, Sayı: 49 s. 26-33.

Hargreaves, Jennifer (1985a) "Theorizing Sport: An Introduction", John Hargreaves (der.), *Sport, Culture and Ideology* içinde, Londra: Routledge, s. 1-29.

Hargreaves, John (1985b) "Sport, Culture and Ideology", John Hargreaves (der.), *Sport, Culture and Ideology* içinde, Londra: Routledge, s. 30-61.

Haynes, R. (1999) "Sport in the New Media Age: The Battle for Control". Paper presented at the IMCR Mass Media and Sort Working Group, February.

Gökalp, E. (2004) *Türkiye'de Spor Basını ve Milliyetçilik Söylemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Giulianotti, R. (1999) *A Sociology of the Global Game*, Londra: Routledge.

Göker, E. (1998) "Alacakaranlık Kuşağının Puslu Bir Muhasebesine Giriş: Gençlik Bölü Sınıf Çarpı Kültür", *Mürekkep*, Sayı: 10/11, 1998, s. 85-119.

Kıvanç, Ü. (2001) *Kesin Ofsayt: Televizyon Futbolu ve Futbol Medyası*, İstanbul: İletişim.

Klose, A., (1993) "Televizyon Futbolu. Medya Yapımı Bir Ürün Gerçekliği Nasıl Değiştiriyor?", T. Bora, ve R. Horak (der.) *Futbol ve Kültürü* içinde, İstanbul: İletişim, s. 373-383.

Küskün, A. (1999) "Futbol ve ..... Değil, Sadece Futbol", *Düşünen Siyaset*, Sayı 2, s. 39-41.

Merih, K. (2005) "Futbol Endüstrisinde TV- Reklam Etkileri", *http://www.fesam.org/uzmanlkm004.php* (8/3/2005)

Messner, A.M., Dunbar, M. ve Hunt, D., (2000) "The Televised Sports. Manhood Formula", *Journal of Sport & Social Issues*, Vol. 24(4), s. 380-394.

Rowe, D. (1999) *Sport, Culture and the Media*, Maidenhead: Open University Press.

— (1996) *Popüler Kültürler: Rock ve Sporda Haz Politikası* çev. M. Küçük, İstanbul: Ayrıntı.

Stead, D. (2003) "Sport and the Media", Barrie Houlihan (der.) *Sport and Society*, Londra: Sage.

Talimciler, A. (2001) "Futbol Maçlarının Yayını ve Kulüpler-Federasyon-Medya İlişkileri: Futbol-Televizyon Evliliğinde Yeni Dönem", D.B. Kejanlıoğlu, S. Çelenk ve G. Adaklı (der.) *Medya Politikaları* içinde, Ankara: İmge, s. 269-316.

Trifonas, P.P. (2001) *Umberto Eco ve Futbol*, çev. D. Kömürcü, İstanbul: Everest, 2004.

Ünsal, A. (2005) *Tribün Cemaatinin Öfkesi: Ticarileşen Türkiye Futbolunda Şiddet*, İstanbul: İletişim.

Yarar, B. (2000) "Popüler Kültür ve Siyaset: Türkiye'de 1980'lerde Yeni Sağ ve Futbol", *Mürekkep*, Sayı: 13, s. 40-62.

Williams, R. (1986) "Raymond Williams ile Söyleşi", S. Heath ve G. Skirrow, T. Modleski (der.) *Eğlence İncelemeleri. Kitle Kültürüne Eleştirel Yaklaşımlar* içinde, çev. N. Gürbilek, İstanbul, Metis, 1998, s. 23-39.

Harpastum'dan televizyon futboluna:[1] Spor, endüstrileşme ve hukuk ilişkisi üzerine düşünceler

*Kadir Gürten**

> *"İnsanla topun sadece kendi uyum ve ritimlerini kullanarak meydana getirdiği bir oyun olan futbol, şimdilerde alabildiğine teknolojik bir baskının cenderelerine sokularak, insanla topun oyunu olmaktan çıkarılmış, stadlar insan hümanizmasından arındırılıp, yeni makinelerin yarıştırıldığı bir pist haline sokulmuştur."*
>
> İSLAM ÇUPI

Modern öncesi zamanlarda, bugünkü sportif faaliyetlere benzetilebilecek oyunlar, toplumsal işbölümünün gelişme düzeyine koşut olarak fazla ayrışmamıştı.

> ...Tarihte Spor denilince hep antikçağ anımsanır... Toplum olan her yerde Spor olan veya Spor'a koşut etkinlikler bulunmaktadır. Antikçağın önemi Spor'u günümüze yansıyacak düzeyde işlemiş olmasından gelmektedir. Oysa antikçağda sözcük olarak "Spor" yoktur...
>
> ...Spor kavramı 14. yüzyılda İngiltere'de başlayan ulusallaşma hareketiyle ortaya çıkmıştır. İngiliz diline girmiş Latince sözcüklerin İngilizceleştirilmesi amacıyla başındaki ekler atılınca "disport", "dysport", "desport" biçimindeki kullanımlardan geriye "sport" kelimesi kalmıştır. Sözcüğün bugünkü kuşatımına ulaşabilmesi için Renaissance'den başlayan ve 19. yüzyıla dek uzanan insanla ilgili değişik çalışmaların belli bir olgunluğa ulaşması gerekmiştir (Erdemli, 1996: 59).

Erdemli'nin açıklamalarında ifade ettiği sözcüklerin kökenindeki Latince kavramlardan bir tanesi "*deportare*"dir. *Deportare*, taşımak, götürmek, alıp götürmek anlamlarına geldiği gibi, mecazi anlamda "kazanmayı" da karşılamaktaydı. Bu kavramın hem lafzi hem de mecazi anlamı ile spor ve karşılaşmayı çağrıştırdığı söylenebilir.

Sporun toplumsal olarak ayrışmadığı tarihsel koşullarda, spor-hukuk ilişkisini tüm boyutlarıyla inceleyen "Spor Hukuku"nun oluşumundan ve spor alanı-

1 Başlıkta yer alan "Harpastum" ve "Televizyon Futbolu" kavramlarını açıklamak gerekir. *Harpastum*, Antik Roma'da küçük ve sert bir top ile oynanan günümüz rugby'sine benzer bir oyundur. Antik Yunan'da benzeri bir oyun *episkyros* veya *phaininda* olarak adlandırılmaktaydı (http://www.expertfootball.com/history/soccer .history.mediterran.php, 02.02.2005). Andreas Klose "Televizyon Futbolu" makalesi ile, Ümit Kıvanç ise *Kesin Ofsayt: Televizyon Futbolu ve Futbol Medyası* adlı yapıtı ile, bu başlığa ve yazıya esin kaynağı olmuşlardır.

(*) Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi.

nın ayrıntılı bir hukuksal düzenlemesinden söz etmek de mümkün değildir. Bu döneme ilişkin değerlendirmelerde "Oyun-Hukuk İlişkisi"nden söz etmek belki daha uygun olacaktır. Bu bakış açısından, antik dönemlere değin uzanan hukuksal sorunlar saptanabilir. Hukuk, oyun olgusunun düzenlenmesinde çok eskilerden beri rol oynamıştır. Ancak eski zamanlarda hukukun, oyunun düzenlenmesine müdahalesi yoktu veya çok sınırlıydı. Bu sınırlılığın bir örneği, Antik Roma'daki ünlü "Berber Davası"dır. Roma Hukuku'nun Iustinianus zamanında yapılan en kapsamlı derlemesi olan *Corpus Iuris Civilis*'te, dönemin ünlü hukukçularından Ulpianus'un "Berber Davası" olarak bilinen bu hukuksal problemin çözümüne ilişkin görüşleri, oyun oynarken ortaya çıkabilecek zararlardan ötürü kimin/kimlerin sorumlu tutulabileceğine ilişkindir. Olayda: "Birkaç kişi bir tür top oyunu oynamaktadır. İçlerinden birisinin sertçe vurduğu top oyun sahasının kenarında sokakta bir köleyi tıraş eden berberin eline çarpar ve bu darbe sırasında tıraş bıçağı kölenin boğazını keser". Metinde kölenin zarar görmesi nedeniyle kimin ya da kimlerin sorumlu tutulabileceği tartışılmış ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.[2] Burada hukuk, "oyun"u (bugünkü anlamıyla spora hayli yakın bir toplumsal etkinlik olarak "oyun"u) kendi kuralları ve mantığıyla, özerk bir gerçeklik, özerk bir etkinlik alanı olarak tanımış oluyor. Böylelikle, onu, bir yandan "tanımış" oluyor; ama bu tanıma, oyunun 'kendiliğinden', 'doğal', 'kuralsız' yapısının sınırlanıp, o alanın, kendi iç dinamiği dışından bir müdahaleyle "düzenleme" altına alınması anlamına da geliyor.

Böylece oyun, Huizinga'nın tanımı ile, bizatihi bir amaca sahip, özgürce razı olunan, ama tamamen emredici kurallara uygun olarak belirli zaman ve mekân sınırları içinde gerçekleştirilen, bir gerilim ve sevinç duygusuna "alışılmış hayat"tan "başka türlü olmak" bilincinin eşlik ettiği, iradi bir eylem veya etkinliktir. Bu tanım, aynı zamanda, "oyun" ile "hukuk" arasındaki yapısal bir çelişkiye, bir gerilime de işaret eder.

Antik Yunan'da ve Roma'da dava ile yarışma arasında kurulan benzerlik, hukukun ve adaletin kökeninde oyunu bulabilmeyi de mümkün kılar. Huizinga, günümüz dava teorisinin ve yargılama usulünün temelini, uygarlığın ilk dönemlerinden beri var olan rekabete dayandırmaktadır. Bu fikrin kökeni, Antik Dönem'deki potlach[3] kurumu ile ilişkilendirilmiştir. Buna göre, arkaik topluluklardaki kültür hayatının agon[4] tipi tabanını potlatch türü eylemler oluşturmaktadır.

---

2 Burada hukuki soruna sebep olan oyunun ne olduğu kesin olarak bilinememekle beraber, hokey'e benzer çubuklarla topa vurulan bir oyun olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim Latince metinde yer alan "*pila pecussa*" "topa vurmak" anlamındadır (Wacke, 1979: 277).

3 Potlatch: İngiliz Kolombiyası'ndaki kızılderililerden özellikle Kwakiutl kabilesinde ortaya çıkan biçimiyle potlatch, büyük ve gösterişli seremonidir; iki gruptan biri, gösteriş içinde ve törensel bir havada diğer gruba çok sayıda armağan verir, tek amacı böylece onun karşısında üstünlüğünü kanıtlamaktır (Huizinga, 1995: 80-81).

4 Agon içgüdüsünde, öncelikle, ne bir güç arzusu, ne de bir egemen olma iradesi vardır. İlk güdü, başkalarını geçme, birinci olma, ve onurlandırılma yönündedir. Bunun sonucu olarak orta-

> ...Yunanlılarda bir davanın başlangıcı taraflar arasındaki bir agon sayılmaktadır; yani sabit kurallara tabi olan, belirgin biçimler altında cereyan eden ve iki rakibin bir hakemin kararına uydukları bir mücadele biçimindedir. Bir müsabaka olarak kavranan bu dava...Hukuk alanındaki davanın bütün tarihsel evrimi, adli tartışmaya özgü olan kurallı mücadele karakterinden kaynaklanmıştır ve bu nitelik günümüze kadar varlığını sürdürmüştür...
> ...Antik hukuklarda, yargılama sürecinde, her an ve her koşulda kazanma arzusu o kadar ağır basar ki, agonal unsuru bir an için unutmak mümkün olmaz. İlkel uygarlıklarda hukuk ile oyun arasındaki temel bağ üç ayrı veçhe sunmaktadır: Dava bir talih oyunudur, bir yarıştır, ve bir atışmadır (Huizinga, 1995: 104).

Antik Roma'da, *forum* meydanında görülen dava sırasında daha fazla taraftar toplayan, oyunu kuralına uygun oynayan, daha güçlü olan (özellikle *rhetorica*[5] açısından), daha ikna edici olan kişi haklı kabul edilir ve davayı kazanırdı. Huizinga'nın *Homo Ludens*'te söylediği gibi:

> ...Roma'da rakibi mahkemede haksız çıkarmak üzere kullanılan bütün yöntemler, uzun süre boyunca meşru sayılmıştır. Mahkemelerde matem kıyafetleri giyilmekte, iç çekilmekte ve hıçkırılmakta veya devletin selameti için gürültülü bir şekilde yakarılmakta, mahkemeyi etkilemek için çok sayıda destekçi getirilmekte, kısacası şimdi de ara sıra yapılan her şey yapılmaktaydı (Huizinga, 1995: 113).

Roma'da oyun ve hukuk arasındaki aynı agonal güdüyü, kazanma güdüsünü ifade eden bu yöntem, -yöntem, *rhetorica*'nın üç ilkesini anlatır- *Cicero*'nun, *De Oratore* adlı eserinde şöyle dile getirilir:

> ...Her konuşma kuramı ikna etmek için üç ilkeye dayanır; savunduğumuz savları kanıtlamamıza (*probare*), dinleyicilerin taraftarlığını kazanmamıza (*conciliare*), dinleyicilerde davanın gerektirdiği etkiyi uyandırmamıza (*movere*).... (Çeviri için bkz. Dürüşken, 1995: 66).

Oyunun toplumsal yönelişin bir ifadesi olduğu bu dönemlerdeki gevşek oyun-hukuk ilişkisi, ilk olarak 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Elias'ın "*sportization* (sporlaşma/sportifleşme) süreci" olarak adlandırdığı süreçte sıkılaşmaya başlamıştır. Oyunların bir kısmının ayrışarak "spor" olarak adlandırılmala-

---

ya çıkabilen, kişinin veya grubun maddi gücünü artırabilme olasılığı, yalnızca ikincil bir kaygıdır. Esas olan "kazanmış olmak"tır (Huizinga, 1995: 72).

5 Antik Yunan'da olduğu gibi Roma'da da *rhetorica* (hitabet sanatı), özellikle yargılamalarda çok önemliydi. O nedenle iyi bir avukat mutlaka iyi bir hatip olmalıydı. İyi bir avukat olmak için hitabet sanatını öğreten okullarda ders görmüş olmak gerekiyordu. Avukat, hukuk kuralları bilmekten çok, yargılama sırasında kendisine taraftar toplayabilmek için her türlü hile, drama ve etkileme yöntemlerini iyi bilmeliydi. Roma'nın sonraki dönemlerinde yargılama usulleri geliştikçe hem katı kurallar yerine adalet ve hakkaniyeti sağlamaya yönelik yeni kurallar belirlenmiş, hem de sözlü yargılama usulünden ve tanıklık, yemin verdirme gibi sözlü delillerden vazgeçilerek yazılı usul ve yazılı deliller ağırlık kazanmıştır. Bunun sonucu olarak da *rhetorica* önemini sadece siyaset alanında devam ettirmiştir.

rı da bu döneme rastlar. Bu süreçte, sporun kuramsal niteliklerinden biri olan "oyunun emredici kuralları", fiziksel aktiviteye dayanması dışındaki en önemli unsurdur. Fiziksel güç kullanımını gerektiren sportif nitelikteki oyunların herhangi bir kuralının olmadığı dönemlerde, şiddet uygulamak, kan dökmek rahatsız edici değildi. Duygusallaşma, şiddet eşiğinin düşmesi ve dış sosyal kontrollerin katılaşması ile kolay ihlal edilebilir nitelikteki oyundan, emredici nitelikteki kurallara sahip spora geçildi. Hatta bu kuralların daha iyi uygulanabilmesi için hakemlik kurumu getirildi. Sporda kuralların ve bunu uygulayacak hakemin en önemli fonksiyonu *oyunu korumaktır.* Sporun en önemli oyunsal karakteri belli bir gerilim ile hazzın ayakta tutulması olduğuna göre, bu gerilimin sağlanması ve sürmesi ancak tarafların eşit olabilmeleri ile mümkündür. Eşitlik ve hakkaniyeti sağlayan kurallar ve bunun uygulayıcısı hakem, sportif nitelikli oyunlarda kontrolsüz güç kullanımını ve şiddeti önlemiş, bu nitelikteki oyunları "spor" niteliğine büründürmüştür (Elias, 2002: 89-100). Şiddetin ehlileştirilmesine dönük bu düzenlemelerin ötesinde, hukukun alanı, genelde modernliğin/kapitalizmin hayatın hemen her alanına dönük 'kodifikasyon' etkisine bağlı olarak genişlerken; bu 'yeni' hayat içinde sporun alanının da giderek ayrışması ve önem kazanması (hafta sonu tatili, artan boş zaman ve boş zaman etkinliği olarak spor, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişle giderek azalan bedensel çalışma ve kendiliğinden hareketin azalmasına karşılık spor yapmanın özendirilmesi vs.) sporun "uzmanlaşmasını" beraberinde getirmiş, bu da başlıbaşına bir hukuk dalı olarak "Spor Hukuku"nun gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Hukukun, sporda "oyun ruhunun" kaybolmasına varacak ölçüde müdahaleleri, sporun endüstrileşmesi sürecinde belirginleşecektir. Her ne kadar günümüzde de agonal güdüler, sporun oyun niteliğini bir derece korumasına olanak verse de, sadece oynamak için oynama halinin, ya da Huizinga'nın söyleyişiyle "Önemli olan kazanılan misketler değil, oyundur." fikrinin geçerlilik alanı gitgide daralmaktadır.

Endüstrileşmenin spora etkisinin daha açık görünen boyutu, kuşkusuz, ekonomikleşme-ticarileşmedir. Sporculuğun profesyonelleşmesinden, spor yarışmalarının içinde yer aldığı bağlamın endüstriyel etkinlik doğası kazanmasına, bu etkinliğin birçok alt-sektöre de ayrılarak (giyim-malzeme, medya, bahis vb.) ölçeğinin giderek büyümesine kadar uzanan, spor yarışmalarının kapitalistleşme süreci; hukukun spora nüfuzunu artırmaktadır. Ve bunlar, öncelikle, sporun bir ticari etkinlik olarak yeniden üretimini güvence altına almaya dönük, böylelikle kapitalist rasyonaliteyi de yeniden üreten müdahalelerdir.

Endüstrileşmenin ikinci boyutu ise, spor etkinliğini, tıpkı bir endüstriyel etkinlik gibi tasarlamaya dönük bir zihniyettir. Bu boyutun görünümlerini, sayısallaşma ve "ölçme"nin (skorun) daha fazla önem kazanması, mekanizasyon, verimlilik/performans baskısı olarak sayabiliriz. Endüstrileşmenin bu boyutu da sporun "aşırı"-hukuksallaşmasına katkıda bulunmaktadır.

Bu sistemsel yapı, fazlasıyla ayrıntılı hukuksal problemlere ve mevzuatın şişmesine paralel olarak, Spor Hukuku'nun *sui generis* bir özellik kazanması gerektiği fikrine zemin oluşturmuştur. Zira genel mahkemelerde bu sorunların hayli uzun bir yargılama sürecine tâbi olması, "oyun ruhunu" iyice öldürmektedir. Öte yandan, spor karşılaşmalarında ortaya çıkan hukuksal problemlerin hızlı ve kendine özgü şekilde çözümlenmesi de, "aşırı"-hukuksallaşma dediğimiz süreci hızlandırarak, sonuçta aynı etkiye yol açacaktır.

"Adil" ancak duygusuz ve steril bir oyuna doğru mu gidiyoruz?

Spor-hukuk ilişki üzerine bu denemeyi, futboldan bazı örneklerle sürdüreceğiz.

Spor-Hukuk ilişkisinin iki boyutu vardır: Bunlardan birincisi "oyunun hukuku"dur. Bu hukuk, oyunun evrimi içinde ortaya çıkan kurallar ile kimi zaman da (modern sporun oluşumu ile birlikte) o spor dalı ile ilgili kişi ve kuruluşların oluşturdukları kurulların vazettikleri oyun kurallarından oluşur. Futbol örneğinde; modern futbolda "oyunun hukuku", 8 Aralık 1863'te Londra'da on bir futbol kulübünün temsilcisinin yaptığı altı haftalık toplantılardan sonra doğmuştur. Günümüz futbolunun temel kurallarını rugby'den farklılaştırılan 5 kuralı içinde barındıran (topu ele alarak koşamama, rakibi tutmanın yasaklanması vb.) kurallar "Laws" (Yasalar) adı altında kabul edilmiştir (Stemmler, 2000: 91-93). Günümüz futbolunda kural koyucu "Uluslararası Futbol Birliği Kurulu", IFAB veya bazen kısaca günlük kullanımda International Board olarak adlandırılan kuruluştur. Futbolun kurallarını belirleyen bu kuruluşta hâlâ Ada Futbolu'nun temsilcilerinin özel ağırlığı dikkat çekicidir: Kurulda İngiltere, İskoçya, Galler, İrlanda Futbol Federasyonları birer delege ile ayrı ayrı temsil edilirler.

Spor-Hukuk ilişkisinin ikinci boyutu, günümüzde artık bağımsız bir hukuk disiplini olarak kabul edilen Spor Hukuku'nun ayrı bir hukuk branşı haline gelmesidir. Bu gelişmenin temel sebebi, spora ilişkin uyuşmazlıkların ivedilikle çözülmesi gereken uyuşmazlıklar olması ve kendine özgü yapısı nedeniyle ayrı (hız gerektiren) bir yargılama düzenine tâbi olmasıdır. Sporun Hukuku (*Laws of the Game*) ile Spor Hukuku'nun ikisinin de modern spor ortaya çıktığından beri, küresel düzlemde geliştiğini söylemek mümkündür.[6]

Spor dalları içinde en fazla endüstrileşmiş ve küreselleşmiş olan futbol, aynı zamanda en fazla hukuksallaşmış olan spor dalıdır. Örneğin sporun endüstrileşmesinde medya- televizyon boyutunun en çarpıcı sonuçlarını futbolda görebiliriz (bkz. Kıvanç, 2001). Televizyonun Spor Hukuku ile ilişkisi de iki boyutta incelenebilir. Bunlardan biri, spor müsabakalarının naklen veya banttan

6 "Milletlerarası alanda başka bir örneği görülmeyecek derecede bağlayıcı kurallar alma yetki ve imkânına sahip olan milletlerarası spor teşkilatları sporu teknik olarak yönlendirmektedirler. Bu teşkilâtlar tarafından tespit edilen spor kuralları dünyanın herhangi bir yerindeki spor salo-

yayınlanması ile ilgili hukuki düzenlemelerdir. Bu düzenlemeler "Yayın Talimatı" veya benzeri şekilde adlandırılan kurallardır. Bu kurallar yayıncı kuruluşların ticari kaygılarla talep ettikleri doğrultudaki ulusal ve/veya uluslararası düzenlemelerdir. Bu kuralların konulmasının amacı oyunu ve oyuncuyu korumaktan çok, ticareti korumaktır. İkinci ve daha da vahim olan boyut ise, televizyon görüntülerinin, spor kurallarında ve spora ilişkin disiplin hukukunda kanıt olarak kullanılabileceği yönündeki düzenlemelerdir. Böylece televizyon, meta haline gelmiş oyunun satımını kolaylaştırmak için süslemenin ötesinde, bizzat oynanış biçimine, oyunun akışına, doğrudan müdahalede bulunmakta; oyunu insansızlaştırmakta, sterilleştirmekte ve teknolojiye teslim etmektedir.

Televizyon görüntüleri Ocak 2005 sonuna kadar futbolda sadece Disiplin Hukuku'nda delil olarak kullanılmaktaydı. Ancak bu tarihten sonra oyunun akışını sonradan değiştirecek, sonucu etkileyebilecek FIFA düzenlemesiyle yeni bir dönem başlamış oldu. Bu tarihten önce FIFA'nın yayımladığı son "2004 Oyun Kuralları"nda bile halen hakem kararları nihai nitelikte idi. Hakemin oyun içindeki değerlendirmesi sonucunda ceza vermesi ya da vermemesi mümkündü. Hakemin verdiği karar objektif olarak hukuka aykırı bulunsa dahi "nihai" idi.[7] Hakemin verdiği kararı, sadece hakemin kendisi oyunu tekrar başlatmadan önce değiştirebilirdi.[8] Ancak TFF tarafından 25.01.2005 tarihinde bir basın bildirisi ile duyurulan FIFA'nın yeni bir sirküleri ile artık hakemin kararları için sadece "kural olarak nihai"dir denebilir. Çünkü 948 nolu FIFA sirküleri ile FIFA, Disiplin Talimatı'nın 83. maddesine bir istisna getirdi. Hakemin çift sarı kart ya da doğrudan kırmızı kartla oyundan ihraçlarda ciddi ve belirgin bir hatasının saptanması halinde, Disiplin Kurulu kararıyla bu hatanın düzeltilebileceğini ve oyuncunun cezalandırılmayacağını da üye ülkelere gönderdiği sirkülerde duyurdu.[9] Bu anılan yeni hüküm ile, hakemin kararının nihai yani değiştirilemez, ortadan kaldırılamaz, iptal edilemez niteliğine son verilmiştir. "...Hakemin... oyundan ihraçlarda *ciddi ve belirgin* hatasının saptanması halinde..." Disiplin Kurulu gerek gördüğünde, hakemin verdiği kararı ortadan kaldırılabilecektir.

---

nunda, futbol veya atletizm sahasında derhal uygulanma kabiliyetini kazanmaktadır. Bu şekilde ülkeden ülkeye değişmeyen kurallar çerçevesinde spor müsabakaları, büyük ve benzeri görülmedik bir uyum içerisinde gerçekleştirilmektedir" (Günal ve Küçükgüngör, 1998: 11).

7 "Nihai ifadesi hukuk alanında, değiştirilemez, hatta bir başka merci tarafından değerlendirilemez anlamını dahi taşır. İtalyan Hakem Collina'ya atfedilen "hata yapma hakları hakemlerin ellerinden alınamaz" sözü, ifade tarzının da ortaya koyduğu gibi basit bir savunma değil, futbol hukukunun temellerinden biri olan hakem kararlarının nihailiğine dayalı bir saptamadır" (Kapulluoğlu, 2004: 58).

8 FIFA 2004 Oyun Kuralları, Kural 5-Hakem, Hakemin Kararları: "Hakemin oyun ile ilgili kararları nihaidir. Hakem verdiği bir kararı, ancak doğru olmadığını anladığı durumlarda veya gerekli görürse, yardımcı hakemin verdiği bilgiye göre, oyunu tekrar başlatmadan değiştirebilir."

9 http://www.tff.org.tr/basın2501.htm, 25.01.2005.

Futbolda endüstrileşmeyle beraber hukukun müdahelesine hız vermiş olan ikinci unsur "Bosman Kararı" ve sonrasındaki gelişmelerdir. Avrupa Toplulukları Adalet Divanı'nın verdiği bu karar ve sonrasında ortaya çıkan bu doğrultudaki düzenlemeler, sporda yeni gelişmelere sebep olmuştur.

> ... Bosman kararı, futboldaki işgücü pazarının tam olarak serbestleşmesine giden yolu açtı. Artık kulüpler istedikleri kadar Avrupalı futbolcu alabiliyor. Futbolcular da en çok para verene gidip, göz kamaştırıcı sözleşmeler imzalayabiliyor. Ücretlerde patlama yaşanıyor. Kulüplerin bütçeleri de bu çılgın gidişe ayak uyduruyor. Futbol kesin ve geri dönüşü olmayan bir biçimde "Futbol A.Ş"ye dönüşmüş durumda (Authier, 2002: 36).

Bu karar sonrası 2001 yılına kadar UEFA ve FIFA "Profesyonel Futbolcu Transferi"ne ilişkin herhangi bir düzenleme getirmedi. Sözleşmelerin düzenlenmesi ve uyuşmazlıkların karara bağlanması bu içtihat hukuku ile yürütüldü. 2001 yılında Avrupa Komisyonu'nun da baskısıyla transfere ilişkin kurallarda değişikliğe gidildi. Sonraki süreçte sadece Avrupa Birliği üyesi ülke oyuncularına değil, Avrupa Birliği'ne katılma sürecinde olan ve Avrupa Birliği ile aralarında akdedilmiş katılım anlaşmaları ve buna bağlı olarak akdedilen yeni protokol ve anlaşmalara dayanılarak, bu ülke vatandaşı sporcularına "Hizmet Sözleşmesi Hükümleri" ve "İşyeri Uygulamaları"nda ayrımcılık yapılamayacağına dayanılarak, Avrupa Birliği üyesi ülke sporcularının hukuki statüsünde müsabakalarda oynama hakkı tanındı. Bu yöndeki ilk gelişme, Alman Hentbol 2. Liginde oynayan Slovak sporcu Kolpak'a Avrupa Toplulukları Adalet Divanı görüşü ile Alman Federal Mahkemesi'nin kararı gereğince Avrupa Birliği üyesi ülke vatandaşı sporcularla aynı statüde oynama hakkı sağlanmasıdır. Bu karar bizde de "Katma Protokol" adıyla anılan, Avrupa Birliği ile bazı ülkeler arasında akdedilen ikili anlaşmaya dayanmaktaydı. Buna dayanarak Nihat Kahveci de AB oyuncusu statüsünde oynama hakkı kazandı. Yalnız burada "Bosman Kararı" ile "Kolpak ve Nihat Kararları" arasındaki önemli bir farklılığa değinmekte yarar vardır. Bosman Kararı, Avrupa Birliği üyesi ülke vatandaşlarına çalışma için Avrupa Birliği üyesi ülke sınırları içinde hiçbir sınırlama getirilemeyeceği yönündeydi. Ancak Kolpak ve yine bu kararla aynı hükümlere dayanan Nihat kararlarının çok önemli ayırıcı bir özelliği vardı. Bu kararlara konu olan işçiler (sporcular) Avrupa Birliği üyesi ülke vatandaşı olmadıklarından, bu ülkelerin işgücü piyasasına girmelerini üye ülkenin engelleme özgürlüğü vardır. Ancak akdedilen uluslararası anlaşmalar gereğince, eğer üye ülke bir defa bu işçilerin işgücü piyasasına girmesine izin vermişse artık o işçilere de üye ülke işçilerine uygulanandan farklı uygulamalar ve düzenlemeler getiremeyeceğine ilişkindir.

Nihat Kahveci'nin İspanya'da AB statüsünde oynaması kararı da Slovakya ile, o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında imzalanan anlaş-

mayla, aynı nitelikteki ikili anlaşmaya dayanmaktaydı.[10] Böylece sporcu piyasası AB üyesi ülkeler için, vatandaşı olmayan bir kısım ülke vatandaşı sporcularla daha da genişletilmiş oldu. Avrupa Birliği'nin ekonomik ve siyasi amaçlarını sağlamaya yönelik vazettiği kurallar çerçevesinde belki pozitif hukuka uygun kararlar verildi ve diğer çalışanlara sağlanan haklar sporculara da sağlandı. Ancak, yerellikten beslenen -"folklorik" bir yanı da olan- çeşitliliğin ve zenginliğin aşınmasına, hatta futbol ekollerinin benzeşip özelliklerini yitirmesine ilişkin şikâyetler de hesaba katılmalı. Sınırlı sayıda zengin kulüpte istiflenen yıldız adayı oyuncular da, hata yapma hakkı tanınmayan bu sistem içerisinde yok olup gitmektedirler.

Bireylerin yerine şirketlerin kollandığı günümüz dünyasında spor kulüplerinin, sermaye kaynaklı değil de insan kaynaklı birlik olan dernek şeklinde örgütlenmeleri de artık beklenemez. Bu durumda tâbi oldukları mevzuat da artık "Dernekler Kanunu" ve ilgili tüzük, yönetmelik vs. olmayacaktır. Artık Sermaye Piyasası Kanunu, Rekabet Kanunu vb. mevzuata tâbi spor kulüpleri var. Dernek niteliğindeki spor kulübüne gönül vermiş üyeler yerine artık şirket şeklinde örgütlenen spor kulübünün çoğunluk hisselerini eline geçirmeye çalışan ortaklar var. Spor kulüplerinin şirketleşmesi ile sporun düzenlenmesinin gerektirdiği basit ve az sayıda hukuk kuralının yerine, Ticaret Hukuku, Sermaye Piyasası Hukuku ve ilgili diğer yüklü mevzuat oyuna yön vermektedir.

Sporun endüstrileşmiş bu hali birçok yeni uzmanlık alanı doğurmuş, profesyonellik ve ciddi bilgi birikimi gerektiren karmaşık bir yapıya neden olmuştur. Tamamen ekonomik bir yaklaşımla değerlendirilen spor, her gün yeni problemlerle karşı karşıya kalmaktadır. Bunun sonucu olarak spor ile ilgili hukuki düzenlemelerin sayısı artmakta, spor aşırı hukuksallaşmaktadır.

KAYNAKÇA

Authier, Christian (2002) *Futbol A.Ş.*, çev. Ali Berktay, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Çupi, İslam (2002) Futbolun Ölümü, Seçme Yazılar, der. Barış Karacasu ve Kıvanç Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul.

Dürüşken, Çiğdem (1995) *Antik Çağda Doğan Bir Eğitim Sistemi, Rhetorica, Roma'da Rhetorica Eğitimi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Elias, Norbert (2002) "Spor ve Şiddet Üzerine", *Toplumbilim,* Futbol Özel Sayısı, Ekim 2002, Sayı 16: 89-100, İstanbul.

Erdemli, Atilla (1996) *İnsan, Spor ve Olimpizm, Spor Felsefesi Yazıları*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

Günal, Nadi ve Küçükgüngör, Erkan (1998) *Türk Spor Hukukunun Genel Esasları ve İlgili Mevzuat*, Yetkin Yayınları, Ankara.

10 Nihat Kahveci'nin İspanya'da Avrupa Birliği üye ülkesi sporcusu statüsünde oynaması, Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında Ankara'da imzalanmış bulunan Ortaklık Anlaşması'na ve buna bağlı olarak akdedilen "Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Türkiye Arasında Ortaklık İlişkisi Kurulmasına Dair Anlaşmaya Ek Katma Protokol"e dayanmaktadır. Anılan "Katma Protokol"ün 37. maddesine göre: "Her üye devlet, Toplulukta çalışan Türk uyruklu işçilere, çalışma şartları ve ücret bakımından Topluluk üyesi diğer devletler uyruklu işçilere göre uyrukluktan ötürü herhangi bir farklı rejime yer vermeyen bir rejim tanır."

Huizinga, Johan (1995) *Homo Ludens. Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Iustinianus (1985) *The Digest of Justinian*, çev. Alan Watson, University of Pennsylvania Press, Philedelphia.

Kabaağaç, Sina ve Alova, Erdal (1995) *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınları, İstanbul.

Kapulluoğlu, Kemal (2004) "Disiplin İhlallerinde Görüntü Kayıtları Kullanılmalı mı?" *Tam Saha*, TFF'nin Aylık Futbol Dergisi, Aralık 2004, Sayı: 2: 58, İstanbul.

Kıvanç, Ümit (2001) *Kesin Ofsayt: Televizyon Futbolu ve Futbol Medyası*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Stemmler, Theo (2000) *Futbolun Kısa Tarihi*, çev. Necati Açа, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Wacke, Andreas (1979) "Accidents in sport and games in Roman and modern German law", *Journal of Contemporary Roman-Dutch Law*, Band 42, Nommer 1, Butterworth & Kie (Sa) (Edms) Bpk: 273-287, Durban.

http://www.expertfootball.com/history/soccer.history.mediterran.php, 02.02.2005.

http://www.tff.org.tr/basın 2501.htm, 25.01.2005.

Bir meşrulaştırma aracı olarak futbolun Türkiye'de son yirmi beş yılı

Ahmet Talimciler(*)

Bu çalışmadaki amacımız; bir oyun olmanın ötesine geçerek birtakım güç ve iktidar ilişkilerinin oluşmasına ve bu ilişkilerin meşrulaştırılmasına katkıda bulunmak sureti ile toplumsal bir fenomen haline gelen futbolu ve toplumsal yaşantımızdaki etkilerini irdelemektir. Bu çalışmada Türkiye'de futbolun son yirmi beş yıl içerisinde geçirdiği aşamaları, ülkemizin bu süre içinde yaşadığı toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmeleri birlikte ele almak suretiyle futbol üzerinden oluşturulan gerçeklik kurgusunun nerelerden beslendiğini ortaya koymayı, futbolun hangi meşrulaştırma süreçlerinin oluşmasına ve gerçekleşmesine katkıda bulunduğunu örnekleri ile tartışmayı amaçlamaktayız.

Politik bir meşrulaştırma aracı olarak futbol

Futbolun her türden yorumu kaldırabilen bir yapıya sahip olması, onun hem bölen hem de birleştiren bir spor dalı haline gelmesine yol açmıştır. Bu açıdan futbol güç odaklarına geniş bir hareket serbestisi yaratmakta, kitlelerin hedefsizleştirilmesinde iktidarlarca kullanılabilmektedir. Toplumsal bir ortak payda olarak futbol, yaratmış olduğu kimlik ve aidiyet temelli yapı ile kitlelerin ilgisini ve öfkesini siyasal temelden uzaklaştırmaktadır. Dünyanın en popüler oyunu olan futbolun, toplumda var olan güç ilişkileri ve ideolojiden uzak kalabilmesi eşyanın doğasına aykırı bir durumdur. Çünkü bir spor dalı olarak futbol gerek teknik gerekse de düşünsel bağlamıyla politika ile iç içedir. Sporu ve futbolu ideolojisi olmayan bir toplumsal etkinlik olarak göstermeye çalışmak, var olan güç ilişkilerini yeniden üretmek anlamına gelecektir. Futbol-

(*) Ege Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

ideoloji ilişkisini ortaya koyabilmenin yolu toplumsal ve kültürel yaşantımızda yaşanan değişim ve dönüşümleri de dikkate almaktan geçer.

> Bir aktivite ya da bir ilgi alanı olarak spor, toplumsal olarak inşa edilmiştir. Anlamı tanımlanır ve ona anlam yüklenir. Sporla ilgili olan değerleri bize taşıyan bu anlamlardır ve bu anlamlar bize kimlikler ve özdeşleşmeler sunarlar... Spor, kapsamlı ideolojik tanımlamaları salt pasif bir biçimde yansıtan bir şey değildir. O, aynı zamanda bu söz konusu imajların üretimine büyük ölçüde katkıda bulunan bir şeydir. Toplumdan bağımsız bir faaliyet alanı olarak, ve özellikle de doğal, fiziksel beceriler ve kapasitelerle ilgili bir alan gibi göründüğü için spor, bu ideolojik imajları sanki onlar doğalmış gibi sunar (Clarke ve Clarke, 1985: 62).

Futbola popülerlik kazandıran, bizim bu oyuna vermiş olduğumuz anlamın bizatihi kendisidir. Bu açıdan oyuna yeniden baktığımızda, futbol üzerinden bir gerçeklik kurgusunun oluşturulmaya çalışıldığını görebiliriz. Bunun yanı sıra mevcut olanın manipüle edilmesi ve korunması gerçeği ile de karşılaşırız.

Türkiye'de futbolun son yirmi beş yıl içinde geçirdiği dönüşümü bu açıdan yeniden incelediğimizde; futbolun 1980 askerî harekatı sonrasında kitleleri 'depolitize etmek' amacı ile kullanıldığını ve yerine getirdiği bu ideolojik işlev sayesinde geniş kitleleri eğlendirerek/meşgul ederek var olan toplumsal sorunlar üzerinde düşünmelerini engellemek sureti ile ülke içinde yaratılmaya çalışılan 'huzur ve güven' ortamının önemli bir bileşeni olduğunu görürüz.

Futbol, diğer spor dallarından hem daha yaygın hem daha simgesel bir toplumsal ifade kanalı açarak gelişebildiği için, diğer spor dallarına nazaran yüklenmiş olduğu anlamların da toplumsal yaşama yansıması daha fazla olmuştur. 1980 sonrası yaşanan depolitizasyon sürecinde futbol, özellikle geniş kitleler için yeni kimlik edinme alanlarından birisi haline ge(tiri)lecektir. 1980'li yıllar devletin kitle sporlarını geliştirmeye yönelik politikalarının rafa kaldırıldığı, bunun yerine futbolun ön plana çıkartıldığı yıllar olacaktır. 12 Eylül 1980 darbesinin ardından tüm toplumu düzen ve intizam içerisine yerleştirme, gençleri terör belasından uzaklaştırmak için futboldan yararlanılmıştır. Bunun için ülkenin hemen her yerinde futbol sahalarının yapımının hızlandırılması ve yöre takımlarının desteklenmesi sağlanmıştır. 1983 hükümet programında hükümetin spor faaliyetlerine yönelik planları içinde yer alan 'spor tesislerinin sayısını artırılması' hedefine ulaşılmış, saha miktarları hızla artarak 1986 yılında 1556'ya ulaşmıştır (*Hürriyet*, 6 Kasım 1986). Askerî yönetimin Türk futboluna bir diğer armağanı da Ankaragücü'nün Evren'in talimatı ile 1. lige alınması olmuştur.

> 1980'lerde devletin spor politikalarını biçimlendiren yaklaşım popülist ve faydacıdır. Bu bağlamda spor daha çok geniş kitleleri etkileme gücüne sahip popüler bir olgu olarak kavramsallaştırılır. Böylece kitle sporlarını geliştirme projesi yerini popüler

> görsel ya da izleyici sporlarını geliştirme projesine bırakır. Bu yeni yaklaşım, Özal hükümetinin spor politikalarının ve futbol ile ilişkisinin temelini oluşturur (Yarar, 1999: 47).

Türk futbolunun bu yıllarda iktidar tarafından kullanılması ve o güne kadar hiçbir iktidarın uygulamaya cesaret dahi edemediği politikalar 1983 seçimleri sonrasında kurulan Özal hükümetleri ile hayata geçirilecekti. Özal'ın dört eğilimi birleştiren partisi ve onun icraatları, Türk futbol tarihinde 1980'ler ve sonrasına damgasını vuracaktır. Futbolun kitleler için ne denli önemli bir alan olduğunun bilincinde olan Turgut Özal, uzun yıllar boyunca formalite olarak görülen bir uygulamayı, kendisinin her an halkın içinde olduğunu göstermek amacı ile kullanmayı bilmiş ve daha da ileriye giderek yurt dışında dahi takımlarımızı desteklemeye gitmek sureti ile futbol-siyasal iktidar ilişkisinin boyutlarının genişlemesini sağlamıştır. Onun ardından gelen Çiller-Yılmaz-Bahçeli-Gül-Erdoğan gibi başbakan ve başbakan yardımcıları ile Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve hatta genelkurmay başkanı Özkök Paşa da tuttukları takımların maçlarında ve önemli diğer karşılaşmalarda tribünlerde yerlerini alacaklardır.

12 Eylül yönetiminin futbolun yaygınlaştırılmasını amaçlayan uygulamalarını kaldığı yerden sürdürmeyi görev edinen ANAP, her alandaki 'iş bitirici' anlayışını burada da sürdürmüş, o yıllarda 'politik lig' olarak adlandırılan 3. ligin kurulmasına karar vermiş ve kararını gerekli altyapıyı oluşturmadan uygulamaya koymuştur. İstisnasız her kentin, büyük ilçelerin takımlarının bu ligde mücadele etmesinin sağlanması ile "herkes futbol sevdasına dalacak, kafalar başka hiçbir şey için yorulmayacaktır" (Kozanoğlu, 1990: 169). Bu dönemde özellikle Güneydoğu illerindeki gençlerin 'yıkıcı-bölücü' faaliyetlerden uzaklaştırılması için bu yörelerdeki emniyet müdürleri, yöre takımlarının kurulması için iktidardan destek isteyecekler ve bu destek sadece bu dönemde değil daha sonraki yıllarda da katlanarak verilmeye devam edecektir. Bunun sağlanabilmesi için de olağanüstü hal valileri, emniyet müdürleri devreye sokulmuş, terörün açtığı yaraların futbol ile sarılabilmesi için devletin her türlü olanağı seferber edilmiştir.

Tansu Çiller'in başbakanlığı döneminde Cizrespor yöneticileri başbakana gençlerin dağa çıkmasını engellemek için, kulüplerinin küme düşmemesi gerektiğini bir mektupla anlatmışlar ve gereken yerine getirilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin takımlarının 1. ligde yer almamasından kaynaklanan hassasiyet devletin en üst mercilerinde yankı bulmuş ve bu şekilde ilk önce Vanspor'un birinci lige çıkması gerçekleştirilmiştir. Vanspor'un birinci lige çıkarılmasında büyük emeği bulunan dönemin Van Valisi Mahmut Yılbaş futbolun oynadığı rolün altını şöyle çizecektir: "Bu zaferle ülke ve dünyada kuru bir kimlik peşinde koşmanın ne kadar hayal olduğunu ispat ettiniz. Terörü

unutturup halkı birlik ve beraberliğe sevk ettiniz. Size ne kadar teşekkür etsek azdır. Ne kadar öğünseniz hakkınızdır. Sizler birlik ve beraberliğin sancağını Van'a diktiniz."

Vanspor örneği sonrasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden de bir takımın birinci ligde yer alması için adeta ulusal bir seferberlik gerçekleştirilmiştir. Diyarbakırspor'un birinci lige çıkması sürecinde özellikle Altay ile oynanan karşılaşmada yaşananlar ve ardından Diyarbakırspor'un son hafta İstanbul Büyükşehir Belediye ile oynadığı ve son dakikalarında rakibin yenik oynamasına karşın orta sahayı geçmediği karşılaşma Türk futbol tarihinde kara bir leke olarak yer alacaktır.

1990'lı yıllarda ülkemiz içinde yükselen terör olaylarına yönelik milliyetçi tepki futbol sahalarına da yansımış ve İstiklal marşının her müsabaka öncesi okunmasından[1] stadyumlarda üç hilalli bayrakların, bozkurt işaretlerinin görülmesine, 'Ya Allah Bismillah Allahu Ekber' sloganlarından PKK ve onun liderine yönelik cinsellik yüklü sloganlara kadar uzanan geniş bir çeşitlilik yaratmıştır. Futbol sahalarında yaşanan bu süreç, şehit cenazelerinin artması ile bağlantılı olarak ivme kazanmıştır. Futbolcuların ağzından galibiyetin 'şehit analarına armağan edildiği', 'şehitliklerde dua ederken' fotoğraflarının yayınlandığı bu dönemin etkisi Öcalan'ın yakalanıp yurda getirilmesi ile azalacaktır.

Futbol medyamız, sık(ışık)ça kullandığı milliyetçi dili özellikle militarist söylemler (futbol takımını orduya benzetme, nişan alma, hedefi vurma, sınır ötesi harekatta bulunma, galibiyeti şehitlerimize hediye etme, terfi etme, yüzbaşı rütbesini alma vb. gibi örneklerde olduğu gibi) ve fotoğraflarla sıkça desteklemektedir. (Yıllar önce Hakan Şükür'ün asker kıyafeti ile elinde silah nişan alma pozisyonundaki görüntüsü, geçen yıl şampiyon olan Fenerbahçe'nin antrenörü Daum'a 'Yüzbaşı' üniforması ve şapkası giydirilmesi örneklerinde olduğu gibi.) Federasyonun alınan her beş şampiyonluğa bir yıldız verilecek kararı sonrasında, 2001-2002 sezonu sonunda üçüncü yıldızı takmaya hak kazanan Galatasaray'ın şampiyonluğu gazetelere "Emret Yüzbaşım" (*Milliyet*, 22-4-2002), "Yüzbaşı Galatasaray" (*Akşam*, 29-4-2002) gibi başlıklarla yansımıştır. 2003-2004 sezonu sonunda Fenerbahçe de üçüncü yıldızı taktığında 10-5-2004 tarihli gazeteler "Selam Durun Yüzbaşı Geçiyor" (*Vatan*), "Yüzbaşıya Selam Çak" (*Posta*), "Selam Sana Yüzbaşım" (*Akşam*), "Dikkat Yüzbaşı" (*Fanatik*) gibi başlıklarla çıkmıştır. Türkiye'nin her daim içinde bulunduğu konjonktürel yapının milliyetçi ve militarist bir havayı bağrında taşıması futbol medyasının işini kolaylaştırırken, oynanacak olan karşılaşmalarda kullanılan milliyetçi ve militarist söylem var olan iktidar yapısının sürdürülmesine katkıda bulunmaya devam etmiştir.

---

1 Bu uygulama halen devam etmekte, bu uygulamanın kaldırılmasına yönelik talepler geldiğinde milliyetçiliği kendi tirajı için kullanmaya çalışan bir futbol gazetesi 'İstiklal Marşımızı Engelleyemezsiniz' biçiminde yayınlar yapmayı sürdürmektedir.

Türkiye'de futbol Batı'ya/Avrupa'ya karşı kendi içine döndüğü 1980'lerin ortasına kadar kendi içimizde oynadığımız, sınırların dışına çıktığımızda ise şerefli yenilgilerle döndüğümüz bir yapıyı, Batı'ya hayranlığı temsil eden bir alandı. Bu dönemde Özal'ın Avrupa ile kurduğu bağlantıdan futbol da nasibini almış, futbolda Avrupa kulüplerine karşı elde edilecek olan başarılar Özal'ın kendi icraatlarının da başarısı olarak öne çıkarılmıştır. Örneğin Galatasaray'ın Neutchatel Xamax'ı İstanbul'da 5-0 yenip elemesi ve daha sonra UEFA tarafından hükmen yenik ilan edilmesi ile yaşanan süreçte tam bir milli seferberlik ilan edilmiş, dönemin hükümeti bu olayla bizzat ilgilenmiş ve UEFA komisyonunda yer alan üyeler ve ülkeleri ile bire bir temasa geçilmiştir. Galatasaray'ın dönemin şampiyon kulüpler kupasında elde ettiği başarıların ardından, hemen her yıl Avrupa kupalarında elde edilen başarılar, Batı'ya karşı duyulan hayranlık ve öykünmenin yerini rövanş almaya bırakması sonucunu doğuracaktır. 'Avrupa Avrupa Duy Sesimizi' sloganları futbol sahalarında daha fazla söylenecek ve bu yeni dönemde Türkiye'de futbol, medyanın da etkisi ile daha dışa dönük bir etkinin simgesi haline gelecektir. Elde edilen başarılı sonuçlarla Türk insanının büyük düşünmesi gerektiği fikrine yapılan vurgunun artmasının yanı sıra 'biz her şeyin üstesinden gelebilecek bir milletiz' düşüncesi medyada sık sık yer alacaktır. Spor yorumcuları yaptıkları yorumlarda, Türkiye'nin oynadığı rakipler ile aralarındaki farklılığı anlatabilmek için zaman zaman 'köy takımı', 'sıradan takım', 'hiçbir iddiası olmayan takım' gibi aşağılayıcı ifadeler kullanabilmektedirler. Bu öylesine farklı yerlere çekilebilecek elastiki bir dildir ki, milli takım eğer başarılı olursa: "Biz büyük milletiz" (*Takvim*, 18-5-2000), "Avrupa'nın En Büyüğü Biziz" (*Türkiye*, 18-5-2000), "Naber Dünya! İşte Türk İşte Türkiye, Dünya Deviyiz" (*Gözcü*, 23-6-2002), "İşte Türkün Gücü, Ne Güzel Bir Şey Türk Olmak" (*Posta*, 30-6-2002) başlıkları atılırken, başarısızlıkta atılacak manşetler de hazırdır: "Adım Hıdır Gücüm Budur" (*Fanatik*, 13-10-1997), "Kültür Farkı" (*Fotomaç*, 28-11-1997).

* * *

ANAP hükümetinin 3. ligi kurmasının ardından Türk futbol tarihindeki bir diğer önemli icraatı küme düşen bazı takımların tekrar aynı ligde mücadele etmelerini sağlamasıdır. Bu uygulamanın hayata geçirilmesinde kendi yörelerinin takımları için canla başla mücadele eden milletvekilleri, bakanlar hatta meclis başkanlarının büyük etkisi olmuştur. Kayırmacılık sisteminin egemen olduğu anlayışın Türk futboluna yerleşmesi sonucunda, futbol kulüpleri kendi çıkarlarını koruyabilmek amacıyla kendi yörelerinin etkili, tanınmış simalarını, politik kişiliklerini yönetim kurullarına dahil etmişler ya da milletvekilleri, bakanlar aracılığı ile kulüplerinin çıkarlarını koruma yoluna gitmişlerdir. Himayeciliğin, adam kayırmacılığın geliştiği bu dönemde 'güçlü olanın haklı olduğu anlayışı' zihinlerde yer tutmaya başlamış ve iş bitirici yönetici modeli

bu dönemin vazgeçilmez portresi haline gelmiştir. Bu yıllarda klientalist ilişkiler çerçevesinde şekillenen Türk futbolu, bu dönemin yaralarını hâlâ üzerinden atamamıştır.

ANAP'la başlayan siyasilerin futbola aşırı ilgileri, daha sonraki dönemlerde etkisini göstermeye devam etmiş, futbol sahaları siyasal hesaplaşmaların, oy kavgalarının yeni adresi haline dönüşmüştür. Özellikle 1. lige yükselme mücadelelerinin yaşandığı play-off karşılaşmalarında ve daha sonraki dönemde kurulan 2. lig A kategorisinde takımların politik yaptırım güçleri ön plana çıkmış ve başbakan yardımcılarının, meclis başkanının kendi kentlerinin takımları lehine kulis faaliyetlerinde bulundukları alenen söylenir olmuştur.

Siyasilerin futbol kulüplerine sağlamış oldukları kaynaklar ve bu kaynakların hukuki prosedür içerisindeki yerinin ne olduğu da çok tartışmalı bir sorun olarak çözülmeyi beklemektedir. Türkiye liglerinde üç büyük kentin dışında kalan futbol kulüplerinin önemli bir kısmı kamu iktisadi kurum ve kuruluşları, belediyeler ve özel girişimciler tarafından yönetilmektedir. İkinci ve üçüncü liglerde ekonomik sıkıntı çeken takımların hayatta kalma savaşlarında belediyelerin büyük katkısı olmaktadır.[2] 1 Ocak 2005 tarihinden itibaren belediye başkanlarının profesyonel spor kulüplerinin başkanlığını yapamayacakları yönündeki yasa tasarısı da, belediyelerin spor kulüpleri üzerindeki ağırlığını ortadan kaldırmamıştır. Kulüp başkanlığı yapan birtakım belediye başkanlarının 'gölge başkan' olarak faaliyetlerini sürdürdüğünün en açık göstergesi, kendilerine mikrofon uzatıldığında takımları ile ilgili proje ve isteklerini anlatmaya devam etmeleridir.[3]

Futboldaki rantın çoğalmasının yanı sıra futbolun medya aracılığı ile yaratmış olduğu çekim gücünün yüksekliği, futbolun en üst yönetim kurumu olan futbol federasyonu ve onun başkanlığı için yaşanan iktidar savaşlarının akıl almaz boyutlara ulaşması ve bu savaşın içerisine mafyatik gruplardan bizzat hükümet temsilcilerine kadar pek çok kesimin dahil olması ile sonuçlanmıştır. Bunun en son örneği geçen yıl yapılan federasyon seçimlerinde başkan Haluk Ulusoy'un son anda adaylıktan çek(tir)ilmesidir.

---

2 Liglerimizde yer alan büyükşehir belediye ve belediye takımları şunlardır. Süper Lig'de mücadele eden Ankara Büyükşehir Belediyespor, İkinci lig A kategorisinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi, B kategorisinde mücadele eden Güngören Belediyesi, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Şanlıurfa Belediyesi, Üçüncü ligde mücadele eden; Mersin Büyükşehir Belediyesi, Batman Belediyesi, Kilis Belediyesi, Kızılcıhamam Belediyesi, Aliağa Belediyesi, Akhisar Belediyespor, Denizli Belediyesi.

3 Ankara Büyükşehir Belediyesinin Ankaragücü'nü beş golle geçmesinin ardından verilen demeçlerde Ankaragücü başkanı Cemal Aydın, "Transfer paralarının nereden geldiğini merak ettiğimiz zaman Gökçek hemen tepki veriyor. Konumu itibariyle kamu görevi yapıyor" (*Fanatik*, 20-4-20005) açıklamaları ile Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı olan Melih Gökçek'i hedef almıştır. Gökçek'in bu suçlamalara yanıtı gecikmemiştir: "Ankaragücü'nün düşmesini kimse temenni etmez. Herkes haddini bilsin, sözünü tartarak konuşsun. Şike yapıp yenilse miydik?"(*Fanatik*, 21-4-2005).

Ekonomik ve medyatik meşrulaştırma süreçleri açısından futbol

Futbolun 1980'li yıllarda ön plana geçmesinde dünyada yaşanan ekonomik gelişmelerin ve bu gelişmeleri sağlayan ideolojik yapı ile futbol arasındaki birlikteliğin son derece önemli bir yeri vardır. 1980'lerde tüm dünyada yaşanan liberal dalga futbolu da etkilemiş ve futbolun metalaşma sürecinin hızlanmasına neden olmuştur. Kültürel olanın ekonomik olandan ayrı tutulamadığı bu yeni dönemde kültür sanayileri (kitle iletişim araçları, turizm, boş zaman faaliyetleri, spor) ekonomi açısından vazgeçilmez faaliyetler haline dönüşmüşlerdir. Tüketim ideolojisi ve yaşam tarzının kitlelere benimsetilmesinde, kitleleri etkileme gücü hayli yüksek olan futboldan yararlanılmıştır.

Sporun, kitle iletişim araçları ile birlikte yaşadığı dönüşümün daha iyi anlaşılabilmesi için son 25 yıla damgasını vuran değişimin ortaya çıkış nedenlerine ve dünyadaki etkilerine kısaca değinmek gerekir. Bu yeni dönemde devletin piyasaya müdahalesini öngören ulusal kalkınma politikaları ile ulusal düzeydeki rekabetin yerini serbest piyasa ekonomisi ve uluslararası rekabet almıştır. Neoliberalizm ve serbest pazar kriterlerinin geçerli olduğu bir ekonomi politikası anlayışı tüm dünyada uygulanmaya başlanmıştır. Kapitalizmin dönüşmesine ve dünyanın giderek tek bir pazar haline getirilmesine yol açan bu yeni süreç küreselleşme olarak nitelendirilmektedir. Üretim anlayışındaki bu değişim toplumsal ve kültürel alanda da kendisini gösterecektir. Küresel kültürü ortaya çıkaran çok çeşitli toplumsal ve kültürel gelişmelerin içerisinde Olimpiyat oyunları, futbolda dünya kupası ve uluslararası tenis turnuvaları gibi dünya çapındaki spor dallarının gelişmesi de yer almaktadır.

Küreselleşme, toplumsal bir gerçeklik olarak yaşadığımız dünyanın son yıllarda geçirdiği değişim ve dönüşümü simgeleyen bir kavram haline gelmiştir. Küreselleşme süreçlerine atıfta bulunmadan siyasi, ekonomik ve toplumsal süreçlerdeki değişim ve dönüşümü anlamlandırabilmek olanaksız hale gelmiştir. Bu süreçte; teknolojik gelişmeler işsizliğin artmasına ve ücretlerin düşmesine neden olurken, gelir dağılımındaki dengesizlik de giderek artmıştır. Küreselleşme süreci dünyayı tek bir yer olarak kavrayan yeni bir anlayışın şekillenmesini sağlamanın yanı sıra ulus devlet ve onun yurttaşına yönelik bağların gevşemesine de neden olmaktadır. Küreselleşme sürecinde bireysel kimlikler ve farklılıklar ön plana geçirilirken, tüketim ve tüketimi sağlayacak olan düzenekler büyük önem kazanmakta ve hayatın her alanı 'metalaştırılmaktadır'.

Yeni dünya düzeninin ekonomik ve kültürel politikalarının kitlelere benimsetilmesinde kullanılan en önemli araç kitle iletişim araçlarıdır. Kitle iletişim araçları küresel bir kültürün mitolojilerini üretmekte ve dolaşıma sokmaktadırlar. Bireysel kimlikler medyada inşa edilmekte, medya tüketim ilişkilerini belirleyen en temel yaratıcı haline gelmektedir. Tüketim kitleler üzerinde kültürel bir bağımlılık yaratırken, toplumun her alanında tüketim mekanizmaları-

nın yerleştirilmesine ve tüketim endüstrisi için en önemli kaynak olan boş zaman sürecinin satın alınarak pazarlanmasına başlanılmaktadır. Boş zaman süresindeki artış ile birlikte spor tüketimi de artmakta ve sportif aktivitelere olan ilgi büyümektedir. Futbol, tüketim endüstrisinin ihtiyaç duyduğu müşteri kitlesine hitap etme yeteneği en yüksek olan spor dalıdır. Bu özelliği nedeni ile oluşan futbol endüstrisi, televizyonun yarattığı yeni imkânlarla birlikte tümüyle küreselleşmiştir. Futbol yeni ekonomi politikalarının etkisi ile 'show business'ın bir dalı haline getirilmiştir. Futbolun toplumsal statüsündeki bu değişimler, profesyonelleşme ve medyatik pazarlamanın etkisiyle yaratılan ticarileşme süreçleriyle birlikte futbolun daha geniş kitlelere hitap etmesini sağlamıştır.

Popüler kültür içinde önemli bir yer işgal eden futbolun yaratmış olduğu kültürel metanın televizyona göre paketlenerek ticari yenilikler çerçevesinde sunulmasının önemli ideolojik sonuçları da bulunmaktadır. Sportif olayın medya tarafından kitlelere aktarılması sırasında başka bir dünyadan haber veriliyormuş gibi bir üsluba başvurulmaktadır. 'Spor ve politika arasında hiçbir ilişki yoktur' anlayışının altının çizilmesi aslında kitle iletişim araçları vasıtasıyla sporun ne denli önemli bir ideolojik işlevi yerine getirdiğinin göstergesidir. Haberler, toplumsal söylem alanına nüfuz eden tüm bilgilerin yansıdığı bir yüzey işlevini görmektedir. Bu açıdan, diğer tüm toplumsal söylem üretimleri de haber mekanizmasına dahil olmaktadırlar. Futbol ve futbolun dilini yansıtan futbol haberleri bu açıdan yeniden incelendiğinde, toplumsal hayatın en uç noktalarına kadar ulaşan bir iktidar mekanizmasının işlemekte olduğu, geniş ve yaygın bir alan ile karşılaşırız.

Futbol alanında zihinsel anlam haritalarımızın oluşturulmasında gazetelerdeki futbol sayfaları, televizyonlardaki futbol programları ve futbol gazeteleri aracı bir rol oynamaktadır. Bu yayın organları yaptıkları yayınlarla taraftarı olunan takımla ilgili zihinlerde varolan şemaların gelişmesinde ve yeni şemaların oluşmasında rol oynarken, medyanın ikili karşıtlıklar üzerine kurulu olan dili içinde 'bizim takım' ve 'rakip takım' imgesini kurgular ve farklılıkları keskinleştirmek suretiyle gerilimin artmasını sağlar. Özellikle üç büyüklerin maçları öncesinde ve sonrasında yapılan yayınlarda kullanılan abartılı dil, oynanacak olan 'oyun'u, 'oyun'luktan çıkarmak suretiyle fanatizmin yükselmesini teşvik etmektedir. Futbolun söylemini üretenler, varolan futbol iktidarının sürdürülmesine katkıda bulunmaktadırlar. Türk futbol medyasının söylemi, onu yaratan ve yaşatan üç büyükler üzerine kurulmuştur.

Umberto Eco, günümüzde sporun 'bir söylem olarak başkalarının sporunu izleme hakkında bir söylem olan spor basını tartışması'ndan ibaret olduğu görüşündedir. Ona göre; "taraftarın konuşan bir özne olarak ne oyunun oynandığı spor etkinliği alanına, ne de onun güç koridorlarına müdahale etmesine dair bir olanak söz konusudur. Spor gevezeliği, konuşmacının yorumcu-soruşturmacı rolünü oynarken sergilediği taraflı tarafsızlıktan hareketle sorumluluktan

muaf olmayı gündeme getirir... Spor gevezeliği siyasal tartışmayı en iyi ikame eden şeydir... Futbol göstergesi, kendi medya makinesini ve ona duyulan gereksinimi yaratır" (Trifonas, 2004: 61-68). Futbolda yaratılan bu söylem biçimi ile birtakım 'uzman' yorumcular cuma, cumartesi, pazar ve pazartesi geceleri ekranları kaplamakta ve çoğunlukla da kendi tutmuş oldukları takımlar üzerinden yapmış oldukları taraflı yorumlarla, oynanan oyundan çok kendi istedikleri oyunu ve beklentilerini aktarmaktadırlar. Bu öylesine etkili bir dildir ki, görünene hiç benzemeyen olayların yeni bir gerçeklik içinde aktarılmasını ve geniş taraftar kitlesinin de bu 'yapılandırılmış gerçeklik' olan ideolojiyi, gerçek olarak algılamaları ile sonuçlanmaktadır. Bu mekanizma bir kez kurulduktan sonra 'spor gevezeliği', siyasal tartışmanın, yaşanan sorunların ve hatta hayatın önüne geçebilmektedir. Bunun içindir ki, Türkiye'de futbol yazarları içerisinde bütün takım taraftarlarının üzerinde anlaşabilecekleri bir yazar-yorumcu bulunmamaktadır.

Türkiye'de futbolun geniş kitleler nezdinde yerine getirdiği işlevin 1980 sonrasında önem kazanmasında dönemin ekonomi politikalarının ve medyanın büyük etkisi olacaktır. Turgut Özal'ın iktidarı ile hayata geçirdiği ekonomik liberalizasyondan futbol da kendi payına düşeni almıştır. Serbest piyasa ve liberalizm tek dünya düzeni haline getirilirken, onun spordaki uygulaması futbolla yapılmaktadır. Bu düzende tüketim mantığı ağır basmakta ve kitleler isteseler de istemeseler de oraya doğru yönlendirilmektedirler. Futbolun, ülkemiz için her dönem en popüler spor dalı olması bu gidişi hızlandırmıştır. 1980 sonrası medyadaki dönüşüm futbolun popülaritesini daha da artırmış, uluslararası alanda diğer takımlarla rekabet etmek isteyen Türk takımları için seyirci gelirlerinin yanı sıra taraftarlara yönelik lisanslı ürünlerin pazarlanması, sponsorluk anlaşmaları, televizyon gelirleri, elektronik ortama yönelik düzenlemeler gibi yeni gelir kapıları açılmıştır.

Türkiye'de özellikle futbol, önemli bir iktisadi yatırım ve politik güç gösterisi alanı haline gelmiştir. Futbol maçları, futbol takımları ve oyuncuları da, artık genel olarak medyanın, özel olarak da televizyonun gözdeleridir. Seyircilerin ilgisi, yüksek ratingler, bol reklam derken, futbol maçlarının yayını, televizyon kanallarının en rağbet ettikleri yapımlar haline gelmiştir. Dahası, medya mülkiyeti ile kulüp sahipliğinin kesiştiği örnekler de mevcuttur. Rumeli Holding'in ve Star Televizyonu'nun sahibi olan Uzan Grubu'nun İstanbulspor Kulübü'nü satın alması ile Türkiye'de futbol, sermaye ve yayıncılık ilişkisinde yeni bir süreç başlamıştır. İstanbulspor ile istediği başarıları yakalayamayan Uzan Grubu, Adanaspor'u da satın almış ve kulübün birinci lige çıkartılması için İstanbulsporlu bazı futbolcuları Adanaspor'a kiralamıştır. Türkiye Birinci Futbol Ligi naklen yayın ihalesinin yine Uzan Grubu'na ait Teleon tarafından alınmasıyla da eşine az rastlanacak olaylar yaşanmaya başlanmıştır. Uzan Grubu'nun her iki takımının da birinci futbol liginde yer alması ve futbol federasyonunun

da bu konuda gereken tedbirleri almaması ve fikstür çekimlerinde yaptığı yanlışlıklar sonucu Altay Kulübü'nün ligden düş(ürül)mesi süreci yaşanmıştır. Futbol kulüplerinin arkasında medya organlarının da bulunması, liglerde yer alan diğer takımların aleyhine birtakım yayınların yapılmasını, hakemlere ve federasyona yönelik birtakım yayınlarda bulunulmasını sağlamış ve bu sayede haksız rekabetin yaratılmasına neden olmuştur. Tıpkı Uzan Grubu'nun sahibi olduğu takımlara ve onların karşılaşmalarına yönelik yayınlarda olduğu gibi, Bilgin Grubu da Göztepe A.Ş.'nin yönetilmesinde etkili olmuş ve kendi yayın organlarında diğer takımlara ve hakemlere yönelik bir yayın ortamı yaratmıştır. Bilgin Grubu daha sonra, yaşadığı maddi sorunlar nedeni ile Göztepe A.Ş'nin yönetiminden çekilmiş ve bugün Göztepe Kulübü 18 trilyonluk bir borç batağı ile karşı karşıya kalmıştır. Uzan Grubu da aynı şekilde önce Adanaspor'u, daha sonra ise İstanbulspor'u bırakmak zorunda kalmış, bunun üzerine Adanaspor İkinci Lig A kategorisinden düşmüş, İstanbulspor ise Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonuna devredilerek devletin takımı haline getirilmiştir.

Türkiye'de futbolun etkisinin artmasında ve tüm topluma yayılmasında özel televizyonların benimsedikleri yayıncılık anlayışının büyük bir etkisi bulunmaktadır. Özel televizyonlar en çok rating getiren alanlardan birisi olan futbolu fazlasıyla sahiplenmişler ve futbolun haftanın 7 günü, her an hayatımızın içerisine yerleştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Futbolun medya ile kurmuş olduğu bu birliktelikte, medyadaki bazı kanaat önderlerinin (eski hakemler, bazı gazeteciler, bazı eski futbolcular-eski yöneticiler) kullandıkları 'başarıya tapınma ve güçlüden yana olma' söylemi etkisini kısa sürede futbol sahalarında da göstermiştir. Takımlarının kazanması için her türlü yolun mübah olduğunu düşünen bir kitle stadyumlarda yerlerini almakla kalmamış, futbolcularına, antrenörlerine, hakeme, rakip takım futbolcularına ve seyircilerine gereken cezayı kendi bildikleri yöntemlerle vermeye kalkışmışlardır. Futbol sahalarımızda yaşanan şiddet dalgasının her defasında polisiye tedbirlerle çözülebileceğini dile getirenlerin, ortaya çıkmalarına katkıda bulundukları bu gruplardan sanki uzaydan gelmiş gibi söz etmeleri de var olan şiddetin meşrulaştırılma sürecine katkıda bulunmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Başarının her şey olduğu anlayışı kitlelere her vesileyle tekrarlana tekrarlana benimsetildiğinde; bunu elde etmek için her türlü değerden ödün verebilecek bir rol modeli yaratılmasının önü açılmış olmaktadır. Onun içindir ki futbol sahaları artık rakip takım seyircisine kapatılır hale gelmiş, 'futbol üzerinden teşhir edilerek normalleştirilen şiddete' duyarsızlaştırma yaklaşımları ile meşruiyet kazandırılmıştır.

Türk futbol medyası, kullandığı dil ve söylem aracılığı ile Türk toplumunda şiddet kültürünün yeniden üretilmesine, bu dil ve söylemin futbolla ilgili temel ideolojik aracılarının milliyetçilik ve cinsiyetçilik çerçevesinde belirlenmesine de katkıda bulunmaktadır. Türk futbol medyasında özellikle yurt dışı karşılaşmalarının sunuluş biçiminde, futbol bir oyun olmanın ötesinde her şeyle

ilintilendirilen bir alan haline getirilmektedir. Elde edilen başarılı sonuçlar milliyetçi duygularımızın okşanmasından, ulusal tarihimize yapılan göndermelere, Avrupa'ya duyulan öfke ve intikamın su üstüne çıkartılmasına, hatta Avrupa birliğine futbol aracılığı ile girdiğimize kadar pek çok alanla birleştirilmektedir. Türk futbol medyasında futbolseverlere sunulan futbol ile sahada oynanan futbol arasındaki farklılığın derecesi her geçen gün artmaktadır. Bir taraftan medyanın bazı kanaat önderleri tarafından futbol ligimiz Avrupa'nın en kaliteli ligi olarak sunulmakta ve futbolcularımızın Avrupa'nın her takımında oynayabileceği ileri sürülmekte, fakat buna karşın Türk futbolu her geçen gün kan kaybetmeye devam etmektedir.

Üç büyük kulübün Türk futbol medyasındaki ağırlığı son dönemde bu kulüplerimizin yönetim kurullarında büyük medya yöneticilerinin yer alması ile pekişmiştir. Bu süreçte Uğur Dündar Fenerbahçe'de, Fatih Altaylı Galatasaray'da ve Reha Muhtar Beşiktaş'ta yönetim kurullarında yer almışlardır. "Spor kulüpleri ile medya arasındaki, bu 'sağlıklı olmayan' yakınlaşma, hem kamu hizmeti yapan spor gazetecilerinin hem medya kuruluşlarının hem de toplumsal misyonları sadece kulüp yöneticilerine para ve güç kazandırmak olmayan spor kulüplerinin asli fonksiyonlarının arızaya uğramasına neden olmaktadır" (Arık, 2004: 291).

Bu yakınlaşmanın neo-liberal dönemle örtüştüğünü de unutmamalıyız. Medya mensuplarının bir takımın taraftarı olduğunu beyan etmenin ötesine geçtiği bu aşama, Türkiye'de futbolun endüstriyelleşme sürecinde ekonomi ve televizyon ile kurduğu birlikteliğin uç noktasını oluşturacaktır. Medyanın üst düzey yöneticilerinin üç büyük kulübün yönetiminde yer alması, bu kulüplerin ülke içindeki taraftar potansiyellerini harekete geçirmede kullanılabildiği gibi, bu kulüplerin siyasal iktidarla ilişkisinin sağlanmasında da işe yaramaktadır. Futbolun hayatımızın her alanında etkisini hissettirdiği bir ortamda, Türk futbol medyası için üç büyük kulüple dirsek temasının ötesine geçerek yönetimlerde yer almanın medya kuruluşlarına katkısı, bu kulüplerin haberlerinin birinci elden alınması ve kamuoyuna sunulması olacaktır.

1980'ler futbolun/sporun oyunsal halinin ortadan kalkmaya buna karşılık endüstriyel boyutlarının ağırlığının artmaya başladığı dönem olmuştur. Futbolun metalaşma sürecinin hızlanması tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kendisini hissettirecek ve futbola yüklenen anlam ve değerler de değişime uğrayacaktır. Bu değişimin yaşanmasında en büyük katkıyı ise hiç kuşkusuz medya sağlayacaktır. Futbolun televizyon ile kurmuş olduğu yeni birliktelik çerçevesinde, futbol maçları adeta bir televizyon prodüksiyonuna dönüştürülmekte, yapılan canlı yayınlar ve bağlantılar ile sahada oynanan futbol, ekran başındakilere yeniden yapılandırılmak sureti ile aktarılmaktadır. Futbolun metalaşması beraberinde futbol seyircisinin bir müşteri gibi algılanmasını ve müşteriye yönelik birtakım tüketim konseptlerinin oluşturulmasını getirecektir.

Taraftarlara yönelik markalı ürünlerin pazarlanma süreci hızlanacak, markalı ürünlerin satışından kulüpler önemli gelirler elde edeceklerdir. Ayrıca stadyumlar bu süreçte tüketim araçları olarak yeniden tasarlanmışlardır. Stadyumlar futbol oynanan ve izlenen yerler olmanın ötesinde restoranlardan, sinema salonlarına, kafeteryalara, toplantı salonlarına kadar uzanan bir çeşitliliği barındıran yeni yapılarıyla çok işlevli mekânlar haline dönüşmüşlerdir.

Her şeyin paraya endekslendiği, kazanılan kupaların bile getirdiği paraların arkasında kaldığı bir dönemde, kulüpler tüketim toplumunun istediği gibi birer marka ve ürün haline gelmişlerdir. Önceleri boş zaman eğlencesi olan futbol artık bir endüstri koludur. Futbolun bir meta haline gelmesi, futbolun marka ve ürün olarak alınıp satılmasına ve büyük paraların bu sektörde dolaşmasına yol açarken, futbolun toplumsal köklerinden uzaklaşmasına neden olmaktadır. Futbolun bu yapısı zengin ve başarılı kulüpleri daha yukarılara tırmandırırken, geride kalan kulüplerin borç batağına saplanmasına ve zengin kulüplerle baş edebilme olanaklarının ortadan kalkmasına yol açmaktadır. Örneğin, Türkiye'de futbolun her alanında diğer kulüplere nazaran daha eşit olan büyük kulüpler, kendi farklılıklarını naklen yayın gelirleri konusunda da sürdürmekte; gelir yaratmakta ve taraftarı tribüne çekmekte zorlanan Anadolu kulüplerinin oynanan ligdeki konumları figürandan öteye geçememektedir. "Türkiye Futbol Federasyonu'nun 2003-2004 yılında kulüplere naklen yayın bedeli olarak dağıttığı para 153.121.566 milyon dolardır. Bu paranın %50'si on dört kulüp arasında paylaştırılmakta, geriye kalan %50'si ise Beşiktaş, Fenerbahçe, Galatasaray ve Trabzonspor arasında paylaştırılmaktadır. Üç büyüklerin her biri %13,25'lik bir pay ve 20.288.542 milyon dolar alırken, Trabzonspor %10,25'lik bir pay ile 15.694.909 milyon dolar almaktadır. Buna karşın Gençlerbirliği %4,17'lik pay ile 6.385.645 milyon dolar alabilmektedir. Rekabet sadece 4 takım arasında geçtiği için futbol maçlarını 2,5 milyon kişi tribünde izlerken, kafa tutmaya çalıştığımız İngiltere'de bu sayı 13 milyon kişiye çıkmaktadır" (Akşar, 2005: 55-58). Bu tablo Türkiye'de lig şampiyonu sayısının neden 4 takımla sınırlı kaldığını ve her sezonun adeta bir keçiboynuzu tadında birbirine benzediğini net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Toplumsal yaşama aktarılan değerler açısından futbol

İdeoloji, Webster sözlüğünde özellikle insan hayatı ve kültürle ilgili fikir ve kavramların sistematik bir şeması veya birbiriyle uyumlu kılınmış bütünlüğü şeklinde tanımlanmaktadır. "Böyle bir kategori rahatlıkla sporla ilgili tasarımları da içerir. Daha ileri gidilerek, ideoloji hem açık hem de üstü örtük ön kabulleri içeren bir şey olarak tanımlanabilir. İster evrenin doğası ister politik siyasa, aile yapısı ve örüntüleri ya da aile planlamasıyla ilgili olsun her sistematik tutum ve inançlar bütünü en derin ideolojik yapıyla ilişkili olabilen daha

geniş ideolojik bağlama referansta bulunarak açıklanabilir" (Hoberman, 1984: 3). Futbol, günümüzde sadece varolan statükonun korunmasına katkı sağlamamakta, aynı zamanda yeni dönemin ekonomik değerlerinin geniş kitlelere ulaştırılması ve benimsetilmesinde de etkili bir ajan konumunda bulunmaktadır. Günümüzde futbol bir iletişim sistemi ve dili oluşturmanın yanı sıra beraberinde futbolla birlikte hareket eden birtakım mekanizma ve kurumları da yaratmıştır. Bu çerçevede futbol tartışılırken neo-liberal ekonomi anlayışının ve dünya görüşünün de meşrulaştırıldığı bir zeminden söz etmemiz gerektiğini unutmamalıyız. Dolayısıyla yeni futbol anlayışı ve düzenine getirilecek olan eleştiriler, bir anlamda var olan ekonomik düzen ve politikalara getirilecek eleştiriler olarak da okunabilir.

Futbol artık yalnızca bizim etrafımızda dönen bir oyun olma özelliğini yitirdi. Futbol, bugün reklam, medya ve sponsorlukların etrafında dolanıp duran, ruhunu Dr. Faust'un şeytanla olan pazarlığında olduğu gibi para için televizyona ve büyük markalara satan bir oyun oldu. Hiçbir ürünün futbol kadar satamayacağını düşünen kulüp yöneticileri ve sermayedarlar için futbol, kendi markalarının tüm dünyaya tanıtımında en etkili araç olarak metalaştırıldı. Artık futbol, tüketim toplumumun en kârlı alanlarından birisi. Bu sürecin en olumsuz tarafı ise futbolla hayatımız arasında kurduğumuz bağın, giderek daha fanatik ve toplumu daha çok kamplara bölen bir havaya bürünmesi. Toplumsal değerlerimizi yitirdikçe futboldaki değerlerimiz de bir bir ortadan kaybolmaya başladı. 1980'li yılların sadece kazanmanın yüceltilmesine dayanan anlayışı, futbol sahalarında karşılaşılan çirkinliklerin artmasına neden olmakla kalmadı; teşvik primi, şike, büyüklerin kollanması, tribünlerde yaşanan olayların sıradan olaylarmış gibi görülmesine ve bu şekilde kabullenilmelerine de zemin hazırladı.

Futbol kulüplerinin son yirmi beş yıl içerisinde şirketleşmeyi savunan, borsaya açılan kulüp yapılarına rağmen, tek adam yönetimine dayanan yapıları değişmemiştir. Her fırsatta 20-25 milyon taraftarı olduğunu ifade eden kulüplerin kongre üye sayılarının 10 binlerde kaldığı ve bu üyelerin de ancak üçte birinin oy kullanmaya geldiği başkanlık seçimleri, tıpkı siyasal partilerimizin kısır kongrelerine benzemekte, bu yüzden de siyasal partilerde yaşanan tek adam yönetimi anlayışı, futbol kulüplerinde de sürmektedir. Kulübünü seven ve kulübüne üye olmak isteyen taraftarların özellikle üç büyük kulübe üye olabilmeleri son derece zordur. Giriş ücretinin yüksekliği ve aidat miktarları, bu kulüplerin sınırlı sayıda kişi tarafından yönetilmesine yol açmaktadır.

1980 sonrası Türkiye'de yaşanan en önemli gelişmelerden birisi de mafyanın toplumsal hayatın her alanına girmesi ve hukuksal sistemin işlemediği ya da ağır kaldığı noktalarda devreye girerek etkisini artırması olmuştur. Futbol gibi büyük bir rantın döndüğü alanın mafya tarafından gözardı edilmesi söz konusu değildir. Futbol, mafya liderleri için iki yönlü bir çekim alanıdır. Futbolda

hem büyük paralar söz konusudur hem de futbol kulüpleri mafya üyelerine kendi meşruiyetlerini kurmanın yolunu açmakta, gerçek kimlikleri ile giremeyecekleri ortamlara kulüp kartı ile girmelerini sağlamaktadır. Geçen yıl Alaattin Çakıcı'nın Beşiktaş Kulübü tarafından sağlanan vize ile yurt dışına kaçması mafyanın futbolun nerelerine kadar uzandığını ortaya koymuştur. Bunun ötesinde mafya, federasyon seçimlerinde etkili olmakta, hakem atamalarına karışmakta, maç sonuçlarına etkide bulunabilmektedir. Kolay para kazanmanın, kısa yoldan köşe dönmenin yüceltildiği, televizyonlarda mafya dizilerinin kol gezdiği bir ortamda, birtakım mafya özentilerinin, özellikle taraftarlar arasında yaygınlaşması ve kulüp yönetimlerince beslenmesi sonucunda Türkiye'de futbol sahalarında yaşanan şiddet de yükselişe geçmiştir. Futboldaki şiddet ve kokuşmuşluk çarkı içinde kimlerin nasıl yer aldığı konusunda bilgi sahibi olan futbol medyası da bu duruma karşı yeterince sesini yükselt(e)memektedir.

Türk futbolu ve Türk futbol medyası üç büyük kulübün hegemonyası altındadır. Üç büyük kulübün Türk futbol tarihine çok önemli katkıları olmuş, ülkemizde futbolun yaygınlaşması ve sevilmesinde doğrudan etkide bulunmuşlardır. Ancak futbolun son yirmi beş yılı içinde, medyanın da doğrudan etkisinin hissedilmesinden bu yana, bu kulüplerin ayrıcalıklarla beslenen ve diğer kulüpleri yok sayan güçlere ulaşması, futbolun Türkiye'deki muktedirlerin iktidarının bir parçası hatta çok önemli bir parçası olduğunu göstermektedir. Şampiyonlukların kutsandığı, yıldız savaşlarının yaşandığı bir ortamda teşvik primleri, hakem ayarlamaları, maç ayarlamaları son derece normal karşılanmaktadır. Bu kulüplerin bugün aralanmaya başlayan sis perdesi içerisinde tüm futbol kamuoyuna yaşattıkları ve futbol dünyasındaki çarpıklıklarla olan bağlantıları şaşırtıcıdır. Son derece modern stadyum inşa eden bir kulübün, rakiplerini taraftarlarının baskısı altına almakla yetinmeyerek, çareyi stadyumlarını medyumlar aracılığı ile efsunlatmakta bulduğu bir ortamda futbol, muska-büyü-büyü bozma-nazara karşı kurşun döktürme gibi futbolla uzaktan yakından ilgisi olmaması gereken gerici anlayışlarla kitlelere sunulmaktadır.

Futbol sahada değil masada kazanılır düşüncesi çeşitli vesileler ile gerçekleştiğinde taraftarlara güçlü olanın bunu başarabileceği mesajı verilmektedir. Artık kurallara uymak yerine kuralları kendine uydurma anlayışı geçerlidir, bunun için de güçlü yöneticilere ihtiyaç vardır. 80 sonrasının iş bitirici memur tipinin futbol kulüplerindeki versiyonu iş bitiren yöneticilerdir. Taraftar potansiyellerinin hayli yüksek olması bu büyük kulüplerin başkanlarının simgesel güçlerinin de bir hayli etkili olmasını beraberinde getirmektedir.

Sonuç

Futbolun ülkemizdeki ağırlığı 1980 sonrasında uygulanan ekonomik ve siyasal politikaların etkisi ile artmıştır. Önceleri gençleri terörden uzaklaştırmak için

kullanılan futbol, daha sonraları tüketim ideolojisinin yaygınlaştırılmasında etkili bir ajan rolünü üstlenecektir. Futbolun özel televizyonların yayın hayatına geçişi sonrasında yeni bir role büründüğü ve yeni dönemin yarattığı uygulamaların pekiştirilmesinde futboldan yararlanıldığı görülmektedir. Türk futbol medyasının etkinliğini, Avrupa'da elde edilen başarılar sonrasında yapmış olduğu hamasi yayınlarla artırdığı bir dönemdir bu. Futbol, artık sahaların dışına taşıp akla gelen her konuya el atmaya başlamıştır. Artık futbolun, ekonomik gücünün ötesinde, bir kamuoyu oluşturma ve bu kamuoyunu harekete geçirme gücü söz konusu. Futbol var olan güç ve iktidar ilişkilerinin sürdürülmesine katkıda bulunmakla kalmıyor, aynı zamanda toplumsal kontrolü sağlamada da bir araç rolünü görüyor.

Farklılık yerine tek tipliğin özendirildiği ve kıymet gördüğü bir toplumsal oluşumun temelleri futbol sahalarından toplumsal yaşantıya transfer edilmiştir. Türkiye'de futbola hâkim olan üç büyük kulübün medyadaki etkisi, futbolseverlerin farklı renklerle kuracağı birlikteliği olumsuz etkilemekte ve kendi egemenliklerini ülkenin her yanında artıracak örgütlenme modellerini hayata geçirmektedirler. Türk futbolunun istenilen düzeye çıkarılabilmesi ve daha zevkli hale getirilebilmesi için, futbolumuzda yaşanan 'bazıları daha eşittir' anlayışının ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bunun ilk yolu da hiç kuşkusuz naklen yayın gelirlerinin daha adil bir biçimde paylaştırılmasını sağlayacak olan bir yapılanmaya gidilmesidir. Futboldaki rekabetin artırılması, futbol endüstrisinin daha fazla canlanmasına, tribünlerden kaçan gerçek taraftarların yeniden stadyumlara dönmesine olanak sağlayabilir. Böylesine bir gelişme ise tribünleri esir alan 'bir avuç kendini bilmez' olarak nitelendirilen kitlenin tribünler üzerindeki etkisinin de azalmasına neden olacaktır.

Futbolun oyun olmanın ötesine geçirilerek metalaştırıldığı bir ortamda, kazanma-mutlaka başarı elde etme düşüncesi oyunun ruhunu ve özünü yok etmek sureti ile 'her ne olursa olsun kazan' mantığını futbol sahalarına yerleştirdi. Fanatik taraftar için ezeli rakip, ortadan kaldırılması gereken varlığa indirgendi. Büyük futbol kulüpleri, bir taraftan kurumsallaşıyor, stadyumlarını yeniliyor, kulüplerini birer marka haline getirmeye çalışıyor, taraftarlarını birer müşteri gibi görüp bu yönde atılımlarda bulunuyor, diğer taraftan ise birtakım adamlara bilet verip, otobüs kaldırmalarına yardımcı oluyor. Ortada aşılması gereken bir ikilem var: Kulüpler, kendilerini her ortamda destekleyecek ateşli taraftarlardan yoksun kalmak istemiyorlar çünkü bu taraftar kitlesi gerektiğinde kulübü için ölümü dahi göze alabilmekte, her türlü eziyete rağmen kulübünü desteklemek için kilometrelerce uzağa gidebilmekte. Öte yandan ise yeni dönemde daha çok para harcayacak müşteri/taraftar kitlesine kulüplerin ihtiyacı var. Ancak bu yeni kitle kulüplerine diğerleri kadar ateşli şekilde bağlı değil. Büyük kulüplerimizin sahalarında yaşanan olumsuz tezahürat ve şiddet hareketleri de bu yeni kitlenin tribünlerden uzaklaşmasına neden olabilir. Yönetici-

ler nasıl bir futbol istedikleri konusunda samimi olabilir ve rakiplerine gerçekten hoşgörülü bir biçimde davranabilirlerse, Türkiye'de futbol sahalarında yaşanan şiddet dalgasının önemli bir ayağı ortadan kalkabilir.

KAYNAKÇA

Akşar, Tuğrul (2005) *Endüstriyel Futbol*, Literatür Yayınları, İstanbul.

Arık, B. (2004) *Top Ekranda*, Salyangoz Yayınları, İstanbul.

Clarke, A. ve Clarke, J. (1985) "Ideology, Sport And The Media", J. Hargreaves (der.) *Sport, Culture And Ideology* içinde, Routledge & Kegan Paul, Londra: 62-87.

Hoberman, J (1984) *Sport And Political Ideology*, Heinemann Educational Books Ltd., Londra.

Inal, Ayşe (1996) *Haberi Okumak*, Temuçin Yayınları, İstanbul.

Kozanoğlu, Can (1990) *Bu Maçı Alıcaz!*, Kıyı Yayınları, İstanbul.

Trifonas, P.Pericles (2004) *Umberto Eco ve Futbol*, çev. Derya Kömürcü, Everest Yayınları, İstanbul.

Ünsal, Artun (2005) *Tribün Cemaatinin Öfkesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yarar, Betül (1999) "Popüler Kültür ve Siyaset: 1980'lerde Yeni Sağ ve Futbol", *Mürekkep* no: 13.

Spor ve toplumsal cinsiyet: Genel bir bakış

Canan Koca - Nefise Bulgu***

1. Giriş

"Aslında bunlardan daha önemlisi doğada bir tehlike varsa bu tehlikenin bu kadar sert bir şekilde kadın ve erkek ayrımı yapacağını hiçbirimiz düşünmüyorduk." Bu sözler yakın arkadaşım olan bir kadın sporcunun Türkiye Rafting Şampiyonasında yaşadığı deneyime ilişkin. 2003 yılında düzenlenen bu şampiyonada parkurun tehlikeli ve riskli olmasından dolayı nehir geçme yarışmasında kadın takımlarının yarışması Federasyon yetkilileri tarafından engellenmiş. Uzun yıllar yarışma sporlarında ter dökmüş eski bir sporcu olarak anlattıklarını rahatlıkla gözümün önüne getirebildiğim arkadaşım, takımıyla birlikte bu parkuru geçebileceklerine inanıyordu, çünkü: "...biz gerçekten iyi takım olduğumuzu düşünüyorduk ve zaten daha önce yapılan parkurlarda aldığımız dereceler erkek takımlarının yarısından fazlasının aldığı derecelerden daha iyi idi" diye açıklamıştı bu güvenin nedenini. Bu düşüncelerle Federasyon yetkililerine ve diğer kadın takımlarına isteyenlerin katılması istemeyenlerin yarışmadan çekilmesi teklifini götürürler fakat teklifleri kabul edilmez: "Bana göre çok fazla bir geçmişi ve deneyimi olmayan federasyonun çeşitli eksikliklerden dolayı yarışmalarda bazı olumsuzluklarla karşılaşması çok garipsenecek bir olay değil. Fakat kadın takımlar da dahil tüm yarışmacıların, antrenörlerin ve idarecilerin kadın sporculara duyduğu bu güvensizliğin biraz garipsenmesi gerekiyor..."

Kadınların spora katılım düzeylerinin ve biçimlerinin erkeklerden daha düşük ve farklı olmasının ve spor ortamında dezavantajlı konumda bulunmalarının ne-

(*) Başkent Üniversitesi, Spor Bilimleri Bölümü; Sporda Toplumsal Araştırmalar Grubu.

(**) Hacettepe Üniversitesi, Spor Bilimleri ve Teknolojisi Yüksekokulu; Sporda Toplumsal Araştırmalar Grubu.

deni nedir? Bu soruyu spor kurumunda yer alan ya da almayan, akademik veya akademik olmayan ya da en azından bu soru hiçbir şekilde aklına gelmemiş olan kişilere sorduğumuzda gelen cevaplar: Yarışma sporlarına yoğun katılım, çocuk yetiştirmede kadınların sorun yaşamalarına neden olur, temas içerikli spor etkinlikleri kadınların üreme organları ve göğüsleri için tehlikelidir, kadınlar erkeklerden daha ince kemik yapısına sahiptirler, bu yüzden daha kolay sakatlanırlar, spora yoğun katılım menstürasyon problemlerine ve bu da onların duygusal problem yaşamalarına yol açar, dolayısıyla kadın sporcular duygusal ve fiziksel açıdan aşırı yorgunluğa neden olan ortamlara sokulmamalıdırlar.

Bütün bu söylenenler veya inanılanlar mit mi yoksa gerçek mi? Gerçek ise bunların nedenini nasıl açıklamalıyız? Son yıllara kadar bütün bunların nedeni hep biyolojik cinsiyet ile açıklandı. Fakat kadın ve erkek sporcuların sporda yaşadıkları deneyimlerin farklı olmasını sadece biyolojik cinsiyete dayalı olarak açıklamak bize sağlam bir açıklama vermediği gibi, bunlar bir mit ise bu mitlerin de gerçekliğe dönüşmesine neden olmaktadır. İşte bu yüzden gerek yarışma sporlarına katılan kadınların gerekse de daha çok rekreatif amaçlı sporlara katılan kadınların spor deneyimlerini açıklama noktasında toplumsal cinsiyet kavramının önemi vurgulanmalıdır.[1]

Türkiye'de spor ve toplumsal cinsiyet konulu bir yazı yazmanın, malzeme bolluğu açısından zevkli; fakat çok bakir ve şeffaflık perdesi altında görünmez kılınan bir alan olmasından dolayı da yüzeysel kalma korkusunu içeren sancılı bir süreç olduğunu belirtmek istiyoruz. Şimdiye kadar yazılan akademik ya da akademik olmayan kaynaklarda Türkiye'de sporun toplumsal cinsiyet analizine ve kadının spordaki deneyimlerine ilişkin pek fazla veri bulmak mümkün değil. Bütün bu endişelerle birlikte bu yazıdaki temel amacımız, spor kurumunun genel bir toplumsal cinsiyet analizini sunmaya çalışmaktır. Aynı zamanda bu çalışmada spor kurumunun sorgulanması gerekliliğine dikkat çekerek, Türkiye'deki toplumsal cinsiyet çalışmalarına bir katkı sağlamak da amaçlanmaktadır. Çalışmada sırasıyla toplumsal cinsiyet yaklaşımı ile spor kurumunun genel bir analizi yapılırken belirli bilimsel yaklaşımlardan yararlanılacak, toplumsal cinsiyet ve spor etkileşiminde belirleyici olan beden, kadınlık, erkeklik ve cinsellik konuları ele alınacaktır. Son bölümde ise kadının güçlenmesinde spor ve egzersiz ortamının bir araç olup olamayacağına ilişkin tartışmalara değinilecektir. Ayrıca, herhangi bir toplumsal cinsiyet analizi çalışmasında kadınlığın yanı sıra erkekliği, kadınların toplumsal konumlarının yanı sıra cinsiyetlerarası ilişkileri ele almanın öneminin ve gerekliliğinin farkında olsak da, alana yönelik ilk çalışmalarda kaçınılmaz (ve politik) olarak kadının ve kadınlığın vurgulanmasıyla karşı karşıya kalındığının da bilinmesini istiyoruz.

---

1 Bu yazıda, yarışma içeren, performansa dayalı üst düzey sporlar için "yarışma sporları" kavramını; bu sporların dışında kalan, yaşam boyu katılımı, eğlenceyi ve sağlığı öne çıkaran sportif etkinlikler için "rekreatif sporlar" kavramını kullanmayı tercih ettik.

2. Toplumsal cinsiyet ve spor

Toplumsal cinsiyet kavramı sporun toplumsal analiziyle ilgili yapılan çalışmalarda yer alması gereken toplumsal/kültürel/tarihsel bir kavramdır (Hall, 1988) ve spor ortamındaki iktidar ilişkilerini anlayabilmek için, spor da toplumsal cinsiyete dayalı bir kültürel pratik olarak incelenmelidir. Theberge'e (1993) göre, spor deneyiminde bedenin ve fiziksel performansın üst düzeyde önemli olması, spor ortamını toplumsal cinsiyet ideolojilerinin yapılanması ve doğrulanması için güçlü bir ortam haline getirmektedir. Özellikle yarışma sporları, erkeklik ve kadınlıkla ilgili çok kuvvetli mesajlar taşımakta ve spor, geleneksel olarak erkeksi cinsiyet rolü özellikleri gerektiren bir erkek etkinliği olarak görülüp, üstün sportif performans erkeklikle eşdeğer kabul edilmektedir.

Spor ortamında toplumsal cinsiyetin inşasına yönelik çalışmalar, sporun toplumsal cinsiyet eşitsizliğini kuvvetlendirdiği ve bu yolla da Connell'ın (1987) tanımladığı toplumsal cinsiyet düzenini yeniden ürettiği bir kültürel pratik olduğunu göstermektedir.[2] Toplumsal cinsiyet düzeni, kadınlık ve erkeklik tanımları yoluyla erkeğin kadın üzerindeki avantajlı konumunu sağlayan kadın ve erkek arasında tarihsel olarak kurgulanan iktidar ilişkilerini ifade etmektedir. Toplumsal cinsiyet düzeni içinde kadının spor deneyimini meşrulaştıran ideolojik süreç, kadın ve erkek arasındaki biyolojik fark ve bu farkın yarattığı erkek üstünlüğü düşüncesi ile başlar. Cinsiyetler arası biyolojik farklılık kadının erkek üstünlüğü karşısında "öteki" olarak tanımlanan toplumsal aşağılık (ikincillik) fikrine dönüşümüne hizmet etmektedir. Kadının spordaki toplumsal gerçekliği (ikincil konumu), biyolojik farklılığı besleyen sportif etkinliğin algılanma ve değerlendirilme biçimi ile yakından ilişkilidir. Sportif etkinlik, yüksek düzey performans, üstün fiziksel özellikler, yetenek, başarı, hırs ve rekorlarla tanımlandıkça ve spor pratiği bu tanımların dışında kalanlara kısıtlamalar getirdikçe, biyolojik farklılıklar normalleştirilerek toplumsal ikincilleşmeye dönüşür. Bu dönüşümde belirleyici olan, erkek bedeninin karşısında ötekileştirilen kadın bedenine cinsellik yoluyla vurgu yapılması, kadın sporunun cinselleştirilmesi ve erkek sporunun atletik deneyimin doğal formları olarak varsayılmasıdır. Catherine McKinnon (1987) ve Iris Young'a (1979) göre erkeğin gücü ve kadının zayıflığına yönelik biyolojik farklılığa dayanan söylemler ve bu söylemlerin normalleştirilmesi, erkeklik ve kadınlık imgelerinin bedenselleşmesi (*embodiment*) ve kadının bedenini yaralanabilir, hassas bir varlık olarak yaşamayı tercih etmesi -dayanıklılık ve kuvvet gerektiren fiziksel etkinlikleri yapmaktan alıkonulması- yoluyla gerçekleşmektedir.

Kadının spordaki ikincil konumunun inşasını ve devamlılığını tam olarak açıklayabilmek için toplumsal cinsiyete dayalı iktidar ilişkilerinin tarih içeri-

2 *Women's Studies International Forum* dergisi 1987 yılında spor, serbest zaman ve beden eğitimi konusunda özel bir sayı çıkarmıştır. Sporun toplumsal cinsiyet analizine dair bkz.

sinde nasıl değiştiğini anlamak gereklidir. İktidar ilişkilerinin ve bu ilişkilerin belirlediği kadın bedeninin tarihsel serüvenini anlatmak bu çalışmanın kapsamı dışında olduğu için, sadece antropologların "doğal" kadın bedeninin "üreten bedenin kültürel bir temsili"ne nasıl dönüştüğünü anlatan çalışmalarını hatırlatmakla yetineceğiz.[3] Batı kültürü kadını beden/doğa/duygu/özel ile ilişkilendirmeye eğilimli iken, erkeği de akıl/kültür/mantık/kamu ile ilişkilendirir ve kadınların bedenlerine hapsedilmesi onların doğalarından/doğal olandan ayrılınamaları anlamına gelmektedir. Kadınların patolojik bir fizyolojinin kurbanı olarak ağır sportif etkinliklere dayanamayacak kadar zayıf varlıklar oldukları miti kültürel olarak tanımlanan kadın bedeni hakkındaki "gerçeklerden" yola çıkarak ileri sürülmüş ve bu alanlar kadınlara kapalı tutulmuştur. Kadın ve erkek arasındaki fizyolojik ve psikolojik farklılıklara vurgu yapan medikal söylemlerin de birer kanıt olarak sunulduğu bu çabalarla, kadının sporda ikincilliğinin nedeni olarak onun anatomisi gösterilmiştir. Kadının bedeni üzerine kurulan denetim, onun geçmişte kamusal alana çıkmasına izin vermemiş, kadının ancak eğlence amaçlı spor yapmasını anlayışla karşılamıştır. Rönesans insanlığa bilgi, yenilikler sunarken, Aydınlanmanın etkileri kadınlara sınırlı şekilde ulaşmış, spor alanında da ancak "kadınlara özgü" aktiviteleri yapmaları öğütlenerek, "sporda kadının rönesansına" öncülük edilememiştir. Bu dönemde ünlü Alman hayırseveri Guts Muts beden eğitiminin ruh ve bedensel yararlarına, özellikle gençler yönünden önemine değinirken, kadının bedeninin dayanıklılığı ve becerisi açısından cimnastik hareketlerini açık havada yürüyüşler ve tehlikesiz çocuk hareketleri biçiminde yapması gerektiğinin altını çizmiştir.

Sportif etkinliğin değerlendirilme ve algılanma biçiminin yanı sıra spor kurumunun bir toplumsal alan olarak nasıl algılandığı ve tanımlandığı da sporun toplumsal cinsiyet analizinde önemlidir. Willis'e (1992) göre spor, görünür olma özelliği, yaşamın diğer alanlarından (ekonomi, politika, siyaset gibi) ayrı olduğu düşüncesi ve sportif etkinliğin göreli gönüllülüğünden dolayı erkek üstünlüğü ideolojisinin yeniden üretilmesinde önemli bir toplumsal alandır. Ayrıca sportif performansta belirleyici olabilen fiziksel kapasitenin önemi, sporun ideolojik sürece verdiği bir primdir. Toplumsal cinsiyet yaklaşımından baktığımızda bu süreçte ideolojik olarak önemli olan, kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılıkların toplumsal ayrışmaya ve eril üstünlüğe dönüşümü ve bu yolla kadınların spor deneyimlerinin önemsizleştirilmesi ve alçaltılmasıdır.

Sporun biyolojik temelli olarak erkeğe ait bir alan olarak tanımlanması özellikle oğlan çocuklarının kendilerini tanımlamalarında, kimliklerinin gelişiminde belirleyici olabilmektedir. Örneğin, devam eden doktora tez çalışmam (Koca) kapsamında farklı toplumsal sınıflardan gelen ilköğretim öğrencilerinden

3 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ortner, 1996; Rosaldo ve Lamphere, 1974; Rubin, 1975.

kendilerini tanıtmalarını istediğimde, toplumsal sınıf farkı olmaksızın bütün erkek öğrenciler kendilerini yaptıkları/ilgilendikleri sporla (ve bilgisayar/elektronik ilgileri ile) tanıtırlarken, sadece lisanslı sporcu olan kız öğrenciler kendilerini sporcu kimlikleri ile tanıtmışlardır.[4] Sporu erkeğin atletik yapısı ile bütünleştirerek erkeğe özgü bir etkinlik olarak görme, erkeği toplumda egemen olarak kabul eden ataerkil anlayışın bir ürünüdür ve toplumda egemen olan bu anlayışın kadına ve erkeğe biçtiği toplumsal cinsiyet rolleri ile kadın ve erkeğin spora katılımları ve spor deneyimleri arasında yakın bir ilişki vardır. Birçok toplumda olduğu gibi, Türk toplumunda da kadın ve erkek toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenilmesinde, toplumsallaşma sürecinde büyük rollere sahip olan aile ve okul önemlidir (Kağıtçıbaşı, 1982). Örneğin, sporun toplumsallaşma sürecindeki önemine dair, erkek çocuklarının kendi erkekliklerini geliştirebilmeleri için spora katılımları aileler tarafından teşvik edildiği, kız çocuklarının ise vücutlarını korumaları ve kadınsı özelliklerini kaybetmemeleri için yarışma sporlarından uzak tutulduğu söylenir. Fakat son yıllarda bu sürecin bu kadar katı ve keskin olmadığını belirtmeliyiz. Her ne kadar etkinlik tercihleri toplumsal cinsiyet kalıp yargılara göre belirleniyorsa da kızların spora yönlendirilmelerinde bir artış söz konusudur. Son yıllarda dünya genelinde, kadınlar için yeni olanakların oluşması, kadınlar için yeni yasal düzenlemelerin yapılması, kadın hareketinin etkisi ve sağlık ve fiziksel uygunluk (fitness) hareketlerinin artmasıyla birlikte kadınların spora katılımında bir artış olmuştur. Fakat bu artışın her toplumda ve her kültürde aynı düzeyde olduğunu, her zaman olumlu deneyimleri beraberinde getirdiğini ve bu artışın sürekliliğini koruduğunu söylemek biraz zor. Özellikle Türkiye'de genç kızların ve kadınların spora katılımlarında geçmişe nazaran bir artış olduğunu gözlemleyebiliyorsak da, sporu bırakma oranlarının çok yüksek olduğunu da söylemek gerekiyor. Kari Fasting ve Gertrude Pfister'in 1997 yılında Türkiye'de kadınların spora katılımlarının önündeki engelleri araştırmak amacıyla kadın sporcularla yapmış oldukları görüşmelerin sonucunda, kadınların sporu bırakma oranlarının diğer ülkelere göre yüksek olmasının nedeni olarak evlenme yaşının çok küçük olması, genç annelik, kadınların ev içi sorumluluklarının fazlalığı ve kadınların sporda aktifleşmesiyle birlikte baba ve kocanın hayatlarındaki kontrollerinin artması ortaya çıkmıştır.

---

4 Toplumsal sınıf, spor branşlarının farklılığında, yani spora katılım biçimlerinde belirleyici olarak görünmektedir. Toplumsal sınıf ve spor konusunda Bourdieu'nün çalışmaları önemlidir. Bourdieu'ye (1978) göre, bir tarafta bütün pratiklerini bedeni merkez alarak ifade eden çalışan sınıfın bedenle araçsal ilişkisi var iken, öte yanda bedenin başlı başına bir amaç olarak ele alındığı ayrıcalıklı sınıfın yatkınlığı vardır. Bourdieu, avantajlı sınıfların sporu kişisel gelişim araçları olarak gördüğünü ve çalışan sınıfa nazaran kendi bedenlerini fiziksel olarak kullanmaya/sömürmeye daha az eğilimli olduklarını ileri sürmektedir. Bu çalışmada da Çinçin mahallesinde yaşayan erkek öğrencilerin daha çok judo, karate ve futbol ile ilgili oldukları, Çankaya'daki öğrencilerin ise basketbol, yüzme ve tenis sporları ile ilgilendikleri gözlenmiştir.

3. Sporda toplumsal cinsiyet analizi yaklaşımlarında kuramsal arka plan

Spor kurumunun toplumsal cinsiyet analizinin yapıldığı çalışmaların tarihine baktığımızda kategorik yaklaşımdan ilişkisel yaklaşıma doğru bir yönelimin olduğunu görürüz. Toplumsal cinsiyet kavramının telaffuz edilmeye başlandığı zamanlarda hâkim olan ve zaman zaman biyolojik determinizmle eleştirilen kategorik yaklaşım, spora katılım ve performanstaki cinsiyet farklılıklarına toplumsallaşma süreciyle bir açıklama getirirken bireyleri kadınsı ve erkeksi gibi kategorilerde sınıflandırmaktadır. Bu yaklaşımın, yapılan çalışmalardan elde edilen bilginin herhangi bir yorumla yoğrulmadığı, tarihsel ve kültürel bağlamın dikkate alınmadığı taktirde indirgemecilikten kurtulamayacağı açıktır.

Daha çok liberal söylemler etrafında şekillenen ikinci yaklaşımda ise spor ortamındaki kaynaklara (yarışma imkânları, antrenörlük konumları, yöneticilik, gelir miktarı vb.) ulaşımda kadın ve erkek arasındaki eşitsiz koşullar ele alınmaktadır. Liberal feminizmin eşitlik anlayışı etrafında şekillenen bu tür çalışmalarda hedef, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ortadan kaldırılması ve kadının kendisine yüklenen kadınlık kimliklerinden kurtulup erkek alanlarında varolabilmesidir. Spor kurumunda yer alan birçok eşitsizliğin, katılım (kulüp, okul takımları, spor merkezleri), yarışma (yerel, ulusal, uluslararası), liderlik (antrenör, yönetici) veya medya sunumu (haber, tasvir, içerik/metin analizleri) gibi kültürel ve tarihsel boyutlarla açığa çıkarılması bu eşitsizliklerin görünür kılınmasını sağlar.

1980'lerin başında spor örgütlerinin toplumsal yapısı toplumsal cinsiyet perspektifi ile incelenmeye başlanmış ve bu örgütlerde kadın ve erkeğin konumlarının çok farklı olduğu gözlenmiştir. Örneğin, spor kurumunda toplumsal cinsiyet eşitliğinin birçok erkek açısından tarafsız ve atama-terfi sistemi ile yürütülmekte olduğu, fakat birçok kadının, kadın olmalarından dolayı sistematik olarak dezavantajlı konumda kaldıkları ortaya çıkmıştır. Bu faktörler, cinsel taciz, fiziksel yıldırma, iş ve aile sorumluluklarını dengeleme zorunluluğu, resmî olmayan erkek ağları, patronluk, atama, seçme ve iş görüşmelerinde eril önyargılar, toplumsal cinsiyet kalıp yargılar, kadın rol modellerinin ve kılavuzların yokluğu ve dışlanma şeklinde görülmektedir.

Türkiye'de spor örgütlenmelerine yönelik yapılan çalışmalar çoğunlukla örgüt yapısı ve yönetimsel şemalar çerçevesinde yürütülmekte ve bu çalışmalarda herhangi bir toplumsal cinsiyet perspektifine rastlanmamaktadır. Türkiye'de sporla ilgili her türlü uygulama Spor İşlerinden Sorumlu Devlet Bakanlığı'na bağlı Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü (GSGM) tarafından yürütülmektedir. Bağımsız federasyon sayısında son dönemde bir artış olmakla birlikte, merkeziyetçi bir anlayışın hâkim olduğu spor kurumu, devletin ve siyasetin iç içe

geçtiği bir kurumdur. Türkiye'de siyasetin ve bürokrasinin erkek egemen örüntülerle çizildiğini ve siyasetin eril bakışla yapıldığını düşündüğümüzde spor kurumunun/örgütlerinin eril ideolojiye hizmet eden en güçlü kurumlardan biri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Toplumsal cinsiyet perspektifini genel hükümet politikalarına entegre etmekte başarısız olan ve eşitlik politikalarını dile getiren kurum sayısının çok kısıtlı olduğu Türkiye'de, GSGM söylemde cinsiyetler arası eşitliği "artık kadınlarımız da birçok spor branşında yer almaya ve dereceler elde etmeye başlamaktadır" şeklinde yorumlayarak sadece bünyesinde çalışan kadın personel için değil sporcu kadınlar için de esaslı bir eşitlik politikası geliştirememektedir.

Toplumsal cinsiyet analizlerinde ayrı bir yeri olan liderlik ve karar-verme/yöneticilik mekanizmalarında kadının konumuyla ilişkili olarak Türkiye'ye dair çok fazla bir bilgi yok. Fakat sporun çatı örgütü olan GSGM'de çalışan kadın sayısı ve onların konumları bu konuda bir fikir edinmemizi sağlayabilir. Yönetici pozisyonlarının sadece %10'unu kadınların oluşturduğu GSGM merkez teşkilatında memur statüsünde çalışan kadın personel sayısı (254), toplam personel sayısının (798) yaklaşık üçte biri kadardır. Yapılan spor branşına göre farklılık gösterse de kadın ve erkek sporcu sayıları arasındaki fark da belirgindir. Yaklaşık 170 bin faal sporcunun sadece 48 bin kadarını kadın sporcular oluşturmaktadır. Bu arada sadece erkeklerin yer aldığı amatör ve profesyonel futbolcu sayısının 190 bin kadar olduğunu da düşündüğümüzde kadın ve erkek sporcu arasındaki uçurumun daha fazla olduğu ortaya çıkar. Kadın çalışan kadar kadın sporcu sayısının da az olması, kültürel olarak kadının konumunun daha düşük değerlendirildiği bir etkinlikten kadınların göreli dışlanmasıdır. Özellikle elit düzeyde kadın sporcuların az olması, kadının toplumdaki ikincil konumuyla bağlantılı olarak toplumsal desteğin az olmasıyla da yakından ilintilidir; eğitim kurumlarında genç kızlar ve kadınlar için spor etkinliklerinin az yer alması, spor örgütlenmelerinde devlet desteğinin ve müsabakalarda ekonomik desteğin az olması ve toplumsal cinsiyet rollerinin sınırlamaları gibi. Kadın katılımcı sayısının en fazla olduğu sporlar, okul düzeyinde katılımın yüksek olmasının da belirleyici olabileceği basketbol, voleybol ve hentbol gibi takım sporlarının dışında taekwon-do, karate, güreş, boks ve judo gibi daha çok erkeklikle özdeşleşen, bedensel temasın yüksek olduğu sporlardır. Bourdieu'nün (1978) spora katılımda (yatkınlık/disposition) toplumsal sınıfın belirleyiciliğine yönelik yazılarını hatırladığımızda, kadınların neden bu spor branşlarına yöneldiklerini toplumsal sınıf ekseninde tartışmak mantıklı görünmektedir. Bu noktada sporcuların toplumsal sınıf kökenlerine dair herhangi bir veriye sahip olmamakla birlikte, kendi deneyimlerimizden ve gözlemlerimizden özellikle karate, güreş, judo, kros ve halter sporlarıyla uğraşan kadın ve erkek katılımcıların daha çok alt toplumsal sınıf (çalışan sınıf) kökenli olduklarını söyleyebiliriz.

Türkiye'de federasyonlara bağlı lisanslı sporcu sayısı yaklaşık 645 bin iken

faal sporcu sayısı sadece 169.219 kişidir.[5] Yaşam boyu spor ya da herkes için spor düzeyinde fiziksel etkinliklere katılan kişi sayısına dair herhangi bir sağlıklı kayıt olmamakla birlikte bu sayının çok az olduğunu tahmin etmek zor değil. Birçok Batı ülkesinde spor yapan insanların oranı genel nüfusun yarısı kadar iken, ülkemizde bu oran %1-2'dir. Hangi düzeyde olursa olsun spora katılımın az olması ülkede spor kültürünün yarışma sporu yönelimli olduğu, sporun ve fiziksel etkinliğin sağlıkla ilişkisinin kurulmadığının ve ülkenin kitle sporu ile ilgili herhangi bir politikasının olmadığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Her ne kadar var olan politikalarda sporun kitlelere yayılması hedefi öne çıksa da, sportif başarılara verilecek ödüllerin miktarı daha ön planda olmaktadır. Ülkede spor kültürünün olmaması, yarışma sporlarına yapılan vurgunun fazla olması, modern sporun tanımında yer alan performans, rekorlar ve başarının daha çok değer kazanmasına ve dolayısıyla çok büyük bir popülasyonun bu alanın dışında kalmasına neden olmaktadır. Bu alanın dışında kalan kesimin başında da genç kızlar ve kadınlar gelmektedir.

Toplumsal cinsiyet düzeni içinde sporda kadının ikincilleştirilmesinin bir yolu da belirli spor branşlarının kadınlara kapalı olması, kadınların dışlanmasıyla birlikte bu kararları veren, yani sporu ve kadın sporunu kontrol eden kişilerin erkek olması, eril mantığa sahip olmalarıdır. Buna en güzel örneklerden biri Türkiye'de çok kısa bir ömrü olan kadın futbol liginin ve futbol takımlarının kapatılmasıdır. 1990'lı yılların başında sayısı 50'yi bulan kadın futbol takımlarının oluşturduğu Kadınlar Futbol Ligi, federasyonun yeterli bütçe ayırmaması, sponsorsuzluk ve ilgisizlik yüzünden önce birçok takımın feshedilmesi ve sonrasında da ligin kapatılması ile yok edilmiştir. Ayrıca, her ne kadar Norveç, Amerika ve Çin gibi ülkelerde kadın futbolu çok fazla seyirciye ve sporcuya sahip olsa da uluslararası futbolun tepesinde yer alan kişilerin mantığının farklı olmadığını da söyleyebiliriz. Örneğin kadın futbolunu geliştirmeyi hedefleri arasında alan FIFA başkanı Joseph Blatter'in bulduğu çözüm, kadınların daha dar formalar ve kısa şortlar giymeleridir, yani kadınlıklarını, cinselliklerini öne çıkarmalarıdır. Çok farklı boyutlarda da tartışılabilecek olan başka bir örnek ise halter sporunda yaşanan taciz olaylarından sonra olayın sorumlusu olarak görülen/hedef gösterilen kadın sporcularla bağlantılı olarak kadın halterinin kapatılmasının gündeme gelmesidir.

Eşitsizliğin önündeki engeller, eşitsizliğin tanımlanması ya da eşitsiz koşulların sorgulanmadan bir problem olarak anlaşılması yoluyla ortadan kaldırılamaz ve sonunda iktidar ilişkilerinin analizine ihtiyaç duyarız. İlişkisel analiz olarak adlandırılan son yaklaşım, spor pratiklerinin toplumdaki güçlü konumda olan grupların ilgi ve ihtiyaçlarına hizmet etmek amacını taşıdığını, tarihsel olarak üretilip, toplumsal ve kültürel olarak inşa edildiğini ileri sürmektedir. Bu yakla-

5 2004 yılına ait bu veriler GSGM internet sayfasından alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.gsgm.gov.tr

şıma göre, toplumsal cinsiyet, toplumsal sınıf ve ırk ilişkilerini içeren toplumsal ilişkilerin kültürel bir sunumu olarak spor, toplumda egemen olan değerlerin yeniden üretildiği bir alan olmaktan öte bir direnme alanıdır. Bu bağlamda, İngiliz spor sosyoloğu ve feminist araştırmacı Jennifer Hargreaves'in çalışmalarıyla birlikte toplumdaki diğer kültürel pratikler gibi spor içindeki toplumsal cinsiyet ilişkilerinin de kapitalist toplumsal ilişkilerin bir parçası olarak nasıl işlediği "hegemonya kuramı" çerçevesinde incelenmeye başlanmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, spora egemenlik ve tâbilik ilişkileri (toplumsal cinsiyet, ırk, toplumsal sınıf, cinsellik) için bir alan olarak bakmaya çalışırken, sporun aynı zamanda direnme ve değişim için bir alan olup olamayacağını da sorgulamak istiyoruz. Bu doğrultuda yazı boyunca, toplumsal cinsiyete ilişkisel (yaş, toplumsal sınıf, etnisite, fiziksel engelli ve cinsellik) bir kavram olarak yaklaşıp egemen ve ikincil gruplar arasındaki eşitsiz ilişkileri, spor pratiğinde bedenin önemi, spor deneyiminde kadın bedeninin belirleyiciliği, cinsellik ve erkeklik ekseninde tartışmaya çalışacağız.

4. Kadın bedeni, kadınlık ve spor

1970 ve 1980'lerde bedenin iktidarın bir alanı olarak ele alındığı feminist çalışmaların kapsamını daha çok şiddet ve kadın bedeni üzerindeki kontrol ihtiyacı oluşturmuştur. Kadın bedeninin kontrolü ve sömürüsü hakkında bilincin yükselmesinde sorumluluğun ait olduğu ikinci dalga feminizmin toplumsal ve politik gündeminde cinsel taciz, ev içi şiddet, pornografi, medikal uygulamalar ve üreme teknolojileri her zaman yer almıştır. En önemli feminist talep, kadınların kendi bedenlerini kontrol hakkına sahip olmalarıdır. Bedene yapılan uygulamaların birincil planda olduğu, erkekliğin inşasında önemli bir rol oynadığı kabul edilen spor ortamında yer alan kadın sporcu bedenleri bu tartışmaların nadiren içinde yer almıştır. Belki de sporun ileride bahsedilecek olan şeffaflık özelliğinden dolayı, kadın bedeni her zaman feminizmin merkezinde yer almasına rağmen sporcu bedenler bunun dışında kalmıştır.

Bourdieu ve Ellias için beden, çeşitli toplumsal kuvvetlerle birlikte gelişen ve toplumsal eşitsizliklerin devamı için ayrılmaz olan bitmemiş bir varlıktır (Shilling, 1993). Özellikle Bourdieu sadece kültürün beden üzerinde yazılmadığını, aynı zamanda kültürün üretilmesinde ve yeniden üretilmesinde bedenin merkezî bir araç olduğunu söylemiştir.[6] Bedenin kültürel ve toplumsal var-

6 Bourdieu, toplumsal sınıfların kendi bedenleriyle açıkça tanımlanabilir ilişkiler geliştirdiğini ve bunun farklı beden formlarının üretimi ile sonuçlandığını ileri sürmektedir. Bu beden formlarına farklı şekilde değer verilir ve bireyler tarafında üretilen bedensel sermayenin niteliği ve niceliği toplumsal eşitsizliklerin formasyonunda merkezdedir. Sporun toplumda varolan eşitsizliklerin yeniden üretilmesindeki rolünün anlaşılmasında, Bourdieu'nün bedensel sermaye ve habitus kavramları önemlidir (Bourdieu, 1978). Toplumsal cinsiyet ve spor ilişkisinde Bourdieu'nün toplumsal kuramının olası katkısı için bkz. Laberge, 1995.

lık olarak ele alınması, hem spor kurumundaki hem de spor bilimleri alanındaki biyolojik beden vurgusunun ve beden/zihin ikileminin aşılması bakımından önemlidir. Özellikle yarışma sporlarında beden, çeşitli antrenman yöntemleri ve buna yardımcı programlarla (diyet, ilaç kullanımı vb.) düzenlenen, fiziksel yeterliğin ya da fiziksel mükemmelliğin üst düzeyde belirleyici olduğu bir yapı olarak ele alınmaktadır. Spor bilimleri alanında etkisi çok fazla hissedilen bu biyolojik/bilimsel yaklaşım, bedeni optimal performansa ulaştırılacak, kondisyon edilecek ve korunacak bir makine olarak çizmiştir.

Michael Foucault'nun bedenin medikal, bilimsel, cinsel ve sportif söylemler yoluyla nasıl inşa edildiğini tartıştığı çalışmaları birçok feminist ve spor sosyoloğu için ön açıcı olmaktadır. Örneğin Bordo (1993: 27), Foucault'nun iktidar nosyonunun, çağdaş diyet ve egzersiz disiplinlerinin analizinde; yeme bozukluklarının kültürümüzdeki normatif kadınlık pratiklerinin yeniden üretilmesindeki önemini anlamada; kültürel taleplere uyumlu ve uysal kadın bedeninin eğitilmesini anlamada çok yardımcı olduğunu ileri sürmektedir. Foucault'nun bedensel üretim teknolojileri nosyonu düşünüldüğünde, spor da merkezî özelliği disiplin ve kontrol olan bir kurum olarak ele alınabilir. Spor, ataerkil kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda bedeni biçimlendiren, disipline eden bilgiler ve pratikler bütünüdür. Ve bu bütün içerisinde spor/beden kombinasyonu şu yanılsamayı yaratmaktadır: Spor ve beden şeffaftır; politika, kültür ve ekonomiden bağımsızdır. Sporda önemli olan fiziksel performans ve fiziksel güçtür, yani tamamıyla biyoloji ve fizyolojinin egemenliğindeki bir alan olduğu için kültürel politikalar işlememektedir. Fakat, tam da bu özelliği nedeniyle var olan farklılıkları normalleştirerek toplumsal cinsiyet ideolojilerine en fazla hizmet eden ideolojik mekanizmalardan biridir spor. Yani, spor ortamı şeffaflık ve bağımsızlık söylemi etrafında bu fiziksel farklılıkların normalleştirilerek kadın ve erkek arasındaki farkın eşitsizlik olarak çizildiği bir alan olarak işlemektedir. Bu nedenle sporda sadece toplumsal cinsiyet ilişkilerini değil, genel anlamıyla iktidar ilişkilerini incelemek önemlidir. Foucault'nun dediği gibi, toplumdaki asıl politik görevimiz, taraftsız ve bağımsız görünen toplumsal kurumların işleyişini eleştirmektir (Foucault, 1974).

Ayrıca, beden/spor ilişkisi, mükemmel bedenler olgusunu doğurmuş ve beden teknolojileri daha farklı biçimlerde işlemeye başlamıştır. Özellikle spor ortamında belirginleşen ilaç kullanımı, kadınlara uygulanan cinsiyet testleri, cinsel pratiklerin düzenlenmesi değişen toplumsal cinsiyet ideolojilerine hizmet ederken, idealleştirilen mükemmel bedeni korumaya yönelmektedir. Belki de mükemmel, atletik, erkek bedenin bozulmasına engel olabilme amacıyla, 1960 Olimpiyatlarında cinsiyet testleri uygulanmaya başlanmıştır. Başarılı olan sporcu kadınlara uygulanan bu testlerde kadınların kromozom yapısı, hormonal yapısı incelenerek kadın mı erkek mi oldukları belirlenmektedir. 1992 yılında Uluslararası Amatör Spor Federasyonu (IAAF, International Amateur Athletic

Federation) cinsiyet testini herhangi bir bilimsel temelinin olmaması ve insan haklarına aykırı olması nedeniyle uygulamadan kaldırmıştır. Fakat bazı uluslararası spor federasyonları tarafından düzenlenen spor organizasyonlarında cinsiyet testleri uygulanmaya devam etmektedir. Örneğin, 1999 Dünya Veteran Spor Oyunlarında Kathy Jaeger 100 metre dünya rekoru kırdığında, diğer yarışmacıların talebi üzerinde cinsiyet testine tâbi tutulmuştur. Choi'nin (2000) amatör düzeyde verdiği örnek cinsiyet testinin altında yatan mantığın (başarının erkeğe ait olması) ne kadar yaygın ve derinden bir kabulü olduğunu göstermektedir: okul erkek futbol takımında oynamasına izin verilen yetenekli bir genç kız bir maçta iyi oynadığında, karşı takımın oyuncularından birinin babası kız olup olmadığının kanıtı olarak oyuncunun genital organlarını görmeyi talep etmiştir.

Cole'a (1994) göre, Foucault beden teknolojilerinin toplumsal cinsiyet formlarını ihmal etmiş olmasına rağmen, onun beden/iktidar ilişkisiyle ilgili açıklamaları, kadın bedeninin yapılanmasını anlamada önemli bir arka plan sağlayabilir. Kadınlık teknolojileri, kadın bedenini biçimlendiren, normalleştiren/doğallaştıran bilgileri, uygulamaları ve stratejileri kapsar. Bu teknolojiler, egemen yaşam tarzının yönlendirdiği kadının bedenini yöneten yapılarda yer alır. Geleneksel yaşam tarzında, kadın bedeni yumuşaklık, uysallık, incelik ve zariflik sembollerini taşır ya da bu sembollerde anlam bulur. Ve böylesi bir kadın bedeninin yaratılmasında etkili olan iki faktör vardır. Birincisi bireysel güç/istek, ikincisi ise çeşitli endüstrilerdir: sağlıklı yaşam/spor/egzersiz kulüpleri, medya, televizyon programları, sağlık ve diyet endüstrisi, spor endüstrisi. Feminist yaklaşıma göre, bu faktörlerle işleyen incelik beklentisi kadının toplumsal cinsiyet düzenindeki ikincil konumunun devamına ve onun toplumsal, fiziksel ve dışavurumcu potansiyelinin kısıtlanmasına hizmet etmektedir (Bartky, 1988; Bordo, 1989).

Değişen dünya düzeni, geleneksel kadın bedenini de değişime zorlamıştır. Sağlık/güzellik ve spor ilişkisi ve bu ilişkiyle beraber serbest zaman etkinliklerinin insan hayatına daha fazla girmesi (yarışma sporundan ziyade daha çok kitleye yönelik olan yaşam boyu spor kavramının gündeme gelmesi), yeni bir kadın estetik anlayışı ortaya çıkarmıştır: Çok yönlü, güçlü ama estetik kadın bedeni. Kadınların vücut geliştirmenin popüler formlarına, aerobik ve egzersiz etkinliklerine katılımları, kadınların beden kültürünü değiştirmiştir. Değişen beden kültürü aslında modern spor anlayışından daha farklı dinamiklerle beslenen yeni hareket kültürünün bir parçasıdır.[7] Türkiye'de de son yıllarda bu yeni hareket kültürü altında değerlendirilebilecek yeni fiziksel uygunluk hareketleri (step, aerobik, yo-

7 Yeni hareket kültüründe, temel odak noktası spor olmamakta ve modern sporla ilişkili paradigmatik mitler, -özellikle spor sağlıktır- eleştirel olarak yeniden gözden geçirilmektedir. Endüstri toplumunda spor bir bedeldir yaklaşımının yerine artık, fiziksel uygunluk hareketi endüstri sonrası toplumda bir bedeldir denmektedir (Renson, 2001).

ga, pilates, fat-burner vb.) çok popüler olmaya başlamıştır. Özellikle orta ve üst sınıf kadınlar arasında popülerleşmeye başlayan bu yeni beden kültürü Batı'dan, özellikle de Amerika'dan ihraç edilmiştir. Türkiye'de spor kültürünün olmamasına ve sadece yarışma sporlarına vurgu yapılmasına dair söylediklerimizi hatırlarsak, bu yeni beden kültürünün spor kültürü ya da spor alanı tarafından değil daha çok kozmetik endüstrisi tarafından şekillendiğini söylemek mümkün; en azından kadınların katılma biçimleri bağlamında değerlendirdiğimizde.

Spor kurumunda toplumsal cinsiyet ideolojisinin yeniden üretilmesi sürecinde kadınlık ve kadın bedeninin önemi medya sunumları bakımından da analiz edilmektedir. Farklı feminist yaklaşımlara göre kitle iletişim araçları ile toplumsal cinsiyetin inşası arasındaki ilişki farklı boyutlarda el alınıyor olsa da, bu feminist yaklaşımlar tarafından kitle iletişim araçlarının ataerkil değerler sistemi altında farklı kadınlık ve erkeklik tanımlarının ve deneyimlerinin inşasında ve yeniden üretilmesinde önemli bir araç olduğu kabul edilmektedir. Ann Hall (1996) *Feminizm ve Sporcu Bedenler* adlı kitabında sporda cinsiyet farklılığının promosyonu için en etkili ve en görünür alan olarak medyayı gösterir ve medyanın bu bağlamda asıl işlevinin kadın ve erkek sporcular arasındaki farklılıkları doğallaştırması ve normalleştirmesi olduğunu ileri sürer. Örneğin, Öktem (2004) Süreyya Ayhan'ı konu alan gazetelerde yapmış olduğu söylem çözümlemesi sonucunda, basının sporcu kadını tanımlarken seçtiği ifadelerle sporcu kimlikten önce kadınlık vurgusunu ön plana çıkardığını, sporda kadın başarısını sıra dışı bir durum olarak tanımladığını ve bu şekilde sporda kadını ikincil konuma sokan yargıları pekiştirdiğini ortaya koymuştur. Süreyya Ayhan'ın basında "Şans yüzüne gülmüş bir Anadolu çocuğu" olarak tanımlanması, sporda kadın deneyiminin ve başarısının nasıl kıyısallaştırıldığına ve şans işi olarak görüldüğüne bir örnektir. "Ben sadece rakiplerime karşı koşmadım, aynı zamanda yalanlara, hakkımda söylenenlere ve evlerdeki dedikodulara karşı koştum." Süreyya Ayhan'ın söylediği bu sözler de bir kadın sporcunun nelerle karşı karşıya kaldığı ve sportif başarısında nelerin önemli olabileceğine dair ipuçları vermektedir.

Türkiye'de kadın sporcu ya da kadın sporu olarak aklımıza Süreyya Ayhan'ın, voleybo kadın milli takımının ve halterci kadınların gelmesinin nedeni, daha önce de belirttiğimiz gibi Türkiye'de sporun yarışma sporu ve elde edilen başarı odaklı olmasıdır. Fakat aklımızda halterci kadın sporculara dair cinsel taciz, Süreyya Ayhan'a dair alyansı ve voleybolcu kadınlara dair de güzellikleri, uzun boyları ve her kadın gibi güzelliğine önem veren Natalia'nın gelmesinin nedeni ise spor ortamında kadının yerinin kadınlığı çerçevesinde kabul edilebilir olmasıdır: "Manikürlü, ojeli, bakımlı eller, bakımlı saçlar, makyajlı yüzler, onlar diğer kadınlardan kaslıydılar ama....(*kadındılar*)". Bu sözler ATV ana haber bülteninde Avrupa Halter Şampiyonasında ödül alan kadın sporcuların bakanla görüşmelerine ait haberde yer almaktadır. Yine aynı haber bülteninde Olimpiyat hazırlık çalışmalarına Türkiye'de devam etme kararı alan Süreyya

Ayhan'a spikerin sorduğu ilk soru: "Gelinlik giydiğinizde neler hissettiniz? Ne değişti?" ve Süreyya Ayhan'ın verdiği yanıt: "Antrenmanlarım iyi gidiyor". Bu örneklerde, kadının spor kurumundaki başarısının onayının, toplumsal sistemin sürekliliğine katkısı boyutunda ele alındığını ve medyanın tavrını kadının spordaki başarısından öte, toplumsal sistemden yana aldığını görmekteyiz..

5. Heteroseksüellik, eşcinsellik ve spor

Toplumsal cinsiyet ve toplumsal cinsiyet rollerini cinsel yönelimlerin toplumsal kurgulanmasını düşünmeden tartışmak zordur. Adrienne Rich (1980) "zorunlu heteroseksüellik" kavramını toplumun cinsel yönelimler hakkındaki hegemonik değerlerini tanımlamak için kullanmıştır. Toplumsal cinsiyete uygun olarak kabul edilen kadınlığın ve erkekliğin zorunlu heteroseksüelliğe göre tanımlanması, birçok toplumsal kurumda olduğu gibi spor kurumunda da kadının ve erkeğin konumunu belirlemektedir.

Heteroseksüellik kavramı, kadınlığın spor kurumundaki inşasını anlamamızda temel sağlamakta ve genellikle heteroseksüel kadınlık vurgusu yoğun görünen kadınların daha erkeksi olarak görünen kadınlar üzerinde bir avantajı olmaktadır. Heteroseksüel kadınlığa uymama cinsiyetçi ve heteroseksist bir ayrım getirmekte ve bu ayrımdan kaçmak için sporcu kadınlar kadınlıklarını vurgulamaya çalışmaktadırlar. Choi (2000) ve Hall (1996) kadın sporcuların kadınlıklarını ya da kadınsı özelliklerini hegemonik kadınlık kavramıyla tartışmaktadırlar. Kadın sporu dünyasında, kadın sporcuların kadınlıklarının kutlanması ve değer görmesi yoluyla kadınlık hegemonik olarak işlemektedir. Kadınsı görünmeyen ya da erkeksi olarak algılanan sporlarda yer alan kadın sporcular antrenörleri, spor yöneticileri, hakemler, medya, potansiyel sponsorlar ve fanatikler tarafından olumsuz tavırlara maruz kalmakta ve bu yüzden sıklıkla kadınlıklarını vurgulama çabası içine girmektedirler. Bir erkek alanı olarak görülen spor ortamında yer alan birçok kadının, hegemonik erkekliğin her türlü özelliklerine sahip olan erkek sporcu kimliği altında, kendi sporcu kimliğini oluştururken kadınlığını ön plana çıkardığını, makyaj yaptığını, daha kadınsı kıyafetler giydiğini ve kadınsı davranışlarda bulunduğunu da söylemek mümkün. Amerika ve Kuzey Amerika'da futbol ve buz hokeyi kadın sporcuların kozmetik ürünleri reklamlarına çıkmaları, bazı Avrupa voleybol takımlarının gerek kendi reklamlarını gerek çeşitli firmaların reklamlarını yapmak amacıyla takvimlerde cinselliği öne çıkaran pozlar vermeleri bu çabanın en görünür halleridir. Bu bağlamda heteroseksüel ve kadınsı görünüşün sunulmasının kadın sporcular için bir hayatta kalma stratejisi olduğunu ileri sürebiliriz; kadınlar spora kabul edilirler ama heteroseksüelliklerini ve kadınlıklarını korudukları müddetçe.

Judith Butler'ın (1990) toplumsal cinsiyeti performans (icra) olarak gördüğü kuramsal yaklaşımı kadın sporcuların içinde bulundukları hegemonik kadınlık

ya da vurgulanan kadınlık ve spor ilişkisini anlamada yardımcı olabilir. Butler'a göre bireyler kendi toplumsal cinsiyetleriyle tutarlı davranışlar gösterirler fakat bu her zaman gönüllülük içinde olmaz. Toplumsal cinsiyet icra edildiğinde (perform) uygun toplumsal cinsiyet davranışlarının kültürel algıları da yeniden üretilir ve böylelikle toplumsal cinsiyet değerleri, normları kültürel ideolojiye gömülür. Yani toplumsal cinsiyet beklentileri hem bilinçli hem de bilinçsiz olarak da yeniden üretilir. Spor ortamındaki kadınlar da kadınlıkla ilgili toplumsal beklentilerin farkındadırlar ve kadınlık performansı bilinçli bir eylemdir; birçok kadın kendi kadınlıklarını artıracak eylemlere girişirler.

Heteroseksüel kadınlık ve spor arasındaki güçlü ilişkinin kıyıda bıraktığı kadın sporcuların yaşadığı olumsuz deneyimler birçok uluslararası çalışmada ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmalar daha çok kadın boksörler, buz hokeyi oyuncuları, güreşçiler ve aerobikçiler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Geleneksel erkek sporu olarak görülen bu spor branşlarında yer alan kadın sporcular kendilerinin lezbiyen olarak görüldüklerini ifade etmektedirler (Young, 1997). Erkekler erkekliğin popüler imgelerinden güç, kuvvet ve bedensel kahramanlığa uymadıklarında korkak olarak adlandırılırken, kadınlığın normlarına uymayan sporcu kadınlar da "lezbiyen" ve "Erkek Fatma" olarak adlandırılmaktadırlar.[8] Diğer taraftan, normatif kadınlık kalıbına uymayan lezbiyen kadın sporcular da heteroseksüel kadınlık referansıyla ayrımcılığa uğramaktadırlar.

Spor ve toplumsal cinsiyet ilişkisinin analiz edildiği özellikle etnografik çalışmalarda vücut geliştirmenin ayrı bir yeri vardır.[9] Kadın vücut geliştirmenin en önemli bölümünü estetik kategori oluşturduğu için toplumsal cinsiyet farklılıkları korunmaktadır. Bir alt kültür olarak kadın vücut geliştirme sporunu heteroseksüellikten ayırmamak için ne varsa yapılmasının nedeni, egemen kültürün kadın vücut geliştirme sporunu lezbiyenlik ile bağdaştırmasıdır. Bu bağlamda Marci lan'ın (1995) sorusu anlamlıdır: "Başka hangi sporda kadın yarışmacılardan kendi cinsiyetlerini kaybetme korkusu için kendi başarılarını sınırlamaları beklenmektedir?"

Alison Dewar (1993) heteroseksüel, beyaz, orta-sınıf ve bedensel engeli olmayan kadınların spor deneyimlerinin spor dünyasındaki bütün kadınların deneyimlerinin bir temsili olarak yanlış evrenselleştirildiğini ileri sürerken, kadın deneyimlerinin farklılığının ve onların çoklu ezilmelere karşı mücadelelerinin görünür kılınması gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda spor kurumundaki

8 "Erkek Fatma" deyimi Batı kültüründe "tomboy" olarak geçmektedir. Özellikle İngiltere'de 1900'lü yılların başında normatif erkeklik kalıbına uymayan oğlan çocukları için kullanılan bu deyimin günümüzde normatif kadınlığa uymayan kız çocukları ve kadınlar için kullanılmaya başlanması da üzerinde düşünülmesi gereken bir ideolojik süreci göstermektedir. İngiliz kökenli olan *Sport, Education and Society* dergisinde "tomboyism" hakkında çalışmalara rastlamak mümkün, ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Hall, 1996.

9 Kadın vücut geliştirme 1980'lerdeki popülerliğini 1990'ların ortalarında fiziksel uygunluk yarışmalarına kaptırmıştır. Ele aldığımız bağlamda daha tutucu olan fiziksel uygunluk estetiği kadınlığı ve cinselliği vurgulamaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Heywood, 1998.

heteroseksüel baskınlıkla mücadele etmenin yolu, spordaki lezbiyen deneyimleri görünür hale getirmek ve onların kıyısallaştırılmalarını reddetmektir. Lezbiyenlik, zorunlu heteroseksüelliğin reddi ve spor konusunun yüreğinde durmaktadır.[10] Lezbiyenlik ve kadınların spora katılımı, sportif etkinliklerin vurgulanan kadınlık nosyonu ile çatışmasından dolayı ortak zeminde yer almaktadırlar. Lezbiyenlerin spor deneyimlerinin araştırıldığı sınırlı sayıdaki çalışmada sporda lezbiyenliğin kapalı bir alan olmasından dolayı geleneksel spor ortamlarında yer alan birçok lezbiyenin vurgulanan/hegemonik kadınlık[11] tarafından kısıtlandıkları, takım pozisyonları, ilişkiler ve mesleki güvenlikleri gibi heteroseksist ayrımcılığa maruz kaldıkları belirtilmektedir (Krane, 1996; Krane ve Romont, 1997). Gey ve lezbiyen sporculara yönelik homofobik tepkilerin temel nedeni, kültürel olarak tanımlanan heteroseksist normlardır. Bu bağlamda ayrı gey ve lezbiyen spor hareketleri, anadamar spor yapısı içinde bir alt-kültür olarak ortaya çıkmaktadır. Hegemonik ve heteroseksist spor ortamlarına alternatif ortamlar özellikle Amerika ve bazı Avrupa ülkelerinde artmaktadır. Bu alternatif ortamlara en eski örnek Amerika'daki feminist ilkelerle (yarışmacı olmayan, işbirlikçi, katılımın toplumsal ve rekreasyon boyutunun vurgulanması) yürütülen feminist softbol ligi, İngiliz amatör rugby kulübü (The Kings Cross Steelers Rugby Football Club) ve Gey Oyunlarıdır.[12]

6. Erkeklik, hegemonik erkeklik ve spor

Spor içinde ve spor yoluyla kadının ikincilliğini ortaya çıkarmak erkeklik ve erkeğin analizi ile çok ilintilidir ve eril hegemonyanın eşitsiz toplumsal cinsiyet ilişkilerini nasıl yeniden ürettiğinin analizinde yararlıdır. Ayrıca, bell hooks'un (2002) da söylediği gibi her ne kadar ataerkilliğin sefasını sürenler erkekler olsalar da, cinsiyetçiliğin cenderesine sıkışıp kalan sadece kadınlar değil, erkeklerdir de.

Birçok araştırmacı hegemonik erkekliğin başarılmasında ve gösterilmesinde bedensel kahramanlığın gösterilmesinin bir aracı olarak sporun önemine işaret

10 Lezbiyenlik ve spor konusu özellikle 1990'ların yarısında spor yazınında çok fazla gündeme gelmiştir. Sporda kadının konumu, kadınlık ve erkekliğin inşasında lezbiyenlerin ve geylerin özellikle yarışma/profesyonel spordaki deneyimleri önemli yer tutmaktadır. Özellikle Vikki Krane'nin çalışmaları bu konuda doyurucu niteliktedir. Bilgi için bkz. Krane, 1996, 1997, 2001a.

11 Yarışma sporlarında kadınlığın da diğer kadınlar üzerinde (heteroseksüellik ve geleneksel kadınlık normlarının dışında kalanlar) bir hegemonyasının var olabileceği tartışmaları için bkz. Choi, 2000; Hall, 1996; Krane, 2001b.

12 1982 yılından bu yana düzenlenen Gey Oyunlarının (GAY Games) 7.si Temmuz 2006 tarihinde ABD'nin Chicago kentinde düzenlenecektir. Gey ve lezbiyenlerin katıldığı en büyük uluslararası spor organizasyonlarından biri olarak kabul edilen Gey Oyunlarının yanı sıra çeşitli spor branşlarında özelleşen ve geleneksel leşen sportif etkinlikler çok sayıda sporcunun katılımıyla gerçekleştirilmektedir. Devlet-kontrollü spor sistemlerinin tamamen dışında duran otonom kulüp ve liglerin (kadın kulüpleri, lezbiyen-pozitif kulüpler...) kurulmasına yönelik çalışmalar daha çok radikal feministlerin gündeminde olmaktadır. Örneğin Kanada'da Notson Amazon Softbol Ligi, Women of Outdoor Pleasure, Londra'da işçi sınıfı siyahların oluşturduğu Queens of the Castle netbol kulübü gibi.

etmişlerdir (Connell, 1987; Messner, 1992). Fiziksel kuvvet, heteroseksüellik, bastırılmış duygusallık, akılcılık, kadınlar ve diğer erkekler üzerindeki denetim, otorite gibi özellikler hegemonik erkekliğin göstergeleridir. Connell (1995), Gramsci'nin (1971) kültürel hegemonya yaklaşımının altını çizerek, belirli erkeklik formlarının baskınlık, güç ve fiziksel yeterlik ideallerine bağlandığını ileri sürerken, sporda değer verilen fiziksel yeterliğin, diğer nesneler üzerindeki beceriyle ortaya konan kontrolün hegemonik erkekliğin geleneksel inşasıyla uyuştuğunu ve bu bağlamda kaslılığın, erkekliğin ve erkin anahtar belirleyeni olduğunu söylemektedir.

Erkekliğin toplumsal bağlamda anlamlı olabilmesi için özellikle fiziksel acılara katlanabilme ve "şeref" olgusuyla pekiştirilmesi önemlidir. Birincisi, belli noktalarda acının ritüelleştirilerek erkekliğin yeniden üretimlerinin sağlanması (erkek çocuğunu erginleme ritüelleri, sünnet ettirme, askerlik eğitimi vb.), ikincisi ise tüm toplum bağlamında rakiplerine karşı hem kendisini hem de gerektiğinde toplumunu savunacağı ahlâki bir değerdir (Gilmore, 1990). Spor, oğlan çocuklarının erkek dünyasına ait değerleri, tutumları ve becerileri öğrenebilecekleri erkekleşme pratiğinin önemli alanlarından bir olarak görülmektedir. Kadınlara kapalı olan ya da erkekliğin kurulmasına en fazla hizmet eden alanlardan biri olarak spor kurumunda bazı sporların erkeklik için bir ayrıcalığı vardır: Türkiye için futbol, boks, güreş, halter; Avrupa ve Amerika için bu sporlara ek olarak beyzbol, buz hokeyi ve rugby. Özellikle erkeklerin yoğun olarak katıldıkları fiziksel teması gerektiren, saldırganlığın ve sakatlığın çok yaşandığı bu sporlar, Gilmore'un bahsettiği her iki durumu da içinde taşımaktadır.[13] 1960'larda politikacıların ve askerî liderlerin genç erkeklerin ulusun savunmasında gerekli olan güç ve cesareti öğrenmelerinde sporun önemini vurguladıkları da bilinmektedir. Kendisi de başta triatlon olmak üzere çeşitli sporlarla elit düzeyde ilgilenmiş olan Murray Drummond (2002) bir çalışmasında spor kurumunda erkek olmanın ne demek olduğunu ve bunun yaşamın diğer alanlarındaki etkisini anlamak için çağdaş Batı toplumunda erkeksi bir alan olarak görülen ve erkek sporcu sayısının çok fazla olduğu triatlon, cankurtarma sörfü ve vücut geliştirme branşlarından üst düzey erkek sporcularla görüşmüştür. Yaptığı görüşmelerin soncunda, erkek sporcuların erkeklik kimliklerinin tanımlanmasında yaptıkları sporun belirleyici olduğunu fakat, olumlu deneyimler yaşamakla beraber, profesyonel spor hayatlarının yaşamlarında, özellikle erkeklik kimlikleri ve toplumsal ilişkiler boyutunda bazı krizlere neden olduğunu belirtmektedir.

Sporun beden eğitimi ile eş anlamlı olarak kullanıldığı ve uygulandığı Türkiye gibi ülkelerde spor kurumunu tartışırken beden eğitimi alanını dışarıda bı-

13 Bir çalışma kapsamında kickboks sporu yapan bir kadın sporcuyla görüşmemizde, erkeklerin bu işi daha çok kanlıymış gibi göstermeye çalıştıklarını, halbuki bu sporun çok teknik bir branş olduğunu söylemişti.

rakmak büyük bir eksiklik olur. Bireylerin spora karşı tutumlarının belirlendiği, sporcuların keşfedilip uygun (belirli) sporlara yönlendirildikleri okul beden eğitimi alanı spor ortamındaki ideolojik süreçlerden bağımsız değildir. Türkiye'de okul beden eğitimi müfredatlarında cinsiyetçi bir bakış açısının var olduğu ve içeriğin büyük bir bölümünün takım sporlarından oluşan programın da uygulamada toplumsal cinsiyet kalıp yargılara uygun olarak kızlar için voleybol, erkekler için futbol/basketbol olarak işlendiğini biliyoruz. Türkiye'de okul beden eğitimi alanında yapılan çalışmalar, erkekliğin inşasında beden eğitimi derslerinin ve spor etkinliklerinin önemli bir işleve sahip olduğunu, kız öğrencilerin ve hegemonik erkeklik normlarının dışında kalan erkek öğrencilerin de sessiz ve görünmeyen bedenler olarak var olmaya çalıştıklarını göstermektedir.

Okul beden eğitimi ve spor alanında toplumsal ve kültürel pratiklere bedensel katılım yoluyla erkekliğin oluşma yollarının araştırıldığı çalışmalarda, bir grup olarak erkeklerin hegemonik erkeklik ve spor ilişkisinde avantajlı bir konumda olmalarına rağmen, bireysel olarak da birçok erkeğin beden eğitiminde olumsuz yaşantılar geçirdikleri ortaya konmaktadır (Connell, 1990; Messner, 1992; Parker, 1996). Geleneksel olarak erkeksi kabul edilen sporlara katılmayı reddeden ve atletik becerisi az olan erkek öğrenciler, diğer erkekler tarafından sıklıkla kıyısallaştırılmaktadırlar. Örneğin, Sincan ve Etimesgut ilçelerinde yer alan liselerde kız ve erkek öğrencilerle beden eğitimi ders yaşantıları ile ilgili yapılan görüşmelerde, özellikle erkeksi olarak kabul edilen sportif etkinliklere (futbol) katılmayı reddeden erkek öğrencilerin diğer erkek öğrenciler tarafından sözel (kız kılıklı, Erkek Fatma vb.) ve fiziksel (sıkıştırma, dövme, cinsel organlarını gösterme vb.) tacize uğradıkları gözlenmiştir (Koca, 2004). Bu görüşmelerden birinde bir erkek öğrencinin söyledikleri hegemonik erkekliğin spor etkinlikleri yoluyla bu erkeklik biçiminin dışında kalanlar üzerinde nasıl etkinleştiğini göstermesi bakımından önemlidir: "...o bir garip, bizimle futbol oynamıyor, beceremiyor, diğer sınıflara bizi rezil ediyor... biz de onu dövüyoruz, çünkü erkekliğin yüz karası o.."

Farklı erkeklik biçimleri arasındaki etkileşim, ataerkil bir toplumsal düzenin işleyiş biçiminin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu düzende, erken olgunlaşan, mezamorfik bir beden yapısına sahip olan erkek çocuklarının özellikle beden ölçüsünün, kaslılığın ve kuvvetin başarıda daha belirleyici olduğu fiziksel temas içeren takım sporlarında diğer erkek çocuklarına karşı belirgin bir avantajları olmaktadır. Birçok araştırmacıya göre, hegemonik erkeklik ideolojisinin yapılanmasında ve yeniden üretilmesinde önemli rolü olan takım sporlarında homofobi yoğun olarak yaşanmaktadır.[14]

14 Spor kültüründe var olan homofobinin en fazla incelendiği alanlar futbol, Amerikan futbolu ve rugby gibi takım sporlarıdır. Bu çalışmalara örnek için bkz. Clarke, 1998; Griffin, 1998; Hekma, 1998.

7. Feminizm ve spor

Yazının bu son bölümünde, feminist perspektifle baktığımızda kadınların toplumdaki ikincil konumlarından kurtulmalarında ya da konumlarının güçlenmesinde spora katılımın bir araç olup olamayacağı konusundaki tartışmalara ve spor kurumundaki feminist taleplere kısaca bir göz atmak istiyoruz.

Feminist araştırmacılar arasında spor ve egzersizin kadınların güçlenmesinde bir alan olma potansiyeli taşıyıp taşımadığı tartışılmaktadır (Hall, 1996; Hargreaves, 1994; Vertinsky, 1989; Theberge, 1987). Bazı feministlere göre, spor ve spor ortamı beden politikaları için değiştirici bir potansiyele sahiptir. Kadının spora katılımı, kadın bedeninde anlamlılık bulan pasiflik ile mücadele etme olanağı yaratmaktadır. Spor sosyoloğu ve aynı zamanda feminist bir aktivist olan Nancy Theberge'e (1987: 393) göre sporun özgürleştirme olasılığı, kadınların kendi bedensel güçlerinin enerjisini ve yaratıcılığını deneyimleme ve bu gücü kadın topluluğunda geliştirme imkânı sağlamasında yatmaktadır.

Spor ortamında vurgulanan kadınlığa karşı güçlenme/mücadele kuşkusuz ki spor ve egzersize katılım ile gelecektir. Spora ve egzersize katılım kadının hem fiziksel hem de psikolojik olarak güçlenmesine hizmet edebilir, kadınlar kendi fiziksel becerilerini test edebilir, kişisel bir başarı duygusu geliştirebilir ve kendi bedenlerini kendileri kontrol edebilirler. Kadınların spora katılımının bu yönü sporun "politik" potansiyeli (spor içindeki ve spor yoluyla egemen toplumsal ideolojilerle mücadelede kadının güçlenmesi) olarak da ifade edilebilir. Bu bağlamda sporun kadınların özgürlüğünde bir ajan olabilme potansiyeli, kadınların bu alandaki ezilme deneyimlerinden değil, kendi bedenlerinin güçlü ve eril egemenlikten bağımsız/özgür olduğu deneyimlerden kaynaklanmaktadır.

Fakat bazı feminist eleştirmenlere göre ise sporun böylesi bir değiştirici potansiyele sahip olmasından ziyade, beden ve spor/egzersiz ilişkileri varolan toplumsal cinsiyet ilişkilerini yeniden üreten ve yöneten bir güce sahiptir ve bunu da kadın bedeni üzerindeki hâkimiyeti yoluyla gerçekleştirmektedir. Birçok spor ortamı ve organizasyonu disiplini, boyun eğmeyi gerektiren ve politik farkındalığı içermeyen otoriter bir iktidar yapısına sahiptir. Bu yaklaşım doğrultusunda spor ve feminizm birbirine zıt alanlar olarak görülürken, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden üretildiği ve bazen de direnildiği bir kültürel mücadele alanı olarak değer görmemektedir. Dolayısıyla, spor alanında bir kadın hareketine çok az destek vardır çünkü, feministler sporu cinsiyet eşitliği mücadelesinde değiştirici potansiyele sahip olmayan, önemsiz bir alan olarak kıyısallaştırmaktadırlar.

Spor alanındaki feminist aktivistler sistematik iktidar ve ayrıcalıktan ziyade, bireysel çözüm önerilerinde bulunan liberal stratejiler üzerinde durmaktadırlar. Liberal reformistler, sporda kadınların kabulünü ve katılımını kolaylaştırıcı uygulamaları, spor uygulamalarında eşitliği, eşit ücretlendirmeyi, prim imkânlarından eşit faydalanmayı ve karar-verme mekanizmalarını vurgulamaktadırlar. Ka-

dınların hem yönetim ve liderlik düzeyinde hem de yarışma ve rekreatif sporlara katılım düzeyindeki dezavantajlı konumlarını iyileştirmeye yönelik olabilecek bu öneriler Türkiye için de dile getirilmesi önemli taleplerdir. Öncelikle bireylerin zihinsel, duyuşsal ve fiziksel sağlıklarına önemli katkıları olan spor ve fiziksel uygunluk etkinliklerinden her toplumsal sınıftan kadınların da yararlanabilmeleri için eşit fırsatlar sağlanmalı ve olumlu cesaretlendirmeler sunulmalıdır.

Geleneksel erkek egemenliğinin bir başka dışavurumu olarak sporda taciz konusu, verilecek mücadelenin en önemli boyutlarından biridir. Türkiye için bir süre önce gündemi çok da doğru olmayan boyutlarla işgal etmiş olan sporda cinsel taciz konusu, spor kurumunda antrenör-sporcu ilişkisi ve sporcunun güvenliği boyutlarıyla ele alınması gereken bir konudur. Özellikle hiyerarşik yapıda antrenörlerin karşı konulmaz konumu, erkek/kadın sporcu üzerinde tartışmasız bir güç oluşturmaktadır. Antrenörlerin başarıya götüren lider rolünde antrenman, beslenme ve ilaç kullanımı gibi birçok konuda sporcuya bedeni konusunda karar vermeye olanak tanımayan tutumları, sporcular üzerinde mutlak bir otorite kurulmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda, kadın sporcuların birçoğu cinsel tacizle karşılaşmalarına karşın, yukarıda değinilen konumdan ötürü, antrenörlerinin bu davranışlarını açığa vuramamaktalar. Tabii toplumumuzda, tacizin sorumlusunun yine kadın olarak görüldüğü ve cinsel konuların tabu niteliği dikkate alındığında, son yaşanan halterci kadınla sporcuların durumu, spor kurumunun gerçekte hâlâ erkeklerin hâkimiyetinde olduğunu anlatmakta.

Ankara Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu öğretim görevlisi Nevin Gündüz ve arkadaşlarının yapmış oldukları bir araştırmaya katılan 356 kadın sporcunun 200'ü (yüzde 56,2) seyirciler, erkek takım arkadaşları ve antrenörleri tarafından cinsel tacize uğradıklarını belirtmişlerdir. Çok sınırlı sayıda olsa da bu tür konularda yapılan araştırma sonuçları, aslında spor ortamında yaşanan cinsel taciz olaylarının "münferit olaylar" olmadığı, aksine sık rastlanan olaylar olduğunu göstermektedir. Spora katılan bütün kadınların fiziksel, zihinsel ve duygusal sağlıklarını geliştirmeye ve korumaya yönelik kaynakların ve de gerekli desteklerin sağlanması, kurumların sorumlulukları kapsamında ele alınmalıdır. Eğitim kurumları, spor kulüpleri ve spor kurumları, antrenör ve sporcu arasındaki istenmeyen cinsel ilişkileri ve cinsel tacize yönelik politikaları düzenlemek, uygulamak ve değerlendirmek için spor liderlerini ve sporcuları cesaretlendirmelidirler. Örneğin, Amerika ve birçok Avrupa ülkesinde sporda cinsel taciz toplumsal bir sorun olarak ele alınmakta ve cinsel taciz ile ilgili geliştirilen düzenlemelerle ve uygulanan politikalarla kadın ve erkek sporcuların (ve çocukların) maruz kaldıkları olayları rapor edebilecekleri güvenli bir ortam yaratılmaya çalışılmaktadır.

Sporda kadın-erkek eşitliğine yönelik liberal yaklaşımlar, erkeklere sağlanan imkân ve kaynakların kadınlara da sağlanmasını ve kadınların katılımına yönelik engellerin ortadan kaldırılmasını içerirken, hiyerarşi, rekabet ve saldırganlık kül-

türünü taşıyan sporun eril tanımında herhangi bir problem görmemektedirler. Ayrıca genel feminist literatürde liberal feminizme yönelik temel eleştirilerden biri olan kadınların homojen bir grup olarak görülmesi spor ortamında da çok görünür durumdadır; toplumsal sınıf, ırk, yaş, fiziksel engellilik gibi farklı kadın deneyimleri görünmemektedir. Örneğin, tarihsel olarak orta-sınıf kadınların çalışan sınıf kadınlara nazaran sporda daha görünür fakat, aynı zamanda bazı riskli ve tehlikeli olabilecek ortamlarda daha geçici olduklarını söylemek mümkün. Gerarld Gems (1993) "söylenmemiş hikâye" olarak tanımladığı çalışan sınıf Amerikan kadınının spor deneyimlerini incelediği çalışmasında kadınlığın değişen imajı ve belki de kendi göreli toplumsal ve ekonomik güvenliklerini kaybetme korkusuyla, orta sınıf kadınının egemen toplumsal yapıyla ve erkek egemenliğiyle mücadelede daha isteksiz olduklarını ileri sürmektedir. Orta-sınıf kadın sporun eril modeline maruz bırakılırken, çalışan sınıf kadını kendi spor pratiklerinde orta sınıfın belirli bir kadınlık imajını empoze etme çabalarına direnmeye çalışmaktadır. Çalışan sınıfın bedensellik ve yiğitlik üzerine olan vurgusu ile tutarlı olarak, bu sınıftan kadınlar çoğunlukla güç sporlarında yer almaktadır. Ekonomik koşullarından dolayı da profesyonellik bir etik sorun olmaktan öte pragmatik bir çözüm olarak görünmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'de halter ve güreş gibi sporlara daha çok alt sınıf kadınlarının katılımlarının nedeni olarak, bu sporların kadınlar için yeni sporlar olması, katılımcı sayısının az olması ve dolayısıyla derece elde etme olasılığının ve de ödül miktarlarının yüksek olması gösterilmektedir.

Sonuç

Ataerkil bir toplum olarak tanımladığımız Türk toplumunda, diğer toplumlarda olduğu gibi kadın daha çok ev içi alan ve onun uzantıları ile ilişkili olarak görülürken, erkek daha çok kamusal alanla ilişkili olarak görülmekte. Ve kadınlık ve erkeklik ideolojilerinin belirlenmesinde, kadına ve erkeğe ait rollerin belirlenmesinde bu ayrımın belirleyici olduğu da bilinmekte. Bu noktada feministler arasında hâlâ tartışılan bir nokta var: kadının bu ev içi alandan ya da özel alandan kurtulması ve kamusal alana çıkması onun tâbi konumunu güçlendirir mi yoksa onu özgürleştirir mi? Böylesi bir tartışmanın içerisinde kadınların kamusal bir alan olarak sporda yer almalarının onların tâbi konumlarını güçlendirici bir etkisi olup olamayacağı tartışılabilir. Özellikle de toplumsal cinsiyet önyargılarının ve bu önyargılara dayalı cinsiyetçi davranışların çoğunlukla kadın bedeni (bedensel olarak zayıflığı, bedensel görünümü) üzerinden yürütüldüğü düşünüldüğünde, kadınların kendi bedenlerini tanımaları ve bedensel yeterliklerini fark etmelerinin, onların kendilerini algılama biçimlerini ve özgüvenlerini olumlu yönde etkileyeceği kanısındayız.

Sonuç olarak, fazla irdelenmemiş bir alan olarak spor ve toplumsal cinsiyet konusu çok farklı eksenlerde tartışılabilecek bir konu olarak görünmektedir.

Olası boyutlara kısaca değinmek zorunda kaldığımız bu yazıda da karşımıza çıkan ilk büyük eksiklik (toplumsal cinsiyet çalışmalarının başlamasını tetikleyen), sadece spor alanında değil yazın alanında da kadın sporcuların ve sporcu bedenlerin deneyimlerinin görünmezliğidir. Belki spor kurumunun şeffaflığından belki de beden/zihin ayrımının keskinliğinden olsa gerek, sosyal bilimler alanında (özelde toplumsal cinsiyet çalışmalarında) spor konusunun yeterince incelenmemiş olması bu görünmezliği katmerlendirmektedir.

KAYNAKÇA

Bartky, S. (1988) "Foucault, femininity and the modernization of patriarchal power" *Feminism and Foucault: Rejections on Resistance* içinde, der. I. Diamond ve L. Quinby. Boston, MA: Northeastern University Press, 61-86.

Bordo, S. (1990) "Feminism, Postmodernism and Gender Sceptism", *Feminism/Postmodernism* içinde, Nicholson, Routledge, Londra.

Bordo, S. (1993) *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and The Body*, University of California Press, Berkeley, CA.

Bourdieu, P. (1978) "Sport and social class", *Social Science Information*, 17, 6, 819-840.

Butler, J. (1990) *Gender Trouble: Feminism and The Subversion of Identity*, Routledge, New York.

Choi, P. Y. L. (2000) *Femininity and the Physically Active Woman*, Taylor & Francis, Berkeley.

Clarke, G. (1998) "Queering the pitch and comingout to play: Lesbians in physical education and sport", *Sport, Education and Society*, 3(2), 145-160.

Cole, C. L. (1994) "Resisting the canon: Feminist cultural studies, sport, and technologies of the body", *Women, Sport and Culture* içinde, S. Birrell ve C. L. Cole, Human Kinetics, s. 5-29.

Connell, R. (1987) *Gender and Power*, Stanford University Press, Stanford.

Connell, R. W. (1987) *Gender and Power*, Stanford University Press, California.

Connell, R. W. (1990) "An iron man: The body and some contradictions of hegemonic masculinity", *Sport, Men and The Gender Order: Critical Feminist Perspectives* içinde, der, M. Messner ve D. Sabo (der.). s. 83-95, Champaign, IL: Human Kinetics.

Connell, R. W. (1995) *Masculinities*, Polity Press, Cambridge/Oxford.

Dewar, A. (1993) "Would all the generic women in sport please stand up? Challenges facing feminist sport sociology", *Quest*, 45, 211-229.

Drummond, M. J. N. (2002) "Sport and images of masculinity: The meaning of relationships in the life courses of elite male athletes", *Journal of Men's Studies*, 10, 2, 129-138.

Fasting, K. ve Pfister, G. (1997) *Opportunities and Barriers for Sport for Women in Turkey: A Pilot Study*, Unpublished manuscript, Berlin/Oslo.

Foucault, M. (1974) *The Archaeology of Knowledge*, Tavistock, Londra.

Gems, G. R. (1993) "Working class women and sport: An untold story", *Women in Sport and Physical Activity Journal*, 2, 17-30.

Gilmore, D. D. (1990) *Manhood in The Making: Cultural Concepts of Masculinity*, Yale University Press, Londra.

Gramsci, A. (1971) *Selections From the Prison Notebooks*, der.ve çev. Q. Hoare ve Smith, G. N., International Publishers: New York.

Griffin, P. (1998) *Strong Women, Deep Closets: Lesbians and Homophobia and Sport*, Champaign, IL: Human Kinetics.

Hall, M. A. (1988) "The discourse of gender and sport: From femininity to feminism", *Sociology of Sport Journal*, 5, 330-340.

Hall, M. A. (1996) *Feminism and Sporting Bodies: Essays On Theory and Practice*, Human Kinetics.

Hargreaves, J. (1994) *Sporting Females: Critical Issues in The History and Sociology of Women's Sports*, Routledge, Londra.

Hekma, G. (1998) " 'As long as they don't make an issue of it...': Gay men and lesbians in the Netherlands", *Journal of Homosexuality*, 35(1), 1-23.

Heywood, L. (1998) *Bodymakers: A Cultural Anatomy of Women's Body Building*, Rutgers University Press: New Brunswick, NJ.

hooks, B. (2002) *Feminizm Herkes İçindir*, Çitlembik Yayınları, İstanbul.

Ian, M. (1995) "How do you wear your body? Bodybuilding and the sublimity of drag", *Negotiating Lesbian and Gay Subjects* içinde, der, M. Dorenkamp ve R. Henke, Routledge, New York ve Londra.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1982) *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, Indiana University Turkish Studies 3, İndiana.

Koca, C. (2004) "Beden eğitimi dersinde toplumsal cinsiyet rollerinin yapılandırılması", *Kadın Çalışmalarında Disiplinlerarası Buluşma*, Güzel Sanatlar Fakültesi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.

Krane, V. (1996) "Lesbians in sport: Towards acknowledgment, understanding and theory", *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 18, 237-246.

Krane, V. (1997) "Homonegativism experienced by lesbian collegiate athletes", *Women in Sport and Physical Activity Journal*, 6(1), 141-163.

Krane, V. (2001a) "One lesbian feminist epistemology: Integrating feminist standpoint, queer theory, and feminist cultural studies", *The Sport Psychologist*, 15, 401-411.

Krane, V. (2001b) "We can be both athletic and feminine, but do we want to? Challenging hegemonic femininity in women's sport", *Quest*, 53, 115-133.

Krane, V. ve Romont, L. (1997) "Female athletes' motives and experiences at the Gay Games", *Journal of Gay, Lesbian and Bisexual Identities*, 2, 123-138.

Laberge, S. (1995) "Toward an integration of gender into Bourdieu's concept of cultural capital", *Sociology of Sport Journal*, 12, 132-146.

McKinnon, C. (1987) *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*, Harvard University Press, Cambridge.

Messner, M. A. (1992) *Power at Play: Sports and The Problem of Masculinity*, Beacon Press, Boston.

Ortner, S. (1996) *Making Gender: The Politics and Erotics of Culture*, Beacon Press, Boston.

Öktem, M. G. (2004) "Sporcu kadının Türk yazılı basınındaki temsili: Süreyya Ayhan örneği", *Kadın Çalışmalarında Disiplinlerarası Buluşma*, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.

Parker, A. (1996) "The construction of masculinity within boys' physical education", *Gender and Education*, 8, 2, 114-157.

Renson, R. (2001) "Messages from the future: Significance of sport and exercise in the third millennium", *European Journal of Sport Science*, 1,1.

Rich, A. (1980) "Compulsory heterosexuality and lesbian existence", *Signs: A Journal of Women in Culture and Society*, 5, 631-660.

Rosaldo, M. Z., ve Lamphere, L. (1974) *Women, Culture and Society*, Stanford University Press, Stanford, CA.

Rubin, G. (1975) "The traffic in women", *Toward a New Anthropology of Women*, içinde, der, Rayna Reiter, Monthly Review Press, New York.

Shilling, C. (1993) *The Body and Social Theory*, Sage, Londra.

Theberge, N. (1987) "Sport and women's empowerment", *Women's International Forum*, 10, 387-393.

Theberge, N. (1993) "The construction of gender in sport: Women, coaching, and the naturalization of difference", *Social Problems*, 40, 301-313.

Vertinsky, P. (1989) "Feminist Charlotte Perkins Gilman's pursuit of health and physical fitness as a strategy for emancipation", *Journal of Sport History*, 16, 1, 5-26.

Willis, P. (1992) "Women in sport in ideology", *Sport, Culture and Ideology*, içinde, der, J. Hargreaves, Routledge & Kegan Paul, Londra.

Young, I. (1979) "The exclusion of women from sport: Conceptual and existential dimensions", *Philosophy in Context*, 9, 44-53.

Young, K. (1997) "Women, sport and physicality", *International Review for the Sociology of Sport*, 32, 297-305.

Atlantiğin iki yakası arasında yeni dönem: Mesafeli bir nesnellik*

*Aykut Çelebi***

I. Amerika: İmge ve gerçeklik

Ünlü tarihçi Eric Hobsbawm anılarında, Amerika denildiğinde aklına önce radyoda dinlediği müzikler geldiğini, Amerika'yı[1] ilk kez kulakları vasıtasıyla keşfettiğini söyler. Hobsbawm, kendi kuşağında Amerika imgesini besleyen iki ana unsurdan söz eder: Birincisi teknoloji, ikincisi ise müzik. Teknoloji günlük hayatlarını değiştirecek denli yakınlarında olmayıp uzaktan takip ettikleri bir tasarım, soyut bir düşünce;[2] müzik ise, hayatlarını değiştirecek ölçüde tanıdık, bildik bir tecrübe sahasıymış (Hobsbawm, 2003: 387).

Hobsbawm'ın anılarından ilham alan benzer bir "duyular/etkilenimler tarihi", başka coğrafyalara da taşınabilir. Örneğin, Türkiye'de kırk yaş ve üstü insanların Amerika'yı ilk keşifleri, beslenme saatlerinde dağıtılan süt tozu ve sandviçlerdeki kekremsi taddan ayrı düşünülebilir mi? İkinci Dünya Savaşı sonunda hayalet kente dönüşen Berlin'de Amerika, nasyonal sosyalizm kâbusunun bitmesinin yanısıra, normal bir hayatın sıradan ihtiyaçlarını, karaborsaya

(*) Eleştiri ve önerileri için Ahmet Çiğdem, Ahmet Aytaç ve Ece Göztepe'ye çok teşekkür ederim.

(**) Ankara Üniversitesi, SBF Kamu Yönetimi Bölümü.

1 Amerika terimi kuşkusuz Amerika Birleşik Devletleri (bundan sonra ABD) ile eşanlamlı olarak kullanılıyor. Ancak Amerika sadece siyasal bir birim olmayıp tarih içinde, kültürel, coğrafi, siyasal özellikleriyle hem kendisine has bir oluşumu hem de en azından bir zamanlar, Avrupa'nın gözünde geleceğin dünyasını temsil etmiştir. Amerika imgesi, ABD'nin iktisadi, siyasal faaliyetleri kadar, ondan fazla bir şeyi de içerir. Makalede ABD yerine Amerika terimi tercih edilirken söz konusu tarihsel, kültürel, siyasi hassasiyet göz önüne alınmıştır. Amerika derken elbette ABD kastedilmektedir.

2 Geçen zaman içinde kuşaklararası Amerika imgesini besleyen ortak nokta, Amerika'nın geleceği olmasa bile teknolojik üstünlüğü temsil ediyor oluşudur. Yeni kuşakların Hobsbawm'ın kuşağından farkı, teknolojiyi günlük hayatlarını değiştirecek denli yakından tecrübe etmeleridir.

düşen sigara, puro ve kaliteli bir içkiyi hatırlatan her şeyi temsil ediyordu. Acaba Hiroşima'dan sonra Japonlar açısından Amerika hangi koku, tad ya da işitsel göstergelerle birlikte anılıyor? Saraybosna, Kosova, Budapeşte, Bağdat, Santiago, Monrovia'da insanların Amerika hakkındaki bilgilerine temel teşkil eden tad, koku ve izlenimler neler?

Dünya halklarının Amerika hakkındaki gündelik tecrübeleri ne yazık ki Hobsbawm'ın dinlediği caz müziği kadar kulağa hoş gelen, heyecan verici bir ilk keşfe olanak tanımıyor. Ama buradan bütünüyle aksi bir sonuç çıkartmak, kolaycı bir genellemeyle, dünya halklarının Amerika izlenimlerinin bütünüyle olumsuz olduğunu söylemek de imkânsız. Macaristan, Liberya, Bosna ve Kosova'daki Amerika imgesi kesinlikle Irak, Şili ya da Arjantin'dekinden farklı. İlkinde Amerika özgürleşmeyi, baskıdan kurtulmayı, ikincisinde ise emperyalizmi ve sömürüyü temsil ediyor. Söylemesi bile gereksiz, her ülkede Amerika imgesi farklılıklar taşıyor; insanların yaşlarına, yetiştikleri siyasal kültüre, çıkarlarına bağlı olarak Amerika imgeleri de değişiyor.[3]

Amerika hakkındaki fenomenal tecrübelerimiz, tarihimiz, siyasal kültürümüz, Amerika'ya dair imgelerimizin bu birincil kaynakları, zaman içinde *mesafeli bir nesnelliğe* dönüşemediği sürece, Amerika kendi korku, mutsuzluk ve çaresizliklerimizin nedenleri üzerine düşünmekten kaçmanın kolay yolu, suçu bir başkasına atmanın hazzına kurban edilen bir günah keçisi olabilir. "Mesafeli nesnellik" (*kalte Sachlichkeit*) derken, kavramın hem gündelik anlamı kastedilmektedir, hem de kavram metodolojik bir ilke olarak anlaşılmaktadır. Nesnellik, gündelik anlamıyla, problemlerin üstünü örtmek yerine onları tanımlamayı, gereksiz polemikten kaçınmayı, ele alınan temayı kişiselleştirmeden çözümleme yapmayı içerir. Çok da fazla ayrıntısına girmeden şu kadarı söylenebilir: *Mesafeli nesnellik* kavramı, kuramsal bir sisteme yaslanmaktan kaçınan ya da daha doğru bir deyişle, sistem inşasını kendinde bir amaç olarak tanımlamayan, kuramdan çok konudan kaynaklanan nesnel bir merakı içeren, Sokratvari bir biçimde aynı konuya başka yönleriyle bakmaya çalışan, felsefe tarihinin sorunları ile kendisini bağlı hissetmeyen, ele aldığı konuyu estetikleştirmekten kaçınırken, ifadenin güzellik ve açıklığını da reddetmeyen bir metodolojik ilkeye karşılık gelir (Hastedt, 2004: 121-125; Lehten, 1999). Mesafeli nesnellik, toplumsal ve siyasal düzensizlikler çağında ortaya çıkan, kerameti kendinden menkul davranış öğretilerine (kavmiyetçilik, kimlikçilik, aşırı milliyet-

3 Amerika imgesi konusunda, insanların kişisel serüvenlerinde bile bir değişiklik gözlemek mümkün. Örneğin, Hobsbawm, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika'nın başka taraflarını, McCarthy döneminin Cadı Avı'nı gördükten sonra, Amerika hakkındaki görüşlerinde esaslı değişiklikler olduğunu söylüyor (s. 389). Aynı şey, Amerika hakkında Soğuk Savaş döneminden kalma önyargıları olanlar için de geçerli. Amerika'nın başka yönlerini, örneğin Amerikan Devrimi'nin özgünlüklerini keşfetmek, Amerika'daki sınıf mücadelesini, yoksullarla dayanışma pratiklerini tanımak, Amerika hakkındaki toptancı önyargıları daha verimli bir siyasal eleştiriye yöneltebilir.

çilik, dinsel köktendincilik vb.) karşı geliştirilmiş bir ilke olup bu ilkenin, sayıların arkasına gizlenmiş günümüz bilimindeki sahte nesnellikle hiçbir ilişkisi yoktur. Söz konusu Amerika olunca, davranış öğretileri refleksi ile gerçeklik ve yapıntı kolaylıkla birbirine karışabilmektedir. Walter Benjamin'in deyişiyle, mesafeli bir nesnellik, zamana tüm yanılsamalardan arınmış bir biçimde bakma, ama aynı zamanda ona bütünüyle sahip çıkma anlamına gelir.[4] Bu nedenle Amerika'nın ne olup ne olmadığına, gücü ve sınırlarına dair çok boyutlu bir Amerika kavrayışına ihtiyacımız var.

Amerika, önce bağımsız bir ulus-devlet, daha sonra da emperyal bir güç olduktan sonra, tarihin değişik dönemlerinde farklı roller üstlendi ve buna bağlı olarak da farklı Amerika imgeleri oluştu. Zaman içinde kısa bir tura çıkıp Goethe'den Hegel'e, Tocqueville'den Marx'a ve Adorno'ya değişik Amerika imgelerine bakmak aydınlatıcı olabilir. Claus Offe, Avrupa'daki Amerika değerlendirmelerini dört grupta topluyor: Birincisi, Amerika her anlamda (teknik, demokrasi alanlarında) bir ilerlemeyi ve öncü rolü temsil eder. İkincisi, Amerika Avrupa'nın katettiği yolun daha başında olup gerekli enerji ve kaynaklara sahip olduğu için de Avrupa'yı yakalama kapasitesine sahiptir. Üçüncüsü, Amerika'daki yapı, geleceği temsil etmekten çok çürümeyi gösterir ve aslında Avrupa'nın gelecekte içine düşeceği derin çöküşü haber verir. Dördüncüsü, Amerika daha kuruluş aşamasında Avrupa'nın çoktan başarmış olduğu şeyleri dahi gerçekleştirmeye kudreti olmayan, ham, dizginsiz, uygarlaşmamış çocuksuluğu temsil eder (Offe, 2004: 13; 121). Avrupa dışındaki ülkelerin Amerika imgelerini de katarak Offe'nin sınıflamasını daha da geliştirebiliriz. Örneğin, Soğuk Savaş yıllarından kalan bir düşünceye göre, Amerika özgürlük ve bağımsızlığın, demokrasi ve ilerlemenin düşmanıdır. Bu görüşe, İslâmi yaşamı tehdit eden her şeyin Amerika'dan kaynaklandığına dair İslâmi köktendinciliğin yaydığı düşünceyi de ekleyebiliriz.

18. yüzyıl sonunda genç Amerika geleceği, yorgun Avrupa'nın asla ulaşamayacağı düşünülen modernliği temsil ediyordu. Örneğin, Goethe Amerika'yı geçmişin tortularına saplanıp gereksiz anıların ve biteviye kavgaların izleriyle boşuna zaman kaybetmeyen, canlı ve yaşayan bir ülke olarak betimliyor ve Avrupa'nın ulaşamayacağı geleceğin toplumu olarak görüyordu (Goethe, 1958: 284). Kuşkusuz, herkesin bu görüşü paylaştığı söylenemez. Örneğin, Heinrich Heine Amerikalı deyince akla "hödüklükte eşitliğin" geldiğini söylüyordu.[5] Hegel de Heine'nin izinden gitmiş, Amerika'yı kurumları yerli yerine oturmamış, "Raison d'Etat"sı (hikmet-i hükümet) gelişmemiş bir coğrafya olarak görmüştür (Hegel, 1974: 107-114). Ama Hegel'deki Amerika imgesi sadece bununla sınırlı değildir. Hegel, tarihin Doğu'dan Batı'ya doğru hareket

4 Aktaran Lethen (1999: 65).

5 Aktaran Offe (2004: 14).

ettiğini, insanlığın Doğu'da dünyaya geldiğini, ilk gençliğini Eski Yunan'da geçirdiğini, olgunluk çağını ise Avrupa'da yaşadığını iddia ediyordu. Amerika bu anlamda Avrupa'dan büyük bir okyanusla ayrılmakla kalmayıp tarihin dışındadır; insanlığın belirsiz geleceğidir: Amerika ufkumuzun ötesindedir (Norton, 2004: 36 ve 118).

Amerika hakkındaki ilk derli toplu çözümleme, bugün hâlâ klasik kabul edilen Tocqueville'in *Amerika'da Demokrasi* adlı başyapıtıdır. Tocqueville 11 Mayıs 1831 – 20 Şubat 1832 arasında yaklaşık dokuz ay süreyle Amerika'yı dolaştı. Kendisi Fransız Ceza Reformu konusunda Amerika'daki uygulamaları yerinde incelemekle görevlendirilmişti. Tocqueville'in yazdıkları, ceza reformuyla ilgili gözlemlerin çok ötesine geçmiş; eseri, karşılaştırmalı siyaset biliminde öncü bir yapıt haline gelmiştir. Tocqueville, Amerika gözlemlerini üç ana eksende toplamıştır: Dış koşullar, kurumlar ve duygular. Tocqueville'e göre, Amerika'nın en büyük avantajı, Avrupa'da olduğu gibi tarihi yüzyıllara dayanan düşman komşularının olmamasıydı. Amerikan kurumları Avrupa'dan farklı olarak, aristokratik ve dinsel hiyerarşiye değil, girişim özgürlüğüne ve bireylerin devlet karşısında eşit olmasına dayanıyordu (Tocqueville, 1985: 34). Fransız Devrimi zorla yurttaş yaratma sorunuyla karşı karşıya iken, Amerika'da yurttaşlık, insanların doğdukları anda parçası oldukları siyasal yapının vazgeçilmez unsuruydu (s. 45). Tocqueville'in en önemli gözlemi, Amerikalıların kurumlarını kendilerinin dışında görmeyip kurumları ve değerleri bir *habitus* gibi kabul etmeleriydi (s. 53). Amerika'da cemaat hayatı ne dini dışlayan ne de salt dinsel; toplumu ve yurttaşları birbirine bağlayan yerel bir kolektif aidiyet unsuruydu. Kuşkusuz Tocqueville'in Amerika gözlemleri Avrupa'da benzeri kurumların ve değerlerin neden kolay yaratılamayacağına dair bir karamsarlık içermektedir. Amerika Avrupa'nın asla kolayca ulaşamayacağı, ama aslında olmak istediği geleceğin dünyasına karşılık gelmektedir.

Marx Amerika'ya hiç gitmedi. Tocqueville'in eserini ise 1843'te, henüz yirmi beş yaşındayken okumuştu. Marx'ın Amerika hakkındaki düşünceleri çağdaşlarından farklıdır. Marx, kapitalizmin ileri aşaması olarak İngiltere'yi görüyordu. Genel teorisine uygun olarak, azgelişmiş örneklerin İngiliz modelinde kendi geleceklerini görebileceklerini düşünmüştür. Marx'a göre Amerika kurala bir istisna oluşturmaz. Daha bir yüzyıl öncesine kadar İngiliz sömürgesi olan Amerika, geleceğin toplumunu temsil etmekten uzaktır. Geleceğin toplumu, İngiliz sanayi kapitalizmi doğrultusunda şekillenecektir. Marx ve Engels, 1846'da *Alman İdeolojisi*'ne yazdıkları önsözde Amerika'yı, burjuva-kapitalist toplumun en katışıksız hali olarak tanımladılar. Onlara göre burjuva devletin en kusursuz formu Kuzey Amerika'daydı (MEGA, 1969. Cilt 3, s. 52). Bunun nedeni, Amerika'da feodal dönemdan kalma hiyerarşik zümrelerin olmayışı, devletin özel mülkiyetin doğal bir ürünü olarak görülmesiydi.

Max Weber 1904 yılında onüç haftalık bir Amerika gezisine çıktı. Ameri-

ka'daki gezi rotası ilginç bir biçimde Tocqueville'inkiyle benzerlikler göstermiştir (Offe, 2004: 61). Ama Weber'in Amerika gözlemleri, Tocqueville'den yetmiş yıl sonra çok daha ihtiyatlı olup özellikle Amerikan cemaatçiliğinin, sistemin özgün bir unsuru olmaktan çıkıp sistemi yeniden üreten başat aktör haline geldiğine işaret eder (Offe, 2004: 63). Cemaatler, Amerika'da kolektif dayanışma işlevini yitirmiş, daha çok bir rekabet ve sosyal denetim unsuru haline gelmiştir.[6] Weber'e göre, modern ulus-devletler karmaşıklaşan ihtiyaçlara bürokrasi aracılığıyla etkili çözümler üretirken, Amerikan yerelciliği ve naif demokrasi düşüncesi Amerika'yı zamanın dışına düşürme tehlikesi taşıyordu.

Theodor W. Adorno ise Amerika'ya seyahat amacıyla gitmedi; Hitler Almanyası'nı terk edip İngiltere üzerinden Amerika'ya göç etmek zorunda kaldı. Dolayısıyla Amerika gözlemleri, diğer düşünürlerden nitelik ve nicelik açısından ayrılır. Bir yerde kısa süre kalanların söyleyecek daha fazla şeyleri olduğu gerçeğini doğrularcasına Adorno, Amerika hakkındaki görüşlerini sistematik bir bütünlük içerisinde dile getirmedi. Aslında Amerika içinde de çok seyahat etmedi. Kısa süreli New York seyahati sayılmazsa, aşağı yukarı oniki yıllık Amerika ikameti süresince Los Angeles'da yaşadı (Şubat 1938 - Kasım 1949). Adorno, 1943 yılında Amerikan vatandaşlığına geçmesine rağmen Amerika'da yerleşik bir yabancı olarak kaldı; Almanya'daki Türk cemaatlerinden pek de farklı olmayan bir biçimde, sadece Alman göçmenleri ile birarada olup Amerikan toplumuyla doğrudan temastan, dil engeli, kültürel farklılık vb. nedenlerle kaçındı (Offe, 2004: 100-101).

Adorno'daki Amerika imgesini, Amerika yılları ve Savaş sonrası dönemde yeniden döndüğü Almanya yılları olmak üzere iki döneme ayırmak yerinde olur. Birinci dönemde, kendisine en zor zamanında kucak açan ülkeye duyduğu şükran ile *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde dile getirilen, doğanın esaretinden kurtulmuş insanlığın düşmesini temsil eden kitle toplumu eleştirisi içiçe geçmiştir. Adorno, tekelci kapitalist çağa uygun olan otoriter devlet formunu besleyen kültürel kökleri, en çok Amerika'da gözlemlemişti. Faşizmi Avrupa ulus-devlet formundan türeten yaklaşımlara karşı, Amerika'da da faşizmin yükselmesine zemin oluşturabilecek kültürel tekörnekliğin yapısal nüveleri olduğunu düşünüyordu. Kötü şöhretli caz eleştirileri ve kitle toplumu yaklaşımı bu dönemden kalmadır. Buna rağmen o dönemde bile, Amerika'da sıradan insanlarda gördüğü alçakgönüllülük

6 Weber, Amerikan üniversiteleri hakkında da ilginç bir gözlemde bulunmuştu. Amerikan üniversiteleri, yerel yönetimlerin mali desteği ve denetimi altında, ticaret hayatının bir parçasıdır. Üniversite öğretim üyeleri de, öğrencilere bilgi satan bir ticaret erbabı. Oysa Weber'e göre durum Avrupa'da, en azından Almanya'da tamamen farklıydı. Üniversiteler, bürokrasinin parçası olup üniversite hocaları (Privatdozent) da yüksek devlet bürokratlarıydı. Alman üniversitelerinde, kürsü özerkliği ve kürsü dokunulmazlığı sayesinde, özgür ve özerk bir biçimde bilim yapma olanağı mevcut idi. Aynı şeyi Amerikan üniversiteleri için söylemek mümkün değildi. Weber'in Alman üniversite sistemi hakkında söyledikleri gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Amerikan kitle toplumuna yönelik sert eleştirileriyle tanınan Adorno bile, Amerikan üniversitelerinde demokratik işbirliğine olanak tanıyan bir yapılanma olduğundan söz ediyor, Alman üniversitelerindeki feodal hiyerarşiyi eleştiriyordu (Offe, 2004: 107).

karşısındaki şaşkınlığını, insanların işbirliğine açık olmalarına ve yardımseverliklerine duyduğu hayranlığı belirtmekten kendisini alamamıştı (Offe, 2004: 97).

Adorno 1949 yılında Almanya'ya geri döndü. Almanya savaşta yenilmiş ama eski Nazi eliti yeni Bonn Cumhuriyeti'nde görev yapmaya devam etmişti. Adorno'nun Amerika hakkındaki görüşleri de, Almanya'da yeniden yapılanmanın hiç de kolay olmadığı gerçeği ile karşılaştıktan sonra değişti. Amerikan birliklerinin Almanya'da kalmasını destekledi; Almanya'nın normalleştirilmesi ve Alman üniversite sisteminin demokratikleştirilmesi hususlarında Amerika deneyiminin önemli olduğunu düşünmeye başladı (Clemens vd., 1999: 114-121). 1968 öğrenci hareketine karşı çıkışında, hareketin anti-Amerikan karekteri önemli bir rol oynadı. Adorno, iki farklı Amerika görüşü arasındaki çelişkilere ve/veya farklılıklara dair bir değerlendirme yapmadı. Bu nedenle, Adorno Amerika'yı Savaş sonrası döndüğü Almanya'da yeniden keşfetti demek yanlış olmayacaktır. Clemens, Bonn Cumhuriyeti'ni kuran ve meşrulaştıran felsefenin 1949 sonrası "eleştirel teori" olduğunu iddia etmektedir (Clemens vd., 1999).

Avrupa - tarihi, kimliği, coğrafi sınırları daima tartışmalı yaşlı kıta - Avrupa Birliği (AB) deneyimi ile birlikte, yeni bir siyasal anlam kazandı.[7] 16. yüzyıldan bu yana, Avrupa tarihinde öncü rolü üstlenen devletler, AB'yi kuran süreçte de esas aktörlerdi. Atlantiğin iki yakası arasındaki ilişkilerde tayin edici rol oynayan ülkelerin tamamı, yine bugünkü AB üyesi ülkelerdir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika, Avrupa'nın yeniden imarında aktif bir biçimde rol aldı. Söz konusu imar sadece iktisadi yeniden yapılanmayla sınırlı olmayıp Avrupa siyasetini tayin eden önemli kurumların oluşumundaki katkıları da içermekteydi. Bugünkü Avrupa Birliği, Soğuk Savaş koşullarında şekillenen, Sovyetler'e karşı geniş bir müttefik ağı yaratma projesinin bir parçasıydı.[8] Soğuk Savaşın başında kurulan NATO, esasen Avrupa'yı Amerikan askerî denetimi ve vesayeti altında tutma amacıyla kurulmuş, zaman içinde Atlantiğin her iki yakası arasındaki ilişkileri düzenleyen istişari ve siyasi bir organ niteliği kazanacağı umulmuştu.[9] NATO'yu, Atlantiğin iki yakası arasındaki tarihsel bağları hayata geçiren ulusüstü bir kurum olarak görmek yanlış olmaz.

---

7 Aslında Avrupa kavramı ile Avrupa Birliği eşanlamlı değildir. Örneğin, Norveç, İsviçre, Sırp Cumhuriyeti, Bosna Hersek gibi ülkeler Avrupa kıtasında bulunmalarına karşın AB üyesi değillerdir. Ancak bir çok düşünür zaman zaman Avrupa ile AB'yi birbirinin yerine geçer biçimde kullanmaktadır. Bunda kuşkusuz AB'yi kuran ülkelerin Avrupa tarihindeki belirleyici rolleri etkilidir. Bu çalışmada da, Avrupa ile AB kısmen eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.

8 Batı Almanya'nın demokratikleştirilmesi ve Avrupa için bir daha tehlike teşkil etmeyecek bir biçimde denetimi hususunu da aynı çerçevede ele almak gereklidir.

9 Günümüzde Amerika ve AB arasındaki en önemli anlaşmazlık konularından birisi, NATO'nun amaç, işlev ve kapsamı konusundaki tartışmalardır. AB, Soğuk Savaşın bitişini izleyen dönemde NATO'nun, zamanın gereklerine uygun bir biçimde, siyasi bir istişare organına dönüşmesi gerekliliğini vurguluyor. Amerika ise, yeni tehdit kavrayışına uygun bir biçimde, NATO'yu Amerika önderliğinde hareket eden askerî bir güç gibi görme anlayışında ısrar ediyor.

Soğuk Savaş dönemi, Amerika - Avrupa ilişkilerinde altın yıllardı. AB, Amerika'nın güvenlik şemsiyesi altında, sessiz bir biçimde, önce yeni bir iktisadi birlik modeli kurdu (Avrupa Ekonomik Topluluğu), daha sonra iktisadi birlik düşüncesi, adım adım siyasal bir birlik projesine doğru evrildi. Amerika, öncelikleri farklı olduğu için, Avrupa'daki ulusüstü siyasal birlik projesine kâh seyirci kaldı, kâh bunu dışarıdan destekledi ama gelişmelere doğrudan müdahil olmadı. Soğuk Savaşın ertesinde, 1992 tarihli Maastricht Antlaşması ile birlikte, Avrupa resmen siyasal bir birlik haline geldi.[10] Tarihî ve kültürel ortak mirasa dayandığı varsayılan, iki Dünya Savaşı ile daha da pekiştiği düşünülen Amerika - AB ilişkileri, AB'nin Amerikan vesayetini reddetme, Amerika tarafından eşiti bir ergin olarak tanınma mücadelesine koşut bir biçimde, yerini soğuk ve mesafeli bir nesnelliğe bıraktı.

Amerika - AB ilişkileri, İkinci Körfez Savaşı öncesinde, savaş esnasında ve sonrasında nitel bir değişime uğradı. Daha önceden rastlanılmayan bir biçimde ilişkiler gerginleşti, hatta kopma noktasına geldi.[11] Amerikalı neoliberaller, diplomatik nezaketi bir kenara bırakıp Amerika ve Avrupa'nın uzun zamandır aynı değerler manzumesini paylaşmadıklarını alenen ilan ettiler. AB'de Amerika'dan gelen eleştirilere, AB'nin kendi askerî ve siyasi örgütlenmesini ivedilikle tamamlaması gerektiğine dair önemli bir yol ayrımına işaret ettiğini savunanlardan, eleştirilerin kısmen de olsa haklı gerekçelere dayandığı yorumlarını içeren, değişik düzeylerde tepkiler verildi. George W. Bush'un ikinci başkanlık dönemi esnasında, Amerika - AB ilişkilerinde yeniden mesafeli bir nesnelliğe dönülebilmesinin olanakları araştırılıyor; kesin olan tek şey, yakın bir gelecekte altın yıllara dönebilmenin imkânsız olmasıdır.

Bu çalışmada, Atlantiğin iki yakası arasındaki gerilim tartışılıyor. Amerika'nın emperyal vizyonuyla AB'nin dış politika anlayışı arasındaki farklılıklar, eskiden olduğu gibi ihmal edilebilir siyasa ayrılıkları olmaktan çıkıp ilkesel farklılıklara dönüşmüştür. Amerikalı neoliberallerin Avrupa eleştirileri ikinci kısımda; Avrupa'dan Amerika'ya yönelik eleştiriler ve Avrupalıların Amerika'ya yönelik kendi aralarındaki tartışmaları üçüncü kısımda ele alınacaktır.

---

10 AB, teoride siyasal bir birliktir; ama henüz siyasal bakımdan etkin bir varlık değildir. Bazı düşünürler söz konusu hususu, AB'nin geleneksel siyaset anlayışında bir Kopernik devrimini temsil ettiğini söyleyerek önemsizleştirmeye çalışıyorlar. Söyledikleri, gerçeğin yalnız bir yüzüdür. Doğru, AB geleneksel anlamda bir ulussonrası devlet ya da federal bir devlet değildir. Ama siyasal kavramı devleti önceler. AB'nin sorunu yeni bir siyasal deneyim olmasından kaynaklanan sorunlarla sınırlı değildir. AB, siyasal bir güç olma iddiası taşıyan ama bunun gereklerini yerine getirmekten kaçınan bir "ekonomik topluluk" zihniyetine sahiptir. Amerikalı neoliberal şahinler AB'deki bu zaafı çok iyi fark edip eleştirilerini AB'nin siyaseten etkisiz konumu üzerine kuruyorlar. İkinci kısımda konu ayrıntılı bir biçimde tartışılacaktır.

11 Eski Doğu Bloku ülkeleri o dönemde henüz resmen AB üyesi değillerdi. Amerika'nın İkinci Körfez Savaşı'na açık destek, İngiltere, İspanya ve İtalya'nın yanısıra eski Doğu Bloku ülkelerinden geldi.

II. Savaş Tanrısı Mars, Aşk Tanrıçası Venüs'e karşı[12]

George W. Bush'un başkan seçilmesinden sonra Amerika ile ilgili iki önemli komplo teorisi ortaya atıldı. Birincisi, 11 Eylül'ü aslında İsrail'in tezgâhladığı iddiasına dayanıyor. İkinci komplo teorisi, birincisine benzer bir olay örgüsü içinde, Amerikan yönetimini yeni-muhafazakârların ele geçirdiğini iddia ediyor. Her iki komplo teorisini birbirine bağlayan hat, yeni-muhafazakârların Amerikan Yahudisi olmaları üzerinden kurulmuştur.[13] Her komplo teorisi, karmaşık olaylar zincirini basitleştirme ve sıradanlaştırma işlemidir. Komplo teorilerinde, gerçek olan ile hayal mahsulü birbirine karışır. Komplo teorileri, sürekli siyasetten söz eder görünse de, tanım gereği siyaset karşıtıdır; siyasetin depolitize karakterini gösterir. Komplo teorilerinde iktidar fetişleştirilir ve fatalistik bir karakter kazanır; iktidara direnme, ya boşunadır ya da imkânsızdır. Her şey önceden hazırlanmış mükemmel bir plan dahilinde hayata geçirilir. Komplo teorileri siyasetin mücadeleci ve olumsal (Kontingent) karekterini yadsımakla kalmaz, devleti ve iktidarı kutsallaştırarak siyasetin önüne geçirir.

George W. Bush göreve başladıktan sonra ortaya atılan yeni-muhafazakâr komplo iddiasına zemin hazırlayan en önemli gelişme, Amerikan dış politikasında gözlemlenen esaslı bazı değişikliklerdir. Clinton dönemindeki "Ameri-

12 Yeni-muhafazakârların etkili ismi Robert Kagan, "İktidar ve İktidarsızlık" adlı makalesinde, Amerika'yı Mars'a, Avrupa'yı da Venüs'e benzetmişti (Kagan, 2002). Başlık Kagan'ın makalesine atıf yapmaktadır. Kagan, Mars-Venüs karşıtlığı ile hem Amerikalılarla Avrupalıların ayrı dünyaların insanları olduklarına işaret etmekte, hem de savaş tanrısı Mars'ın erkekliği ile aşk tanrıçası Venüs'ün kadınlığı arasındaki ayrımı vurgulamaktadır. Norton'ın ifadesiyle, Amerikan yeni-muhafazakârlarında erkekler ile kadınlar arasında geleneksel bir ayrımdan çok ulusların kadınsılaşması korkusu egemendir ki, bu da yeni-muhafazakârların cinsiyetçiliğinin kanıtlarından birisidir (Norton, 2004: 188).

13 İlk komplo teorisi, tahmin edilebileceği gibi, yalnızca İslâm dünyasında kabul gördü. İkinci komplo teorisi, Amerika ve Avrupa başta olmak üzere dünya kamuoyunda geniş yankılar uyandırdı ve çokça tartışıldı. Yeni-muhafazakâr komplonun Yahudi boyutu ne yazık ki, siyaseten yok olmanın eşiğindeki bazı sol çevrelerde de, bağımsız bir değişken olarak ele alınıp incelendi. Örneğin, James Petras, Aralık 2003'te Ankara'da verdiği konferansta, yeni-muhafazakâr Yahudi lobisi ve küresel sermaye arasında gizli bir ittifak olduğu tezini dile getirmiştir. Dünya sol kamuoyu bugüne kadar Filistin halkının haklı davasını sürekli destekledi ve İsrail devletinin politikalarını eleştirdi. Ancak son gelişmeler soldaki geleneksel İsrail karşıtlığında yeni bir aşamaya geçildiğini, İsrail devleti eleştirisinden, antisemitizme giden yolun kısaldığını gösteriyor. Bu türden ırkçı eleştirilere karşı, Yahudi halkıyla İsrail devletinin bir ve aynı şey olmadığını, İsrail'de barışı ve Filistin halkının haklarını savunan çok sayıda muhalifin varolduğunu sürekli hatırlatmak gerekiyor. Daha çarpıcı bir örnek İngiltere'den verilebilir. İngiliz öğretim üyeleri sendikası, yakınlarda aldığı bir kararla, Filistin halkına ve Filistinli öğrencilere "Apartheid" uygulayan (sic) İsrail'i bir yıl süreyle boykot kararı aldı. Boykot girişiminin öncüleri arasında Eric Hobsbawm da vardı. Hobsbawm'ın Yahudi asıllı olduğunu hatırlatmaya gerek var mı? (*FAZ*, 3 Mayıs 2005). Amerika'da son dönemlerde yükselen antisemitizm (Arap düşmanlığı) ile siyasal bir boyuta taşınan geleneksel antisemitizm, aslında birbirinin düşman ikizidir. Yeni-muhafazakâr komplo teorisi Amerikan kamuoyunda da geniş yankı uyandırdı. Hatta komplo teorisine felsefi, entelektüel bir aura bile kazandırılmaya çalışıldı. Yeni-muhafazakârların, aşırı muhafazakâr görüşleriyle tanınan Alman göçmeni Leo Strauss'un Chicago'dan öğrencileri olduğu iddia edildi. Bazıları daha da ileri gidip Leo Strauss'un düşüncelerinden etkilendiği Carl Schmitt'i, hareketin düşünsel babası ilan etti (*Die Zeit*, 2003: no. 26; Norton, 2004; Powers, 2004: 94-112; Thiele, 2004: 992-1000).

kan Barışı"nın (Pax Americana) ardından, ani bir rota değişikliğiyle, saldırgan, tektaraflı bir dış politikaya dönülmesi, dünya kamuoyunda haklı olarak, sadece 11 Eylül ve sonrasında yaşananlara indirgenemeyecek tehlikeli bir dönüşümün sinyalleri olarak kabul edildi. Başlangıçta 11 Eylül'e karşı içgüdüsel bir tepki sanılan güç politikasının, Afganistan ve Irak operasyonları ertesinde, önceden tasarlanmış tektaraflı bir politik programın önemli bir parçası olduğu görüldü. Komplo teorileri bu noktada ağırlık kazandı. Beyaz Saray'daki yeni-muhafazakâr kuşatmadan bahsedilmesi de aynı döneme rastlamıştır. Peki ama yeni-muhafazakârlar kimdir ve amaçları nedir?

Amerikalı yeni-muhafazakârların manevi önderi Irving Kristol, yeni-muhafazakârlığı, gerçeklikle yüzleşmek zorunda kalan liberalizm diye tanımlıyor.[14] Ona göre yeni-muhafazakâr, Amerika'yı kuran özgürlükçü değerleri sonuna kadar sahiplenmesiyle klasik muhafazakârdan ayrılır (*Frankfurter Allgemeine Zeitung* - bundan sonra *FAZ* -, 10 Ocak 2005). Amerikan değerlerini korumak konusundaki kararlı tutumu yeni-muhafazakârları, özgürlüklere yönelebilecek tehditlere karşı duyarlı olmaya sevk eder. Yeni-muhafazakâr, dünyadan yalıtılmış, içe kapanmış geleneksel Amerikan istisnacılığını vahim bir politik hata kabul eder; Amerika'daki özgürlükleri savunmada en akılcı, en güvenli yolu - sürekli tehdit taraması dışında - Amerikan rejiminin her ne pahasına olursa olsun ihracı olarak görür (Kagan, 2004a; Todd, 2003; Todorov, 2003; Tucker, 2004).

Yeni-muhafazakârlara göre, son yüzyıllık Amerikan dış politikası, özgürlükleri koruma adına dış müdahalenin başarılı örnekleriyle doludur. Amerika her iki Dünya Savaşı'na müdahale ederek, ilkinde egemenlik ilkesini uluslararası norm haline getirmiş ve dünyaya istikrar kazandırmış; İkinci Dünya Savaşı sonunda da, Almanya, Japonya ve Güney Kore'de demokrasiye geçilmesine katkıda bulunmuş, Avrupa'da istikrarın yeniden tesisinde birincil bir rol oynamıştır.[15] Sovyetler Birliği'ne karşı aktif dış politika ise, ilk adımda komünizmin hareket alanını daraltmış, sonradan da komünizmin çöküşüne hizmet etmiştir.[16] Gerçeklikle yüzleşmek zorunda kalan yeni-muhafazakârlar için, Amerika öz-

14 Geleneksel muhafazakârların önde gelen isimlerinden Daniel Bell, ekonomide sosyalist, kültürde muhafazakâr, siyasette liberal düşünceleri benimsediğini söylemişti. Aynı benzetmeyi sürdürerek yeni-muhafazakârların, ekonomide neoliberal, kültürde liberal, siyasette yeni-muhafazakâr oldukları söylenebilir. George W. Bush'un dinsel muhafazakârlığı ile yeni-muhafazakârların kültürel liberalizmini birbirine karıştırmak yanlış olur. Yeni-muhafazakârlar ve Bush arasında, adı konmamış, örtük bir işbölümü var. Yeni-muhafazakârlar Pentagon kapitalizminin askerî ve dış politika ayağını denetimleri altında tutuyorlar. Bush ise "iç" meseleleri ve kültürel alanı denetliyor.

15 Habermas, Kagan, Perle ve diğer yeni-muhafazakârlarda sürekli yeniden gündeme gelen, Avrupa'nın Amerika sayesinde Nazi tehdidini bertaraf ettiği iddialarını "ama unutmamak gerekir ki, Nazi Almanyasının yenilgisinde Kızıl Ordu'nun da çok önemli bir katkısı olmuştur" diyerek eleştirmektedir (2004: 92).

16 Ancak yeni-muhafazakârlar komünizmle mücadelede önemli stratejik hatalar yapıldığını, yanlış zamanda yanlış müttefikler seçildiğini de kabul etmektedirler. Örneğin, Şili'de askerî darbe ve "Yeşil Kuşak teorisi" Amerika'nın dış dünyadaki itibarını zedelemiş, yeni düşmanların yaratılmasına neden olmuştur.

gürlük düzenini dünyaya yaydıkça kendi güvenliğini de daha etkili bir biçimde sağlamış olur. Amerika'nın öncelikli hedefi, özgürlükçü düzenini korumaktır. Özgürlüğün korunması doğal bir biçimde, sonuçta tüm insanlığa hizmet eder. Benjamin Franklin'in deyişiyle, "Amerika'nın sorunu olan şeyler, aynı zamanda insanlığın da sorunudur".[17]

Yeni-muhafazakârlar, Amerika'nın emperyalist olduğu ya da tek süper güç olmaktan kaynaklanan küstahlığı hususundaki eleştirileri şiddetle reddediyorlar. Bir zamanlar Başkan Truman, eski dışişleri bakanı Kissinger'in Amerika'nın karakteristik özellikleri hakkındaki sorusu üzerine, "Amerika bütün düşmanlarını ağır bir yenilgiye uğrattı, onları teslim olmaya mecbur bıraktı. Ama sonra eski düşmanlarına yardım etti; onların yeniden ayakları üzerinde durmalarını sağladı; demokratik bir rejim kurmalarına destek oldu. Bunu yalnızca Amerika yapabilirdi, öyle de yaptı" diye cevap vermişti.[18] Amerika, yeni-muhafazakârlara göre, bu ilkeye daima sadık kaldı. Yeni-muhafazakârlara göre, dünyada istikrarın sağlanması ve demokrasinin evrenselleştirilmesi talebi emperyalist, yayılmacı bir talep olmayıp Amerika'daki özgürlük tutkusunun ve özgürlüğü korumanın doğal bir uzantısıdır: Amerika için iyi olan şey, olumsal bir biçimde insanlık için de iyidir. Amerikalı yeni-muhafazakârlardaki dinsel çağrışımları güçlü, mesihçi tavrın arkasında, Amerikan devrimindeki mekânın fethi ilkesini, özgürlük tutkusu ile harmanlanmış bir biçimde küresel düzeye taşıma ereği yatıyor. Üstelik emperyalist bir amaçla değil, özgürlükleri koruma amacıyla fethi meşrulaştırdıklarını iddia ediyorlar.[19]

AB ile Amerika arasındaki görüş ayrılıkları bu noktada iyice belirginleşmektedir. Avrupalılar yeni-muhafazakârları özgürlükçü değil, keyfî davranmakla suçlayıp her ne pahasına olursa olsun demokrasi ihracını reddetmektedirler. Yeni-muhafazakâr siyasetin manifestosu kabul edilen, Robert Kagan'ın *Cennet ve İktidar Üzerine* (*Of Paradise and Power*) adlı kitabı AB'deki Amerika eleştirisine verilen açık bir yanıt niteliğindedir.

Geçen on beş yıl içerisinde dünyada üç kitap büyük yankılar uyandırdı ve gerek siyaset dünyasında, gerekse bilim camiasında çokça tartışıldı. İlk kitap,

17 Aktaran Kagan (2004b: 100).

18 Aktaran Kagan (2004b: 107).

19 Amerika'da yeni-muhafazakârlar, tektaraflı dış politikayı ve savaşı birincil politika aracı haline getirmeleri nedeniyle, şahinler olarak tanımlanıyorlar. Başkan Bush'a açık destekleri dışında, her konuda fikir birliği içinde olduklarını söylemek zor. Perle, Wolfowitz, Rumsfeld kanadı, demokratikleşmeyi her ne pahasına olursa olsun evrensel bir ihraç maddesine dönüştürmeyi amaçlarken, şahinlerin en aşırı kanadını temsil eden Fareed Zakaria, liberal bir anayasacılık ve hukuk devleti olmaksızın, demokrasinin kendinde hiçbir anlam taşımadığını, hatta zaman zaman en kanlı istikrarsızlık kaynağı olabildiğini iddia ediyor (*FAZ*, 13 Nisan 2005). Ona göre, Tito ve Suharto diktatörlükleri, dinsel hoşgörüsüzlüğe ve köktendinciliğe karşı seküler bir düzenin yerleştirilmesinde, demokrasiye göre çok daha etkili ve başarılı örneklerdi. *Policy Review* dergisi çevresine dahil olan Lindberg ve Kagan ise, Atlantiğin iki yakası arasındaki dengelerin önemine dikkat çekip Amerikan hegemonyasına meşruluk kazandırabilecek Avrupa desteğinin önemini vurguluyorlar (Lindberg, 2005: 16-21).

Francis Fukuyama'nın *Tarihin Sonu* (*The End of History*) çalışmasıydı. Fukuyama, Hegel, Kojeve ve Gehlen'in çizgisini takip ederek liberalizmi tarihin sonu olarak niteledi. Tarihin sonu kavramı aslında Yeni Dünya Düzenini tarif eden ilk önemli girişimdir ve zamanında sol kamuoyunda önemli tartışmalara ve eleştirilere konu olmuştur. İkinci önemli kitap, Samuel Huntington'ın *Medeniyetler Çatışması* (*The Clash of Civilizations*) adlı çalışmasıdır. Huntington Yeni Dünya Düzeninde siyasal düşman kavramını yeniden formüle etmiştir. Siyasal İslâm, Yeni Dünya Düzenini tehdit eden başaktörlerden birisidir. Huntington'ın kitabı da özellikle İslâm dünyasında geniş yankılar uyandırmış ve modern dünyadaki gelişmeleri statik bir biçimde ele alması nedeniyle çokça eleştirilmiştir. Robert Kagan'ın kitabı bu serinin son aşaması olup Amerika ve Avrupa'nın yol ayrımını net bir biçimde tarif etmektedir.[20] İlk iki kitap, Türk kamuoyunca da yakından tanınmasına rağmen Kagan'ın kitabı ve yarattığı tartışmalar Türkiye'de neredeyse hiç yankı uyandırmamıştır. Kagan'ın kitabına karşı gösterilen ilgisizlik, AB tartışmaları gündeminden düşmeyen bir ülke için hayli yadırganacak bir durum teşkil ediyor.

Cennet ve İktidar Üzerine kitabı, diğer iki yazarda da gözlendiği üzere, teorik tartışmalara saplanmadan, kendi tezlerini açık biçimde ortaya koymasıyla dikkat çekiyor.[21] Kagan yarı ironik, yarı sert bir biçimde AB ve Amerika'nın uzun süredir ayrı dünyalarda yaşadıklarını, olaylara tamamen farklı perspektiflerden baktıklarını söylüyor: AB, Kant'ın postmodern cennetinde yaşarken, Amerika Hobbes'un doğa durumunda tutsak kalmıştır. Kagan'a göre Kant, Hobbescu zalim dünyadan, yeni bir dünya düzeninin, evrensel bir yönetimin yaratılmasıyla kurtulunabileceğini düşünüyordu (s. 67). Oysa evrensel bir dünya hükümeti kendinde bir paradokstur. Nitekim Kant da, evrensel özgürlükleri garanti altına alacak bir dünya hükümetinin, Hobbescu kaotik dünyadan daha güçlü bir despotizm tehlikesi barındırdığını fark etmiş ve iktidar tekeli olabilecek bir dünya hükümetini, özgürlüklerin baş düşmanı olacağı gerekçesiyle reddetmiştir (Kant, 1995: 292; Kagan, 2004b: 69). Kagan, alaycı bir biçimde, Amerika'nın Avrupa adına Kantçı paradoksu çözdüğünü söylüyor.

Hobbescu gerçekler dünyasında tutsak kalan Amerika, Avrupa'yı dış tehditle-

20 Her üç yazar da, yeni-muhafazakârlığın önemli düşünürleridir. Ama aralarında bazı önemli görüş ayrılıklar da mevcut. Kagan Huntington'u, Maastricht sonrası AB'yi gerçek bir siyasal güç olarak görmede çok aceleci davranmakla, Amerika karşısında gerçek bir çoktaraflı politika öznesi kabul etmekle suçladı (Kagan, 2004b: 27). Kagan, tarihin sonu tezini, moral kabulleri bakımından övmesinin yanısıra, yeni tehdit ve düşman kavrayışındaki eksikler nedeniyle yetersiz bulmaktadır (s. 92).

21 Her üç yazar da aynı rotayı izlemiş, tezlerini önce Amerika'da siyasi elitlerin okudukları dergilerde makale olarak yayınlayıp daha sonradan kitaplaştırmışlardır. Üçünde de gözlenen başka bir ortak nokta, makalelerdeki polemikçi ve çarpıcı üslubun kitaplarda terk edilmesi ve polemiğin yerini itidalli bir durum saptaması ve çözümlemenin almasıdır. Makale ve kitaplar arasındaki dikkat çekici farkı, makalelerin Amerikan kamuoyuna, kitapların dünya kamuoyuna seslendikleri gerçeğiyle açıklamak yanlış olmayacaktır.

re karşı savunurken, Avrupalılar aralarındaki sorunları, ulusüstü kurumlar yaratarak belirli kurallar çerçevesinde, işbirliği ve müzakere gibi medeni yollardan çözmeyi gelenek haline getirdiler. İktisadi mübadele yoluyla yakınlaşma ve barış içinde bir arada yaşama arzusu Avrupa'yı kuran değerler haline geldi.[22] Çünkü özgürlükleri gerçekleştirmek için ne bir güce ihtiyaçları vardı, ne de özgürlükleri korumak gibi bir sorunları (s. 67). AB'de insanlar tatili, seyahati, emeklilik fonlarını, tam istihdamı, sosyal devleti hayatlarının ana eksenine oturtuyorlar. Amerika ise dünyayı eski Hobbescu terimlerle, çıkar ve çatışma kavramlarıyla algılıyor (Judt, 2003: 28-29).[23] Amerikalılar gündelik hayatın sorunlarının yanında dünyadaki tehditlerle mücadele etmek durumundalar. Avrupa barışçı olmak zorunda, çünkü aktif bir dış politika yürütebilecek siyasi ve askerî bir gücü yok. Daha da önemlisi, aradaki uçurumun büyümesinde çok önemli bir etkenin sürekli göz ardı edilmesidir: Avrupalılar Kant'ın postmodern dünyasına, Amerika onlar adına doğa durumunda mücadele edip savaş gibi "pis" işleri üstlendiği için geçebildi. Kimse bu gerçeğin üstünü örtemez (s. 67 vd.).[24]

Kagan'a göre Avrupa cenneti, Amerika'nın cehennemde boğuşması sayesinde mümkün oldu. Birinci neden, Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'yı yeniden imar etmesi ve bu süreçte Avrupa'nın savunmasını üstlenmesine dayanarak Avrupalıların, kendi savunma harcamalarını minimuma indirmesidir. İkinci neden, iki dünya savaşı geçiren Avrupa'nın Amerikan desteği olmadan ayakta durmasının imkânsızlığıdır. O dönemde bugünkü AB'yi oluşturan ülkeler gerek NATO aracılığıyla, gerekse tek tek Amerikan hegemonyasını gönüllü olarak destekliyorlardı. Kagan Amerikan dış politikasında, zaman içinde değişiklikler olmakla birlikte, esastan bir değişiklik olduğu iddiasını redde-

22 Kagan, diplomasi ve müzakerenin gereksiz olduğunu iddia etmiyor. Sadece siyaset kurucu bir üst-ilke olamayacağını düşünüyor (s. 36).

23 Kagan'a göre hazcı ve pasifist Avrupalılar yaşlandıklarını, Avrupa'da nüfusun giderek azaldığını bile görmekten acizler. Bugün Avrupa'da yaş ortalaması 37,7, Amerika'da ise 35,5'tir. 2050 yılında Avrupa'da yaş ortalaması 52,7, Amerika'da ise 36,2 olacak. Bunun Avrupa için gelecekte iktisadi açıdan nasıl bir tehlike oluşturduğunu görmemek imkânsız. Amerika genç nüfusuyla iktisadi bir aktör olmayı sürdürecek, Avrupa ise azalan yaşlı nüfusuyla önemli iktisadi sorunlarla karşılaşacaktır. Kuşkusuz buna savunma için çok daha az para harcayacakları hususunu da eklemek gerekiyor (s. 101). Kagan'ın işaret ettiği nüfus sorunu, Avrupa'da da yoğun bir biçimde tartışılmaktadır (*Süddeutsche Zeitung*, 14 Şubat 2005). Ancak Kagan'ın Amerikan nüfusu hakkındaki iyimser tahminleri Huntington tarafından paylaşılmamaktadır. Huntington *Amerikan Kimliği* adlı kitabında Amerika'yı bekleyen esas tehlikeyi Hispanik de denilen Latin Amerikalı nüfustaki artışta görmektedir. Huntington'a göre, Latin nüfus geleneksel Amerikan değerlerine kolayca eklenemeyecek "yerleşik yabancı" öğeler içeriyor (Huntington, 2004).

24 Kagan'ın hedef aldığı Avrupa, AB'nin esas gücünü oluşturan Fransa-Almanya'dır. Eski Doğu Bloku ülkeleri, Kagan'ın kitabı yayınlandığı sırada henüz AB üyesi değillerdi. Bilindiği gibi, eski Doğu Bloku üyesi ülkeler, tarihî nedenlerden dolayı Amerika ile daha yakın bir işbirliği içindeler. Rumsfeld'in tanımıyla, "Yeni Avrupa", Kagan'ın hedefi değildi. Kagan'a göre Yeni Avrupa'yı, Amerika'nın tektaraflı politikalarından çok daha fazla, Almanya'nın "Sonderweg"i (kendine özgü yol) rahatsız etmektedir. Söz konusu "Sonderweg", Schröder'in dilinde yeni bir anlam kazansa, yeni Alman Pasifizmi olarak dile getirilmiş olsa bile durum değişmemektedir (s. 73).

diyor. Kanıt olarak da, AB üyesi ülkelerin Soğuk Savaş döneminde Amerikan politikalarına verdiği koşulsuz desteği gösteriyor. Kagan'a göre sorun, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Avrupalıların öncelikleri ve tehdit algılarının değişmesinden kaynaklanmaktadır (s. 37).

Avrupalılar, Sovyet tehdidi ortadan kalktıktan sonra kendi iç meselesi olarak gördükleri Birlik projesine ağırlık verdiler ve dünyanın diğer bölgelerindeki sorunlardan koptular. Birleşme sürecinin en olumsuz sonuçlarından bir tanesi de Avrupalıların dünyayı, tekrar Avrupa merkezli bir biçimde, her şeyin hukuk yoluyla halledildiği bir siyasal düzen gibi görmelerine yol açmış olmasıdır.[25] Bir başka neden, Avrupalıların iktisaden güçlü olmanın mutlaka jeopolitik bir güç olma anlamına gelmediğini unutmalarıdır (s. 28). Avrupa'nın, Ortadoğu'da acil çözüm bekleyen sorunlar, "serseri devletler" (*rogue state*) karşısında, Rusya ve Çin konusunda hiçbir alternatif politika önerisi yoktur (s. 75). AB, sadece barış amaçlı askerî operasyonlara destek vermekte, birliklerini kriz bölgelerinde konuşlandırmaktadır. Avrupalılar, suçun uluslararasılaşmasını, kara para trafiği vb. olguları, iyimser bir yaklaşımla, iç güvenlik sorununa indirgemeyi tercih ediyorlar; "serseri devletler" ile küresel suç örgütleri arasındaki bağıntıyı görmezden geliyorlar (s. 40-42).

Kagan meseleyi çok net bir biçimde Avrupa'nın siyasi ve askerî güçsüzlüğü temelinde açıklıyor.[26] Buna göre Avrupalılar, uluslararası hukuku ve meşruluğu öne çıkarmaya çalışırken belki dünya halklarını kısa bir süreliğine kandırıyor olabilirler, ama hukukun üstünlüğü ilkesi savunusunun ardında alenen Avrupalıların askerî güçsüzlükleri yatmaktadır: Hukuk, Hobbescu dünyada siyaseten güçsüz olanın ihtiyaç duyduğu bir araçtır.[27] Bedava (*gratis*) (s. 63) güvenliğe alışan Avrupalılar, savunma harcamalarında herhangi bir artırıma gitmeyi akıllarına getirmek yerine, savunma bütçelerini kısmanın yollarını arıyorlar (s. 42).[28] Bugün dünyada Avrupa dışındaki hiçbir güç, savunma harcamala-

25 Avrupalılar bir zamanlar geleceğin Avrupası olarak gördükleri Amerika'yı, herkesin birbirine düşman olduğu kovboylar ülkesi diye tarif etmeye başladılar (s. 10 ve s. 43).

26 Kagan güçsüzlük psikolojisini yakışıksız sayılabilecek bir örnekle açıklıyor: Ormanda elinde sadece bir bıçakla ayı avlamaya kalkışanların göze almak zorunda kalacakları çok sayıda risk mevcuttur. Ayı ile karşılaştıklarında yapmaları gereken tek şey, soğukkanlı davranıp ayının kendilerine saldırmaması için dua etmektir. Oysa ava silahla gidenlerin göze almaları gereken risk çok daha azdır (s. 39). Bu hakaretle karışık benzetme, eleştirilerin yanında, konuyla ilgili başka benzetmelere de vesile oldu. Herfried Münkler, Antisthenes'e dayanarak bir başka hayvan hikâyesi etrafında, "Tavşan ve Aslan" masalıyla sorunu ele aldı. Kalypso Nicolaidis de Esop'un "Tilki ve Kuyruğu" masalından hareketle konuya başka bir boyutuyla yaklaştı. Bilim dünyası, Kagan sayesinde, kuru ve sıkıcı dilinden sıyrılıp masal aracılığıyla da olsa, siyasete başka bir üslupla yaklaşmayı denedi (Münkler, 2003; Nicolaidis, 2005).

27 Kagan, Avrupalıların tektaraflı Amerikan politikalarını eleştirmesini ve Birleşmiş Milletler'i öne çıkarmasını Avrupa'nın siyaseten güçsüzlüğünün bir işareti saymaktadır. Böylelikle Avrupalıların Amerika'yı dolaylı yoldan denetim altında tutmayı amaçladıklarını iddia etmektedir.

28 Avrupa'nın Birleşmiş Milletler şemsiyesi altındaki aktivizmi ve çoktaraflılık savunusu siyaseten en masrafsız çözümdür (s. 47). Öyle masrafsız bir aktivizm ki, sonuçta BM Güvenlik Konseyi Avrupalılarda eksik olan gücün de bedava bir ikamesi işlevini üstlenmektedir (s. 49).

rını ve güvenliğini AB üyeleri kadar düşük düzeyde tutmuyor. Kagan'a göre AB, iktisadi bir dev olmasına karşın askerî açıdan ve siyaseten bir cücedir: Kifayetsiz muhteris bir cüce.[29]

Kagan'a göre, tarihte bütün devletler, güçleri oranında politika yapmıştır. Bir zamanlar Amerika Avrupa karşısında güçsüzdü, şimdi ise Avrupa Amerika karşısında güçsüz.[30] Bir zamanlar Amerika konumunu Avrupa'ya bakarak ayarlıyordu; şimdi ise Avrupa Amerika'ya bakarak konumunu belirliyor. Ancak Kagan Avrupa'da, tarihsel siyaset anlayışını aşan, başka bir problem tesbit etmektedir. Avrupa, "hukuk dolayımlı pasifizmini"[31] bile Amerika sayesinde yaşattığı gerçeğini unutmuş görünmektedir. Oysa güçlü olduğu zamanlarda Avrupa'da da "Machtpolitik" (güç politikası) hiç de yabana atılmayacak bir politika aracıydı. Bonaparte'dan Bismarck'a, Lenin'den Churchill'e kadar Avrupa tarihinde bir sürü örnek bulmak mümkündür.

Yukarıda söylenenlere bakarak Kagan'ın ve yeni-muhafazakârların katıksız bir gerçekçi oldukları düşünülmemelidir. Kagan'ın deyişiyle, "Raison d'Etat" (hikmet-i hükümet) Amerikan devrimci geleneğine yabancıdır; Makyavelist temellere dayanan Avrupa'daki düzen anlayışı Amerikan siyasetine uymaz (s. 47-48). Yeni-muhafazakâr argümanda, Amerikan yayılmacılığı iddiası şiddetle reddedilmekte, hedef yalnızca dünyaya özgürlükçü bir toplum düzeni getirmek ile sınırlandırılmaktadır.

Kökleri 18. yüzyıla uzanan "Batı" kavramı yalnızca coğrafi ya da jeopolitik bir kavram değildi; ortak bir dünya görüşünü ifade ediyordu. Kagan, Atlantiğin iki yakası arasında artık dünya görüşü anlamında bir ortaklık kalmadığını, her

---

29 Werner Sombart 1915 yılında, Birinci Dünya Savaşı'nın en yoğun günlerinde, İngiltere'yi hedef alan ünlü *Tüccarlar ve Kahramanlar* (*Händler und Helden*) kitabını yayınladı. Sombart, fanatik Alman milliyetçiliğinin şahikası kabul edilen kitabında, tüccar zihniyetini kâr-zarar hesabına indirgeyip kahramanları da sadakat, vatan sevgisi, hizmet aşkı gibi fedakârlık gerektiren insanüstü özellikleriyle tanımladı. İngiltere tüccarlar, Almanlar ise kahramanlar ulusuydu. Sıfatları aynı kalmak kaydıyla, tarafların adları AB ve Amerika diye değiştirildiğinde, Kagan'ın mantığı daha iyi anlaşılmaktadır.

30 Kagan'ın Avrupa-Amerika karşılaştırmasındaki en zayıf noktalardan birisi de budur. 19. yüzyıldaki Avrupa'nın gücü, 20. yüzyıldaki Amerikan gücü ve etki alanıyla hiçbir açıdan karşılaştırılamaz. Örneğin, Avrupa'nın, daha doğrusu İngiltere'nin, en güçlü olduğu söylenen bir dönemde Başkan Monroe, Amerika Kıtasına Avrupa'dan yapılacak her müdahaleyi açıkça yasadışı saymış ve savaş nedeni kabul edeceklerini beyan etmişti. Aynı şeyi günümüzde tekrarlayabilecek hiçbir "zayıf" güç mevcut değildir. 19. yüzyıl Avrupası ile 20. yüzyıl Amerikası'nı gücü ve etki alanı bakımından karşılaştıran bir çalışma için bakınız (Hobsbawm, 2003b: 16-17).

31 Kagan, uluslararası meşruluk ve hukukun üstünlüğü ilkelerinin neden Soğuk Savaş döneminde ya da çok daha yakın bir zamanda, mesela Kosova'da, öne çıkarılmadığını sormaktadır. "Karanlıklar Prensi" Richard Perle de, Amerika'nın tektaraflılık politikaları ile ilgili eleştirilere, "Gönüllüler Koalisyonu"na katılan ülkelere işaret edip "tektaraflılık bunun neresinde?" diye karşı bir soru soruyor ve arkasından ekliyor: "Almanya-Fransa ittifak içerisinde yer almıyor diye mi Amerika tektaraflı davranmış oluyor?". Perle'e göre, Avrupalıların güç politikasından vazgeçtikleri iddiası da doğru değildir. Sadece demokrasiyi savunma konusunda sahte bir çözümün peşindeler. Gelişmekte olan ülkelere birkaç milyar dolar yardım ve sivil toplum kuruluşlarını devreye sokarak sorunların üstesinden gelebilecekleri hayali içindeler (*Süddeutsche Zeitung*, 22 Şubat 2005, Atlantik Ortaklığı özel eki).

iki yakanın geri dönülmez bir yol ayrımına girdiğini iddia ediyor. Kagan'ın iddiasına göre, değişen Amerika değil Avrupa'dır.

Kagan *Cennet ve İktidar Üzerine*'de, sadece Atlantiğin iki yakası arasındaki yol ayrımını ele almadı. Kitabın ana teması Amerika - Avrupa ilişkileri olsa da, kitapta işlenilen iki dikkat çekici hususdan daha bahsetmek yerinde olacaktır. Birincisi, yeni-muhafazakârların ısrarla altını çizdikleri bir konuyu derli toplu bir biçimde gündeme getirmiştir: Yeni-muhafazakârlar ve Bush Amerika için bir anomali olmayıp Amerikan dış politikasının, yeni dönemlerin ruhuna uygun bir devamı niteliği arzeder. Kagan, Wilson sonrası dönemde Amerikan dış politikasında önemli bir değişim yaşandığını, çoktaraflı politika ve uluslararası kurumlara güvenin Wilson ile birlikte sona erdiğini belirtip Wilson sonrasında Amerikan yönetimlerinde egemen görüşün, uluslararası oluşumlara güvenmektense, büyük devlet olmanın gereklerini yerine getiren güç politikasına dayandığını söylüyor (s. 90). Üstü kapalı bir biçimde, George W. Bush'un Amerika tarihinde bir anomali olmayıp Roosevelt sonrası Amerikan dış politikasının doğal bir uzantısı olduğu vurgulanmaktadır.[32]

Cennet ve İktidar Üzerine'de alttan işleyen ikinci bir tema daha var. İkinci tema, aslında birinci temadaki tartışmanın özelleştirilmiş bir devamı niteliğindedir. Kagan ve diğer yeni-muhafazakârlar, Clinton döneminin dünya kamuoyu nezdindeki olumlu imgesinden büyük bir rahatsızlık duyuyorlar. Bush döneminin Clinton döneminden radikal bir kopuş olduğu yolundaki değerlendirmeleri çürütmeye özel bir önem veriyorlar. Kagan kitabında özellikle iki hususun altını ısrarla çiziyor. Birincisi, Clinton dönemi Amerikan dış politikası, başta Avrupa olmak üzere dünya kamuoyunun sandığı gibi, çoktaraflı bir çizgiye sahip değildi. Çoktaraflı politika, yaklaşık yüzyıldır Amerika çizgisinde bir politika olmaktan uzaktır. Clinton başlangıçta, retorik bir çoktaraflılık izlenimi yaratmış olsa bile, görev süresinin bitiminde, Amerika'nın dünya için vazgeçilmez bir "ulus" olduğunu teslim etmek durumunda kalmıştır (s. 61). İkinci husus, Bush dönemini 11 Eylül'den bağımsız düşünmenin imkânsızlığına atıfta bulunur. Sonuçta Kagan, Clinton ile Bush yönetimleri arasında esaslı bir fark görmüyor. Fark sanılan hususun, 11 Eylül'ün Amerika'daki etkilerini değerlendirme konusundaki yetersizliklerden kaynaklandığını iddia ediyor.[33]

---

32 Powers ve Norton gibi liberal eleştirmenler kısmen de olsa yeni muhafazakârlara hak vermektedirler. Bu yazarlara göre yeni-muhafazakârlar, Roosevelt'in dünyayı Amerika'nın siyasal taleplerine boyun eğdirme politikasını ve Reagan sonrası saldırgan dış politikayı büyük ölçüde devraldılar (Norton, 2004: 189-194; Powers, 2004: 96).

33 Bu husus, Kagan'ın kitap boyunca çözemediği bir kararsızlığa işaret etmektedir. Yeni-muhafazakâr Kagan, Clinton dönemini, güvenlik sorununu önemsememesi ve Avrupa'da Amerika hakkında yanlış izlenimler yaratmış olması nedeniyle eleştiriyor. Ama belli ki, eleştirileri sadece dış politik kararlarla sınırlı değil. Yeni-muhafazakârlar, sağlık ve silahlanma ile ilgili bazı kararları ve iktisat politikaları nedeniyle, "liberal solcu" Clinton'dan hoşlanmıyorlar. Buraya kadar herhangi bir sorun yok; siyasal tercih deyip geçilebilir. Sorun Kagan'daki kavram setinde. Kagan, Bush yönetiminin Amerikan tarihinde bir anomali olmadığını kanıtlamak amacıyla, Amerikan dış politikasına yön veren anlayışı Wilson sonrasına kadar geriye götürüp dış po-

III. "Liliputlar Gülliver'i zincirlemeye çalışıyor"[34]

"İktidar ve İktidarsızlık" ve *Cennet ve İktidar Üzerine*'de, Atlantiğin iki yakası arasındaki yol ayrımı gayet net ve sert bir biçimde tarif edilmiştir. Makale ve kitap Amerika'da yaygın bir biçimde okunup tartışıldı. Gerek liberal sol çevrelerce, gerekse de yeni-muhafazakârlar ve cumhuriyetçi geleneksel muhafazakârlar tarafından, yeni-muhafazakârlığın siyasal manifestosu olarak kabul edildi. Amerikan kamuoyu, kendi önceliklerine uygun bir biçimde, kitapta ortaya atılan tezlerin Avrupa ile ilgili kısımlarından çok, Bush yönetimi ile ilgili süreklilik tezine ağırlık verdi. Amerikan liberal kamuoyu, *Cennet ve İktidar Üzerine*'de, Amerika'nın yeni-muhafazakârlarca "Prusyalılaştırılması" tehlikesini teşhis etti; yeni-muhafazakâr "demokrasi ihracatçılarının" Amerika içinde özgürlükleri ortadan kaldıran uygulamalarını eleştirdi (Norton, 2004; Powers, 2004: 110). Bu eleştirileri temel bir çerçevede anlamayı kolaylaştırabilecek en önemli kavram, güncelliğini yitirmeyen, askerî-sanayi kompleksi kavramıdır.

C. W. Mills - Amerikan sosyolojisinin bu aykırı ve asi siması - 1956 yılı gibi çok erken bir tarihte, Amerikan iktidar sisteminin yapısal bir dönüşüm geçirdiğini söylemişti (Mills, 1959). Mills'e göre Amerika'da iktidar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni bir tarihsel döneme girdi.[35] İkinci Dünya Savaşı'nda askerî-sanayi çevreler arasında, savaş sanayisine dönük işbirliği, Soğuk Savaş dö-

---

litikada süreklilik tezini öne çıkarıyor. Eğer süreklilik tezi doğruysa, Clinton döneminden özel bir hoşnutsuzluk duymak için ortada hiçbir gerekçe kalmıyor demektir. Aslında Kagan'ın amacı başka. Kagan bir hamlede iki şeyi birden başarmak istemektedir. Hem Bush yönetimini aklamak, hem de Avrupa ve dünya kamuoyuna, Clinton dönemi Amerikan dış politikasının sanıldığı kadar yeni bir dönem anlamına gelmediğini kanıtlamak.

34 "Amerikalıların kendilerini, Avrupa karşısında, Liliputlar ülkesindeki Gülliver gibi hissetmesine gerek yok. Çünkü Avrupalı Liliputlar'da Gülliver'i bağlayabilecek bir ip bile yok" (Kagan, 2004: 116).

35 Mills, Amerika'da iktidar tarihini, elit kavramına dayanarak beş döneme ayırdı. Kuruluş döneminde devlet, siyaset, kültür ve ekonomi birbirinden özerkti (s. 269). Özerk birimler arasında bağlantı unsuru, dernek ve cemaatlerin mümtaz şahsiyetleriydi. 19. yüzyılda, Jefferson'ın siyasal felsefesi ve Hamilton'un iktisadi liberalizm ilkesi benimsendi. Federalizmden iki partili siyasal kültür ortaya çıktı. Askerî, iktisadi ve kültürel mülahazalar siyasetin doğrudan konusu olmaya başladı (s. 270). İkinci dönemde elit profesyonelleşti, özerk alanların uzmanlarını kapsayacak ölçüde genişledi. İktisadi alanın ağırlık kazanmasına koşut bir biçimde, zengin ailelerin denetiminde bir elitler konsensusu oluştu. Mills üçüncü dönemin, 1866 Kongre seçimleri ile 1886'da Yüksek Mahkeme'nin şirketlerin iktisadi faaliyetlerini güvence altına alan kararı arasındaki dönemde olgunlaştığını belirtti. Amerikan İç Savaşı da süreci etkileyen önemli bir faktördü. Şirketlerin siyasete müdahalesi ve siyasal elitin organik bir parçası olması üçüncü dönemde gerçekleşti (s. 271-272). Buna karşılık "New Deal", üçüncü dönemden esastan bir kopuşu temsil etmez. Ama şirketlerin siyasi karar mekanizmasıyla özdeşleşmesine bir set çekip iktidarın büyük sanayi şirketlerinin çıkarlarına indirgenmesini de engellemiştir (s. 272-273). 1929'daki iktisadi kriz, büyük şirketlerin siyasal hareket alanını daraltmıştı. Ama daha önemlisi, kriz küçük girişimci ve küçük çiftçileri derinden etkilemişti; nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan söz konusu kesimleri korumak için yeni bir siyasal müdahale ihtiyacı ortaya çıkmıştı. İkinci Dünya Savaşı, "New Deal"in başka araçlarla bir devamı gibi görülse de, Amerikan iktidar yapısında kalıcı bir değişikliğe yol açtı. Amerikan ordusu, İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında, Amerikan kapitalizmi ve siyasetinin organik bir parçası haline geldi; karar alma süreçlerine katıldı ve taraf olmaya başladı (s. 274-278). Mills, bu beşinci dönemi askerî-sanayi kompleks olarak tanımlamıştır.

neminde pekişti. Amerikan askerî çevreleri, siyasal karar alma mekanizmasında ağırlıklı bir konum elde ettiler (Mills, 1959: 274-275). Askerler sadece karar alma mekanizmasına aktif bir biçimde katılmakla kalmayıp askerî eliti siyasal yapının organik bir parçası yaptılar. O nedenle, askerî-sanayi kompleks, siyaset ve ekonomi dışı özerk bir devlet bürokrasisi karakteri sergilemez; Savaş sonrası dönemin Amerikan "Raison d'Etat"sıdır. Başkan Eisenhower, başkanlığa veda konuşmasında, askerî-sanayi kompleks kavramına dayanarak Amerika'yı ilerde büyük tehlikelerin beklediğini, askerî-sanayi kompleksin, Amerika'da özgürlükleri ve demokrasiyi yok edecek son derece tehlikeli bir gelişme olduğunu söylemişti (Eisenhower, 1961: 1039). C. W. Mills ve Başkan Eisenhower'in ne demek istediğini bugün daha iyi anlıyoruz.[36]

Askerî-sanayi-siyasi kompleks, ya da Paul Virilio'nun eleştirel tonu güçlü vurgusuyla "Pentagon kapitalizmi", Amerikan karar alma mekanizmasının kurucu aktörüdür. Üçü arasında, Mills'in olağanüstü çözümlemesiyle, her konuda mutlak bir konsensus olması gerekmediği gibi, koşullara göre aralarından birisinin ya da ikili koalisyonların geçici ağırlık kazandığı dönemler de olabilir (s. 277). Bir başka önemli husus, askerî ve sanayi elitin her anlamda yakın işbirliği içinde olmalarıdır. Örneğin, emekli generaller, şirketlerin yönetim kurullarında yer alabildiği gibi, hükümetlere ve şirketlere güvenlik ve uluslararası gelişmelerle ilgili konularda danışmanlık yapabilmektedirler. Düşünce üreten sivil toplum kuruluşları (think-tank) ve vakıflar, askerî, iktisadi ve siyasi eliti buluşturan önemli merkezlerdir. Nitekim yeni-muhafazakârlar askerî-sanayi kompleksi buluşturan düşünce üretim merkezlerinde çalışmaktadırlar.[37] Aynı şekilde, neredeyse tamamı silah şirketleri ve özel güvenlik kuruluşlarının hükümetteki lobi faaliyetlerine katılmaktadırlar.[38] Bu, elbette güçleri ve etkilerine bağlı olarak, şirketlerin yönetim kurulu üyeliğinden halkla ilişkilere kadar geniş bir yelpazeye yayılabiliyor.

Amerika'da demokrasi, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde askerî-sanayi kompleks tarafından yapısal bir değişikliğe uğratıldı. George W. Bush ve yeni-muhafazakârlar, askerî-sanayi kompleksin, askerî gücün hegemonyası altındaki aşırı siyasallaşmış ama aynı ölçüde de en kristalize halini temsil ederler.[39] Bu anlamda, Savaş sonrası Amerika tarihinde bir anomali değillerdir, istisna oldukları da söylenemez. George W. Bush dönemindeki istisnai tek husus, din siyasetinin hegemonyanın esas bileşeni haline gelmesi ve güvenlik devletidir. Kuşkusuz 11 Eylül, süreci hızlandıran bir etkendi. Ancak gelişmeleri sadece 11 Eylül

36 Eski NATO Kuvvet Komutanı Wesley Clark Amerikan Savaş Akademisi'nde yaptığı bir konuşmada "Başkan Eisenhower'ın sizi uyardığı askerî-sanayi kompleksin bir ürünüyüm" demişti. Aktaran Kagan (2004b: 101).

37 Kagan da Carnegie düşünce kuruluşunda çalışmaktadır.

38 Dick Cheney ve Richard Perle en tanınmış özel silah ve özel askerî şirket lobicileridir.

39 Kagan'daki süreklilik tezi tarihsel bir doğruluğa işaret etmesi bakımından önemlidir. Ancak Kagan'da süreklilik, yeni-muhafazakâr siyasi ideolojiye uygun hale getirilmiş ve tarihdışı bir siyasal metafiziğe uyarlanarak rötuşlanmıştır.

ile açıklamak yetersiz kalmaktadır. Yeni-muhafazakârlar, temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması gereğine, 11 Eylül'den dolayı değil, Amerikan çıkarlarına aykırı düşüncelerin "topluma verdiği" zararı gerekçe gösteriyorlar. Normalde sınıf kavramı ve çağrışımlarından hiç hoşlanmamalarına karşın, liberal medya ve liberal elitin, Amerikan halkından kopuk ayrı bir sınıf teşkil ettiği propagandasını yayıyorlar. Hedefleri, Irak'ın işgalini, Guantanamo ve Ebu-Garip'teki işkenceleri eleştiren medya organları ve üniversite çevreleri ve sanatçılardır.[40]

Kagan'ın Amerikan sistemindeki süreklilik iddiası bu tarihsel bağlamda ele alınıp değerlendirilmiştir. Kagan, liberal kamuoyu nezdinde, yeni güvenlik devletini ve Amerika'nın Irak'ı işgalini siyaseten meşrulaştıran, yeni-muhafazakâr bir şahindir.

Kagan'ın makalesi ve kitabı asıl Avrupa'da geniş yankılar uyandırdı; televizyonlarda özel programlara konu oldu, gazetelerin kültür eklerinde uzun süre tartışıldı. Avrupa'dan yükselen tepkiler sadece medyadaki eleştirilerle sınırlı kalmadı. Kagan, AB bürokrasisinde, hükümet ve devlet adamları katında ve akademik çevrelerde de önemli tartışmalara yol açtı. Tartışmaları üç ana eksende ele almak mümkündür:

Birincisi, Avrupa'nın artık Amerika'dan farklı olduğunu savunan ve Avrupa'nın kendine özgü bir kimlik ve savunma politikası geliştirmesi gerektiğini düşünen "Avro-Gaullist" yaklaşımdır. Bu yaklaşımı Almanya-Fransa ekseninde gelişen siyasi ve entelektüel işbirliği temsil eder. Avro-Gaullizm Kagan'daki Avrupa eleştirisini tersine çevirmekle sınırlıdır.

İkincisi, Avrupa'nın askerî zayıflığını yeni bir siyasetin başlangıcı kabul eden ve Avrupa'yı yeni bir sınır-kavram olarak gören yaklaşımdır ki bu görüş, Avrupa solunun hem AB'ye hem de Amerika'ya bakışına denk düşer. Buna göre Avrupa yeni bir küresel siyasetin parçasıdır.

Üçüncü yaklaşım ise, Avrupa ve Amerika'nın dış politika önceliklerindeki farklılaşmayı veri alarak Atlantiğin iki yakası arasındaki tarihsel bağları güçlendirmeyi öne çıkarır. Bu görüşü, Atlantiğin iki yakası arasında devlet nezdinde kabul gören bir arabuluculuk çabası olarak nitelendirmek mümkündür. Bunda Kagan'ın tezleri ile Avrupa arasında, deyim yerindeyse, bir sentez arayışı egemendir.

A. "Avrupa Amerika karşısında alternatif bir güçtür" ya da Avro-Gaullizm

Avro-Gaullizmin baş temsilcileri sayılabilecek Jürgen Habermas ve Jacques Derrida 31 Mayıs 2003 tarihinde *Frankfurter Allgemeine Zeitung* ve *Liberation*

40 Örneğin Richard Perle, Irak işgali arifesinde Suudiler ile iş bağlantılarını açığa çıkaran ünlü gazeteci Seymour Hersh'i, terörist olmakla suçlamıştı (Hersh, 2004: 230). Perle iddialarını kitabında da sürdürmüş, ad vermeden, Amerika içinde terörü destekleyenlerden söz etmiştir (Perle, 2003: 188). Ayrıca bkz. Frank (2005).

gazetelerinde ortak bir manifesto yayınladılar. Aynı gün Richard Rorty, Adolf Muschg, Umberto Eco, Gianni Vattimo ve Fernando Savater de Avrupa'nın önde gelen gazetelerinde yazılarıyla bu manifestoyu desteklediler. Habermas ve Derrida Irak savaşı öncesi Amerika'ya karşı işbirliğini yoğunlaştıran Schröder-Chirac ittifakına entelektüel bir destek vermişlerdir. "Yenilenmemiz" başlıklı manifestoda Habermas ve Derrida, 15 Şubat 2003'te Avrupa'nın önemli başkentlerinde düzenlenen savaş karşıtı gösterileri Avrupa'da yeni bir dönemin başlangıcı olarak selamladılar ve Avrupa kamusal alanının doğuş tarihi ilan ettiler.[41] Habermas ve Derrida manifestoda şu altı noktanın altını çizdi:

1. Denetim altına alınmamış Amerika dünya için en önemli tehdittir.[42]

2. Avrupa'nın artık Amerikan güvenlik şemsiyesinden sıyrılıp kendi bağımsız dış politikasını kurma zamanı gelmiştir.[43]

3. Bağımsız dış politika ortak bir Avrupa kimliğinin eseri olacaktır.[44]

4. Ortak bir Avrupa kimliği gücünü, Avrupa halklarının demokrasi anlayışından ve tarihinden alacaktır.

5. Sürekli genişleyen Avrupa'da söz konusu ortak kimliği formüle edebilecek ve ortak kurumlar geliştirmeyi hedefleyecek çekirdek bir Avrupa (*Kerneuropa*) düşüncesine ihtiyaç vardır.[45]

---

41 Iris Marion Young'ın çok haklı bir biçimde vurguladığı gibi, aynı tarihte dünyanın birçok kentinde savaş karşıtı gösteriler düzenlenmişti; eğer bir milattan sözedilecekse, bu, Avrupa kamusal alanının değil, dünya kamusal alanının doğduğu gün olabilir (*Frankfurter Rundschau*, 22 Temmuz 2003).

42 Timothy Garton Ash ve Ralf Dahrendorf Anti-Amerikan Avro-Gaullizminin Avrupa'yı bölmek dışında hiçbir işe yaramayacağını iddia etmekte ve Habermas ile Derrida'yı gerçekçi olmamakla suçlamaktadırlar. Her iki yazara göre Habermas, Kant'la Rousseau'yu birbirine karıştırmaktadır (*Süddeutsche Zeitung*, 5-6 Temmuz 2003). Paul Kennedy ise de Gaulle ve Adenauer eksenindeki Alman-Fransız işbirliğini Avrupa'daki bir istisna olarak görmekte ve söz konusu iki ülke dışında diğer AB üyesi ülkelerde bu Amerikan karşıtlığının destek görmediğini söylemektedir (*Süddeutsche Zeitung*, 22 Haziran 2003).

43 Amerika karşısında denge unsuru olabilecek bağımsız bir Avrupa düşüncesi Habermas'ta merkezî bir yer tutar. Sadece Irak savaşı ile sınırlı olmayan bu düşünceye göre, örneğin Fransa'daki referandumda Avrupa Anayasası'na "evet" denilmesi bile Amerika'ya karşı bağımsız bir Avrupa'yı savunmanın bir işaretidir (*Die Welt*, 4 Mayıs 2005; *Süddeutsche Zeitung*, 3 Mayıs 2005).

44 Micha Brumlik Habermas'ta çözülemeyen bir gerilimden sözetmektedir. Habermas bir yandan siyasetin uluslararası alanda da hukukileştirilmesini, uluslararası sorunların dünyanın iç politikası (*Weltinnenpolitik*) haline gelmesini savunurken, öte yandan da bir Avrupa kimliğinin geliştirilmesinin zorunluluğunu savunmaktadır ki, bu da kendinde bir dışlayıcılık unsurunu içinde barındırmaktadır (Brumlik, 2004: 678-679). Habermas'ın anlizinde uluslararası ilişkilerin anayasallaştırılması görüşü, bloklararası güçler dengesine dayanan Schmitt'in "geniş mekân" (*Großraum*) teorisine karşıt bir yaklaşımı temsil eder. Oysa Avrupa kimliği siyasetin kurucu unsuru kabul edildiği sürece, Avrupa politikası anlayışı aslında Avrupa'da bir geniş mekân kurma sürecidir (Brumlik, 2004: 680).

45 Çekirdek Avrupa düşüncesi, sürekli genişleyen AB'de genel politik perspektifi belirleyen bir iç oluşumu ifade eder. Alman Dışişleri Bakanı Joschka Fischer, 2000 Mayıs'ında yaptığı tarihi Humboldt Üniversitesi konuşmasında, çekirdek Avrupa düşüncesini Almanya-Fransa ekseninde Benelüks ülkeleri ve İtalya'nın katılımıyla gerçekleşecek bir işbirliği ortamı olarak tasarlamıştı. Bu dönemde Fischer, Türkiye'nin AB üyeliğini zamana bırakma taraftarıydı. 11 Eylül ve Irak'ın Mart 2003'te ABD tarafından işgali, Fischer'in AB'nin öncelikleri konusundaki görüşlerini esastan değiştirdi. Fischer çekirdek bir Avrupa kurulması gerekliliğini, ikinci plana attı; Türkiye'nin AB üyeliğini Avrupa'nın güvenliği gerekçesiyle ön plana çıkardı ve birinci derecede öncelikli bir

6. Avrupa kimliği salt etnik merkezli bir kavram olmayıp içinde farklılıkları barındırdığı gibi, yeryüzünde demokrasiyi ve kalıcı barışı sağlayabilecek evrensel değerleri içerir.

Her iki yazar da Kant'ın yolundan giderek evrensel hakları koruyabilecek, evrensel bir yönetim modeli arayışı içindedir; "Yenilenmemiz" yazısı söz konusu arayışın politik bir ifadesidir. Habermas ve Derrida aynı tema üzerinde başka yazılarında da durmuş ve Kant sonrası evrensel bir demokratik yönetim ihtiyacını vurgulamışlardır. Derrida Kant'ın bir dünya cumhuriyeti postülasını mantıksal sonuçlarına götürerek "gelecekteki demokrasi" adını verdiği tasarımda egemenlik ve devlet çiftini birbirinden koparacak yeni bir işbirliği kurgular (Derrida, 2004: 327-329). Derrida ayrıca her zamanki söz ustalığıyla, "serseri devlet"in sözcüğün İngilizce'deki bitki ve hayvanlar dünyasını kapsayan anlamı olan "uyarıda bulunmaksızın her an saldırabilecek doğuştan farklı olan yaratık" kavramını Amerika'ya uyarladı (Derrida, 2004: 339).

Jürgen Habermas manifestoda siyasal açıdan tartıştıkları evrensel yönetim sorununu daha sonra kuramsal bir düzeyde de ele aldı (Habermas, 2004). Habermas'a göre Kant'taki en önemli eksiklik, devletlerin egemen bir aktör olabilmelerindeki vazgeçilmez önkoşulu hiçe sayıp Avrupa'da ulus-devletin tarihinin iktidarın hukuk yoluyla sınırlandırılması olduğunu gözardı etmesidir. Anayasa anlayışı, "Raison d'Etat"ya içkin olmadığı gibi, devletin zorunlu bir ürünü de değildir. Devlet anayasal bir nitelik kazandığı sürece demokratik bir devlettir; devletlerarası ilişkilerin anayasallaştırılması uluslararası düzende de demokratikleşme sağlayacaktır. Devlet-anayasa özdeşliğinden sözedilemeyeceği gibi, anayasa fikrinin devletlerarası ilişkileri kapsayacak şekilde genişletilmesi düşüncesi de ihtimal dışı değildir. Habermas göre, Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ve AB gibi örgütler ayrımcılık yasağı, karşılıklılık ilkesi, dayanışma ve insan haklarının korunması ilkeleri çerçevesinde uluslararası hukukun anayasallaştırılabileceğine dair birer örnektirler (Habermas, 2004: 133 vd.).

B. Bir sınır-kavram olarak Avrupa

Étienne Balibar, AB'yi siyasal-felsefi bir perspektiften çözümleyen en önemli düşünürdür. Balibar, Avrupa Anayasası'ndan sosyal haklara, Avrupa yurttaşlığı kurumundan, Avrupa jeopolitiğine birçok alanda AB'ye ilişkin olağanüstü açı-

konu olarak görmeye başladı (*FAZ*, 6 Mart 2004; *Handelsblatt*, 28 Mayıs 2004). Robert Kagan Fischer'in yeni gündemini, Avrupa'nın siyasal bakımdan bir güç haline gelmesi yolunda atılmış önemli adım olarak değerlendirmiştir (*Die Welt*, 20 Aralık 2004; *Die Welt*, 15 Ocak 2005). Kagan'a göre, Avrupa kendine has bir siyasal güce doğru evrilmekte, bölgedeki komşularına üyelik perspektifi sunarak genişleme yoluyla Balkanlar'ı ve Güneydoğu Akdeniz'i demokratikleştirebilmektedir. Kagan bu gelişmenin, Amerika'nın dünya politikasından farklı bir yol olabileceğini kabul eder (*Die Welt*, 30 Ocak 2005). Oysa Habermas Fischer'de önceliklerin değiştiğini görememekte, çekirdek bir Avrupa yaratılmasını hâlâ birincil sorun kabul etmektedir. Habermas'taki Avro-Gaullizmin Anti-Amerikan karakteri en çok bu noktada belirginleşmektedir.

lımlar sağlamakta, AB'nin gücü ve sınırlarına dair alternatif bir siyasal öğreti ortaya koymaktadır.[46] Balibar'a göre Avrupa, küresel kapitalist "kozmopolitizm" ile ulus-devletin kapalı evreni arasında, üçüncü bir yola karşılık gelir.

Balibar, Kagan'daki Avrupa eleştirisi ile Amerikalı muhalif çevrelerin, Avrupa'dan daha aktif davranma hususundaki beklentilerini birlikte ele alır; Kagan'ın Avrupa eleştirilerini dikkate değer bulur. Balibar Kagan'da, eski Avrupa ulus-devlet düşüncesinden kalma bir "Machtpolitik" terminolojisi görür. Buna göre, "Avrupa mı? Kaç tümeniniz var" sorusu, Kagan'daki ana noktadır (Balibar, 2004a: 216). Kagan'ın hararetle reddettiği, Wilsoncu barış içinde uygar bir dünya yaratma rüyası, Avrupalılar tarafından sahiplenildi. Çünkü sömürgecilik, emperyalizm ve iki dünya savaşı deneyimi Avrupa'yı kendi geleceği konusunda başka arayışlara yöneltti. Buna karşılık Amerikalılar, Avrupa tarihinde uzun süre ayrıcalıklı bir yer işgal eden güç politikasını devraldılar (Balibar, 2004a: 215). Kagan, Avrupa'ya yönelik eleştirilerinde, Amerika ile Avrupa arasındaki siyasal kültür mübadelesini gayet veciz bir biçimde ortaya koymaktadır.

Geniş bir yelpazeye yayılan Amerikan muhalefeti de, Avrupa'dan bir şeyler yapmasını beklemekte, Avrupa'yı Amerikan tektaraflı politikaları karşısında bir denge unsuru olarak görmek istemektedir. Aslında sadece Amerikalı muhaliflerin değil, bütün dünya kamuoyunun beklentisi aynı yöndedir. Balibar, her iki tarafa da "kötü haberler" veriyor. Kagan'a, AB'nin, kendine has bir "Monroe" doktrini geliştirmeye muktedir olmadığını; "geniş bir Avrupa mekânından" (Großraum) bahsedilemeyeceğini söylemektedir (Balibar, 2004a: 219). Avrupa'yı bir denge unsuru olarak görmek isteyenlere ise, daha ileri giderek, "Avrupa siyaseten bir özne değildir; siyaseten Avrupa diye bir şey yoktur" demektedir (Balibar, 2004a: 216-217). Her şeyden önce AB'yi kuran ortak bir kimlik yoktur ve olamaz da. Gerçekte AB'yi tarif edebilecek ne kesin coğrafi sınırlar ne de ortak kültürel bir payda vardır.[47]

Avrupa, Kagan'ın eleştirilerini karşılayabilecek stratejik bir iktidar aygıtı değildir; strateji karşıtı yeni bir siyaseti temsil eder ya da en azından yeni bir siyaset anlayışının nüvelerini taşır. Balibar'a göre Amerika karşısında Avrupa'dan aktif bir politika bekleyenleri de bir hayal kırıklığı bekliyor: Avrupa, Amerikalı muhaliflerin beklentilerini karşılayabilecek bir siyasal özne değildir. Balibar, Avrupa'dan gelebilecek katkıyı, siyasal-felsefi düzlemde, siyaset anlayışını esastan de-

46 Belli bir teorik geleneğin içinden gelerek, kendi felsefi-siyasal yaklaşımı ile tutarlı bir biçimde Türkiye'nin AB üyeliğini savunan sadece iki düşünür var: Étienne Balibar ve Ulrich Beck (Balibar: 2004a ve 2004b; Beck: 2004a ve 2004b).

47 Kopenhag siyasi kriterleri, belirli bir ilkeler manzumesine dayanıyor görünse de, söz konusu ilkeler aday ülkeler ya da potansiyel adaylar için olup AB üyesi ülkeleri kapsamaz. Örneğin, Berlusconi İtalyası ya da Haider Avusturyası'nda yaşanan demokrasi ihlallerini Kopenhag Kriterlerine bakarak yargılamak kimsenin aklına gelmiyor. İngiltere'nin Avrupa anayasası karşıtı politikalarına bakıp kimsenin aklına Kopenhag Kriterleri gelmediği gibi. Ulrich Beck'in veciz ifadesiyle, "eğer AB, AB'ye üyelik için başvursaydı, kesinlikle red cevabı alırdı. Çünkü AB'nin kendisi Kopenhag Kriteleri'ne uymamaktadır" (Beck, 2003).

giştirebileceğini düşündüğü zihinsel devrimde görmektedir. Buna göre Avrupa, dünyadaki sınıfsal, etnik, dinsel çatışmalara, devletlerarası savaşlara, iç savaşa taraf olabilecek; çatışma ve mücadelere son verecek nihai şiddet tekeli anlamında bir güç olmaktan çok, çatışmalara arabulucuk yapabilecek, çatışmaları makul bir zeminde kurumlaştırabilecek yeni bir siyasal aktörü temsil eder (Balibar, 2004a: 220 ve 223; Balibar, 2004b: 14). Bu, ilk bakışta gerçeklikle çelişen, hayli cüretkâr bir iddiadır. Ancak Balibar'ın kullandığı kavramlara yakından bakıldığında, şaşırtıcı bir biçimde, ortaya konan tezin salt bir iddia ya da bir ütopya olmanın ötesinde, gerçekliğin felsefi-siyasal bir anlatımı olduğu görülmektedir.

Balibar'da Avrupa, çatışmalı bir alana karşılık geliyor. Bir yandan kozmopolit/neoliberal güçler ile Avrupa sosyal hareketleri arasında, AB'nin ne olduğuna dair bir kurucu ilke mücadelesi sürüyor. Mücadelenin eşit güçler arasında olmadığını söylemeye gerek yok. Bir başka çatışma, İngiltere ile Kıta Avrupası arasında, Atlantiğin iki yakası arasındaki ilişkilerin mahiyeti konusunda yaşanıyor. Genişleme sürecine bağlı olarak yaşanan "çekirdek" Avrupa ile yeni gelenler arasındaki çatışmalar üçüncü bir çatışma ve rekabet alanına işaret etmektedir. Ulus-devletler ile Brüksel arasında yetki paylaşımından kaynaklanan çatışmaları, yerel yönetimlerle merkezî hükümetler arasında, Brüksel'de doğrudan temsil konusunda yasanan çatışmaları da buna eklemek mümkündür.

Ama Avrupa'da çatışma alanları sadece çıkar ve yetki tartışmaları ile sınırlı değil. En az bunlar kadar önemli, "Avrupa nedir? Avrupa'yı kuran bir kimlik var mıdır? Din olgusu Avrupa'yı birleştiren ortak bir değer midir?" gibi tözsel konularda da önemli görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Avrupa, alt-bölgesel kimlik ve geleneklerce şekillenmiş, bölgesel güç, değer ve kimliklerden mürekkep bir sınır-kavramdır (*Grenzbegriff*) (Balibar, 2004b). Avrupa'da çatışma, aynı zamanda bölgesel güçler, Avrupa'ya ilişkin tahayyüller arasında cereyan eden bir çatışmadır. Akdeniz Avrupası, Balkanlar'daki Avrupa'dan, Kuzey Avrupa Batı Avrupa'dan, Batı Avrupa Doğu Avrupa'dan sadece coğrafi açıdan değil, tarihsel deneyimleri, hayat tarzları, siyasal kültürleri bakımından da farklıdır. Herbiri farklı bir Avrupa algısına, farklı ihtiyaçlara ve önceliklere sahiptir. Bir de Avrupa'yı çevreleyen dış sınırların yarattığı alt-siyasal bölgelerden sözedilebilir. Örneğin, Atlantik-Avrupası, Akdeniz Avrupası ve Asya'daki Avrupa, siyasal coğrafyaya ait alt-Avrupa'yı oluşturur.

Çatışma olgusu, Avrupa'nın güçsüzlüğü değil, gücüdür. Avrupa, çatışmalı noktaların inkârı üzerine kurulmayıp iktisadi, siyasi, kültürel ve coğrafi zemindeki çatışmaların, birbirine çevrilmesi çabası ve deneyimine karşılık gelir (Balibar, 2004b: 22). Çeviri derken bir eğretileme yapılmıyor. AB üyesi yirmi beş ülkedeki kamuoyları, çeviri sayesinde AB gündeminden haberdar oluyorlar. Avrupa kelimenin gerçek anlamıyla, yeni Babil kulesidir;[48] AB kurumları ve

48 Balibar bu fikri geliştirirken Umberto Eco'nun *Kusursuz Dil Arayışı* kitabından esinlenmiştir.

ulusüstü sosyal hareketler de bu Babil Kulesi'ndeki çevirmenler. "Çevirmen ihanet eder" diye ünlü bir söz var. Ama çevirmen aynı zamanda anlamı amaç dilde yeniden kurar. Avrupa'nın itici gücü, herhangi bir ortak dil arayışı olmayıp bizzat çeviri faaliyeti Avrupa'yı kuran ortak dildir (Balibar, 2004b: 19).

Balibar, Avrupa sınır-kavramdır, sınır ülkedir derken, belirli sınırları olan bir siyasal varlığı değil, yapısı gereği siyasal varlıklar arasında aracılık/çevirmenlik yapan bir kümeyi kastediyor (Balibar, 2004a: 220). Sınır-kavram olarak Avrupa'da, kendisine özgü siyasal bir varlığa dönüşebilme potansiyelinden sözetmek mümkün. Ama bunun sadece bir potansiyel olduğu, nihai kararın çatışmaların şiddeti ve yönü tarafından tayin edileceği gerçeği unutulmadan. Balibar'a göre Avrupa yurttaşlığı kurumu - siyaset denildiğinde dost/düşman ayrımını değil de, birliğe sonradan katılanların tanınma mücadelesinde kazandıkları birikimi, ortak zemini genişletecek biçimde açık olmayı anlayanların bakış açısından - AB'deki çeviri faaliyetini "demokratik bir icada" dönüştürebilecek siyasal bir olgudur (Balibar, 2004a: 224). Ancak gerek Maastricht Antlaşması'nda, gerekse de Avrupa Anayasası taslağında formüle edildiği haliyle AB yurttaşlığı kurumu, yurttaşlığı birlik üyesi ülke yurttaşlığına sahip olma önkoşuluna bağlamıştır. AB yurttaşlığı, devlet-yurttaşlık sarmalını aşıp siyasal bir özne konumu kazanmaktan şimdilik uzaktır. Bu durumda, Avrupa'dan siyasi bir eylem yerine, arabuluculuk işlevini yerine getirmesini beklemek en gerçekçi yol olacaktır.

Avrupa'da Kagan'ın eleştirilerini kısmen de olsa haklı bulanlar, AB'nin dünyadaki ve özellikle de Ortadoğu'daki gelişmeler karşısında daha aktif bir tavır alması gerektiğine işaret etmektedirler. Balibar'ın Ortadoğu'da çözüme yönelik olarak AB'nin katkısı konusunda son derece özgün bir önerisi var: Balibar, çözümün bölge halklarının kendi eseri olacağından hareket ederek AB'yi, Akdeniz Avrupası'nı şekillendiren uygarlıklara açık bir davetiye çıkarmaya çağırıyor. Akdeniz - savaşların, barbarlığın eksik olmadığı bu bölge - aynı zamanda uygarlığın, tek tanrılı dinlerin doğduğu yerdir. Akdeniz halkları arasında diyalog, AB ile bölge halklarını birbirine yakınlaştıracağı gibi, AB'ye taraflar arasındaki anlaşmazlıklarda çevirmenlik yapma fırsatı da verecektir. Barış inisiyatifi, Avrupa'nın siyaseten güçsüz arabulucu işleviyle, çatışmaların tercüme edildiği, bölge halklarının tartışmayı sona erdirmeden bir arada yaşama iradesi gösterebilecekleri bir yönde gelişebilecektir. Çünkü AB, moral bir zorunluluktan öte, kendi alt-coğrafyasını ilgilendiren böylesine önemli bir konuda pasif kalamaz.

C. Atlantiğin iki yakası arasında kuramsal-siyasal bir diyalog arayışı

Atlantiğin iki yakası arasındaki gerilimi mümkün olduğunca azaltabilmek ya da en azından tartışmalı konuları bir diyalog çerçevesine oturtabilmek için bir

süredir yoğun çalışmalar yürütülmektedir.[49] Avrupalı ve Amerikalı devlet adamları arasında mekik dokuyan yalnızca diplomatlar değil, her iki yakadaki "saraylara" teklifsiz girip çıkma ayrıcalığına sahip bilim adamlarıdır da. Timothy Garton Ash, Jeremy Rifkin, Ralf Dahrendorf, Bernhard-Henri Lévy ve Michael Ignatieff bilim dünyasının bu veçhesinin başlıca isimleridir. Amerika ve Avrupa'da faaliyet gösteren çok sayıda düşünce kuruluşunu da yukarıda sayılan isimlere ekleyebiliriz. Ignatieff Amerika'nın Irak'a müdahalesini açıkça desteklemiş ve silahlı hümanizmin dünyada barışı sağlamada etkin bir yol olabileceğini savunmuştur. Ash Kagan'a karşı, Atlantiğin iki yakası arasında ilişkilerin esastan bir sarsıntı geçirmediğini savunmaktadır (Ash, 2004)[50] Ash'e göre, Atlantiğin iki yakası arasındaki yarılma ne süreklilik arzeder, ne de kaçınılmazdır. Sorun esasen Soğuk Savaşın ardından Amerika ile Avrupa arasında kalıcı bir ortaklık tesis etme konusundaki görüş ayrılıklarında yatmaktadır. Her iki tarafın da sorunu, düşünce ayrılıklarından değil, ortak bir gündem yakalama zorluğundan kaynaklanmaktadır. Buna Soğuk Savaş yıllarında Amerika ile Avrupa arasındaki pek de farkedilmeyen bazı kültürel farkların daha görünür hale gelmesi de eklenmiştir (*Die Welt*, 12 Eylül 2004).

Ash Avrupa ile Amerika arasındaki farkları, Amerikalıların Avrupalılara göre daha dindar olmalarına,[51] devletlerine daha az güvenmelerine, iktisadi adaletsizliği kısmen gözardı etmelerine, bireysel hak ve özgürlükleri önemsemelerine, iktisadi kalkınmayı çevre korumasının önüne geçirmelerine, ulusal egemenlik vurgusu daha kuvvetli, ölüm cezası ve silah taşıma hürriyetinden dolayı şiddete daha yatkın olmalarına bağlamaktadır (Ash, 2004: 29-41; Fukuyama, *Die Welt*, 11.12.2004). Avrupalılar Amerika ile önemsiz denebilecek farkları abartıp Avro-Gaullist tehlikeli bir gidişin önünü açmakta ve Amerika'dan bağımsız bir Avrupa hayalini beslemektedirler. Avrupa'daki Atlantik yanlıları ve Avro-Gaullistler arasındaki yarılma Avrupa'yı zayıflattığı gibi, Atlantiğin iki yakası arasındaki ilişkilere de zarar vermektedir. Ash'e göre, ortak gündem yakalamanın en verimli yolu, Ortadoğu konusundaki reformlara destek olabilecek ortak bir proje geliştirmektir. Bunun yanısıra küresel ısınma, çevre problemleri, yoksullukla mücadele konularında yaratılabilecek işbirliği her iki taraf arasında tekrardan bir yakınlaşma sağlayacaktır.

Ash Amerika'nın tektaraflı politikalarında kısa vadede bir değişme öngörme-

---

49 Başkan Bush ikinci kez seçildikten sonra ilk ziyaretini Şubat 2005'te Avrupa'ya yaptı. Daha önce yeni Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice da ilk ziyaretini Ocak 2005'te Avrupa'ya yapmıştı. Avrupalı muhafazakârlar da 2004 yılı sonunda Washington'da ABD-Avrupa ilişkilerinde yeni bir dönem başlatmak amacıyla temaslarda bulunmuşlardı. Bush'un Avrupa ziyareti sırasında ayrıca eski politikacılar ve emekli bilim adamlarından oluşan bir Amerika-Avrupa dostluk vakfı kuruldu (*FAZ*, 11 Ocak 2005; 12 Şubat 2005).

50 Ash'e göre hem Kagan hem de Habermas sorunları abartıyorlar. Küçük sorunlardan kaynaklanan gerginlik zaman içinde giderilmezse, çok fazla beklemeye gerek kalmadan Pasifik'teki güçler Atlantiğin iki yakasını da etkisiz hale getirecektir (Ash, 2004: 29).

51 Dinin Amerikan siyasal yaşamındaki önemi, istisnasız bütün yazarlarca vurgulanmaktadır.

mekte, böylesi bir değişimin ancak 2004 başkanlık seçimlerindeki olası bir iktidar değişikliğiyle mümkün olabileceğini belirtmekteydi. Demokrat Parti adayı George Kerry'nin başkan seçilmesi halinde Atlantiğin iki yakası arasındaki ilişkilerin hızla normalleşebileceğini varsayıyordu. Bilindiği üzere bu varsayım doğru çıkmadı. Ancak Ash'in öngörüsünde, başkanlık seçimlerinin sonucundan bağımsız, temel bir varsayım hatası vardı: Amerikan dış politikası Kerry kazansa da kısa vadede değişmeyecekti. Çünkü Pentagon kapitalizminin Irak'ta geldiği noktadan ani dönüş yapması mümkün değildir.

Ulrich Beck ise "Kozmopolitan Avrupa" yaklaşımıyla, Amerika ile Avrupa arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin başlaması gerektiğini savunur. Beck, Avro-Gaullist yaklaşımları eleştirir ve Amerika karşısında konumlanan bir Avrupa fikrini reddeder. Ona göre, kozmopolit bir siyaset ve kozmopolit bir Avrupa düşüncesi Atlantiğin her iki yakasının ortak ürünü olup ortak bir tarihe dayandığı kadar, ortak kurumların da eseridir (Beck, 2004b: 318-321). Beck, Kagan'daki Avrupa eleştirisini anlamlı, ama yanlış hedefe yönelmiş bir eleştiri olarak görür. Avrupa'nın dünyadaki gelişmeler karşısında etkisiz kaldığını kabul etmekle beraber Mars-Venüs tezini kesinlikle reddeder. Buna kanıt olarak da AB üyesi ülke askerlerinin dünyanın dört bir yanında BM barış gücü olarak görev yapıyor olmalarını gösterir. Beck de Ash gibi Amerika karşısında konumlandırılmaya çalışılan bir Avrupa politikasını, Avrupa'yı biraraya getirmekten çok böldüğü gerekçesiyle eleştirmektedir (Beck, 2004a ve 2004b: 327). Beck'e göre Amerikan tektaraflılığı, yaratılmasına katkıda bulunduğu kozmopolit bir siyasal kültür açısından geçici ve istisnai bir dönem teşkil eder ve Amerikan elitleri arasındaki kozmopolitan demokrasi yanlılarıyla ulusalcılar arasındaki iktidar mücadelesine karşılık gelir (Beck, 2004b: 329).

Beck'teki kozmopolit dünya Kant sonrası evrensel yönetim arayışının bir parçasıdır. Amerika gerek askerî gücüyle, gerekse Amerikan Devrimi'nden miras kalan kurumlarıyla kozmopolit bir dünyayı yaratan en önemli güçlerden bir tanesidir (Beck, 2004b: 331). Tektaraflı politika Amerikan kozmopolitizmine aykırı olduğu gibi, Avrupalıların yanlış bir değerlendirme yapmalarına yol açmakta, kendi iktidar fantazilerini kışkırtmaktadır. Kozmopolit bir demokrasi ve evrensel yönetim açısından tektaraflılık imkânsızdır: Hiçbir ulus tek başına yeryüzündeki riskleri önlemeye muktedir değildir (Beck, 2004a). Bir başka neden ise, uzun zamandır yeryüzündeki risklere karşı ulusüstü düzeyde mücadele alışkanlığının yerleşmiş ve bu doğrultuda önemli kurumlar yaratılmış olmasıdır. Yeryüzündeki risklerle ulusüstü ölçekte mücadele eden kurumlar zaman içinde ulusal çıkarları temsil etmekten çıkıp ulusüstü yeni bir siyasetin aktörleri haline gelmişlerdir. AB ya da BM benzeri kurumlar kozmopolit bir siyasetin tek meşru ve ana aktörü durumundadır. Beck, Amerika'nın tektaraflı askerî politikasının AB ve BM'nin meşruiyetini azaltmak bir yana, meşruiyetlerini daha da güçlendirdiğini söylemektedir, çünkü her iki örgütün de inanılırlığı gün

geçtikçe artmaktadır (Beck, 2004b: 329). Tektaraflılık iktisadi açıdan da verimsizdir; Beck'e göre kozmopolit gerçekçilik, maliyetlerden tasarruf etmeyi ve maliyetleri eşit olarak dağıtmayı başarma sanatıdır. Amerikan tektaraflılığı, doğru bir risk teşhisini kimsenin tek başına altından kalkamayacağı bir maliyet pahasına üstlenmekte ve iktisadi açıdan son derece verimsiz bir güç haline dönmektedir (Beck, 2004b: 333-334).

Beck'in analizinde risk toplumu, modern dünyanın öngörülemezliğini ve risklerin ulusüstü karakterini anlatır. Uluslararası terör ve suç da modern toplumun karşılaştığı en önemli risklerden bir tanesidir. Küreselleşme bir yandan kozmopolit kurumlar yaratırken, öte yandan da kozmopolitizme düşman riskli grupların doğmasına neden oldu. Beck'e göre AB'deki en önemli vizyon eksikliği, AB'nin Kagan'ı haklı çıkarırcasına, yeni riskleri algılayamaması ve bunlarla mücadele konusunda neredeyse hiçbir önlem almamasıdır. Güvenlikle ilgili önlemlerin Avrupa sınırları içinde kalması, Avrupalıların risk anlayışı konusundaki yetersizliklerine iyi bir örnek oluşturur (Beck, 2004a: 29-32 ve 2004b: 49-53).[52]

Amerikalı yeni muhafazakârların etkili yayın organı *Policy Review*'ün editörü Tod Lindberg, Atlantiğin iki yakası arasındaki ilişkiyi tek bir ulusötesi etik cemaat ekseninde değerlendiriyor. Çünkü her iki taraf da aralarındaki sorunları barışçı bir şekilde müzakere geleneğine sahipler ve Irak meselesinde olduğu gibi, aralarında keskin görüş ayrılıkları olduğu zamanlarda bile her iki tarafın kamuoyu yoklamalarında, taraflar arasındaki ortaklıklar vurgulanmaya devam ediyor. Amerika ile Avrupa birbirleri için hiçbir zaman Schmittçi anlamda "mutlak öteki" olmadı. Devletler arasında siyasi gerginlikler olduğu zamanlarda dahi halklar arasında her zaman karşılıklı bir dostluk ve sempati egemendi (Lindberg, 2005: 4). Lindberg'e göre, Atlantiğin her iki yakasına "biz" duygusu veren sadece demokratik gelenekler değil, paylaşılan burjuva hayat tarzı ve liberal kurumlardır. Bu değerler herhangi bir ulusa ait olmayıp Atlantik cemaatini birarada tutan değerlerdir (s. 6-7).

Atlantiğin her iki yakası arasında birbirine karşı güç kullanmama hususunda tarihten gelen ve geleneklere dayanan zımni bir antlaşma mevcuttur. Ancak her iki taraf arasındaki anlaşmazlık, dışarıya karşı güç kullanılıp kullanılmaması kararında ve "dışarı"nın tanımında yatmaktadır. Yeni-muhafazakâr Lindberg, Atlantik cemaatte Kantçı bir moral ilkenin egemen olduğunu ve barışın hüküm sürdüğünü kabul etmektedir. Sorun, Atlantiği oluşturan merkezin, şiddet dolu bir "çevre" ile kuşatılmış olmasıdır. Çevre, bazen merkezdeki sakinliği ortadan kaldıracak denli tehlikeli olabilmektedir (s. 9-10). Amerika Atlantiğin güvenliğini, şiddet dolu çevreyi denetim altında tutarak korumaya çalışırken,

52 Küresel risk toplumu kozmopolit bir siyaseti zorunlu kılmıştır. Kozmopolit siyaset gereği risklerin ve tehditlerin küresel düzeyde taranması ve bunlarla mücadele edilmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla kozmopolit bir siyaset kozmopolit bir gerçekçilikten yola çıkar. Amerika ve Avrupa söz konusu kozmopolit siyasetin vazgeçilmez iki ayağını oluşturur (Beck, 2004a ve b).

Avrupa güvenlik sorununu kendi sınırları içindeki güvenlikle sınırlı bir çerçevede anlamaktadır. Oysa Atlantik cemaatinin en önemli başarısı kabul edilmesi gereken NATO, tehdit algısına uygun bir biçimde kendisini zamanın gereklerine uydurma konusunda çok daha başarılı olmuş, Kosova ve Afganistan'da ortak askerî harekâtlar gerçekleştirebilmiştir (s. 10). Amerikalılar Atlantiği bir bütün olarak görüp ona göre davranma hususunda Avrupalılara göre daha dikkatlidir. Eğer Atlantik yanlısı bir oluşumdan sözedilebilirse, Amerikalılar gerçek Atlantik yanlısıdırlar. Lindberg Atlantik cemaati içerisinde cemaatin iç düzenlemeleri konusunda tartışmaya gerek duyulacak bir husus olmadığını, sorunun Atlantik cemaatin dışındaki dünyada hangi normların geçerli olacağı ve bu normların nasıl uygulanacağı konusundaki tartışmalarla sınırlı olduğunu belirtmiştir (s. 11).

Avrupa entegrasyonu uzmanı siyaset bilimci ve iktisatçı Kalypso Nicolaidis ise Atlantiğin iki yakası arasındaki görüş farklılıklarını yeni bir işbölümü sürecinin başlangıcı kabul etmektedir. Eğer Amerika yeni işbölümünün ne anlama geldiğini doğru bir biçimde kavrarsa ve Avrupa da bu yeni işbölümündeki rolünü gereğince yerine getirirse, her iki taraf için de son derece yararlı yeni bir başlangıç mümkün olacaktır. Nikaloidis Kagan'ın iddialarını çok önemli bulmakla birlikte, bu iddianın temel eksikliğinin, Avrupa'nın güçsüzlüğünün Amerika açısından bir avantaj olabileceğinin görülmemesinde yattığını iddia ediyor. Avrupa Kagan'ın iddia ettiği gibi, mecburen Kantçı bir tercihte bulunmuş değildir; Nicolaidis'e göre Kagan'ın görmediği şey, Avrupa'daki Kantçı geleneğin tarihsel bir deneyim ve yaşanan acılardan çıkarılan derslerin iradi bir sonucu olduğudur. Amerikalıların siyaseten tektaraflılık ilkesini desteklediği, kendinde bir doğru değildir. Çok sayıda Amerikalı muhalifin çoktaraflı kurumlara güvendiği ve inandığı bilinmektedir. Kagan ve yeni-muhafazakârların zayıf tarafı, AB'nin ne olduğu konusunda hiçbir fikirlerinin olmaması ve AB'nin Amerika'dan çok farklı siyasal bir varlık olduğunu gözardı etmeleridir (Nicolaidis, 2005: 96).

Avrupa'daki iradi Kantçılık, kökleri 15. yüzyıla kadar giden Avrupa sömürgeciliği ile eleştirel bir yüzleşme çabasını temsil eder. Bu anlamda, sadece Avrupa devletleri arasındaki iki büyük dünya savaşından kaynaklanan yıkımın izlerini taşımaz, aynı zamanda Avrupa'nın öteki halklara uyguladığı şiddetten çıkarılan derslerin de bir sonucudur. Avrupa halkları, kendi tarihlerindeki "uygarlaştırıcı sömürge misyonu" nedeniyle herhangi bir toplumun özgürleştirilmesi ya da uygarlaştırılmasına daima şüpheyle bakarlar (s. 96-97). Nicolaidis, "Avrupa güçsüz olduğu için Kantçı değil, askerî açıdan zayıf olmayı tercih ettiği için Kantçıdır" demektedir. Ama askerî güçsüzlük konusunda da Kagan'ın meseleyi abarttığını söylemektedir. Çünkü AB dünyada, Amerika dışında gayrisafi milli hasılasından askerî harcamalara para ayıran en güçlü bloktur (s. 98).

Avrupa tarihi, şiddetin tarihidir. 1648 Vestfalya Barışı'ndan sonra Avrupa'da şiddet, hukuki dolayım, devlet iktidarının düzenlenmesi ve medeni ilişkiler vasıtasıyla adım adım geriletildi; ama Avrupa sınırları içinde gerileyen şiddet, sömürgelerde uygulanmaya devam etti. Hukuk ve demokrasi Avrupa içinde yayılırken, şiddet ve barbarlık sömürgelere ihraç edildi. AB geçmişten çıkarılan derslerle, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkesini iç ve dış ayrımı gözetmeden bütün ilişkilere yayma arzusu göstermektedir (Nicolaidis, 2005: 100). Dolayısıyla hem Avrupa hem de Amerika kendi demokrasi normlarını ve insan hakları perspektiflerini dışarıda da geçerli kılmaya çalışan normatif iktidar odaklarıdır. Ama Avrupa iç ve dış arasında istisnai kurallar gözetmezken, Amerika her ne pahasına olursa olsun kendi kurallarını diğer ülkelere ihraç etmeyi birinci hedef saymaktadır. Oysa Avrupa ve Amerika da tarihsel açıdan birer istisnadır: Avrupa'nın istisnai konumu ulussonrası karakterinden gelir; Amerikan istisnailiği ise ulusal tasarımın bir parçasıdır (s. 103). Her iki istisnanın da aslında evrenselleştirilebilir bir tarafı yok. Avrupalılar kendi örneklerini değil, kendilerini kuran ve aralarındaki ilişkileri düzenleyen değer ve kurumları evrensel kabul etmektedirler; Amerikalılar ise değerleri değil, asker ve silahları öne çıkarmaktalar.

Nicolaidis'e göre, AB'nin dış politika ayağında en başarılı unsur, genişleme ve derinlemesine bütünleşmedir. Avrupa iyi komşuluk ilişkileri ve genişleme vaadiyle şimdiye kadar Balkanlar'ın ve Güneydoğu Akdeniz'in demokratikleştirilmesinde esas aktör konumundadır. Bölgesel işbirliği ve derinlemesine bütünleşme tıpkı BM örneğinde olduğu gibi, Avrupa'yı çatışmaları önleyici bir makine haline getirmiştir (s. 106). Uluslararası arenada Avrupa giderek artan bir oranda barış ve güvenliği sağlayan aracı bir aktör haline gelmiştir. Bu da Hobbescu dünyada Avrupa'yı meşru bir güven unsuruna dönüştürmektedir. Çünkü Avrupalılar sorunlara baktıkları yerden, nedenlerle sonuçları birlikte ele alan bir yaklaşım geliştirmeye çalışıyorlar. Örneğin, Avrupalılar çevre ülkelerde "serseri devletler" değil, altyapı donanımları ve kurumsal değerleri oluşamamış başarısız devletler görüyorlar.

Başarısız devletler Kagan'ın zannettiği gibi "serseri devletler" olmayıp Kantçı Avrupa adacığını kuşatan Hobbescu bir dünyaya da karşılık gelmezler (s. 110). Nicolaidis'e göre Avrupa'nın güçlü yanını Kagan'ın zaaf dediği yönleri oluşturmaktadır. Yeni-muhafazakârlar Avrupa'dan, Amerika örneğini izleyerek bir an önce ulus-devlet modeline göre örgütlenmiş bir federal devlet olmasını bekliyorlar. Onlara ve Avrupalı Gaullistlere göre Avrupa "Raison d'Etat"sı acilen bunu gerektirmektedir. Oysa tam aksine, Avrupa'nın en güçlü yanı ulussonrası siyasal bir birim olmasıdır (s. 112).

Her üç yaklaşımın da ortak özelliği, Kagan'ın Avrupa eleştirilerine doğrudan karşı çıkmak yerine, eleştirileri belli oranda anlamlı bulup alternatif bir yaklaşım ortaya koymaya çalışmalarıdır. Avro-Gaullizm'in sorunu, dışlayıcı bir Avrupa kimliği ile Amerika karşısında bir güç arayışı içinde olmasıdır. Atlantiğin

iki yakası arasında ortak bir sentez bulma çabasındaki en sorunlu yan ise, Amerika'nın askerî üstünlüğüne dayanan bir işbölümünün zımnen de olsa kabul edilmesidir. Geriye Balibar'ın sınır bir kavram olarak Avrupa düşüncesi kalıyor. Balibar'ın önerisi, güncel sorunlara acil çözüm üretebilecek en gerçekçi yol olmakla birlikte, siyasal bir birlik ve bölgesel bir güç olma iddiasındaki AB üyesi ülke hükümetleri ve Avrupa'daki muhafazakâr çevreler açısından ütopik, özellikle de yeni AB üyesi ülkeler bakımından ise bir hayli Amerika karşıtıdır.

Sonuç

Yeni "saray düşünürlerinden" Bernard-Henri Lévy, 2004 yılında, Tocqueville'den yaklaşık yüzelli yıl sonra, Tocqueville'in rotasını aynen takip eden bir Amerika seyahatine çıktı (*The New York Times*, 18 Nisan 2005). Lévy'nin gözlemleri, bazı ilginç kıyaslamalar içerse de günümüz dünyasında Tocqueville'inkine benzer bir gezinin çok da anlamlı olmadığına dair iyi bir örnek teşkil eder. Bunun nedeni, Lévy'nin Tocqueville'den daha az yetenekli olması yanında, artık dışarıdan gözlemlenebilecek bir Amerika'dan bahsedilemeyeceği gerçeğidir. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, Amerika'nın dünya halkları nezdinde temsil edebileceği bir gelecek düşüncesi kalmamıştır. Amerika artık şimdiki zamana aittir ve her yerdedir.

Bir zamanlar Amerika Avrupa'nın geleceğini ya da en azından Avrupa'nın ulaşmak istediği noktayı temsil ediyordu. Belli bir sınırda kalmak kaydıyla, bazı Amerikalı düşünürler için önceliklerin değiştiğinden, Avrupa'nın Amerikan Devrimi'nin ve federalizminin otantik halini simgelediğinden sözedilebilir. Örneğin Jeremy Rifkin Avrupa rüyasını, sürdürülebilir bir kalkınma anlayışında, insanların barış içinde ve birlikte yaşama iradesinde, evrensel insan haklarını ve sosyal hakları korumada, kısaca, içinde yaşayanları dışlama yerine içine alan yeni bir siyasal topluluk anlayışında görmektedir (Rifkin, *Die Zeit*, 14 Ekim 2004). Rifkin'e göre, Amerika'nın kurucu federal ilkelerine, Amerika'nın terkettiği değerlere, bundan daha yakın bir anlayış olamaz.

Fransız Devrimi zamanı, Amerikan Devrimi mekânı fethetmeyi amaçlamıştı. Amerika kolonisine ilk yerleşenler, kendilerine özgü küçük cemaatler kurdular. Onların Amerikası yerleştikleri bölgenin özellikleriyle, geldikleri ülkelerin kültürel bir senteziydi. Ama biliyoruz ki Amerika bir göç ülkesiydi ve her yeni gelen, yeni topraklara doğru yolculuğa devam etti; yeni yerel gelenekler icat edildi. Amerika senkronik olarak kurulmuş bir ülke değildir. Farklı zamanlarda mekânın fethedilmesi yoluyla kurulmuştur. O nedenle Amerika'da yerel gelenekler hayati bir önem taşımaktadır ve yine aynı nedenle federalizm Amerika'nın kurucu siyasal yönetim ilkesi olmuştur. Amerika bugün mekân fethini toprakları dışına taşırmayı, aynı federal kurucu ilkeleri dünya ölçeğine yayma misyonunu sürdürmeyi istiyor. Sadece kendi güvenliği için değil; Amerika is-

tikrarlı bir dünya vizyonunu da bu kurucu ilkede arıyor. Eğer Amerikan tarihinde bir süreklilik aranacaksa bu süreklilik, federal değerlerle mekân fethinin bu kez tüm dünyayı kapsayacak şekilde genişlemesinde bulabiliriz.

Amerika, Soğuk Savaş Dönemi'nde hafızalara kazınan dar siyasi kavramlarla çözümlenemeyecek denli hızlı ve aynı oranda da tehlikeli bir dönüşüm geçirdi. 1990-2005 yılları arasında Amerika iki önemli değişikliği iç içe yaşadı. Birinci Körfez Savaşı'nın ardından "Yeni Dünya Düzeni"ne geçildiği söylendi ama kavramın tam olarak ne olduğu anlaşılamadı. Baba Bush'un kastettiği yeni düzen yürürlüğe konamadan iktidar el değiştirdi. Clinton'lı yıllar, Amerika'nın ve küresel Amerikan kapitalizminin altın yıllarıydı. Amerikan ekonomisindeki canlanmanın yanısıra, asıl küresel kapitalizmin barış yoluyla genişlemesi stratejisi, Soğuk Savaş döneminde yerleşen olumsuz Amerika imgesinin yavaş yavaş silinmesinde önemli bir adımdı. Amerikan Barışı ve global kapitalizm, muhtemelen baba Bush'tan çok farklı bir anlamda, Yeni Dünya Düzeni'nin koordinatlarını oluşturdu.

George W. Bush'un anayasaya açıkça aykırı bir biçimde, hileli yollardan başkan seçilmesiyle birlikte, Antonio Negri'nin Marx'tan ödünç alıp Amerikan seçimleri için kullandığı bir tabirle, Beyaz Saray'da Bonapartist bir darbe gerçekleşti. Bonapartist darbe, usûl açısından, Amerikan Anayasası'nda sonuçları zamanla daha net bir biçimde görülecek kalıcı hasarlar bıraktı. Ama asıl hasar Amerika'nın tektaraflı politik manevraları sonucunda, geleneksel müttefikleri ile telafisi çok zor olan bir yol ayrımına gelmesidir. George W. Bush ile birlikte, Yeni Dünya Düzeni rotadan çıktı ve sadece Amerikan askerî hegemonyasına indirgendi. Amerikan karşıtlığı, Soğuk Savaş yıllarından kalan eski bir refleksle, bütün dünyada yeniden canlandı. Üstelik bu kez geleneksel cepheye, bazı eski müttefiklerin yanısıra, İslâm Dünyası da katıldı. Söz konusu karşıtlık, her ne kadar haklı bir gerekçeye dayanıyor olsa da, Amerika'daki hızlı dönüşümü anlamamızın önüne önemli engeller de çıkartıyor. Olayların sıcaklığı ve moral bir karşı çıkış ile yetinme, zaman ve mekân ötesi bir Amerika algısını pekiştirmekten başka bir işe yaramıyor. Amerika'yı daha dengeli bir biçimde çözümleyebilmek için öncelikle serinkanlı ve mesafeli bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Aksi takdirde, medyatik komplo teorileri ve siyaset dışı kültürel, dinsel önyargılar manzumesi dışına çıkabilmek imkânsız görünüyor.[53]

Amerikan dış politikası, Soğuk Savaş döneminde, "Şeytan İmparatorluğu" olarak tanımladığı Sovyetler Birliği'ne karşı aktif bir mücadele nosyonu etrafın-

53 Soğuk Savaş döneminde Amerikan karşıtlığı, Amerikan emperyalizmine karşı olmakla eşanlamlıydı ve politik bir karşı duruş ile sınırlıydı. Günümüzde Amerika'ya karşı olmak, çok katmanlı bir anlam ağı oluşturmaktadır. Amerika, dünya halklarının farklı kesimleri için birbirinden çok farklı düşmanlıkların öznesi konumundadır. İslâm dünyası, Amerika'ya sadece İsrail yanlısı tutumu nedeniyle düşmanlık beslemiyor; Amerikan hayat tarzı ve temsil ettiği tüm değerleri bir tehdit olarak algılıyor. Oysa Latin Amerika halkları açısından Amerika'ya karşı olmak, emperyalizme karşı siyasal bir tavır almak anlamına geliyor. Aynı husus Avrupa-Amerika ilişkilerindeki uzaklığın da kaynağıdır. Amerika eleştirisi, kültürel değerlerin ve modern hayat tarzının eleştirisine doğru yöneldikçe, Amerika karşıtlığı yeni bir niteliğe bürünmekte, mo-

da şekillendi. İki kutuplu dünyada, Sovyetler Birliği'nin etki alanlarını sınırlandırmak, Amerika'nın hareket alanını genişletmek birinci öncelikli politika haline geldi. Müttefiklerin sayısını artırmak, mevcut müttefikleri Amerika çizgisinde tutmak için, askerî darbeler, rejim muhaliflerine suikastler, ekonomik yardım ve ambargo, Gladio gibi uluslararası yasadışı örgütlenmeler dahil amaca uygun her yol denendi. Komünizm ve Sovyetler Birliği ile mücadelede istikrar unsuru olduğu düşünülen her türden diktatörlük desteklendi; "yeşil kuşak teorisi"nde olduğu gibi, Arap milliyetçiliğini ve sol tehlikeyi bertaraf edebileceği öngörülen yeni oluşumların önü açıldı. Vietnam'ın işgali, Şili'de Allende yönetiminin devrilmesindeki açık yardım, 12 Eylül 1980'de Türkiye'deki askerî darbenin onaylanması, Afganistan'da Sovyet işgaline karşı, sonradan savaşmak zorunda kalacakları İslâmi köktendinciliğin beslenmesi akla gelen en önemli örnekler.

Soğuk Savaş yıllarında, dünya halklarının gözünde, hiç de haksız sayılamayacak bir Amerika imgesi ve Amerikan karşıtlığı oluştu. Demokrasi ve haklar mücadelesi, Amerikan destekli otoriter rejimler tarafından gerektiğinde şiddet kullanılarak ve kan dökülerek bastırıldı. Ancak, Soğuk Savaş tarihsel bir dönemdi. Siyasetin, doğası gereği, kriz ve dönüşüm anlarında karar verme iradesi olduğunu unutmamak gerekiyor. Nitekim Soğuk Savaş öncesi dönemdeki Amerikan politikaları da, Clinton dönemi Amerikan politikaları da, koşullara bağlı olarak nitel değişiklikler göstermiştir. George W. Bush döneminde tektaraflılık ilkesine geri dönüş, hem emperyal hegemonyanın politik karar alma sürecindeki değişimi, hem de sürekli savaş kararı ile karar alma sürecindeki sınırlılığı ve güçsüzlüğü gösteriyor.

Amerikan dış politikası Soğuk Savaş öncesinde farklı önceliklere sahipti ve bu nedenle Amerika'nın dünya halkları nezdindeki prestiji günümüze kıyasla çok daha olumluydu. Nitekim Hobsbawm, Başkan Roosevelt'in "New Deal" politikalarıyla açıkça sendikalar ve yoksullar lehine sol bir politik program yürürlüğe koyarak, geleneksel Amerikan liberalizminden saptığını belirtir (Hobsbawm, 2003: 388 vd.). Ona göre daha da önemlisi Roosevelt'in, Amerikan kapitalizminin timsali büyük şirketleri karşısına almaya cesaret etmesidir. O dönem Amerikası solun gözünde gayet makul ve olumlu bir izlenime sahipti. Roosevelt Amerikası'na karşı olup Amerika'nın tehlikeli bir değişim geçirdiğini söyleyen, Amerikan büyük sermayesiydi.[54] Görüldüğü üzere zamana bağlı ola-

---

dern hayatın inkârına dönüşmektedir. Amerika karşıtlığını kültürel terimlere, hayat tarzına indirgeyenler, Amerikan karşıtlığından çok, kendi kimlik politikalarını meşrulaştırma arayışı içindeler. Onlar açısından öteki Amerika'nın, Faulkner'ın, caz müziğinin, demokratik cemaatlerin, güçlü yerel demokratik örgütlenme geleneklerinin, Güneyli yazarların, Kerouac'ın, *çiçek çocukların*, Bob Dylan'ın, bağımsız sinemacıların, Neil Young'ın, Tom Waits'in hiçbir önemi, insanlığa katabileceği hiçbir şey yok. Amerika karşıtlığı, kültürel özcülüğün dolaylı yollardan dışavurumu haline geldi. Amerikan karşıtlığı konusunda daha dikkatli olmak, siyasal eleştiriyi, hayat tarzı karşıtlığına indirgemekten kaçınmak gerekiyor.

54 Zamana bağlı olarak tarihsel olayların yorumu da değişebiliyor. Bir başka sosyal tarihçi Wolfgang Schivelbusch yakınlarda yayınlanan *Uzaktan Akrabalık* (*Entfernte Verwandschaft*) adlı

rak Amerika algısı değişebilmektedir. George W. Bush iktidara geldikten sonra Avrupa ve dünya kamuoyunun gözündeki Amerika imgesi tamamen değişti ve bu imge, ne Soğuk Savaş dönemi ne de Clinton dönemi Amerikası'yla benzerlikler göstermektedir.

Atlantiğin iki yakasında yükselen karşılıklı eleştiriler, Avrupa ve Amerika'nın yeni bir döneme girdiğini gösteriyor. Bu eleştirileri Soğuk Savaş döneminden kalma alışkanlıklarla yok sayıp küçümsemek yerine, eleştirilerin siyaseten çok önemli bir gerçeği ortaya koyduğunu kabul etmek gerekiyor. Çünkü bu eleştiriler, basit siyasa önceliklerine ilişkin olmayıp siyasetin doğasından kaynaklanan başat bir rol ayrımına işaret etmektedir. Bu gerçeği akılda tutmak kaydıyla, Avrupa'dan Amerika'ya yönelen eleştirilerdeki bir noktaya özellikle değinmekte yarar var. Avrupalılar Kagan'ın Venüs tezini her nedense çok kolay kabullenmiş görünmektedirler. Oysa gerçek, bu denli açık değildir. 11 Eylül sonrasında AB'de de temel hak ve özgürlükleri kısıtlayan bir dizi yasal düzenlemeye gidilmiştir. Dahası terör ve dış göçü önleme stratejisi çerçevesinde Kuzey Afrika'da mülteci kampları kurulması gündeme gelmiş, İtalya tarafından tektaraflı olarak Libya ile işbirliği içinde hayata geçirilmiştir. Biyometrik kimliklerin yürürlüğe konması, dış sınırlardaki güvenlik önlemlerinin yoğunlaştırılması, şüphe durumunda telefonların dinlenmesinin kolaylaştırılması ya da halka açık meydanların kamera ile izlenmesinin neredeyse kural haline gelmesi bu türden kısıtlamaların başlıca örnekleri arasında sayılabilir (*Die Zeit*, 17 Şubat 2005; *FAZ*, 11 Kasım 2004; 6 Ocak 2005; 20 Mart 2005; *Süddeutsche Zeitung*, 19 Ağustos 2004; 24 Kasım 2004). Avrupa kalesi, en az Bush Amerikası kadar hızla bir güvenlik birimi olmaya doğru yol almaktadır.

Tocqueville Amerika seyahati sırasında en çok Amerikan demokrasisinin diktatörlük karşısındaki korumasızlığına şaşırmıştı. Bu korumasızlığın ne gibi sonuçlar doğurabileceği, Bush yönetiminden sonra daha iyi anlaşılmaktadır. Elbette aynı tehlikenin Atlantiğin öteki yakasının da sorunu olduğunu akıldan çıkarmadan.

KAYNAKÇA

Ash, T. G. (2004) *Free World: Why a Crisis of the West Reveals the Opportunity of our Time*. Londra: Allen Lane.

Asmus, R.D. ve Pollack, K. M. (2002) "Transformation des Mittleren Ostens", *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, C. 47 (12), 1457-1466.

Balibar, E. (2004a) *We, the People of Europe?: Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton, NJ: Princeton UP.

kitabında Roosevelt dönemini Nazi Almanyası ve faşist İtalya ile birlikte ele alır (Schivelbusch, 2005). Schivelbusch'a göre, "New Deal" politikaları geniş ölçüde İtalyan faşizminden ve korporatist politikalardan etkilenmiştir. "New Deal" sadece metafor düzeyinde değil, somut uygulamalarla korporatizmin Amerikan versiyonudur (Schivelbusch, 2005: 24-35). Hobsbawm'ın kafasındaki Roosevelt imgesi ile zamane neoliberalizminin Roosevelt imgesi arasında derin bir uçurum mevcuttur.

Balibar, E. (2004b) "Europe as Borderland", http://www.ru.nl/socgeo/n/collequium/Europe

Balibar, E. ve Krzeminski, A. (2003) "Scheitert Europa?", *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, C.48 (12), 1441-1452

Beck, U. (2003) "Understanding the Real Europe", *Dissent*, C. 50 (3).

Beck, U. (2004a) *Der Kosmopolitische Blick Oder: Krieg ist Frieden*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Beck, U. ve Grande, E. (2004b) *Das Kosmopolitische Europa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Bendersky, J. W. (2002) "The Definite and Dubious: Carl Schmitt's Influence on Conservative Political and Legal Theory in the USA", *Telos*, No. 122, 33-47.

Brumlik, M. (2004) "Die Politische Form der globalisierten Welt", *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, C. 49 (5), 675-681

Buckel, S. ve Wissel, J. (2003) "Antwort auf Kagan", *German Law Journal*, C.9 (4), 1-4.

Clarke,R .A. (2005) "Zehn Jahre danach", *Frankurter Allgemeine Sonntagzeitung*, no: 9, 63-72.

Clemens, A. vd. (1999) *Die Intellektuelle Gründung der Bundesrepublik*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.

D'Arcais, P.F. (2005) "Isst Amerika noch eine Demokratie?", *Die Zeit*, No. 4, s. 39.

Derrida, J. (2003) *Der Schurkenstaat*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Derrida, J. (2004) "The Last of Rouge States: The 'Democracy to Come', Opening in Two Terms", *The South Atlantic Quarterly*, C. 103 (2/3), 323-341.

Drozdiak, W. (2005) "Turning the Tide", *Foreign Affairs*, C.84 (1), 88-99.

Eisenhower, D. D. (1961) "Farewell Adress to the Nation", *Public Papers of the Presidents*. Washington, DC, 1035-1040

Frum, D. ve Perle, R. (2003) *An End to Evil*. NY: Random House.

Frank, T. (2005) "What's the Matter with the Liberals?, *New York Review of Books*, C. 52 (8),

Goethe, J.W. (1991-) *Gesammelte Werke*. Frankfurt am Main: Insel Verlag.

Gulliver vs. Liliput: Robert Kagans "Macht und Schwâche in der Debatte" (2002), *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, C. 47 (11), 1345-1364.

Habermas, J. (2004) *Der gespaltene Westen*. Frankfurt/a.M.: Suhrkamp.

Hastedt, H. (2004) "Neue Sachlichkeit in der Philosophie des 20. Jahrhunderts.", M. Baßler ve E. Van der Knaap (der.)., *Die (K)alte Sachlichkeit*. Würzburg: Kõnigshausen &Neumann, 121-134.

Hersh, S. M. (2004) *Die Befehlskette: Vom 11. September bis Abu Ghraib*. Hamburg: Rowohlt Verlag.

Hobsbawm, E. (2003) *Interesting Times: A Twentieth Century Life*. Londra: Abacus.

Judt, T. (2003) "America and the World", *New York Review of Books*, C.50 (6), 28-32.

Kagan, R. (2003) *Macht und Ohnmacht: Amerika und Europa in der neuen Weltordnung*. Berlin: Siedler.

Kagan, R. (2004a) "America's Crisis of Legitimacy", *Foreign Affairs*, C.83 (2), 65-88.

Kagan, R. (2004b) *Macht und Ohnmacht: Amerika und Europa in der neuen Weltordnung*. 2. Aufl. Berlin: Goldmann.

Kagan, R. (2005) "A Matter of Record: Security, Not Law, Established American Legitimacy", *Foreign Affairs*, C.84 (1), 170-174.

Kant, I, (1796/1995) "Zum Ewigen Frieden", idem., Der Streit der Facultäten. Dortmund: Kõnemann Verlag, 279-333.

Lethen, H. (1994/1999) *Verhaltenslehre der Kâlte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Lind, M. (2004) "Es gibt keine Neocons", *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, no.4, 427-438

Lindberg, T. (2005a) "We", *Policy Review*, No. 28, 3-18.

Lindberg, T. (der.) (2005b) *Beyond Paradise and Power: Europe, America and the Future of a Troubled Partnership*. Londra: Routledge.

Mills, C.W. (1959) *The Power Elite*. Oxford: Oxford University Pres.

Münkler, H. (2003) "Die Selbstbehauptung Europas", *Merkur*, No. 649, 373-382.

Negri, A. (2004) "Wir wollen keine Supernation", *Jungle World*, No. 3.

Nicolaidis, K. (2005) "The Power of the Superpowerless", T. Lindberg, (der.)., *Beyond Paradise and Power: Europe, America and the Future of a Troubled Partnership*. Londra: Routledge, 93-120.

Norton, A. (2004) *Leo Strauss and the American Empire*. New Haven, CT: Yale UP.

Offe, C. (2004) *Selbstbetrachtung aus der Ferne: Tocqueville, Weber und Adorno in den Vereinigten Staaten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Piccone, P. ve Ulmen, G. (2002) "Uses and Abuses of Carl Schmitt", *Telos*, no. 122, 3-32.

Powers, J. (2004) *Sore winners in George Bush's America*. NY: Doubleday.

Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone*. NY: Simon& Schuster.

Schivelbusch, W. (2005) *Entfernte Verwandschaft*. Münih: Hanser Verlag.

Söllner, A. (2003) "Adornos Amerika", *Mittelweg* 36, C.12 (4), 3-25.

Thiele, U. (2004) "Der Pate: Carl Schmitt und die Sicherheitsstrategie der USA", *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, no. 8, 992-1000.

Tocqueville, A. de (1835/1985) *Über die Demokratie in Amerika*. Stuttgart: Reclam Verlag.

Todd, E. (2003) *Weltmacht USA: Ein Nachruft*. Münih: Piper.

Todorov, T. (2003) *Die Verhinderte Weltmacht*. Berlin: Goldmann.

Tucker, R.W. ve Hendrickon, D. C. (2004) "The Sources of American Legitimacy", *Foreign Affairs*, C.83 (6), 18-33.

Wallerstein, I. (2005) "The U.S. and Europe: Quasi-Allies", (http://info.interactivist.net/article)

Kalkınma, uluslararası işbölümü ve eleştirel gerçekçilik: Yöntembilimsel bir tartışma*

*Ali Murat Özdemir** - Gamze Y. Özdemir****

Gerçekten de hiçbir karmaşık süreç bize basit bir sürecin gelişimi olarak verili değildir, dolayısıyla karmaşık olan asla basit olanın görüngüsü olarak verili değildir - tersine, kendisi de karmaşık olan bir sürecin sonucu olarak verilidir.
(Althusser, 2002: 238)

Giriş

Uluslararası işbölümü kavramı azgelişmiş ülkelerde 1960'ların sonundan itibaren hız kazanan sanayileşmenin anlaşılmasında ve açıklanmasında önemli rol oynamış; bu ülkelerde kalkınma ya da devrim stratejilerinden, yönetimlerin acı reçetelerini uluslararası rekabetçilik bayrağı altında toplumlarına sunarlarken aradıkları meşruiyet zeminini sağlamak için sarf edilen çabalara kadar, paradigmatik olarak birbirinden farklı pek çok teori içerisine dahil edilmiş ve popülerleşmiştir. Aynı kavram, çoğu zaman üstü örtük bir biçimde, emperyalizm kavramı üzerinden, birbirinden oldukça farklı siyasi tutumların (ya da bu tutumların tutarsızlıklarının) anlaşılmasında önemli bir yer işgal etmektedir. Değer teorisine, emek-sermaye karşıtlığına, uluslararası ölçekte sermaye birikimine, dolayısıyla sermayeye, emeğe, değere, toplumsal üretim ilişkilerine gönderme içeren emperyalizm gibi bir kavramı, yukarıda anılan teorik üretim araçlarını herhangi bir açıklama içerisinde kullanmayan akademik ya da siyasi yaklaşımların dünya ölçeğindeki siyasal ve iktisadi gelişmeleri incelerken kullandığı göz önüne alınırsa, uluslararası işbölümü kavramının irdelenmesinin bugün için de önemli bir teorik pratik olduğunu söylemek mümkündür.

Sermayenin iktisadi, siyasi ve ideolojik yeniden üretimini anlama çabası, akademisyenleri ve diğer araştırmacıları dünya sathında üretim ilişkilerinin analizine yöneltmektedir. Bu analizlerde uluslararası işbölümü kavramı hem uluslarara-

(*) Erkan Akın'a, tartışmada geçen kavramların netleştirilmesindeki katkıları için çok teşekkür ediyoruz.

(**) Abant Izzet Baysal Üniversitesi, Iktisadi ve Idari Bilimler Fakültesi.

(***) Abant Izzet Baysal Üniversitesi, Iktisadi ve Idari Bilimler Fakültesi.

sılaşan/küreselleşen üretimi, siyaseti ve iktisadı anlama ve açıklamada hem de bu yapı içerisindeki ülkelerin özgün deneyim ve koşullarını anlama ve açıklamada yoğunlukla kullanılmaktadır. Kavramın epistemolojik temellerindeki kaymalar; tüm bu anlama ve açıklama çabalarında da kaymalara sebep olmaktadır; dolayısıyla kavramın epistemolojik ve yöntembilimsel olarak tanımlanması önemlidir.

Kavramların içleri boşalabilir, slogan derekesine inebilirler. Bu halleriyle çok farklı önvarsayımlar içeren -ve toplumsal histerinin öne çıkıp her şeyi birbirine karıştırmadığı dönemlerde birbirleriyle ilişkiye girmeyen- muhtelif hikâye ediş biçimleri arasında dolaşır bir hale gelebilirler. Kendileri de değişime tâbi olan bu hikâye ediş biçimleri arasında bu kavramlar aracılığı ile çekilen hatlar, içine konulan şeylerin yüceltileceği ya da ortadan kaldırılacağı/yerileceği yeni kategoriler oluştururlar. Somut olaylar arasındaki illiyet bağı her seferinde bu kategorilere referansla çekilir. Emperyalist, gayrı-milli, işbirlikçi, yurtsever, millici gibi kategoriler ve bunların karşı karşıya gelişleri hep daha önceden çekilen hatlar üzerinden yazılmaktadır. Bu eklektik dilin deşifre edilebilmesi için epistemolojik tutarlılık ve farkındalık önemlidir.

Tüm bu belirtilenler doğrultusunda, bu yazının temel hareket noktası uluslararası işbölümü kavramını içinde geliştiği, ait olduğu ve zenginleştiği teorik alanla birlikte ele alma çabasıdır. Daha somut bir deyişle, uluslararası işbölümü, Marksist teorinin ilgileri arasında en ön saflarda yer alan emeğin ve ürünlerinin çeşitli ülkeler arasında eşitsiz dağılımının ardındaki dinamikleri araştırma eğiliminin bir parçasıdır (Lipietz, 1987: 25). Yapısalcı Marksizm[1] ve takip eden yapısalcılık esinimli çeşitli okullar (Sermaye Mantığı Okulu, Dünya Sistemi Okulu, Düzenleme Okulu) birikim, değer teorisi, emek kavramları ile iç içe giden tartışmalarında, kökeni İskoç aydınlanmasına kadar giden kavramı (Swingewood, 1998: 33-36), siyaset felsefesi ve Marksist ekonomi politiğin temel ilkeleri ile birlikte harmanlayarak yüksek bir açıklayıcılık seviyesine çıkarmaya çalışmışlardır. Pek sık görülmeyen bir olay, paradigmalar arası eleştirel rekabet de bu kavramın gelişmesinde rol oynamıştır (bkz. Sayer, 1995).

Bir üst paragrafta belirtilen sorunsal üzerine inşa edilen ve Marksist birikimin zengin olduğu bir alana referansla geliştirilmeye çalışılan makale iki temel bölüm içermektedir. Birinci bölümde, eleştirel gerçekçiliğin, iki temel teori oluşturma tarzı/kipliği/yöntemi olduğu (tümdengelim yöntemi ve nedensel açıklayıcı yöntem) iddiası esas alınarak yöntem sorunu tartışılacaktır. Bu bağlamda tümdengelim, bu yöntemin eleştirisini yapabilmek ve bir alternatif sunabilmek için incelenecek, ardından nedensel açıklayıcı yöntem ele alınacaktır. İkinci bölümde ise nedensel açıklayıcı teorileştirme tarzının ve bu tarzın üzerinde geliştiği toplumsal-iktisadi ontolojinin ürettiği cevapların, tümdengelim

1 Marksizmin çeşitli açılımları içerisinde yapısalcı açılımlar, hümanist Marksist yaklaşımların aksine, proleterleşme sürecini belirleyen dinamiklere yönelik özel ilgileri nedeniyle bu konunun incelenmesinde daha kapsayıcı açıklamalar getirmişlerdir.

yönteminin cevap vermeye çalıştığı sorulardan büyük ölçüde farklı bir sorular setine yöneldiğini gösterebilmek maksadıyla, birinci bölümdeki açıklamalara referansla, uluslararası işbölümü kavramsallaştırması değerlendirecektir. Buradaki maksadımız her ikisi de saygın ve tutarlı yöntemler olan tümdengelim ve nedensel açıklayıcı yöntemlerin nereye kadar açıklayıcı olabileceklerini; bu yöntemlerin kullanıcılarının ellerindeki araçlardan ne bekleyebileceklerini ortaya koymak olacaktır. Nihayetinde, toplumsal gerçeklik alanına ilişkin çalışmalarda eleştirel gerçekçilik çerçevesi içerisinden uluslararası işbölümü kavramını ele alan araştırmacı/akademisyen ve sosyal bilimcilerin bu kavramı açıklama/anlama ve kavramsallaştırma çabasına ve daha da önemlisi kavramın kullanımına yönelmeleri konusu tartışmaya açılacaktır.

İktisatta yöntem tartışmaları
Tümdengelim yöntemi: Ekonometrik ve doğrudan modeller

Tümdengelim (dedüksiyon), Hume'un dönemin gerçekçiliğine (realizmine) karşı başlattığı etkili eleştiriler üzerinden netleşen bilimsel bir araştırma/açıklama yöntemidir. Tümdengelim yönteminde, bir şey hakkında açıklama yapmak, verili koşullardan, varsayımlardan, aksiyomlardan ve olayların sürekli tekrarından ve/veya çakışmasından kaynaklanan kanunlardan o şey hakkında bir hüküm vermek; A olayı ile takip eden B olayı arasında bir zorunluluk değil de gözlem ve beklentilerden kaynaklanan bir illiyet bağı anlamına gelir.[2] Bu bilgi üretim biçiminin savunucuları bu yöntemin salt bir açıklamanın ötesine gittiğini iddia etmektedirler. Savunanların iddialarına göre:[3]

1. Tümdengelim yöntemi, daha önce düzenli olarak meydana gelmiş ve benzer sonuçlar vermiş olay serilerinden tutarlı bir sonuç beklemeyi, tahminde bulunmayı ve buna göre davranabilmeyi olası kılmaktadır. Bazı durumlarda, önermeler (hipotezler) bu yolla ampirik teste bile tâbi tutulabilirler.

2. Gerçekliğin idealize edilmiş bir versiyonu olarak tümdengelim yöntemi, belirli sayıdaki esaslı değişkenin ilişkilerini basitçe ve önemsiz değişkenlerin çarpıtıcı etkilerini yok ederek ortaya koyabilme kapasitesine sahiptir.

3. Patolojik durumları (örneğin, dengesizlik durumunu) hipotetik bir denge durumu ile karşılaştırmayı mümkün kıldığından açıklayabilmektedir.

Tümdengelim yöntemi epistemolojik meşruiyetini pozitivizme borçludur. Ancak tümdengelim yönteminin iktisattaki uygulaması, bu yöntemin sıklıkla

2 Örnek vermek gerekirse, yel değirmeninin dönmesinin nedeni rüzgârdır dediğimizde her ne zaman rüzgâr çıksa yel değirmeni de döner demekteyiz. Rüzgârın esmesi A olayı, yel değirmeninin dönmesi ise B olayıdır. Her zaman A olayının ardından B olayı geldiği için A olayı B olayının nedeni olarak gösterilir. Hume bu tür gözlemden yola çıkılarak elde edilen nedensellik bağıntısının ne mantıksal ne de doğal bir zorunluluk içermediğini; bizim bu kavrama alışkanlıklarımızdan ötürü vardığımızı belirtmektedir (Akın, 1997).

3 Bu iddiaların detaylı dökümlerine ulaşmak için bkz. Akın, 1997; Dancy, 1985; Fleetwood, 2002.

duyumsal deneyimden ya da ampirik veriden üretilmediği aşikâr olan salt cebirsel (*algebraic*)/ekonometrik model ya da doğrudan model (*toy modelling*) türetmesi nedeni ile pek çok pozitivistin süreci olumlayamayacağı ölçüde ampirik düzeyi aşıyor görünmektedir. Tümdengelimci bir iktisat, iktisat teorisi yaparken ya ekonometrik modellemeye gidecek ve duyumsal verileri kullanacak ya da doğrudan bir model önerecektir. İlk durumda, belirli değişkenler arasındaki ilişki hipotez halinde modellenecek ve ardından bu model eldeki verilerle karşılaştırılacaktır. İkinci durumda ise iktisatçı cebir kullanmaktadır ve ortaya çıkan doğrudan model veri ile yüzyüze getirilmez. Yukarıdaki 1., 2. ve 3. iddialar bu neticeleri savunmak için kullanılacaktır (Fleetwood, 2002: 59).

Diğer yandan pozitivistlerin gelişmeleri olumlamaması için neden yoktur. Doğrudan model üretildiğinde bile hipotez gizli olarak belirli koşullarda belirli değişkenler tarafından temsil edilen birtakım olaylar arasında düzenli ve sürekli kesişmeler olduğunu varsaymaktadır. Aksi taktirde doğrudan modellemenin bir anlamı kalmaz.[4] Bu durumda doğrudan modelin ekonometrik modellemeden yegâne farkı, doğrudan modelin varlığını iddia ettiği düzenli ve sürekli kesişmeler durumunun deneyle gözlemlenmemiş olması olacaktır.

Tümdengelim yönteminin eleştirisi: Kapalı sistemler ve deney koşulları

Yukarıda açıklandığı haliyle tümdengelim yöntemi kapalı bir sistem üzerine kuruludur ve iddia ettiği açıklayıcılık pek çok yönden eleştirilebilir, müphem bir açıklayıcılıktır. Biz bu başlık altında, kapalı sistemleri baz alan anlama/açıklama çabalarının zayıf yanları üzerine bir değerlendirme yapmayı amaçlıyoruz.

Kapalı sistemler, sistemin iç diyalektiğini oluşturan kuvvetlerce gerçekleştirilmediği müddetçe, sistemde değişimin mümkün olmadığı sistemlerdir (Yalman, 1997). Bu halleriyle denge (*equilibrium*) teorilerinin bütününü içerirler. Değişimi sistemin iç diyalektiğine bırakmanın yarattığı sorunlardan birisi; kapalı sistem teorilerinin sistemin sürekliliğini verili sayıyor olmasıdır. Bu durumda yeniden üretim sorunsuz gerçekleşecektir (Aglietta, 1979: 12). Teorilerin, dışımızdaki dünyayı açıklıyor olması önemliyse, bu durum problematiktir. Diğer bir sorun; makro-iktisadi teorilerde değişimin sistemin iç diyalektiğine bağlanması durumunda, "her nesne bir diğeri ile ilişkilidir" gibi bir önermeye varılmasıdır. Bu durumda, nesnelerin bağımsız varlıkları tehlikeye düşer (Sayer, 1995: 27). Dahası böyle bir ontoloji, Marksist yaklaşımların hedeflerinden çok farklı, bilimsel açıklamanın ikincil önemde kaldığı bir başka dünya görüşünü çağrıştırmaktadır (Brown vd., 2002). Üçüncü bir sorun ise kapalı sistem

4 Buna ek olarak doğrudan modellemenin analitik faydası, ancak bir başka gözlem sonucunu da açıklayabilmesi durumunda ortaya çıkar.

teorilerinin yüksek düzeyde soyutlamalarının ötesine gidemeyecek oluşlarıdır (Jessop, 2002: 5). Bir diğer deyişle, bu teoriler soyuttan somuta giderken ara kavramsallaştırmalar üretemeyecektir. Mevcut değerleri ile açıkladıkları sistemlerin meşruiyetini görev edinmiş teorilerin, soyuttan somuta gitmek gibi bir dertleri olmayabilir, Marksizminse meydan okumalara cevap verme zorunluluğu vardır, o, eleştirinin zeminini teşkil eder çünkü.

Yukarıda belirtildiği gibi, olayların sürekli ve düzenli olarak kesişimi tümdengelim yöntemi için oldukça önemlidir (Brown vd., 2002). Oysa ki iktisadın nesnesini oluşturan türden ilişkilerin ima ettiği düzenlilikler toplumsal dünyada pek sık gözlemlenemez (Akın, 2004: 1). Bu durumda olayların sürekli ve düzenli olarak kesişiminin gözlemlenebilmesi için deneysel koşullara başvurulur. Deneyin mantığı sistemi kapamaktan geçer (Fleetwood, 2002: 61). Belli sayıda belirleyeni izole etmek işlevini görecek özel koşullar yaratılmalıdır (Pencavel, 1994). Olayların sürekli ve düzenli olarak kesişimi ancak böyle gözlemlenebilecektir. Kapalı deney koşulları için "sürekli ve düzenli olarak kesişim" mühendisliği ifadesi kullanılabilir. Bu haliyle deney sonuçlarının meşruiyet kazandıracağı kapalı sistem teorileri bir üst paragrafta sayılan bütün sıkıntıları yeniden üreteceklerdir.

Tümdengelim yöntemi ile üretilen genelleyici önermelerin açıklayıcılık niteliğinin tartışmalı olduğunu belirttikten sonra, bu durum hakkında Fleetwood'un (2002) üç saptamasını tümdengelim yöntemini savunanların iddiaları ile karşılaştırarak eleştirel gerçekçiliğin açıklama nosyonuna yüklediği anlamı irdeleyebiliriz. Fleetwood'un (2002) saptamaları şunlardır:

1. Kapalı sistemler dışında hemen hemen hiçbir toplumsal yasa saptayamazsınız. Bu açık sistemlerde olayların akışını belirleyecek hiçbir yasa ve/veya kural yoktur demekle aynıdır; bu durumda iktisat da dahil sosyal bilimler boş bir çabaya dönüşecektir.

2. Doğa bilimlerinde deneylerden çıkarılan sonuçlar, deneysel ortamların dışında da (açık sistemlerde) geçerli olacaklardır. Ancak bu durumun nedeni, bilim adamının olayların sürekli ve düzenli kesişimini keşfetmesi değil; yürürlükte olan nedensel mekanizmanın ortaya koyulması ve anlaşılmasıdır. Dolayısıyla, deney yoluyla edinilen bilgi, olayların sürekli ve düzenli olarak kesişiminin gözlemlenmediği yerlerde de kullanılabilecektir.

3. X olayı için doğru olan bir açıklamanın X olayının aynısı olmayan (mantıki olarak birtakım benzerlikler gösteren) Y olayı için de kullanılması *ignoratio elenchi* diye bilinen bir yanıltma usulüdür. Tümdengelim yöntemi, kapalı koşullarda elde edilen ve X olayı için geçerli olabilecek genellemeleri, X olayının açık sistemlerdeki izdüşümüne uygularken, yani Y olayına uygularken, *ignoratio elenchi* usulüne başvurmaktadır.

Bu iddialar tutarlı kabul edilirse, tümdengelim yönteminin eleştirisini üç eksene oturtabiliriz. Birincisi, tümdengelim yöntemi, belirli sayıdaki esaslı değişkenin ilişkilerini basitçe ve önemsiz değişkenlerin çarpıtıcı etkilerini yok ederek

ortaya koyarken aslında kapalı sistem teorilerinin yukarıda kısaca belirtilmiş olan sıkıntılarını yeniden üretmektedir. Bu durumda, varılan noktada gerçekliğin idealize edilmiş bir versiyonu değil, sistemin sürekliliğini verili sayan; değişimi sistemin iç diyalektiğine bağlayan; idealist bir ontolojiye referansta bulunan ve yüksek düzey soyutlamalarının ötesine gidemeyecek bir anlatı olacaktır. İkincisi, bu anlatı üzerinden birtakım durumları patolojik sayma eyleminin kendisi patolojik bir hale gelecektir. Belki de dengesizlik durumu diye adlandırılan şey, bu kavramsallaştırmanın dışında ele alınsa dengesizlik durumu kümesine giren olayların başka bir dil üzerinden yeniden okunması mümkün olacaktır (Althusser, 2002). Üçüncüsü ise, tümdengelim yönteminin daha önce düzenli olarak meydana gelmiş ve benzer sonuçlar vermiş olay serilerinden tutarlı bir netice beklemek ve/veya tahminde bulunmak gibi iddiaları (X durumu için geçerli olan önermeyi Y durumu için uygulamak) kabul edilemez olacaktır.

Nedensel açıklayıcı yöntem: Eleştirel gerçekçi bir yaklaşım

Buraya kadar yapılan açıklamalardan, yapay kapalılık koşulları altında gerçekleştirilen deneylerden yola çıkılarak yapılan saptamalarla, toplumsal ilişkilerde mevcut birtakım düzenliliklerin bir yasa haline getirilmesi ve sonra da bu yasanın tümdengelim yoluyla münferit olayları açıklamakta kullanılması çabalarına eleştirel yaklaştığımız açıklık kazanmıştır. Bu yöntemin reddi üzerinden, eleştirel gerçekçiliğin izleğinde, nedensel açıklayıcı yöntemi daha kabul edilebilir bir çözüm olarak öneriyoruz. Nedensel açıklayıcı yöntem, gerçekçiliğin, dolayısı ile bu yaklaşımın çağdaş versiyonu olan eleştirel gerçekçiliğin açıklama yapma yöntemidir. Dolayısıyla, ilk olarak eleştirel gerçekçiliğin ana hatlarını çizecek, ardından soyutlama kavramını inceleyecek ve nihayetinde nedensel açıklayıcı yöntemi ele alacağız.

Eleştirel gerçekçilik, toplumsalın bilgisine ulaşabilmenin önkoşulunun, toplumun göreli olarak süreklilik arz eden, tutarlı ve araştırılmaya açık bir çeşit yapı olarak anlaşılması olduğu düşüncesinden yola çıkar. Eleştirel gerçekçiler, toplumsal yapıların etkiledikleri öznelerin/taşıyıcıların davranışları ile kısıtlanıyor olmaları gerçeği ve bunun bir neticesi olarak toplumun kavramsal bir veçhesinin olması nedeniyle, toplumsal dünyanın doğal dünyadan önemli açılardan farklılaştığını kabul ederler (Joseph, 2002: 29). Bu çerçevede paraksisçi Marksizme ve yorumsamacı (*hermeneutic*) geleneği Marksizmle bağdaştırmaya çalışanlara karşı toplum araştırmalarının kavramsal (ya da praksise ilişkin) konuların araştırılmasıyla tüketilemeyeceğini ve toplumsalın kapsamlı bir bilgisini edinebilmek için nesnel sosyal yapıların mutlaka hesaba katılması gereğini ortaya koyarlar (Woodiwiss, 1990; 1992).[5]

5 Bu bağlamda praksisçilik toplumsal yapı sorunsalını açıklayamaz; bunun yerine insan davranışlarını ve sınıf bilincini kendisine araştırma alanı olarak belirlemeye mecbur kalır. Prakisçilikle

Nesnel toplumsal yapıların araştırılması gerekliliğine yapılan vurgunun, II. ve III. Enternasyoneller'in ekonomik indirgemeciliğini çağrıştırması; bundan da önemlisi nesnel toplumsal yapı kavramının Marksizmi eleştirmeyi hedefleyip, çoğu zaman eleştire eleştire Marksizmin bugün artık hümanist ve yapısalcı ve dahi yapısalcılığın zamanımızdaki türevleriyle, hiçbir Marksistin katılmayacağı versiyonlarını eleştiren post-yapısalcıların çalışmalarında olduğu haliyle (bkz. Eagleton, 2004), kötü bir şöhreti olduğu aşikârdır. Ancak okuyucu ile, değerdışı biçim (*non-value form*) ve toplumsal ilişkilerin iç içeliği kavramsallaştırmalarıyla üretim sürecinin geniş bir toplumsal ilişkiler ağını içerdiğini ortaya koyan; yasal ilişkilerin yeni bir değerlendirmesini yapan; kendisine paradigma içinden ve dışından gelen eleştirilere cevap verme enerjisini kaybetmemiş Marksizmlerin varlığını paylaşmak gerekir. Bu bağlamda eleştirel gerçekçilik ve epistemolojik tabanını oluşturduğu Düzenleme Okulu iyi birer örnektirler.

Adı geçen her iki okulun kurucularının da Althusserci Marksizme getirilen eleştirilere cevap verme süreci içerisinde kendi Marksizmlerini geliştirme fırsatı buldukları bilinen bir gerçektir (Jessop, 2002; Fleetwood, 2002; Ehrbar, 2002). Althusser (2002), ekonomik indirgemecilik sorununu, toplumun en son uğrakta ekonomik alan tarafından dolaylı olarak belirlense bile, her birisi göreli otonomiye sahip farklı alanlardan oluştuğunu ileri sürerek çözümlemişti. En son tahlilin hiç gerçekleşmemesi durumunda ise bu alansal/bölgesel teorileştirme girişiminin Althusser'in üstbelirlenim kavramı ile ters düşebileceğini ya da yapısalcı toplumsal bütünlük kavramını savunmanın imkânsız hale gelebileceğini söylemek zor değildi (Jessop, 1985). Toplumsal bütünlük kavramı, eleştirel gerçekçiliğin her katmanın birbiri ile karşılıklı olarak etkileştiği ve birbirini ortaklaşa belirlediği (*co-determination*) katmanlı ve üst üste gelen toplumsal bütünlük kavramında yeniden kendisini bulabilecek gibidir. Bu bağlamda, en son uğrakta belirlenme nosyonunu ekonomik belirlenimin her uğrakta gerçekleştiği görüşü ile değiştirmek anlamlı görünmektedir. Bu durumda, Hegelci diyalektiğin tek yönlü ve çizgisel haritalaştırmalarının aksine (Althusser, 2002); bu belirlenimin her seferinde farklı ölçeklerde gerçekleşeceği ve ekonomik olanın yanı sıra pek çok güçlü türetici mekanizmanın devreye gireceği ve gelişimin yönünü muhtelif istikametlerde belirleyebileceği açıktır (Joseph, 2002). Kısacası, belirlenim güç tatbik etme potansiyeline sahip unsurlar arasında yapısal olarak sınırları belirlenmiş ilişkiler üzerinden ortaya çıkacaktır. İlişkilerin, yapısal olarak belirlenmişlikleri içerisinde, yaratıcı ve kestirilemez doğasına vurgu yapan ilişkisellik kavramı, alansal/bölgesel açıklamaların strateji kavramına yer vermeyen, kısıtlı açıklayıcılığını ve bu tür teorileştirmenin açmazlarını çözmek için getirilmiştir (Jessop, 1990).

---

pek çok açıdan kesişen hümanist Marksizm, kendi teorik önvarsayımları nedeni ile, E.P. Thompson'da en uç halinin görüldüğü, insani ilişkilere yönelip nesnel toplumsal yapıları bütünü ile dışlama eğilimini gösterir.

Eleştirel gerçekçiliğin ana hatlarını belirttikten sonra, nedensel açıklayıcı yönteme varabilmek için soyutlama kavramını incelememiz gerekmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, yasa statüsü kazanmış bir genellemeden tümdengelimci bir çıkarımla elde edilen sonucu açıklama için kısıtlı, sınırlı ve sorunlu bulduğumuzdan, nedensel açıklayıcı yöntemi ele almaktayız. Açık bir sistemde işleyen çeşitli eğilim[6] ve mekanizmaların[7] analizi farklı bir soruşturma yöntemini gerekli kılmaktadır. Bu durumda genellemenin ve de dolayısıyla soyutlama işleminin doğası farklı olacaktır. X durumu için geçerli olan önermeyi Y durumu için uygulamak gibi bir seçenek kalmadığına göre soyutlama, açıklama eyleminde kullandığımız teoriyi mümkün kılan nedensel mekanizmaları fikrî düzeyde izole etmeye yönelecektir (Roberts, 2002). Marx'ın (1976) iyi bilinen açıklamasına göre pek çok belirleyici tarafından oluşturulmuş, (karmaşık somut durumu anlamanın aracı olan) teorinin içerisinde nedensel mekanizmaların işleyişini anlamak için (somut başlangıç noktasından hareketle) bunlara ilişkin soyutlama yapmak daha sonra bu soyutlamayı geriye doğru somuta tekrar uygulamak gerekecektir.

Burada Kantçı geleneğin hem Marx üzerinde hem de Marx ve Bhaskar (1975; 1994) üzerinden eleştirel gerçekçilik üzerindeki izini görüyoruz. Soyutlama, nesne ve durumların altındaki mekanizmaları çıkarmaya yönelmiştir. Açıklama yaparken, soyuttan somuta doğru her yeni adımda kullanılan mercekleri daha da daraltıp en tatmin edici açıklamayı yapma maksadı bütün soyutlama çabasına hâkimdir. Soyutlama yoluyla izole etme işlemi teorinin parçalarını oluşturan (teorik) nesneler, kavramlar ve mekanizmaların nedensel kuvvetlerini açığa çıkartmaya yöneliktir. Mekanizmayı oluşturan güçler bir kez tespit edildiğinde bunların çeşitli ama geçici olarak bir araya gelmiş etkileri daha somut bir düzeyde incelenebilir (Sayer, 1984). Buradaki yaklaşım düşüncenin, görüntünün altında yatan, gerçekliğin olduğu gibi görünmesini engelleyen mekanizmaları ortaya çıkarması amacına yöneltilmesini ima eder. Eleştirel gerçekçiliğin Kant'ı aştığı nokta ise dünya hakkındaki modellerin belirli koşullar altında gerçekliğin görüntüsünden daha gerçek olduğunun (modellerin gerçekliğin daha derin veçhelerini açıkladığının) iddia edilmesidir (Brown vd., 2002).

Sosyo-ekonomik sistemler açık sistemler oldukları için, toplumsal bir olayın sonuçları ya da doğuracakları sonuçlar başarılı olarak tahmin edilemez (Akın, 1997). Ancak, toplumsal olguyu mümkün kılan mekanizmalar, bu olgunun içinde anlam kazandığı toplumsal yapı, aktörlerin kuvvetleri ve olayların akışı-

6 Eğilim fizikteki kuvvet kavramına referansla düşünülebilir. Kuvvet dediğimiz zaman aklımıza sürmek, itmek, vb. kavramlar gelir. Eğilim kavramı da, bir olaylar dizgesindeki düzenliliğin gözlenmesinde olduğu gibi, tatbik edilen bir kuvvetin doğuracağı sonuçlarla ya da belirtilerle ilgili değildir. Eğilim kavramının kendisi bizatihi kuvvet kavramına denk gelir.

7 Mekanizma dediğimizde yapılanmış bir şeyin çalışma biçimine atıfta bulunuyoruz. Bu nedenle mekanizmalar şeylerin nedensel kuvvetleri olarak varolurlar. Yapısallaşmış şeyler, tetiklendiklerinde ya da serbest bırakıldıklarında, gözlemlenen sosyal fenomenleri türetici mekanizmalar gibi davranan nedensel kuvvetlere sahiptirler.

nı nedensel olarak yöneten ilişkiler (eğilimler) ifşa edilebilir ve açıklanabilir. Bu durumda -olayların düzenliliğinin gözlemlenmesi çabasındaki azalmayla birlikte- ampirik ve aktüel veriler açıklama çabası içerisinde göreli ağırlıklarını kaybederler ve, okuyucunun da beklediği gibi, olayların arkasındaki mekanizmalar açıklamada önem kazanır. Açıklamaya konu olan toplumsal olayın yarattığı sonuçlar geri plana giderken; bu toplumsal olayı mümkün kılan koşulların vurgusu öne çıkar.

Bu bağlamda nedensellik kavramı ya da bir olayın arkasındaki nedensel kuvvet kavramı nedenselliğin Humecu anlayışından farklı bir içerik kazanır. Eleştirel gerçekçilere göre bir nesne herhangi bir eylemselliğe girmediğinde, başka bir deyişle sadece olduğu haliyle bile birtakım etkiler doğurabilecek, nedensel bir kuvvet olarak kabul edilecektir. Bu nedenle, eleştirel gerçekçilikte nedensellik bir nesnenin, günlük hayatın ihtiyari koşullarının içerisinde yarattığı ampirik gözlemlenebilir etkilerle sınırlı kalmaksızın, belirli bir tarzda hareket edebilme iktidarına atıfta bulunur. Bir örnek vermek gerekirse, bir bisiklet kullanılmasa da (hareket etmese de), sırf hareket edebilme kabiliyeti nedeni ile bir kimsenin bir yerden bir diğerine gidebilmek için geliştireceği stratejilerde belirleyici olabileceğinden nedensel bir kuvvet olarak kabul edilecek ve gerektiğinde açıklamaya dahil edilecektir. Öyleyse, nedensel kuvvet insani ilişkiler dünyası içerisinde ilgili nesnenin (bir sendika ya da bir bisiklet) çok katmanlı (başkalarının algılamaları ve nesnenin kullanılabilirlik biçimleri üzerinden değişen) bir özelliği olarak kabul edilmelidir. Akıl (*reason*) da örgün biçimde yapılandırılmış ve katmanlı bir nedensel kuvvettir. Bu nedenle de bir kimsenin belirli bir hedefe yönelmiş bilinçli tavrı da açıklayıcı bir neden olmayabilir. Söz konusu açıklayıcı neden bilinçsiz tutkular, farkında olunmayan koşullar ya da gizli yeteneklerden kaynaklanabilir. Bütün bunlara rağmen kişinin eyleyebilirliğine/özneliğine katkıda bulunurlar. Bu noktada özgürlük kişinin, doğasından kaynaklanan birtakım gerekçelerle, sınırlardan azade olma isteği/durumuyla değil; öznenin kapasitesinin farkındalığı ile ilgili bir sorun olacaktır. Ancak bu farkındalık durumu sayesindedir ki başka türlü davranma olasılığının farkındalığına varılabilir.

Başka türlü davranma olasılığının farkındalığı hususu uluslararası işbölümü kavramına ilişkin geliştirilen açıklamalara eleştirel yaklaşımı mümkün kılmaktadır. Ve yine bu tarz nedensel açıklama, tahmin edilemezlik, belirsizlik ve tesadüfün belirgin özellikler olarak kendilerini gösterdiği açık bir sistemde teoriyi mümkün kılmakta, göstergeler üzerinden bilinemezciliğin meta teorisini yapmayı hedefleyen ultra-liberal yaklaşımlara cevap teşkil etmektedir (bkz. Poulantzas, 1979).[8] Zira eleştirel gerçekçi bir yaklaşımdan açıklama yapmaya çalışan bir sosyal bilimci, tikel olayda bireysel davranışın neticeleri ve ortaya çı-

8 Poulantzas, *State, Power and Socialism* adlı eserinde *"neuveux philosopher"* tayfasının her çeşit otorite karşıtlığına ve bilinmezciliğe dayanan yaklaşımlarını politik olarak elitist ve ucuz halkçı nitelemeleriyle tespit etmiştir.

kış biçimlerini belirleyemese de bu davranışları çerçeveleyen sınırlar ve pek çok durumda bu davranışın ortaya koyulmasına neden olan yapısal belirlenimin mekanizmalarını açıklayabilir. Bu durumda bilimin maksadı olarak (nedensel) açıklama edimi, tümdengelim, tahmin etme ve hesaplamanın öncelikli amacı teşkil ettiği ve araçsal akla yönelik bütün Kantçı eleştirileri aynı anda yüklenmiş gibi görünen tümdengelim yönteminin yerine diyalektik aklın temsilcisi olarak geçer. Nihayet, belirli bir konuda sosyal bilimlerin açıklayıcılığından beklenilenin basitçe "neden bu?" sorusuna bir cevap almaktan ötede "neden bunun yerine bu?" sorusuna cevap vermek olacağını düşünürsek (Fleetwood, 2002), uluslararası işbölümünü kavramsallaştırmak yönündeki çabaları değerlendirebilmek için bir kriter geliştirmiş oluruz.

Uluslararası işbölümü

Uluslararası işbölümü kavramsallaştırması, bir önceki bölümde ele alınan her iki teori yapma kipliği/yöntemi içinden geliştirilen açıklamalarda da kullanılmaktadır. Bu bölümde öncelikle belirli bir sorunsala ilişkin olarak uluslararası işbölümü kavramını ele alacağız. Ardından, ele alınan argümantasyonun tümdengelim yöntemi ile mi yoksa nedensel açıklayıcı yöntemle mi daha iyi savunulabileceğini tartışacağız.

Tanım ve kavramın içeriğindeki dönüşümünün kısa tarihi

> Uluslararası işbölümü kavramı ilk anda sanki bir büyük mühendis ya da üstün girişimci varmış da daha önceden belirlenmiş bir plana göre emeği örgütlüyormuş izlenimini vermektedir. ...Düzenleme Okulu uluslararası işbölümünü mağdur ülkelere kendini empoze eden kadir-i mutlak kapitalizmin ifadesi olarak ele alan yaklaşımları reddeder. Dünya kapitalizminin varlığı, emeğin dağılımında mantıki olarak ve bir yere kadar düzenlilik önvarsaysa/gerektirse bile bu düzenlilik kadir-i mutlak bir güç tarafından tasarlanmamıştır. Bu nedenle, fiilî uluslararası işbölümü ulusların birbirlerini denetleyebilmek için giriştikleri fiilî mücadeleler ve şu ya da bu sınıf ittifakının ulusal otonomi edinmek ya da bu amaçtan vazgeçmek için gösterdikleri sürekli çabalar aracılığıyla gerçekleşen bir 'şans buluşu'dur.
>
> (Lipietz, 1987: 5, 24)

Düzenleme Okulu'nun önemli temsilcilerinden Alain Lipietz'in yukarıda aktarılan uluslararası işbölümü kavramsallaştırmasının satır aralarında, kavramın tarihindeki çekişmelerin izlerini okumak mümkündür. İlk cümle Dünya Sistemi Okulunun (bkz. Wallerstein, 1979) izleğinde bir uluslararası işbölümü yaklaşımı geliştiren ve çalışmaları alanda pek çok yeni çalışmayı motive eden Fröbel, Henrich ve Kreye'nin (1980) tezlerine ilişkin bir tepkiyi belirtmektedir (bkz. Aboites vd., 2002).

Fröbel, Henrich ve Kreye (1980) kapitalist emek sürecinde yeniden yapılanmanın bir sonucu olarak, sanayi üretiminin emek yoğun kısımlarının, gelişmiş sanayi ülkelerinden emeğin göreceli olarak bol ve ucuz olduğu azgelişmiş çevre ülkelere kaydırıldığı iddiasını ileri sürmekteydiler. Bu durum, klasik merkez-çevre ilişkisinde ciddi dönüşümler içermekteydi. Klasik merkez-çevre ilişkileri uluslararası işbölümü kavramının kullanım alanını geliştiren 19. yüzyıl emperyalizm teorileri tarafından tanımlandıkları halleriyle merkezin çevreden (azgelişmiş ülkelerden) işgücü ve hammadde alıp karşılığında mamul mal verdiği ilişkiler olarak nitelenebilir (Brewer, 1989). Klasik emperyalizm teorilerinde resmedildikleri haliyle merkez-çevre ilişkileri bir ve aynı sürecin, bir başka deyişle, aynı sermaye dolaşımının mekânsal uğrakları arasındaki ilişkilerin görünümüdürler (Lipietz, 1987). Bağımlılık Okulu merkez-çevre ilişkilerine yapısalcılığı eklerken, Fröbel, Henrich ve Kreye'nin (1980) çok yakın epistemolojik duruşlar içeren dünya sistemci çözümlemeleri bu resme bir de süreçler arası ilişkiler kavramını eklemekteydi. Bu dönüşüm Marksist teori içerisinde açıklayıcılık bakımından bir ilerlemeyi temsil etmekle birlikte yeni eleştiriler için de bir çekim kaynağı oluşturdu.[9]

Fröbel, Henrich ve Kreye (1980) emek maliyetini tek belirleyen olarak ele almakla suçlandılar (Schoenberger, 1989). Sistem kavramını, sistemi belirleyici bir aktörmüşcesine kullanıyorlar ve sistemin varlığını ise bizatihi işlevini yerine getirmesine bağlıyorlardı (Lipietz, 1987). Verileri yalnızca serbest bölgeleri ve dünya piyasası fabrikalarını kapsıyor; modellerindeki çokuluslu şirketler tek bir uluslararasılaşma stratejisi içerisinde ve içlerine gömüldükleri toplumsal ortamdan kopuk hareket ediyorlardı (Parlak, 2000). Bunun dışında devletlerin güttüğü vasıflı emek tabanlı stratejiler bazı durumlarda (örn. Kalmarizm) ve bazı zaman dilimlerinde (örn. 1980'ler Avrupası) ucuz emek modellerinden daha kârlı olabiliyordu (Jessop, 2002; Piore ve Sabel, 1984). Mekânsal yeniden bütünleşme de çevre ülkelerine kayan bazı üretim faaliyetlerini engelleyebiliyordu (Hirst ve Thompson, 1995). Nihayet, emeğin sömürüsünde geliştirilen farklı hukuki biçimler çoğunlukla aynı üretim sürecinin dikey parçaları arasındaki ilişkileri iki ayrı sektördeki iki ayrı şirket arasındaymış gibi gösterebiliyordu.

Uluslararası işbölümü nasıl kavramsallaştırılmalı?: Tümdengelim yöntemi ve nedensel açıklayıcı yöntem

Fröbel, Henrich ve Kreye'nin (1980) uluslararası işbölümü kavramsallaştırmaları yukarıda belirtilenlerden anlaşılabileceği gibi iki temel model arasındaki gerilimin izlerini taşımaktadır. Gerilimin bir ucunda, çevre ekonomilerle merkez ekonomiler arasındaki değer aktarım ilişkisinin niceliksel (*quantitati-*

9 Bkz. Hirst ve Zeitlin, 1991; Lipietz, 1987; Munck, 1995; Piore ve Sabel, 1984; Schoenberger, 1989.

ve) dökümünün modelleştirilmesinin meşruiyetini kabul eden; ancak sonuçların yazarların hipotezlerini doğrulamadığını, ya da model kurulurken öne sürülen değişkenler topluluğu doğru olsaydı bir netice alınabileceğini iddia eden tepkiler bulunmaktadır. Bu durumda modeller, kullandıkları ticaret hacmi, gümrüklerden çıkan ürün toplamı, malın tüketildiği noktadaki fiyatı gibi kavramların belirli rakamsal büyüklükler içermeleri halinde işlevsel yasaların ifşasında kullanılabilecek değişkenlere dönüşeceğini ima etmeleri bakımından nicelikseldirler.

Yanlış anlaşılmayı önlemek için kısa bir parantez açmak gerekmektedir. Öncelikle niceliksel modelleme savunucuları, modelin dışarıda bıraktığı birtakım nedensel belirleyicinin önemini bilmektedirler. Burada problem, bu belirleyicilerin model dışında bırakılmasından başka çare olmamasından kaynaklanmaktadır. Çaresizlik ise, daha önce açıkladığımız gibi, tümdengelim yönteminin kaçınılmaz olarak kapalı sistemlere dayanıp, kapalı sistemler dışında toplumsal yasa saptayamamasından ve *ignoratio elenchi* ilkesine başvurmasından kaynaklanmaktadır. Şimdi anılan bu niceliksel versiyonların öne sürdüğü sorunların bir kısmının giderildiğini varsayalım. Örneğin, modele zerk edilen çokuluslu şirketlerin uluslararasılaşma stratejileri çeşitlensin, ya da modele ulus-sonrası çalışma-refahı (*postnational workfare*) devletinin (Jessop, 2002) emek verimini artırma stratejileri eklensin. Bu durumda karşımızda belirli bir kapalı sistem teorisine birbirini takip eden eklemelerle yeni değişkenlerin dahil edilmesi ve bu suretle gerçeğe yakınlaşma çabası çıkacaktır. Bu değişken sayısının artırımı çabası hâlâ bir kapalı sistem önvarsaymaktadır ve her yeni değişken mekanik bir biçimde sisteme dahil edilmektedir. Yani sisteme yeni dahil edilen değişkenler arasındaki ilişkiler bütünü ile ihmal edilmektedir. Uluslararası işbölümünün dönüşümünün ardındaki sebepler çok belirleyenlidir ve kapalı bir modelin önvarsaymak zorunda kalacağı gibi birkaç değişken üzerinden saptanamazlar.

Diğer yandan uluslararası işbölümünün değişmesine sebep olan ucuz emek satımı eylemi de muğlaktır. İlk akla gelen soru bunun ne çeşit bir emek olduğudur. Eğer Marx'ın (1986) dediği gibi değerin esası toplumsal olarak gerekli soyut emek ise, buradan doğan soru, emek piyasasının modele nasıl dahil edileceğidir. Niceliksel modellerin en zayıf yanı piyasa ilişkilerinin kavramsallaştırılmasıdır. En iyisinden piyasa yapması gereken her ne ise onu yapan bir şey olarak modele dahil edilebilir (Fleetwood, 2002). Diğer yandan somut/canlı emeğin kendi birliği içerisinde ikileşmesi yani bir yanda somut canlı emek olarak kalırken bir diğer yanda soyut/ölü emeğe dönüşmesi tümdengelimle anlaşılamayacak bir şey olarak kaldığı sürece uluslararası işbölümü kavramsallaştırmasının dayandığı satılabilir emek kavramı da teorik hayata geçirilemeyecek işlevsiz bir kavram olarak durmaya devam edecektir.

Yukarıda gerilimin bir ucundan bahsetmiştik. Gerilimin diğer ucuna geçme-

den önce, bu uçtaki açıklama kavramının neden yetersiz olduğunu araştıralım. Eğer uluslararası işbölümü kavramı çerçevesinde kurulan, kapalı bir sistem öngören ve bu çerçevede tümdengelim yöntemiyle çıkarımlarda bulunan herhangi bir model çevresel emeğin ucuzluğunun dışında kalan unsurlarla zenginleştirildiği halde bu tür bir modellemeyi olası kılan mekanizmaları açıklayamıyorsa neyi açıklamaktadır? Sistemi oluşturan ülkelerin gerikalmışlıklarına ya da eşitsiz gelişme yasasına ilişkin bir öngörü var mıdır?

Bu modelleme çabaları, hiçbir şeyi açıklamıyor olmakla tümden bir kenara bırakılamayacaklarsa bir önceki paragrafın iddiasını sürdürüp neyi açıkladıklarına bakmak gerekir. Eğer bir toplumsal fenomenin açıklanması, o fenomenin ortaya çıkmasından bir önceki olayı saptamaksa modeller bu gerekliliği yerine getirirler. Ancak bu durum çeşmeden suyun nasıl aktığını açıklamak niyetinde olan bir bilim adamının uzun çabalardan sonra çeşmeden suyun akmasına sebep olan şeyin musluğun açılması olduğunu söylemesiyle aynı şey olacaktır. Açıklama kavramının içerdikleri üzerine devam edelim. Fröbel, Henrich ve Kreye'nin (1980) geliştirdiği yeni uluslararası işbölümü teorisi, muhaliflerinin de kabul ettiği gibi (Parlak, 2000: 683; Schoenberger, 1989) bir ölçüde de olsa, üçüncü dünyada imalat sektöründe ihracata yönelik büyüme durumunu öngörebilmiştir. Ancak bu öngörünün ardında olan şey teorinin kurucularının olayların sürekli benzer biçimlerde geliştiği bir diziyi keşfetmelerinden değil (yani ne zaman bir A olayı olsa ardından bir B olayı ortaya çıkmaktadır gibi bir önermeden değil), işleyen bir mekanizmaya ilişkin (klasik emperyalizm teorilerinden ve Bağımlılık Okulunun bu teorilere zerk ettiği yapısalcı unsurlardan yola çıkarak) yeni bilgi üretmelerinden (merkez-çevre ilişkilerini bir sürecin içindeki ilişkiler üzerinden açıklamaktansa süreçlerarası ilişkiler üzerinden açıklamaktan) kaynaklanmaktadır.

İki temel model arasındaki gerilimin diğer ucunda ise nedensel açıklayıcı yöntem bulunur. Nedensel açıklayıcı yöntem nesnel toplumsal yapıların hesabına düştüğü ölçüde klasik Marksizmden yapısalcı Marksizmin çağdaş varyantlarına kadar pek çok Marksizm içerisinde vardır. Zira Marx'ın metodu belirli bir fenomeni verili biçimiyle varsayabilmek için gereken koşulları yani deneyimlediğimiz dünyayı olası kılan ilişkileri tüketircesine analiz etmeye dayanmaktadır (Sayer, 1984). Burada ilgili toplumsal fenomenin gözlemlenmesiyle sınırlı kalmayan; kapalı deney koşullarına sığmayan ve gözlemlenemeyeni (yukarıdaki örnekte kullanılmadığı halde bisikletin varlığının ilgili kişinin ulaşım stratejileri üzerindeki etkisi) hesaba katan çok katmanlı bir ontolojiye dayanan, aşkın bir gerçekçilik vardır. Eleştirel gerçekçiliğin düzenli ilişkilerin belirlediği nesnel toplumsal yapı analizine katkısı, hümanist yaklaşımlardaki öznenin atıldığı bir yapı kavramsallaştırması içerisine, yapısalcılığın dışladığı ve yeniden kurgulanan bir özneyi sokmaya çalışırken, yani ideolojinin ve politik olanın yapısal sınırları içerisinde ilişkisel bir yaklaşımı, strateji nosyonunu so-

karken görünür hale gelir (Jessop, 2002). Bu nedenle, Dünya Sistemi yaklaşımının yapısalcılığı içerisinde, tümdengelimci unsurların modelleme yapmasına imkân veren hipotezler için bir cephanelik olduğu gibi; aynı anda, sistemli bir hikâye etme biçimi yani gerçekçi unsurlar da bulunmaktadır (Sayer, 1995; Sayer ve Walker, 1992).

Buraya kadar anlatılanlardan nedensel açıklayıcı teorileştirme tarzının ve bu tarzın üzerine oturduğu toplumsal-iktisadi ontolojinin ürettiği cevapların, tümdengelim yönteminin cevap vermeye çalıştığı sorulardan büyük ölçüde farklı bir sorular setine yöneldiğini söylemek mümkündür. Nedensel açıklayıcı yöntem, bir eylem olarak emeğin ve ölü emeğin karşılıklı ilişkilerini ve emek etkinliğinin belirli bir ideolojik, siyasi ve iktisadi toplumsal organizasyondaki görüngülerini anlamak ve açıklamak için tutarlı bir öyküyü ortaya koymaya çalışırken; tümdengelim yöntemi en devrimci olduğu yerlerde değer büyüklükleri üzerinden araştırma yapmaktadır (Fleetwood, 2002). Nedensel açıklayıcı yöntem, bu özelliği ile tümdengelim yönteminin soramayacağı şu soruları sormaya açıktır: Hangi derin yapılar, mekanizmalar, ilişkiler ve güçler insanlar arasındaki ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkiler halinde görünmesini sağlayan bir sistemi ayakta tutmaya yarar? Ya da soruyu uluslararası işbölümü ekseninde yeniden üretirsek: Hangi derin yapılar, mekanizmalar, ilişkiler ve güçler insanlar arasındaki ilişkilerin ulusal devletlerin emeğin denetimi kabiliyet ve işlevleri üzerinden uluslararası ve üstü bir pazarlık ve üretim faaliyetinin konusu haline dönüşmesine yarar?

Bu noktada Lipietz'in (1987) tanımına dönebiliriz. Tanımda emek-sermaye ilişkisinin neden ve hangi sebeplerle belirli bir coğrafi dağılım biçimi aldığının cevabı bulunmuyor. Daha ziyade, daha önce birinci bölümün sonunda da belirttiğimiz soru sorma biçimi ile uyumlu olarak, uluslararası işbölümünden söz edilmesini mümkün kılan emek dağılımının, kapitalist olmayan bir uluslararası işbölümü içinde neden böyle olmayacağı sorusuna cevap veriliyor. Başka bir deyişle, emek-sermaye ilişkisinin alabileceği farklı coğrafi dağılım biçimlerinin sınırı üzerinden bir tanımlama çabası ile karşı karşıya kalındığını söylemek mümkündür.

Tanımda dikkati çeken bir diğer nokta da hümanist yaklaşımlardaki öznenin atıldığı bir yapı kavramsallaştırması içerisine ("Düzenleme Okulu uluslararası işbölümünü mağdur ülkelere kendini empoze eden *kadir-i mutlak kapitalizmin ifadesi* olarak ele alan yaklaşımları reddeder") ideolojinin ve politik olanın yapısal sınırları içerisinde ilişkisel bir yaklaşımın sokulması çabasıdır ("Bu nedenle fiilî uluslararası işbölümü ulusların birbirlerini denetleyebilmek için giriştikleri fiilî mücadeleler ve şu ya da bu sınıf ittifakının ulusal otonomi edinmek ya da bu amaçtan vazgeçmek için gösterdikleri sürekli çabalar aracılığıyla gerçekleşen bir 'şans buluşu'dur").

Sonuç yerine: Eleştirel gerçekçilik çerçevesinden uluslararası işbölümü kavramı üzerine söylenebileceklerin genel bir dökümü

Bu çalışma boyunca açıklanan nedenlerle, nedensel açıklayıcı yöntemin esas olduğu teorilerde ampirik veriler açıklama çabası içerisinde göreli ağırlıklarını kaybederler ve okuyucunun da beklediği gibi, olayların arkasındaki mekanizmalar açıklamada önem kazanırlar. Açıklamaya konu olan toplumsal olayın yarattığı sonuçlar geri plana giderken; bu toplumsal olayı mümkün kılan koşulların vurgusu öne çıkar. Öyleyse bu aşamada uluslararası işbölümü kavramı hakkında eleştirel gerçekçilik çerçevesinden neler söylenebilir sorusuna bir cevap arayabiliriz.

Uluslararası işbölümü kavramının temelinde emeğin uluslararasılaşan üretim faaliyeti çerçevesinde dünya ölçeğindeki dağılımının haritalanması ve bu haliyle değer biçiminin hâkim olduğu bir mantık üzerinden her birisi ayrı ekonomik alanlarda uzamını bulan süreçler arası üretim ve dolaşım ilişkilerinin sergiledikleri düzenliliklerin açıklanması amacı hâkimdir. Bu mekanik/teknik ve sosyal/ekonomik süreçler aşağıdaki saptamalarla karakterize edilebilir.

İlk olarak, bu konuda belirli bir zaman dilimi ve bölgesel yoğunluklar üzerinden genelleyici önermeler üretmek mümkündür. Ancak bu önermeler, hiçbir koşulda bilimin tahmin işlevini gerçekleştirmeye yönelik değildir. Gerçeklik, ampirik bulgularla ortaya konulamayacak kadar katmanlı ve aşkın olduğundan bu önermeler açıklayıcıdırlar ve açıklayıcılıklarını ancak daha iyi ifade edilmiş, bir başka deyişle, toplumsal yapıları, mekanizmaları ve güçleri daha tutarlı ifşa eden (örneğimizde Dünya Sistemi yaklaşımının nedensel açıklamalarının yerini Düzenleme Okulunun nedensel açıklamalarının alması gibi) bir başka önerme karşısında yitirirler.

İkinci olarak, uluslararası işbölümü kavramsallaştırmasının konusu emeğin uluslararası dağılımındaki düzenliliklerin mekanizmasının saptanması olduğuna ve emek de tam bir meta değil de kurgulanmış bir meta olduğuna göre; bu alandaki dönüşümlere ilişkin ampirik/rakamsal bulguların doğrudan değil, ilgili güçleri, yapıları ve mekanizmaları ifşa etmek çabası üzerinden, dolayımlı olduğunun kabul edilmesi gerekir.

Üçüncüsü, uluslararası işbölümünü kavramsallaştırma çabaları, emeğin dağılımını saptama amacını gerçekleştirirken, bu kurgusal metanın üretimde kullanımının maddi/teknik bir koordinasyon gerektirdiği gerçeğini çıkış noktası olarak almak ve bu gerçekliği birikim sürecinin dinamikleriyle ilişkilendirmek durumundadır. Bu koordinasyonu mümkün kılan maddi/teknik ilişkilerin bir düzenlilik sağlaması Marx'ın (1976) şeyler arası maddi ilişkilerden bahsederken aklında olan kurguya karşılık geliyor olmalıdır.

Dördüncüsü, eğer belli bir dönemdeki uluslararası işbölümünün maddi/teknik dönüşümü bir süreklilik ilişkisinden bahsetmeyi mümkün kılacak bir şekilde gerçekleşiyorsa; ortada milyonlarca izole edilmiş, atomize üreticinin ve "hizmet sunucusunun" ilişkiye girme biçimini belirleyen yeni bir kalıp, yeni bir sosyo-ekonomik süreç var demektir.

Beşinci olarak, düzenliliği araştırılan şey yalnızca kurgusal metaların değişim ilişkileri değil; aynı zamanda bu değişim ilişkilerini mümkün kılan yapıları oluşturan ilişkiler olacaktır. Ancak araştırmalar yalnızca bu yapı kuran ilişkilerle yetinip, ilişkileri yürüten görece ayrık kurumsal ya da kişisel aktörlerin stratejilerini ve dolayısıyla kendilerine has tarihsel belirlenimlerini ihmal etmemelidirler. Bir başka deyişle, belirli bir yapının değişmez ilişkiler setinin ilgili toplumsal formasyondaki özgün unsurlarla eklemlenerek nasıl üstbelirlendiği de araştırma konusu olmalıdır (Jessop, 1985). Soyuttan somuta giderken değişken ve sabit elemanların ilişkileri -bunlara sabitlik ve değişkenlik sıfatları eklenmesine sebep olan koşulların tarihselliği ve sermaye birikiminin kendi kendini gerçekleştiren bir süreç olduğu dikkate alınarak- her aşamada yeniden göz önünde bulundurulmalıdır (Jessop, 2002: 105).

Son olarak, Lipietz'in (1987) verili tanımındaki "şans-buluşu" kavramıyla önerilerimizi bitirebiliriz. Eleştirel gerçekçiliğin özne kavramını yeterli bulmayan Düzenleme Okulu yazarları (Aglietta, 1979; Lipietz, 1987), kapitalizmin düzenlenmesinin yalnızca düzenleyici otoritelerin önceden belirlenmiş hareket yöntemleriyle değil; yapısal olarak belirlenmiş sınırlar içerisinde spesifik olaylara verilen, bir ölçüde kopuş niteliği taşıyan "buluşlarla" mümkün olduğunu belirtirler.

Tüm bunların ışığında, bu çalışma "Uluslararası işbölümü kavramsallaştırması ne çeşit bir kavramsallaştırma çabası içerisinde düşünülmelidir?" sorusuna cevap üretmeyi amaçlamıştır. Bu sorunun detaylı bir cevabı geri dönülerek bütün çalışmanın tekrar okunması suretiyle alınabilir. Biz burada olumsuz ve olumlu iki kısa saptamayla yetineceğiz. Birincisi, uluslararası işbölümü kavramsallaştırmasının niceliksel modellemelere dayandırılmaması ve tümdengelim yöntemine dayanan bir teori içerisinde kullanılmaması gerekliliğidir. Zira açıklandığı üzere bu yöntem, açıklayıcılığı kısıtlı ve kavramı yararlı olabilecekken yanlış gerekçeler üzerinden geçersizleştirebilecek bir yöntemdir. İkincisi, uluslararası işbölümü kavramsallaştırması nedensel açıklayıcı bir perspektif içerisinden uluslararası ekonomi politiğin dinamiklerini açıklamak açısından faydalı olabilecektir. Çünkü, anahtar niteliğindeki sosyo-ekonomik ilişkilerin üretimi için gerekli koşullara odaklanmak "ekonomi-politik" diye adlandırdığımız yöntemin temelinde yer alır. Ve ancak bu farkındalık sayesindedir ki nerede bir büyüklüğü/niceliği ifade ettiğimizi, nerede emek etkinliğinin belirli bir ideolojik, siyasi ve iktisadi toplumsal organizasyondaki görüngülerini anlamak ve açıklamak için tutarlı bir öyküyü ortaya koymaya çalıştığımızı anlayabilir,

ayırt edebiliriz. Mekanizmaları olgularla karıştırmaktan, kapitalizmin ekolojik üstünlüğünü,[10] -mitolojinin çeşidine göre- bir dinî ya da milli unsurun üyelerini sıkıştırmak maksadıyla hareket etmekte olan kadir-i mutlak kapitalizmle özdeşleştirmekten imtina edebiliriz.

KAYNAKÇA

Aboites, J., Miotti, L. ve Quenan, C. (2002) "Regulationist Approaches and Accumulation in Latin America", Boyer, R. and Saillard, Y. (der.) *Regulation Theory: The State of the Art* içinde, LondRA: Routledge, 280-289.

Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation*, LondRA: New Left Books.

Akın, E. (1997) *Bilim ve Siyasal Sistem*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

Akın, E. (2004) *Hukukun Temel Kavramları*, İstanbul: Kazancı Yayınları.

Althusser, L. (2002) *Marx İçin*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ithaki Yayınları.

Bhaskar, R. (1975) *A Realist Theory of Science*, Leeds: Leeds Books.

Bhaskar, R. (1994) *Plato Etc.: The Problems of Philosophy and Their Resolution*, Londra: Verso.

Brewer, A. (1989) *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, Londra: Routledge.

Brown, A., Fleetwood, S. ve Roberts, J. M. (2002) "The Marriage of Critical Realism and Marxism: Happy, Unhappy or on the Rocks", Brown, A., Fleetwood, S. ve Roberts, J. M. (der.) *Critical Realism and Marxism* içinde, Londra: Routledge, 1-23.

Dancy, J. (1985) *An Introduction to the Contemporary Epistemology*, Oxford: Blackwell.

Eagleton, T. (2004) *Kuramdan Sonra*, çev. Uygar Abacı, İstanbul: Literatür Yayınları.

Ehrbar, H. G. (2002) "Critical Realist Arguments in Marx's Capital", Brown, A., Fleetwood, S. ve Roberts, J. M. (der.) *Critical Realism and Marxism* içinde, Londra: Routledge, 43-57.

Fleetwood, S. (2002) "What Kind of Theory is Marx's Labour Theory of Value? A Critical Realist Inquiry", Brown, A., Fleetwood, S. ve Roberts, J. M. (der.) *Critical Realism and Marxism* içinde, Londra: Routledge, 57-88.

Frobel, F., Heinrichs, J. ve Kreye, O. (1980) *The New International Division of Labour: Structural Unemployment in Industrialised Countries and Industrialisation in Developing Countries*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hirst, P. ve Thompson, G. (1995) "Globalization and the Future of the Nation State", *Economy and Society*, 24, 408-442.

Hirst, P. ve Zeitlin, J. (1991) "Flexible Specialization versus post-Fordism: Theory, Evidence and Policy Implications", *Economy and Society*, 20,1-56.

Jessop, B. (1985) *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*, Londra: Macmillan Press.

Jessop, B. (1990) *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

Jessop, B. (2002) "Capitalism, The Regulation Approach and Critical Realism", Brown, A., Fleetwood, S. ve Roberts, J. M. (der.) *Critical Realism and Marxism* içinde, Londra: Routledge, 88-116.

Joseph, J. (2002) "Five Ways in Which Critical Realism Can Help Marxism", Brown, A., Fleetwood, S. ve Roberts, J. M. (der.) *Critical Realism and Marxism* içinde, Londra: Routledge, 23-43.

Lipietz, A. (1987) *Mirages and Miracles, The Crises of Global Fordism*, Londra: Verso.

Marx, K. (1976) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1986) *Kapital I*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Munck, R. (1995) *Uluslararası Emek Araştırmaları*, çev. Cenk Aygün, Ankara: Öteki Yayınları.

Parlak, Z. (2000) "Yeni Uluslararası İşBölümü Yaklaşımının Eleştirel Bir Değerlendirmesi", *Nusret Ekin'e Armağan*, Ankara.

Pencavel, J. (1994) "Prospects for Economics", *Economic Journal*, 1001: 81-87.

Piore, M. ve Sabel, C. (1984) *The Second Industrial Divide: Possibilities of Prosperity*, Basic Books.

10 Bu kavramın ayrıntılı açıklaması için bkz. (Jessop, 2002).

Poulantzas, N. (1979) *State, Power, Socialism*, New York: Verso.

Roberts, J. M. (2002) "Abstracting Emancipation: Two Dialectics on the Trail of Freedom", Brown, A., Fleetwood, S. ve Roberts, J. M. (der.) *Critical Realism and Marxism* içinde, Londra: Routledge, 234-257.

Sayer, A. ve Walker, R. (1992) *The New Social Economy: Reworking the Division of Labour*, Oxford: Blackwell.

Sayer, A. (1984) *Method in Social Science: A Realist Approach*, Londra: Routledge.

Sayer, A. (1995) *Radical Political Theory*, Oxford: Blackwell.

Schonberger, E. (1989) "Multinational Corporations and the NIDL", Wood, S. (der.) *Transformation of Work* içinde, Londra: Hyman.

Swingewood, A. (1998) *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat.

Wallerstein, I. (1979) *The Capitalist World-Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Woodiwiss, A. (1990) *Social Theory After Postmodernism: Rethinking Production, Law and Class*, Wincester: Pluto Press.

Yalman, O.G. (1997) "Bourgeoisie and the State, Changing Forms of Interest Representation within the Context of Economic Crisis and Structural Adjustment, Turkey during the 1980's" Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Manchester, Manchester.

Stigma: Üniversite - Bilim, Devlet, milletçilik

*Ayhan Yalçınkaya**

Romalı askerlerin önüne düşüp İsa'nın yanına kadar gelen ve daha önce üzerinde uzlaşıldığı üzere, "Rabbi, Rabbi" diye kendinden geçen bir seslenişle İsa'yı kendine çekerek öpüp Romalı askerler nezdinde işaretleyen Yahuda İskariyot'un adı, o günden bugüne Hıristiyanlığın en lanetli adlarından biri oldu. Adı, hep kötülükle, şeytanla özdeşleştirildi. Yahuda'nın o günden bugüne bize söylediği şey hep aynıydı: İhanet. "Bugün birine Yahuda demek ona hain demektir. Koyun olsun, inek olsun, bir canlıyı kesime götürenlere yahuda denir." Oysa Jorge Luis Borges'e bakılırsa "kurtarıcının ayırt edilmesini sağlayan adam, eylemlerini en iyi biçimde yorumlamamızı hak ediyor." Bunun altında yatan ima bellidir: O güne değin şakirtleriyle Kenan ilinin tozunu kaldıra kaldıra dolaşan İsa'nın "Tanrı'nın oğlu" olarak tarih ve coğrafyayla bir sorunu yoktu belki ama Peygamber İsa olarak bu toza toprağa damgasını vurabilmek için, tarih boyunca hiç silinmeyecek bir mürekkebe gereksinimi vardı: Kendi kanına. Yahuda işte bu kanın toprağa dökülmesine vesile olmuş ve İsa'yı gerçek anlamda ölümsüzleştirmiştir. Yahuda'nın İsa'ya gereksinimi yoktur ama İsa'nın bir yahudaya mutlaka gereksinimi vardır. Ayağını bastığın yerden su çıktığı söylenemese de her köşesinde peygamberlerin kaynadığı bu topraklarda İsa'nın başına, dikenden de olsa bir taç takacak ve onu diğerlerinden, sonsuza kadar ayıracak biçimde işaretleyecek bir yahudaya. Aslında, bu "diyalektik" bizim kültürümüze de yabancı değildir. İsa'nın "bu sofrada oturanlardan biri, benim şaraba batırdığım ekmeği verdiğim kişi, yarın beni öperek bana ihanet edecek" diye belli ettiği "ihaneti arzulama" hali, heterodoks kültürümüzün belleğine de damgasını vurmuştur. Hz. Ali evden çıkarken eteğine yapışıp onu önlemeye çalışan kazları kovalayan Hind'in uyarısını dinlemez. Hind, ihanetin kokusunu

(*) Ankara Üniversitesi, SBF, Kamu Yönetimi Bölümü.

aldığı gibi, Hz. Ali de bu kokuyu, kendi dökülecek kanının kokusunu almıştır. Aynı şekilde, Hz. Ali'nin küçük oğlu, Hz. Hüseyin de Kerbela çölü ile Fırat nehri arasında kanının bir köprü kuracağını bilmektedir ama yine de kervanın yönünü Kerbela'dan çevirmez! Kerbela, Hz. Hüseyin'i, Hz. Ali'nin küçük oğlu olarak herhangi bir Ehl-i Beyt mensubu olmaktan çıkarmak üzere sonsuza kadar işaretlemiştir. Yahuda'nın adı bir lanetin adı olarak nasıl kalıcılaşmış ve giderek bir sıfata dönüşmüşse, Yezid'in adı da lanetlenmiş ve sıfata dönüşmüştür! Yahuda, nasıl bir haine dönüşmüşse, aynı şekilde bir kurbandır da; bizzat Hz. İsa tarafından seçilmiş bir "tanık." Kurban ve hain, "kurban-kuzu ve şehidi" doğurabilmek için, İsa'yı öpen ağzına en küçük bir leke düşürmeden karnı patlayarak aramızdan ayrılmış ve ondan geriye, bize, Yahuda kendini dallarına astığı için, önceden beyaz çiçekler açarken utancından kırmızı çiçekler vermeye başlayan erguvan ağaçları kalmıştır. Belki İstanbul'u ortak belleğimizde hep "ihanetle, ikiyüzlülükle, güvenilmezlikle" işaretleyen de bir erguvan cenneti olmasıdır, kim bilir!

Bugünlerde, erguvanlarıyla değil, at kestaneleriyle ünlü başkentimizin en büyük üniversitelerinden biri olan Ankara Üniversitesi'nde de bir hayalet dolaşıyor –yalnızca dikecek yer aradığı, elinde taşıdığı erguvan dalının estirdiği rüzgârdan tanınan. Biri, "Tüylerim diken diken oldu, şimdi burdan geçti" derken, öteki "Hayır, hayır" diyor, "bu onun rüzgârı değildi; onunki daha nemli, daha acı bir yel değil miydi?" Bir başkası, "İkiniz de yanılıyorsunuz" diye ekliyor, "Ben onu biraz önce Eğitim Yokuşu'ndan inip Hukuk Sapağı'na varmadan Dil-Tarih Çölü'nün ortasında Siyasal Vahası'nda gördüm." Hepimizin ortak hissettiği şey ise, ense kökümüzde bir ürperme ve bu ürpertiden bir kurban kesmeden kurtulmanın olanaksızlığı. Ama hayalet ne kadar belirsizse, kurban da o kadar belirsiz. Giyotinin kimin boynuna ineceğini, sepetin kaç "kelleyle" dolacağını kimse bilmiyor; çünkü ortada ne sepet, ne giyotin, ne cellat... Herkesin gördüğü, dokunduğu, teninde hissettiği, diliyle tattığı güherçile hem var, hem yok. Çünkü işaretleyen Yahuda'nın önce "yahuda olarak" işaretlenmesi gerekiyor; bunun içinse bir İsa...!

Ankara Üniversitesi yahudasını arıyor; isasını da.

Çünkü Ankara Üniversitesi artık farklılaşmak, işaretlenmek istiyor.[1] Herkesin birbirinden daha öte "milliyetçi", daha öte "Kemalist", daha öte "ulusalcı", daha öte "devletine sadık" olduğu ve her köşesinden "milli duyarlılık" fışkıran bu topraklarda, biraz da mazlumiyet hissiyle, bunca yıllık çabalarıyla hak ettiğini düşündüğü "yol açıcı, öncü, işaret fişeği" rolünü tescil ettirmek, tesciliyle sonsuza kadar kalıcı olmak istiyor; herkes kadar "milliyetçiliğin" artık onun kendine zımmettiği işlevine yetmediği, doyurmadığı, onu "kesmediği" anlaşılıyor. Or-

1 Geçerken, bu Üniversitenin tarihindeki 1948 olayı da hatıra geliyor ister istemez: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden Muzaffer Şerif, Behice Boran, Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes'in akademiden dışlanmalarıyla sonuçlanan süreç...

duyu göreve çağıran pankartların açıldığı Anıkabir yürüyüşleri düzenlemek, Genelkurmay Başkanlığı'nın açıklamalarıyla neredeyse bire bir aynı senato basın açıklamaları yapmak, Çanakkale savaşlarının 90. yıldönümünde hiçbir üniversitenin yapmadığını yapıp yaklaşık 1700 öğrenci ve personeli ücretsiz olarak Çanakkale'ye yığmak vb. Bütün bunlar Ankara Üniversitesi'ni farklılaştırmaya ve kalıcılaştırmaya yetmiyor. Buna dönük olarak geliştirilen bir diğer "politika", üniversiteyi "dünyanın ilk 500 üniversitesi" arasına sokmak ve buna tek almaşık olarak dayatılan "mahalli ligde kalmak" seçeneği de bünyesinde taşıdığı sorunlar, tartışmalar, soru işaretleri bir yana, öğretim üyelerince ağır bir eleştiri "bombardımanına" tâbi tutulunca, üniversitenin "yarasına" merhem olmuyor. Öyleyse "bize" bir yahuda gerekli. "Biz"i sonsuza kadar işaretleyerek "dünyanın ilk beş yüz üniversitesi içinde" Türkçe yayın yapmanın hiçbir anlam taşımadığı istisnai bir örnek olarak Türklüğümüzü damgalayacak bir yahuda.

Şimdilik yahudalığa en uygun aday olarak SBF öğretim görevlisi, tarihçi Dr. Faruk Alpkaya seçilmiş görünüyor. Alpkaya'nın ifadesiyle "Ankara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Nusret Aras (...) 1 Nisan 2005 tarihinde, (...) "üniversite tüzel kişiliğinin ve yetkili organlarının hukuk dışı eylemlerde hazırlayıcı ve yönlendirici bir rol aldığı anlamına gelebilecek ifadeler kullanmış bulunma[sı] ve bu suretle üniversitenin ve yetkili organlarının birtakım karanlık güçlerle işbirliği içerisinde olduğu izlenimi yaratmış ve kutsal değerlere saygısızlık yapıldığı kanısı uyandırmış olma[sı]" iddiasıyla Alpkaya hakkında soruşturma açmış bulunuyor (Alpkaya, 20.04.2005: 2628).[2] Alpkaya, kendisine atfedilen bu "suçları" nerede işlemiş? Üniversitenin tartışma listesinde. Yeniden soralım: Suç nedir? El cevap: Bilmiyoruz. İsa'nın niçin Yahuda'yı seçtiği hakkında bir fikrimiz var mı peki? Suçlamanın kendisine bakıldığında her şeyin "kırk kapıdan biri" olarak ifade edildiğine tanık oluyoruz: "Çeşitli olası anlamlara gelebilecek ifadeler, (..) izlenimler, olası kanılar." Peki ama suç ne?[3]

2 Bu yazıdaki yollamalara ilişkin küçük bir not: Yapılan alıntı ve atıfların hemen tümü Ankara Üniversitesi'nin akademik tartışma listesi olarak internet ortamında yayın yapan "ank-club" listesinde yayınlanan iletilerdendir. Bu yüzden, bundan sonraki tüm yollamalarda, bizzat yazarından izin aldığım kimi alıntılarda önce yazarın soyadını, sonra hepsi aynı yıl olduğu için 2005 yılını hiç yazmadan, ay ve günü ve nihayet listenin atadığı kod numarasını vereceğim. Kimi atıf ve alıntılarda ise yalnızca tarih ve kodu belirteceğim; yazarlarının ismini saklı tutacağım.

3 Alpkaya'ya yöneltilen suçlamaların kaynağı olarak gösterilen ilk ileti şudur: 1.İleti (24.03: 2339) Sayın liste üyeleri, daha önce bir kere daha değinmiştim, bu sefer daha açık yazma ihtiyacını hissediyorum, belki bir işe yarar, bir oyun bozulur diye. Bir süredir, Ankara Üniversitesi kitlesel bir etkinlik düzenlediğinde, ben "eyvah, acaba şimdi ne olacak" diyorum. Açıklamaya çalışayım: Yanlış hatırlamıyorsam (hatırlıyorsam birileri düzeltecektir), 25 Ekim 2003'te Ankara Üniversitesi Anıtkabir'e Cumhuriyet Yürüyüşü adlı bir yürüyüş düzenledi (bu tarihten önce böyle bir eylem yapmamıştı, sonra da yapmadı. Herhalde 80. yıl dolayısıyla gündeme gelmişti). Bu eylemde, gene hatırlarsınız "Ordu Göreve" pankartları açılmıştı, akabinde İstanbul'da dört bomba patladı, onlarca kişi öldü. Gene yanlış hatırlamıyorsam, Ankara Üniversitesi 19 Mayıs 2004 tarihinde gene bir yürüyüş düzenleyeceğini açıkladı (daha önce 19 Mayıs'ta bir yürüyüş düzenlememişti, bu yıl planlanıp planlanmadığını bilmiyoruz. Herhalde 85. yıl dolayısıyla gündeme gelmişti), ama duyurulan yürüyüş o tarihte değil, daha farklı bir biçimde daha önceki bir tarihte gerçekleşti. Hemen akabinde, İstanbul'da bir Mason locasına bombalı saldırı yapıldı, ama ya-

Aslında çok önce uyanmalıydık. Her şey AÜ SBF öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Alev Özkazanç'ın üç yıllık sözleşme süresinin sonunda, başka bir ülkede, başka bir dilde yayınlanan makalesi yok diye öğretim üyeliğinden öğretim görevliliğine indirilmesiyle başladı sanıyorduk. Doğru, bu olayla başlayan bir şey vardı elbette; Ankara Üniversitesi'nin atama-yükseltilme ilkelerinin tartışılması; özellikle "yabancı bir ülkede, yabancı bir dilde yayının" ön şart olarak dayatılması ve tek bir şarta dayanarak, yasayla tanınmış iş güvencesinin, bilim insanı için hava kadar su kadar değil, düşünce özgürlüğü kadar yaşamsal olan bir gerekirliğin, elinden alınması. Dolayısıyla, biz, Siyasal Bilgiler Fakültesi başta olmak üzere, Ankara Üniversitesi'nde çalışan sosyal bilimciler, hanl hanl bu sorunu tartıştığımızı sanırken çakan o ilk işaret fişeğini neredeyse farketmedik bile.

Önce, Diyarbakır-Bismil'de olduğu iddia edilen, sözüm ona Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından düzenlenen PKK mezarlığının fotoğrafları listeye gönderildi ve liste üyelerinin nabzı yoklandı. Ama biz "çok meşgulduk" ve mesajı anlamayıp safiyane, Bismil'de, hatta Türkiye sınırları içinde böyle bir mezarlık olmadığını, Diyarbakır yerel yönetimiyle hiçbir ilgisinin bulunmadığını saf saf yazdık listeye; bilgilendirme amacıyla. Karşılığında bir teşekkür notunun gelmemesi de bizi şaşırtmadı. Oysa şaşırtmalıydı. Daha sonra aynı mezarlığın fotoğrafları listeye defalarca gönderilecek ve defalarca çeşitli isimler, bunun gerçek dışı olduğunu yazacaklar ve bu beyanlara da hiçbir teşekkür gelmeyecekti. İkinci işaret fişeği, yine listeye aktarılan (forward edilen) ve yine "fen bilimleri" kökenli bir öğretim üyesinin iletisiydi. Bu kez konu, 1915 olaylarıyla ilgili olarak açıklama yapan ve hakkında toplumsal bir linç kampanyası başlatılan Orhan Pamuk'un özgeçmişiydi. Sözüm ona edebiyatla ilgili olduğunu savlayan ama bir metnin nasıl okunabileceğine dair en küçük bir fikrinin bile olmadığı açıkça anlaşılan birinin, "Pamuk'un geçmişini ne kadar karalarsam, bugünkü söylediklerinin de içini o kadar boşaltırım ve onu elbiselerinden soyup çırıl çıplak bir ceviz ağacının dibine bırakırım. O cevizin dalına nasılsa

---

panların amaçladığı kadar zarar verilemedi. Son günlerdeki gelişmelere bakarsak, 16 Mart'ta Şehzadebaşı Karakolu'nda, elli küsur yıl sonra, bir anma töreni düzenlendi (85. yıl). 18 Mart'ta Çanakkale Savaşı dolayısıyla görkemli törenler düzenlendi, tv kanalları gün boyu süren yayınlar yaptılar (90. yıl). 20 Mart'ta Mersin'de düzenlenen "Newroz" gösterisinden sonra, iki çocuk, nereden çıktığı belli olmayan bir Türkiye Cumhuriyeti bayrağını çiğnediler. 22 Mart'ta Genelkurmay Başkanlığı bir açıklama yaptı ve akabinde "Bayrak" kampanyası başladı. (Burada bir açıklama yapmak ihtiyacını hissediyorum. Bayrak yakılmadı, çiğnendi. Olay gösteride gerçekleşmedi, gösteri bittikten, katılanlar dağıldıktan sonra gerçekleşti. Gösteri sırasında, katılımcılardan hiçbirinde çiğnenen bayrak yoktu, gösteri dağıldıktan sonra ortaya çıktı. Olayı gerçekleştirenler 14 ve 12 yaşındaki iki çocuk. Saptayabildiğim kadarıyla olayı yalnızca bir kamera görüntülemiş.) Neden "eyvah" dediğimi anlatabildim mi? Evet faaliyetler hep anlamlı yıldönümlerinde gerçekleşiyor, ama genellikle başka faaliyetlerle örtüşüyor ve sonunda bambaşka kişiler, gruplar tarafından kanlı eylemler yapılıyor. Önümüzdeki hafta bombalar patlarsa, birilerine suikast yapılırsa, ya da bayrak asmayan işyerleri, sendika, dernek, partilere saldırılıp insanlar linç edilirse, yakılırsa bunun sorumlusu kim olacaktır? Bunları, başta da belirttiğim gibi, yalnızca, "belki bir işe yarar, bir oyun bozulur" diye yazıyorum ve bir örneğini köşe yazarlarına da gönderiyorum. Umarım işe yarar, kimse zarar görmez. Saygılarımla. Faruk Alpkaya.

bir urgan atacak bulunur" zihniyetiyle kaleme aldığı bir yazıydı bu ve olduğu haliyle üniversite listesine gönderilivermişti.

İnsanın gözleri bir kere kamaşmasın; en manidar olması gereken üçüncü işaret fişeğini de algılamaktan aciz kaldık. Ankara Üniversitesi, Çanakkale Savaşı'nın 90. yıldönümünde nedense, üniversite olarak, toplu bir biçimde Çanakkale'ye gezi düzenlemeye karar vermişti. Doksan sayısının kerametinden midir, bilinmez. Gezi yapıldı ve sonuçları gururla "web sitesi"nden de kamuoyuna aktarıldı. Fakat, biz hâlâ gaflet içindeydik ve soruyorduk: "Kendi ülkemizdeki bir üniversitede, sadece ve sadece yabancı dide yayın yaparsak, yani yazılarımızı, Yeni Zelandalıların, İngilizlerin, Avusturalyalıların (vs...) ana dilinde yazarsak yeni kadrolara atanabileceğiz. Sizce Çanakkale gerçekten geçilmedi mi?" (Sevinç, 18.03: 2268).

Sonun başlangıcını Norveç Büyükelçisi'nin Diyarbakır'da, Nevroz törenlerindeki davranışı hazırladı. Sayın Büyükelçi Türkiye'nin en büyük ve eski üniversitelerinden birinde fırtına estireceğini bilse, aynı şeyleri yapar mıydı bilmem ama yine fen bilimleri kökenli bir üye, son derece bozuk bir Türkçeyle Norveç Büyükelçisi'nin davranışına karşı neler yapılabileceğini soruyor ve ekliyordu: "İlgili Fakülte ve *çeşitli konularda pek duyarlı* öğretim üyelerimizden genel kültürümüz açısından merak ediyoruz." (abç) O sırada listede yürüttüğümüz yabancı yayının atamalarda önşart olarak dayatılmasına yönelik duyarlılığımızı hedef tahtasına yerleştiren bir iletiydi bu (22.03: 2293). Bu iletiye destekler gecikmedi elbette. Faruk Alpkaya, yabancı dil tartışmalarından sonra, bu alanda ilk kez, sözü aldı ve şöyle yanıtladı ama bağlam hâlâ yabancı dil tartışmasıydı aslında: "Sayın..., Öğretim elemanlarının "Türkiyenin Madrid, Kudüs, İrlanda Büyükelçileri acaba böyle toplantılara katılabilirlermi idi?"; "Böyle elçiler 'Persona non Grata' ilan edilebilinirmi?" gibi ifadelere yer verdiği ülkeler söz konusu ise hiçbir şey olmazdı. Öğretim elemanlarının anadilleri doğru kullandığı ülkeler söz konusu ise, [böyle bir davranış] büyük tepki çekerdi. Umarım, "genel kültürünüz açısından merakınızı" giderebilmişimdir" (Alpkaya, 22.03: 2295). Fakat diğer tüm iletilere yapıldığı üzere, bu iletiye de aynı şey yapıldı; yok sayıldı ve listeye, yine fen bilimleri kökenli bir üyenin iletisi düştü; hedef yine sosyal bilimciler olarak bizdik: Bu mesajda Mersin'deki bayrak vakası da gündeme getirilecek ve "Benim üniversitemde, *özellikle sosyal branşlarda olmak üzere*, bu olaya tepki verecek öğretim üyesi kalmadı mı? Yoksa korkuyorlar mı?" diye sorulacaktı (22.03: 2296).

Böylece, PKK mezarlığından Norveç Büyükelçisi'ne ve oradan da Mersin'deki bayrak olayına kadar liste peşi peşine gönderilen apaçık siyasal nitelikli, en hafifinden "milliyetçi" diyebileceğim "refleksleri" yansıtan iletilerle "dağıtıldı." Ama bizler, saftık, çok saftık. Oturup ciddi ciddi Norveç üstüne bilgiler veriyor, sağduyu çağrıları çıkarıyor, bayrak konusundaki duyarlılığın, dil gibi, başka "ulusal" konularda da gösterilmesi gerektiğini savunuyor, bu listenin akade-

mik karakterini hatırlatıyor, metodolojik düzeyde hata yapıldığını saptıyor, farklı perspektifler öneriyorduk. Ama bütün bu girişimler ne yazık ki su üstüne yazı yazmaktan öteye geçmedi, geçemedi. Tartışma listesi üzerinden Ankara Üniversitesi tam bir yarılmaya uğradı. Bir yanda çok geçmeden, açıkça vatan hainliğiyle suçlanacak olan, başta SBF'li olmak üzere tüm sosyal bilimciler ve diğer yanda büyük çoğunluğu sağlık bilimlerinden olmak üzere fen bilimcileri! Oysa baştan beri yapılmak istenenin bu olduğu o kadar belliydi ki... Çünkü sosyal bilimcilerin bu sırada yürüttüğü tartışmanın konusu olan yabancı yayının ön şart olarak dayatılması politikası, üniversite yönetiminin yıllar boyunca keşfedip geliştirebildiği sözüm ona tek akademik politikaydı ve o da her yerinden su alıyordu. Gerçek yarılma bu tartışma sırasında gerçekleşmişti. Şimdi yapılmak istenen bu yarılmayı başka yerden yeniden inşa etmek ve buradan da kurbanlar üzerinden bir özdeşleşme yaratılarak Ankara Üniversitesi'nin hayalî üst kimliğini onaylatarak farklılaştırmaktı. Ama, ne yazık ki bizler, bunu da anlamazlıktan geldik.

Sosyal bilimcileri korkaklıkla suçlayan kişi, ısrarla onların Norveç Büyükelçisi'ne tepkilerini göstermesini istiyordu. İlgili kişi soruyordu, "yoksa bilmediğimiz başka şeyler mi var?" diye, niye bunu kompleks haline getiriyorduk sahi? (22.03: 2307). Ayrıca aynı kişiye göre, zaten biz Mersin'deki olaya da tepki göstermemiştik. Ne oluyordu yani? Tepki göstermenin bireysel karakteri, sosyal bilimin işinin öncelikle anlamak olduğu, tepki gösterilecekse bunun adresinin ilgili elçilik ve bunu yapmanın da herkesin hakkı olduğu ama bunu yapanın yapmayanı suçlama hakkı olmadığı, listeyi bu tip politik tartışmaların merkezi yapmamamız gerektiği, bunun akademi merkezli bir liste olduğu yolundaki sağduyulu çağrılar da bu ve benzeri isimleri durdurmaya yetmedi. Bu arada büyükelçi olayının yerini tümüyle bayrak tertibi almaya başlamıştı ve nihayet Genelkurmay'ın ünlü bildirisi geldi ve yine bu listeye yollanıverdi. Bildiri, hatırlanacağı gibi, siyaset bilimi, anayasa hukuku, yurttaşlık hukuku gibi bilimsel disiplinlere yepyeni bir kavram armağan ediyordu: Sözde vatandaş! Sosyal bilimciler bunun vehametine dikkat çekince, bu kez de bu sosyal bilimciler bayrak olayından rahatsız olmamakla ama Genelkurmay'dan rahatsız olmakla suçlanıverdi. Genelkurmay'ın açıklaması yetmemiş olmalı ki Bismil-PKK mezarlığı fotoğrafı yine karşımıza çıktı. Gönderen yine bir fen bilimciydi ve takvim 23 Mart'ı gösteriyordu. Hemen arkasından, yükselen milliyetçiliğin tehlikelerine dikkat çeken bütün sosyal bilimciler ideolojik davranmakla suçlandı ve onlara bir görev tebliğ edildi: Devletine sadakat göstermek! (23.03: 2320). Üstelik bu görevi sosyal bilimcilerin önüne koyan kişi gururla kendisinin devletine sadakatini ortaya koyduğunu belirtiyor ve bunun milliyetçilikle bağlantısını anlayamadığını ileri sürüyordu (23.03: 2321). Fakat bu bağlantı "daha da milliyetçi" biri tarafından hemen kurulacak ve şöyle denecekti: "Sen "Türk Milliyetçisi değilim" demeye getiriyorsun. Türk vatanının bölünme girişimlerine karşı gös-

terdiğimiz her tepkinin adı tabii ki "Türk Milliyetçiliğidir". Bununla gurur duymamız lazım" (23.03: 2324).

Artık tartışmanın kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştı. Önce devletin sosyal bilimciler için bir nesne olduğu anlatılmaya çalışıldı: "Demek, devlet tarihsel bir "şey"dir; eğer putlaştırmaya başlarsanız bunun anlamı artık onu "anlamak, çözümlemekten" öte bir derdinizin olduğudur ve bir sosyal bilimciyi devlete sadakata çağırmak, bir diş hekimini "yirmilik dişe sadakate çağırmak" kadar komik olduğu gibi, disiplinlerin neyle uğraştığından habersiz olmayı da gerektirir. Devlet, en azından sosyal bilimcilerin bazıları için bir nesnedir; anlaşılacak, açıklanacak, tartışılacak, eleştirilecek bir nesne! Bu anlamda, bir nesne olmaklığıyla yirmilik dişten farklılıkları olsa da, temelde nesne olma vasfını korur. Bir nesneye sadakat üzerinden "biz/onlar" ayrımı yapmaya başlar ve "biz"liği üstlenerek "onları" yargılamaya girişirseniz, bunun sosyal bilimciler için anlamı sizin de aslında açıklanmaya gereksinim duyuran bir nesneye dönüştüğünüzden başka bir şey değildir" (Yalçınkaya, 23.03: 2329). Ve sonunda, soruşturma konusu olan o ünlü ileti listelere düştü (Bkz. 2 no'lu dipnot). Faruk Alpkaya, gerçekte birer sosyal bilimci olarak belki de çoğumuzun daha en baştan yapması gereken bir analiz yapıyor ve sağduyu çağrısı çıkarıyordu. Kaldı ki bu çağrının ve analizin yerindeliği hemen peşinden patlayan Trabzon linç girişimiyle kesin bir biçimde anlaşılacaktı. Bu iletisinden sonra Alpkaya, milliyetçilik üzerine bir ileti daha kaleme aldı ve o da soruşturma konusu yapıldı.[4] Alpkaya'nın iletisi "milliyetçi refleksi" azdırmaktan öteye gitmedi. Çünkü Alp-

4 Soruşturma konusu ikinci ileti: (24.03: 2341) Değerli liste üyeleri, "Milliyetçilik" son 25 yıldır sosyal bilimlerin ana konularından biri. Gerek dünyada, gerekse ülkemizde bu konuda çok sayıda kitap, makale yazıldı, konu bütün boyutlarıyla tartışıldı. Bu tartışmaların ayrıntılarına girmek istemiyorum, ama üzerinde uzlaşılan birkaç sonucundan birine değinmek istiyorum. "Ortak benlik duygusu" boyutuyla, milliyetçilik tarihsel bir kavramdır. Onun tarihsel olması, belli bir tarihte ortaya çıktığını, belli bir süreç ve mücadele içinde evrildiğini ve belli bir tarihte de ortadan kalkacağı anlamına gelir. Bu benlik duygusunu oluşturan kurumlara ve simgelere bakarsak olayı daha iyi anlayabiliriz: Örneğin Türkiye Cumhuriyeti TBMM'nin oluşumundan başlatırsak, 85 yıllık bir olgudur. "Türk Bayrağı"nın geçmişi ise, taş çatlasa 150 yıl geriye götürülebilir.(1) Şunu demek istiyorum: Bundan bin yıl önce, Türkiye Cumhuriyeti yoktu, "Türk Bayrağı" yoktu, Anadolu'da bir "Türk Devleti" yoktu, hatta Anadolu'da Türk kökenli hiçkimse yoktu. Ama Türkçe vardı. Büyük bir olasılıkla, bundan bin yıl sonra Türkiye Cumhuriyeti, "Türk Bayrağı" olmayacak, ama gene büyük bir olasılıkla Türkçe olacak.(2) Daha açık söyleyeyim: Ortak benlik duygusu yapma konusunda en ısrarcı olmamız gereken kurum dilimizdir. Bir "ulus" devletsiz, bayraksız, ordusuz, üniversitesiz yaşayabilir, ama dili olmazsa ölür.(3) Saygılarımla. Faruk Alpkaya.

(1) Bugün derste, öğrencilere "Azerbaycan Bayrağı 'Türk bayrağı' mıdır?" diye sordum. Türk kökenli öğrenciler "hayır" dediler, Azeri kökenli öğrenciler "evet". Siz ne düşünüyorsunuz bu konuda?

(2) 20. yüzyılın önemli tarihçilerinden Toynbee, uygarlıkların yaşayıp yaşamamasını belirleyen etmenlerden birinin değişen koşullara uyum gösterebilme, "meydan okumalara" yanıt verebilme yeteneği olduğunu söyler; siyaset bilimci Huntington ise kurumların ömürlerini belirleyen etmenlerden birinin onun yaşı olduğunu belirtir. Geleceğe ilişkin varsayımlar, anılan kurumların yaşları ve üstesinden gelebildikleri sorunlar gözönüne alınarak yapılmıştır.

(3) Buna tek istisna, sanırım İrlanda. Dilleri yok edilmiş, ama İngilizce'ye öyle bir sarılmışlar ki, İngilizlerden daha büyük yapıtlar çıkarmışlar o dilde.

kaya, belli ki karşısındakileri "herhangi biri", "sokaktaki adam gibi düşünen" biri olarak değil, başta türlü tasarlıyor ve ciddi ciddi bir tartışma kapısı aralamaya çalışıyordu. Ama bu tartışma kapısı bizzat Üniversite Senatosu tarafından kapatılacaktı.

Üniversite yönetimi, bu tartışmalar sırasında Genelkurmay'ın ilgili bildirgesini doğrudan "web sayfası"na taşıyacak ve üstüne üstlük bir de taahhütte bulunacaktır: "Bu saldırı ve saygısızlığa ülkemizin tüm insanlarının hep birlikte tepki göstermesi, kınaması ve protesto etmesi gereği de tartışılamaz. Çünkü, herkesin bayrağının onurunu koruma görevi olduğuna inanıyoruz. Üniversitemiz tüm mensupları ile her koşulda bu görevi yerine getirmeye kararlıdır" (24.03.2005 Tarihli, AÜ Senato Açıklaması). Fakat üniversite yönetiminin sahip olduğu yönetsel anlayışın, ne yazık ki sosyal bilimciler nezdinde bir geçerliliği olamazdı ve basın açıklaması da elbette tartışılırdı; tartışıldı da zaten.

> Türkiye devletinin gayrimüslim azınlıklara yönelik siyaset ve siyasalarında "ecnebi vatandaş" türünden garabetler yaşandığını bir süre önceki azınlık raporu tartışmaları vesilesiyle öğrenmiştik. Şimdi ise vatandaşlık tartışmalarında ulusça (ordumuz ve üniversitemizle birlikte) yeni bir merhaleye ulaşmış bulunuyoruz: "sözde vatandaş." Ne demek bu? Bu ülkede yaşayan insanlara yasaların verdiği vatandaşlık statüsünü kim, ne hakla sözde vatandaşlığa düşürebilir? Bayrak olayında yaşananlar elbette üzücü. Ama ardından sokaklara taşan milliyetçi histeri çok daha kaygı verici. Uzunca bir dönem, gayrimüslim azınlıklara uygulanan kategorik dışlama hariç, farklılıkları yok sayarak asimile etme stratejisiyle yürüyen milliyetçilik, bu konuda çalışan sosyal bilimcilerin bir süredir saptadığı gibi, artık çeşitli farklılıkları yeni ve tek bir çatışma kalıbına dökme eğilimi gösteriyor: devlete sadık birinci sınıf vatandaşlar ve sadakatleri şüpheli ikinci sınıf vatandaşlar. Bu yeni eğilimin (...) bir makalede "kürtleri rumlaştırma" olarak adlandırıldığını hatırlıyorum. Azınlık tartışmaları sırasında Alevi çevrelerin neden endişeli bir halde "azınlık değiliz" diye telaşlandıklarını daha iyi anlamamızı sağlıyor bu teşhis. Buradan bakınca "sözde vatandaş" kavramından fazlasıyla korkmalıyız. Zira bugün bayrak olayının faili birkaç çocuk için kullanılan bu yaftanın yarın kimler için ve hangi davranışlardan ötürü kullanılacağı hiç belli olmaz. Bu koşullar altında bayrak olayı karşısında "ülkemizin tüm insanlarının hep birlikte tepki göstermesi, kınaması ve protesto etmesi gereği" pekala tartışılabilir. Çünkü sağduyuyu korumak çok daha öncelikli bir gereklilik olarak çıkıyor karşımıza. Bizim adımıza verilmiş, ucunun nereye varacağı belli olmayan "her koşulda" yerine getirilecek taahhütler sağduyumuzu korumaya yardımcı oluyor mu? (Geniş, 25.03: 2347).

Bu ve benzeri bütün yaklaşımlara fen bilimci akademisyenlerden gelen tek bir yanıt oldu: Sosyal bilimciler olarak biz propaganda yapıyorduk! Bir anda "bunlar" oluvermiştik. Artık üniversitenin tam bir yarılmaya uğradığı açıktı! (26.03: 2355). Bundan sonra liste biraz durulacak ve sosyal bilimciler tartışmayı yeniden atanma-yükseltilme ilkelerine çekmeyi başaracaklardır. Fakat asıl

"kavganın" şimdi başlayacağını kimse beklememektedir. Fakat çok beklemeye gerek kalmaz.

Üniversite yönetimi senato açıklamasının yeterince etkin olmadığını düşünmüş olmalı ki bu kez doğrudan Faruk Alpkaya'yı hedef göstererek, rektör imzalı bir duyuru yayınladı ve bunu da yine hem listede, hem herkese açık olan "web sayfası"nda dolaşıma soktu.[5] "Web sayfası"ndan isim vererek teşhir etme yöntemini daha önce de yine SBF öğretim görevlilerinden Dr. Onur Karahanoğulları'na yönelik olarak kullanan Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi, Rektör Prof. Dr. Nusret Aras, bu kez hedefe Alpkaya'yı koymuştu.

Rektörün açıklamasından güç alanlar hemen yeniden klavyelere sarıldılar ve şöyle şeyler yazdılar: "Korkutarak, laf kalabalığına boğarak, bizim ulusal değerlerimize ve bayrağımıza sahip çıkmamıza engel olamayacaklar. Meydanı Ulus ve bayrak düşmanlarına bırakmayacağımızı herkes bilmeli" (30.03: 2389). Fakat kişisel tepkilerin yeterince susturucu olmayacağına kani olunmuş olmalı ki fakülteler peyderpey resmî toplantılar yapıp resmî yönetim kurulu kararları çıkarmaya başladılar. İlk karar, 28.3. 2005 tarihinde Veterinerlik Fakültesi Yönetim Kurulu'ndan geldi. Bu kararda açıkça "internet ortamında yapılan (...) asılsız ithamları kınıyoruz" denilerek hedefin Sayın Alpkaya ve tüm sosyal bilimciler olduğu inkârdan gelinmez bir biçimde belirtildi. Arkasından Mühendislik Fakültesi Dekanlığı yine resmî bir açıklama yapacak ve üniversite listesinin "bayrağımıza hakareti hoş görmeye teşvik için bir araç haline getiril-

5 Saygıdeğer Ankara Üniversite!iler, Bir süredir ank-club listesinde Diyarbakır'da gelişen üzücü bayrak krizi nedeniyle yazılanları takip ettim. E-postaların bazı bölümlerine katılmamak mümkün değil. Bence katılabilinecek taraf sadece sağduyunun kaybedilmemesidir. Ancak bu yazıların önemli bir kısmı "siz karışmayın biz sosyal bilimciler gereğini yapabiliriz" şeklinde ifadelerle bayrağımıza karşı yapılan hareketi basite indirmek arzu ve çabası ile ülkelerine bağlı, yüksek milli duygular ifade eden meslektaşlarını adeta söz bombardımanına tutmuşlardır. Bayrağımızın korunması kimsenin tekeline, insafına bırakılamaz. Çünkü bayrak için canını ve kanını verenler yurdun her yöresinden göreve gelenlerdi ve bayrağımız lafla değil kanla korunmuştur ve bunu bilemeyenler bir kez daha tarihimizi okuyarak eksiklerini tamamlamalıdırlar. Değerli meslektaşlarım, Bayrak, ülkemizin bölünmezliği, devletimizin bağımsızlığı, laik demokrasiye ve Atatürk ilkelerine bağlılığımız ve inancımız ulusumuzun en değerli ve her zaman koruyacağımız varlığımızdır. Uğruna yüz binlerce şehit kanının aktığı bayrağımıza kimse hakaret etmeye cesaret edemez ve edenler ise cevabını alır. Tabii ki burada söz konusu olan bu gibi alçak eylemleri yaptıranlardır. Yoksa hiçbir zaman masum çocuklar bizlerin hedefi olamaz ve çocuklar konunun içinden çıkarılmalıdır. Bayrağımız ve devletimiz konusunda "bence tamamen değersiz" görüşlerini açıklayan Öğretim Görevlisi Faruk Alpkaya'nın sözlerine biraz ülke ve bayrak sevgisi olanlar tahammül edemez. Bu şahıs bayrağın yakılmadığına, sadece çiğnendiğine bunun da çok kötü bir şey olmadığına bizi inandırmak istiyor. Ayrıca Türk devletinin ve bayrağının da sonunda yok olacağını iddia ederek bizi buna alıştırmak istiyor ve sadece anadilin kalacağını savunuyor. Hâlbuki onun kaybetmeğe razı olduğu değerler olmadığında kimse ana diliyle konuşamaz, kendisi de yabancı olur. Ayrıca şunu hemen belirteyim ki Ankara Üniversitesi devleti, ülkesi, bayrağı ve laik demokrasisini korumak için hiç kimseden izin almayacağı gibi Faruk Alpkaya gibilerin provokatör olarak göstermesinden de çekinmeyecektir. Bir Cumhuriyet Üniversitesi olarak bu bizim refleksimizdir ve kendisi bunu beğenmediği takdirde istediği yere gidebilir. Değerli Ankara Üniversiteliler, Ankara Üniversitesi'nin tüm bireylerini bayrağımıza ve ortak değerlerimize sahip olmaya davet ediyorum. **ATATÜRK**'ün kurduğu üniversitede umarım bir daha kimse bayrağımıza hakaret edenleri hoş görmez. Saygılarımla, Prof. Dr. Nusret ARAS Rektör (30.03: 2385).

mesini büyük bir üzüntüyle izliyor ve kınıyoruz" diyecektir (30.30: 2397). Düğmeye basılmış gibi aynı gün, Çankırı Orman Fakültesi üyeleri de resmî bir açıklama yapacak, sosyal bilimcilerin milliyetçilik konusunda cahil olduğunu düşünüp bir felsefe sözlüğünden yararlanarak bizlere ders verecek ve tepkileri yeterince güçlü görmediklerinden bir kez daha Alpkaya'nın adını anarak kendisini hedef göstereceklerdir (30.03: 2401). Ne tesadüf ki yine aynı gün, Eczacılık Fakültesi Fakülte Kurulu ve Yönetim Kurulu ortak bir karar yayınladı ve yine listedeki tartışmalara atıf yapılarak başta Alpkaya olmak üzere hepimiz kınanıverdik! (30.03.2404). Bu arada rektörün açıklamasından güç alan hemen tümü fen bilimleri kökenli akademisyenler bireysel açıklama yapmaya devam etmektedirler. Şaşırtıcı olan, sosyal bilimler eğitimi veren DTCF Yönetim Kurulu'nun da kınama furyasına katılmasıdır. Kim bilir, belki de şaşırtıcı değildir (30.03: 2424). Yönetim kurulları sırayla kınama kararları alırken Alpkaya şimdi soruşturma konusu olan bir diğer iletisini listeye gönderecektir.[6] Yönetim kurullarının kınamasını yeterli bulmamış olacaklar ki Mühendislik Fakültesi Dekanlık personeli kıpkırmızı bir Türk bayrağı fotoğrafının üstüne İstiklal Marşı'nın dizelerini ve "anlı şanlı bayrağımıza çirkin ellerini uzatanları ve her ne sebeple olursa olsun bunlara arka çıkanları şiddetle kınıyoruz" (31.03: 2439) diye yazıp listeye gönderecektir.

Önce bizzat rektör imzasıyla Alpkaya'nın hedef gösterilmesi ve arkasından fakültelerin ilgili kurullarının "durumdan vazife çıkarması" Ankara Üniversitesi'nin nasıl bir yönetsel zihniyet tarafından yönetildiğini açıkça göstermiş oldu. Yine listeden öğrendiğimiz kadarıyla, Rektör Prof. Dr. Nusret Aras, SBF Akademik Kurulu'yla birlikte yaptığı toplantıda bu zihniyeti açıkça onaylamaktan geri durmadı.

---

6 Sayın Aras, Görüşlerimi "tamamen değersiz" bulmanız en doğal hakkınız. Yalnız, 2000 yılında yapılan Rektör seçimlerinden önce, Milliyet Gazetesi'nin Ankara ekinde çıkan bir haber üzerine gönderdiğiniz mektup üzerine bir buçuk saat görüştüğünüz ve Rektör seçimlerinde destek istediğiniz bir kişiden "bu şahıs" diye söz etmenizi yadırgadığımı bilmenizi isterim. Yaptığınız açıklamada, sizleri bir şeylere "inandırmak", "alıştırmak" istediğimi öne sürüyorsunuz. Müsterih olunuz, sizi bir şeylere inandırmak istemiyorum. Yazdıklarımı neden yazdığımı aynı yazı içinde açıklamaya bir süredir dikkat ediyorum. Siz de aynı dikkati okurken gösterirseniz, "niyet yorumlamak" zorunda kalmazsınız. Gene yazdıklarımı dikkatli okursanız hiçbir kurum ya da kişiyi "provakatör" olarak göstermeye kalkışmadığımı, tam aksine "faaliyetler hep anlamlı yıldönümlerinde gerçekleşiyor, ama genellikle başka faaliyetlerle örtüşüyor ve sonunda bambaşka kişiler, gruplar tarafından kanlı eylemler yapılıyor" dediğimi görürsünüz. "Beğenmediğim takdirde istediğim yere gidebileceğimi" buyurmuşsunuz, teşekkür ederim. Bu sözünüze sadık kalırsanız en azından "çekip gitme hürriyetim" var demektir. Son olarak, bana yönelik hiddetinizi anlayabilmiş değilim. Bana yönelik tavrınız yüzünden Siyasal Bilgiler Fakültesi Türk Siyasal Hayatı bilim dalında hiçbir öğretim üyesi kalmamış olmasını da anlayamıyorum. Bu tavrınızdan yola çıkarak niyet yorumlamak da istemiyorum, umarım siz açıklarsanız da öğreniriz. Saygılarımla. Faruk Alpkaya

Not 1: Ankara Üniversitesi, sandığınızın aksine, Atatürk'ün ölümünden sekiz yıl sonra 1946'da kurulmuştur.

Not 2: Bu konuya ilişkin görüşlerimi, bundan böyle bu listede dile getirmeyeceğim. Listeye yalnızca şiir, öykü vb. sanat ürünleri göndereceğim (31.03: 2438).

> (...) Edindiğim genel izlenim, Sayın Rektörün temsil ettiği Ankara Üniversitesi yönetiminin, özgürlükleri bir "hak" olarak değil, bir "lütuf" olarak gördüğü... Sayın Rektör çeşitli soruları yanıtlarken sık sık "hoşgörü"den söz etti örneğin. Oysa demokrasi ve hukukun üstünlüğünü kabul etmiş toplumlarda hoşgörü, eşitler arasında ihtiyaç duyulan bir tutumdur, yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkilerin bir unsuru değildir. Yöneticilerin yönetilenleri hoşgörmemeye hak ya da yetkisi olmadığı gibi, hoşgörmeye hakkı ya da yetkisi de yoktur. Yönetilenlerin hukuka aykırı bir davranışı varsa "hoşgörüyorum", hukuka uygun ama yöneticilerin tercihlerine aykırı bir davranışı varsa "hoşgörü sınırlarını aştı" diyemezler. Aksi takdirde, yönetilenler o topluluğa ilişkin ortak normları, yani hukuku bir yana bırakıp, yöneticilerin hoşgörü dairesine sığınmanın yolunu aramaya başlarlar ki, aslında her türlü yozlaşma buradan doğar. (...) Ama bu konu bağlamında söylemek istediğim son bir şey var: Toplantıda Sayın Rektör, "bayrak krizi sırasında Fakülte dekanlarından bir öğretim elemanının kınanmasını istediniz mi?" sorusuna açık ve net biçimde "Hayır istemedim" diye yanıt verdi. "Hem zaten istemiş olsaydım bütün Fakülteler kınama kararı alırdı" diye de ekledi (G. Alpkaya, 01.05: 2698).

Aktarıldığı gibi, Ankara Üniversitesi Rektörü'nün bu sözü bu rahatlıkta telaffuz edebileceği bir akademik ortam varsa, artık zaten istemesine gerek kalmamıştır.

Bu arada Faruk Alpkaya ise, bir önceki iletisinde (Bkz. 5 no'lu dipnot) verdiği sözü tutacak ve listeye Nazım Hikmet'in bir şiirini gönderecektir; ki bu şiir de şu anda soruşturma konusu durumundadır.[7]

Bütün bu gelişmeler karşısında, durumun giderek kontrolden çıktığını hissettiği belli olan üniversite yönetimi, bütün bu süreci kendi açıklamasıyla ateşlememiş gibi, eski tartışma konusuna dönmeyi denemek ister gibi, atama-yükseltilme ilkeleriyle ilgili bir açıklama yapıp bunu "web sitesi"nde yayınlar (31.03: 2444). Ama ne yazık ki diş macunu bir kere tüpten fırlamıştır. Kimi sosyal bilimciler bilgi edinme haklarını kullanarak, rektörlüğe e-mail üzerinden başvurarak Alpkaya'yı hedef göstermesinin anlamı ve sonuçları üzerine çeşitli sorular yönelttiler ve bugüne değin bu soruların yanıtlandığına dair bir

---

7 [Bu ünlü şiir zaten bilindiğinden, yalnızca anımsatmak için ilk bölümünü Alpkaya'dan aktarmakla yetiniyorum.]

Soruşturma konusu olan dördüncü ileti: "Bir arkadaşımın hatırlattığı bu şiiri sizlerle paylaşmak istedim. Mutlu ve sağlıklı günler dilerim, herkese. Faruk Alpkaya

Cevap Numara Dört

[Bu yazı gizli bir din halinde bir nevi Neo-faşist bir ideoloji yaptıkları halde bunu ikrardan sakınanlara aittir. Böyle bir halt karıştırmıyoruz, diyenler üzerlerine alınmayabilirler.]

Onlar istiyorlar ki
çift ağızlı baltalarıyla
yuvarlansın kafalarımız önüne yarın-
o kara gömlekleri beyaz kordonlu
golf pantolonlu
kadroların...
(...)

Nazım Hikmet, Gece Gelen Telgraf, Ilk Basım 1932" (Alpkaya, 31.03: 2441).

işaret yok. Rektör Prof. Dr. Aras, hemen akabinde bir açıklamayla daha akademik kamuoyunun karşısına çıktı. Sayın Aras bu kez sorunun boyutlarının ne olduğunu anlamaya başlamış gibidir ve gidişi önlemeye çalıştığına dair bir izlenim uyandırmaktadır. İlgili iletisinin bir yerinde şöyle der: "Milliyetçilik ve bayrak konusunda yeterince fikir teatisi yapıldığı inancı ile konunun burada bitirilmesini rica ediyorum. Bundan sonra akademik çalışmalarınızdan fırsat bulduğunuz kadar akademik yükselme ilkeleri ile ilgili değerlendirmemi incelemenizi diliyorum" (31.03: 2446). Fakat rektör çok geç kalmıştır.

Daha liste, devlete sadakat çağrılarıyla işgal edilmeye başlandığında sağduyu çağrısı yapanları ideolojik olmakla, korkaklıkla eleştirenler, rektörün açıklamasını da arkalarına alarak, bizzat rektörünki dahil, yeni sağduyu çağrılarına kulak bile vermeyeceklerdir. Bu açıklama yapılmamış gibi İlahiyat Fakültesi son anda kaçan trene atlayacak ve Alpkaya'yı kınayacaktır (1.4.2005: 2477). Bu arada rektörlüğün Alpkaya'yı hedef gösteren açıklaması hala "web sayfası"nda yayınlanmaktadır. Olumsuz gidişe dur demek için rektöre bizzat yazıyla seslenen sağduyulu bilim insanlarına (1.04: 2485) yanıt bile verilmeyecek, yazı kaldırılmayacaktır. Aynı şekilde, "sözde vatandaş" kavramını benimseyen senato kararının da kaldırılması talep edilecek ama ne yazık ki bu da sessizlikle geçiştirilecektir. Ama kınamalar da devam etmektedir bir yandan. 04.04. 2005 tarihinde kervana Sağlık Eğitim Fakültesi de katılacak ve bir kınama bildirisi de onlar yayınlayacaktır (2504). Bunu, bir gün sonra Çankırı Meslek Yüksek Okulu izleyecektir (05.04: 2517). Anlaşılan odur ki sayın Aras'ın da dediği gibi, "böyle bir talepte bulunsa" bütün fakülteler kınayacaktır ama nedense, kınamakta kararlı fakülteler Sayın Aras'ın 'artık milliyetçilik meselesini bırakalım' çağrısını duymamışa benzemektedir. Bardağı taşıran son damla epeydir sessiz kalan ve devlete sadakat çağrıları çıkartarak sosyal bilimcileri zan altında bırakan fen bilimciden gelecektir. İlgili şahıs özde mi sözde mi olduğunu belirtmeden "Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşı" ibaresini kullanarak şöyle diyecektir: (Tüm vurgular aslında)

> Bazıları hala şunları anlamıyor ya da anlamak istemiyorlardı. "TARTIŞTIĞIMIZ KONU BAYRAK VE ÜLKE BÜTÜNLÜĞÜNÜN KORUNMASIDIR. BU KONULARDA İNSANLAR HİÇBİR ÜLKEDE BUNA KARŞI OLAN DÜŞÜNCELERİNİ SERBESTÇE AÇIKLAYAMAZLAR. HERGÜN BAZI ÜLKELERDE BAZI BAYRAKLAR YAKILIYOR (KANIMCA EN ÇOK ABD, SONRA ISRAIL BAYRAĞI). ABD DE BİR ABD VATANDAŞININ VEYA ISRAILDE BİR ISRAIL VATANDAŞININ "HA İYİ Kİ BİZİM BAYRAĞIMIZA KÖTÜ DAVRANDILAR, ONLARI KINAMAYIZ, AFERİN ONLARA" DİYEBİLECEKLERİNİ SÖYLEYEBİLİR MİSİNİZ ? İNSANLAR BU KÖTÜ HAREKETLERİ YAPANLAR HAKKINDA GEREĞİNİ SÖYLEYENLERLE ALAY EDEMEZLER. ONLARA DERS VERMEYE KALKAMAZLAR. DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ VAR VEYA YOK OLSUN FARKETMEZ. ANLADINIZ MI ARTIK ? (...) Bana göre "ülkenin bütünlüğüne sahip çıkmayan, bölücülük yapan herkes vatan hainidir". Ülkeye zara

vermek için direkt olarak bölücülük yapmak gerekmiyor. Bölücülere destek olmamak, onları hiç değilse kalp ve dilleri ile kınamak da bazen yeterli olacaktır. Hatta bu, bu ülkede yaşayan, bölücülüğe karşı çıkan ırk farklılığı gözetmeksizin tüm vatandaşların asli görevidir (07.05: 2534). [Dil ve yazım yanlışları korunmuştur.]

Faruk Alpkaya için soruşturma açan zihniyet nedense açıkça suç işleyen bu iletiyi görmezden geldi. Bu iletinin listede nasıl yanıtlandığına gelince... Bu zihniyete nasıl yanıt verilebilirdi ki; Nazım Hikmet'in bir diğer ünlü şiiri ile tabii. Listeye "Vatan Haini" adlı şiir gönderildi (Yalçınkaya, 07.07: 2540). Tam bir gün sonra listede yeniden PKK mezarlığının fotoğrafı boy gösteriverdi ve üstelik bir de ders veriliyordu (08.04: 2545). Ama bu sosyal bilimcileri yıldırmadı ve yeniden milliyetçilik, faşizm tartışması başladı. Rektörlük ise, en başta belirttiğim gibi, apaçık "şoven milliyetçi" bir zihniyetle öğretim üyelerine hakaret eden bu şahsa değil, tersine Alpkaya'ya soruşturma açtı. Ama bu arada Alpkaya'nın soruşturma konusu yapılan iletisindeki analizi doğrulanmış, Trabzon olayları patlamış ve ne yazık ki birkaç kişinin canı yanmıştır.

"Hikâye"nin geldiği yer itibariyle düşünüldüğünde, asıl soruşturma açılması gerekenlere soruşturma açılmamışken Alpkaya'ya açılmasının "garabeti" bir yana, daha da kaygı verici olan, sürekli hukuka gönderme yapan ve üniversitenin sorunlarını nihai olarak mahkemelerde çözmeyi tercih eden üniversite yönetiminin akıl almaz bir hukuksal boşlukta ve keyfîlikle hareket etmesidir. Alpkaya'nın iletilerinde disiplin yönetmeliğine aykırı ve dolayısıyla cezalandırılmasını gerektiren unsurlar olsaydı bile, bu keyfîlik ortadan kalkmayacaktı. Çünkü, akademik personel hakkında yürütülen soruşturmaların son karar mercii rektörlüktür. Oysa rektörlük daha soruşturma kararını alıp tebliğ etmeden çok önce bizzat olaya taraf olduğunu, açıkça, Alpkaya'yı "web sitesinde" teşhir ederek, rektörlük adına açıklamalar yaparak göstermiştir. Sonuç olarak ortaya, şikâyetçinin-soruşturanın-cezayı verecek olanın hep aynı aktör olduğu garip bir durum çıkmıştır. Rektörlüğün bu garip durumun içinden nasıl çıkacağı henüz bilinmemektedir ama bunu çok da umursadığına dair herhangi bir belirti de görülmemektedir. O halde bu soruşturmayla rektörlük neyin peşindedir diye bir soru kaçınılmaz olarak kapımızı çalmaktadır.

Alpkaya soruşturması, yahuda imalatı, yahuda seçimi ya da yahudanın işaretlenmesinden öte bir anlam taşımamaktadır. Fakat Yahuda'nın aynı zamanda bizzat İsa tarafından seçilen bir "kurban" olduğu anımsandığında, insan kurban etme geleneğine sahip "ilkel toplulukları" da gündeme getirmek, anlamlandırma açısından kolaylaştırıcı olabilir. Bu topluluklarda, kurban olarak seçilen insanın şu ya da bu yetisinin ya da uzvunun eksikliği, özürlülüğü, sıra dışılığına özel olarak dikkat edildiği söylenir. Adeta, daha baştan, o insan o eksiklikle malûl olarak kurban olması için işaretlenmiştir. Faruk Alpkaya'nın durumu da biraz bunu andırır. Alpkaya, "şoven" milliyetçi dalgaya karşı sesini yük-

seltme "cesaretini" gösteren bütün sosyal bilimciler adına "eksik ya da eksiklidir." "Ne vatan sevgisi vardır bunlarda, ne bayrak. Ne din bilirler, ne diyanet! Her şey bir yana, ne riyaset, ne devlet!"; bunlardan büyük eksiklik olabilir mi? Kurban olarak Faruk Alpkaya'dan daha uygun bir aday olabilir mi? Ama bu yaklaşımı farklı bir biçimde de okuyabiliriz: Gerçekte bir insanı kurban olarak işaretleyen zihniyet, aynı zamanda onu "eksik" olarak da kurmuş ya da kurmaya başlamıştır. Eksiklik bizatihi kurban olarak seçilmişliğinden türer.

Hal böyle olunca, üniversite yönetiminin bütün diyalog kanallarını kapatması ve "ne olursa olsun cezalandırmak arzusu" daha bir anlaşılır hale gelir. Çünkü diyalog ancak "tamlar" arasında olabilir. Sosyal bilimciler ve elbette Alpkaya, eksiklikleriyle malül olarak kendileriyle diyaloğa girilebilir birer aktör olmaktan çıkmışlardır. Onlar ancak "maruz kalan" olabilir. Ankara Üniversitesi'ndeki sağlık bilimcilerin, en azından listeye yazanlarla sınırlı olarak, sosyal bilimleri bir bütün olarak eksik-bilim saydığı ve hatta daha da ötesi, bilim saymadığı apaçık belli olmuştur. Bu anlamda, "bilim katında duran"ın "safsata-ideoloji-propaganda katında duran"la diyaloğa girmesi her şeyden önce küçültücüdür. Birini küçültür, ötekini yüceltir. Diyaloğa girmesi halinde, küçüleceğini bilen "tam-bilimci", "eksik-bilimci"ye ancak "lütfen" söz söyler ve ancak "lütfen" söz verir: Yalnızca sert bir hegemonik ilişkiyle var olabilen "hoşgörü" altında... İlişki kurmak zorunda kaldığı için hissettiği küçülme arzusunu, hiç değilse hoşgörülülüğüyle övünerek telafi edebilsin diye!

Öte yandan "hoşgörü" üstüne geliştirilecek bir söylem bile açıktır ki bir sözlük gerektirir. "Sadakat beyanı" için bile yetmeyen ve sokağın bile olamamış, televizyon diline teslim olmuş bir "dil" elbette "büyük hoşgörüsünü" ifade edebilecek bir sözlüğe ve gramere sahip değildir. Fakat bir dili bilmeyen ya da konuşamayan ya da yeterince iyi konuşamadığının farkında olan herkes gibi, sorununun bir dil sorunu olduğunun farkında olmayanlar, bunun bir güç ve cesaret sorunu olduğunu düşünmekte ve Alpkaya'yı "yahuda-kurban"a dönüştürerek güç ve cesaret toplamaya çalışmaktadırlar. Çünkü yine bilinir ki "bir insanı yiyenin o insanın cesaret ve gücünü de sindireceğine dair büyüsel bir inanç vardır" (Blue, 2000: 148).

Elbette bu arada unutulan ya da "yanlış hatırlanan" bir şeyler de var: Güç ve cesaretlerini kurbanlarından alanlar, kurbanı işaretleyerek "o büyük sürüden" ayıranlar, ne zaman gereksinim duysalar yeni bir kurban bulacakları konusunda bir kesin fikirliliğe sahipler. En fazlasından bir bıldırcın, yakalanıp gözleri kör edilerek kafese konulur ve yahudaya dönüştürülür. Onu acı içindeki çığlıklarına başka bıldırcınlar gelir ve onlar da öldürülür! (*age.*: 153). Öyleyse, hiçbir gönlün gam çekmesine ve yeni bir dil aramasına gerek yoktur; güç ve cesaret üstünden kaldığımız yerden devam edebiliriz! Unutulan şey, sürü olarak kurulanın, sürü olarak kurulduğunu bir kez kabul ederse, sürü olarak davranma gizilgücüdür.

Bir diğer unutulan nokta, günümüzün İsa'nın günü olmadığıdır. İçinde bulunduğumuz zamana ne bir tek İsa, ne bir tek Yahuda yetebilir. İsa, kendi yahudasını, zanaatkârlıkla, incelikli bir biçimde üretmiştir. Ama Ankara Üniversitesi zanaatkârlığı tecrübe etmeden, yahuda imalatının manüfaktür aşamasını da atlayarak bant üretim yapmaya çalışıyor gibi görünüyor. Bu anlamda da, hemen yukarda söylediğimin tersine, Üniversite'nin şimdiki zamanın fazlasıyla farkında olduğu söylenebilir. Ama yine de unutulan bir şey var: Yahuda'nın İsa'yı, İsa'nın Yahuda'yı işaretleme ve seçme gücü, bu seçimin anlamı, sonuçları; hep biriciklikle malûldür. Herkesin yahudaya dönüştürülmeye çalışıldığı yerde, gerçekte ne yahuda vardır, ne de isa; görülmektedir ki Alpkaya'nın yahuda olarak imalatına başka sosyal bilimciler de dahil olmak için sıraya girmişlerdir. Örneğin, bu yazının yazıldığı günlerde Ankara Üniversitesi listesi yine hareketlendi ve 40'a yakın öğretim elemanı "Alpkaya'nın yazılarının altına biz de imzamızı atıyoruz" diyerek bu yazıları yeniden listede yayınlamaya başladı. Ayrıca yine 40'a yakın öğretim elemanı da bir bildiri yayınlayarak soruşturmaları protesto edip derhal geri çekilmesini istedi!

Hasılı kelam, "hikâye" sürüyor....

KAYNAKÇA

Blue, Adrian (2000) *Öpüşme, Metafizikten Erotiğe*, çev. İ. Sağlamer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Leviathan boğuldu: Hobbescu devletten liberalizme geçişte ussallığı ararken

*Ferda Keskin**

Doğu Batı dergisinin "İdeolojiler" konulu sayısında "Leviathan Liberalizm Sularında Görüldü: Liberalizm-Hobbescu Devlet Gizli İlişkisine Ussallık Bağlamında Foucaultgil Bir Yorum" (Kahraman, 2005) başlıklı bir yazı olduğunu görünce açıkçası heyecanlandığımı itiraf etmeliyim. Zira Hasan Bülent Kahraman imzalı yazının liberalizm, devlet, ussallık ve Foucault'yu biraraya getiren bu uzun ve karmaşık başlığı Türkiye'de çok da fazla tartışılmamış bir konuda açılım getirmeyi vaat ediyordu. Ancak sayfalar ilerledikçe bu heyecanım yerini, bir kısmını burada da dile getirmenin faydalı olacağını düşündüğüm çok sayıda soruya bıraktı.

Yazının Giriş bölümünde Kahraman, "Batı siyasal sisteminin temel yapısını oluşturan" Hobbescu devlet modelinin akbetiyle ilgili iki farklı yorumun altını çiziyor: Hobbescu model, bu yorumlardan birincisine göre Leviathan'a karşı verilmiş olan zorlu bir savaş sonucunda liberalizm tarafından aşılmışken; ikinci yoruma göre, kendini her şeye rağmen muhafaza etmeyi bilmiş bir devlet anlayışı. Kahraman'a göre ise bu modelin belli noktalarda aşıldığı düşünülebilir olsa da, "eğer Hobbescu devletin belkemiğini meydana getiren kavram *otorite* ise ortada 'aşılmış' bir şeyin durduğunu söylemek çok daha güç." Bunun nedeni ise otorite kavramının "bugün de siyasal sistemler ve süreçler içinde kendisine özgü ağırlığını" koruması, ama bunu Hobbescu modelde olduğundan "çok daha içkin, gizli ve gizil bir biçimde" yapması. Dolayısıyla Kahraman, "devletin en küçük hale getirildiği" çok önemli bir dönüşümü radikal bir biçimde gerçekleştirmiş olan liberalizm ve demokrasi beraberliğinin yine de Hobbescu bir devlet anlayışının dışına çıkamadığını, hatta bunu doğrudan doğruya liberalizmin kendisinin ürettiğini saptıyor (*agy.*: 99-100).

(*) İstanbul Bilgi Üniversitesi, Kültürel Çalışmalar Programı.

Yukarıdaki saptamanın Foucaultcu yaklaşımlar ve model arayışlarına özgü olduğunu belirten Kahraman, ardından "Foucault'nun *devlet-erk-yönetişim* bağlamında yaptığı çözümlemeler ve iktidar kavramını devletle özdeşleştirmekten çıkararak *mikro fizikler* düzeyinde etkiyen bir *omnipotent* kavrama dönüştürme çabası ile o konuda yapılmış diğer katkılar[ın] liberal devleti *Hobbescu devletin bir özel biçimi* olarak tanımlamaya yol" açtığını belirtiyor (*agy.*: 101). Foucault'nun bu çözümlemeleri özellikle XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Batı siyasal yapısı ve tarihinin geçirdiği önemli bir dönüşümü ortaya koyuyor Kahraman'a göre ve "buradaki kritik sorun moderniteyle erk ve diğer olgular arasındaki ilişki," çünkü modernite devlete rağmen "bir özgürlük alanı yaratmayı" başarabilmiş değil. Tersine, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren devletin kendini gizlemeyi çok iyi başaran bir *yönetişime*, bir sisteme dönüşmesiyle birlikte 'güç ilişkileri' çok daha kapsamlı bir hale gelmiş durumda. Sonuç olarak Kahraman kendi makalesinin "bu sürecin nasıl işlediğini, Hobbescu devletten gizli-liberal-erk-devletine geçişin nasıl gerçekleştiğini Foucault'nun geliştirdiği görüşler bağlamında ele alarak" irdeleyeceğini, "o anlamda sivil toplum ve liberalizmin henüz tamamlanmamış ve yeniden irdelenmesi/tanımlanması gereken süreçler olduğunu göstermeye" çalışacağını belirtiyor (*agy.*: 102).

Buraya kadar söylenenler, Foucault'nun bugünlerde giderek daha yoğun biçimde tartışılan görüşlerini çıkış noktası alması bakımından ilgi çekici. Ama makale daha çok ikincil kaynaklardan hareketle yazılmış olduğu izlenimini veriyor ve Hasan Bülent Kahraman Foucault'dan dolaysız alıntı yaptığı ya da Foucault üzerine şahsi yorumlarda bulunduğunda ortaya anlaşılması güç gariplikler çıkıyor. Öncelikle, siyasal sistem ve süreçlerde hâlâ ağırlığını koruyan şeyin Kahraman'ın yukarıda belirttiği gibi 'otorite kavramı' değil otoritenin kendisi; Foucault'nun devletle özdeşleştirmekten çıkararak *mikro fizikler* düzeyinde etkiyen *omnipotent* bir ilişkiler ağı olarak gördüğü şeyin de 'iktidar kavramı' değil, iktidarın kendisi olduğunu belirtmek gerek.

Ancak kavramlar söz konusu olduğunda daha ilginç bir karmaşa var: Yukarıdaki satırlarda karşımıza çıkan 'erk,' 'güç' ve 'iktidar' gibi birbiri ardına kullanılan ve makalede 'otorite' ile ilişkilendirilen kavramların bolluğu ile bunlara yüklenen anlamların belirsizliği. Kuşkusuz Hasan Bülent Kahraman da durumun farkında ki bir dipnotla açıklama getirmeyi deniyor. Herhangi bir yanlış anlaşılma olmasın diye bu dipnotu bir bütün olarak aktarıyorum:

> İktidar kavramını Türkçede bazen 'erk' sözcüğüyle karşılıyoruz. Oysa bu yazıda biz erki iktidardan farklı olarak ve (yerine göre) kendi içinde bağımsız olarak kullanma yolunu seçtik. Bu anlamıyla erk, daha ziyade güç kavramı karşılığında kullanılmıştır. Dolayısıyla İngilizce'deki *power* sözcüğünü bu makalede kimi zaman erk, kimi zaman iktidar, kimi zaman da güç olarak ele aldık. Sözcüğün İngiliz ve Amerikan dillerindeki kullanımı da bundan farklı değildir. Kaldı ki, iktidarın yerine göre güç,

> yerine göre erk, yerine göre siyasal iktidar olarak kullanılması da kanımızca bizatihi Foucault'nun çözmeye çalıştığı sorundur (*agy.*: 102-103).

Ancak bu dipnot maalesef açıklama getirmediği gibi işleri daha da zorlaştırıyor. Çünkü erkin iktidardan farklı anlamda, kendi içinde bağımsız olarak ve "daha ziyade güç kavramı karşılığında" kullanılacağı belirtilmişse de 'otorite,' 'erk,' 'güç' ve 'iktidar'ın ayrı ayrı ne anlama geldiği ya da aralarındaki fark(lar)ın ne olduğuna dair hiçbir şey söylenmiyor. Oysa belli ki Kahraman'a göre bu dört kavram arasındaki önemli anlam farkı hassas ve incelikli tanımlar gerektiren cinsten ve makalenin devamını salimen takip edebilmek için hayati önem taşıyor. Bir başka ilginç nokta ise İngilizce'deki 'power' sözcüğünün "makalede kimi zaman erk, kimi zaman iktidar, kimi zaman da güç olarak ele" alınacağının belirtilmiş olması. Madem erk güç karşılığında kullanılacaktı, neden 'power' kimi zaman erk, kimi zaman güç olarak ele alınıyor, anlamak zor. Nitekim yukarıdaki ifadeye göre aynı anlamı taşıması gereken 'güç' ve 'erk' kavramları makalenin devamında söz konusu diğer kavramlarla aynı bağlam içinde, yan yana, arka arkaya yani birlikte kullanılmış. İşte ilginç bir örnek

> Foucault, öncelikle bütün sözleşmeci ve liberal modelleri çapraz kesen bir yaklaşımla erk olgusunun salt iktidarla, iktidarın da salt devletle ve otoriteyle özdeşleştirilemeyeceğini vurguluyordu. Gerek erk gerekse otorite çok daha yaygın, çok daha karmaşık ve çok daha 'ince' ve ayrıntılı bir yaklaşımla ele alınmalıydı. Çünkü erk hayata her düzeyde nüfuz etmiş bir olguydu. İkincisi, buna bağlı olarak, çağdaş teknolojiler otorite kavramını devletle özdeşleştirmekten çıkarıyordu. Bu bir gerçekti. Fakat bu gerçek iktidar kavramının kaybolduğu anlamına gelmiyordu. Tam tersine iktidar ilk kez bu kadar açık biçimde güçle özdeşleşmekteydi. Daha açıkçası iktidar ilk kez bu ölçüde güce içselleşmekteydi. *Daha önceki dönemlerde iktidar erki kapsarken bu defa erk iktidarı kapsamakta ve iktidarlaşmaktaydı* (*agy.*: 104).

Kahraman'ın dipnotundan biliyoruz ki bu makalede "erk daha ziyade güç kavramı karşılığında kullanılmıştır", ama yukarıdaki alıntıda önce erkin iktidarla özdeşleştirilemeyeceği söyleniyor, sonra iktidarın açık bir biçimde güçle özdeşleşmekte olduğu belirtiliyor. Yani iktidar, aynı şey olan erk ve güçle hem özdeşleşiyor hem de özdeşleşmiyor. Ardından iktidar güce içselleşiyor, erk iktidarı kapsıyor ve iktidarlaşıyor, ama iktidarı güçten ya da erkten ayıran şeyin ne olduğu açıklanmadığı için bu girift ilişkiler içinden çıkılmaz hale geliyor. Bu arada İngilizce'de 'güç' ve dolayısıyla Kahraman'a göre 'erk' anlamına da gelen 'force' sözcüğüne ne olduğu sorusunu sormaya vakit kalmıyor ve makalenin devamında uçuşan erk, güç, iktidar ve otorite kavramları içinde boğuluyorsunuz.

Dipnotun en ilginç yanı ise son iki cümlesi: Kahraman 'power' sözcüğünün İngiliz ve Amerikan dillerindeki kullanımının da aslında bundan farklı olmadı-

ğını ve daha da önemlisi iktidarın yerine göre güç, yerine göre erk ve yerine göre de siyasal iktidar olarak kullanılmasının tam da Foucault'nun çözmeye çalıştığı sorun olduğunu söylüyor. Foucault'nun kim olduğunu bilmeyen bir okuyucunun bu önermeden çıkartacağı sonuç büyük bir olasılıkla şu olurdu: Foucault İngilizce yazan bir düşünürdür ve esas çözmeye çalıştığı sorun İngilizce'deki 'power' kavramının taşıdığı çok anlamlılıktır. Oysa biliyoruz ki Foucault Fransızca yazan bir Fransız düşünürüdür ve eğer düşüncesi doğru anlaşılacaksa Türkçe'de karşılanması gereken kavram İngilizcenin 'power' değil, Fransızcanın 'pouvoir' kavramıdır.

Dolayısıyla 'pouvoir' kavramına daha yakından bakmak gerekiyor. Bir ad olarak 'le pouvoir' sözcüğü, Fransızca'da 'yapabilmek,' 'edebilmek' yani 'muktedir olmak' anlamına gelen ve dolayısıyla yardımcı fiil olarak kullanılan 'pouvoir' fiilinin mastar halinden türetilmiştir. Sözcüğün bir fiilden türetilmiş olmasının ise hem iktidarı güçten, hem de Foucault'nun kavramsallaştırdığı iktidar modelini diğer iktidar modellerinden ayıran ve bir tür iktidar ontolojisinin temellerini oluşturan çok önemli içerimleri vardır.

Bu noktada bakılabilecek çok sayıda metinden bir tanesi de aslında Kahraman'ın makalesinde dolaylı da olsa yer bulmuş. Dolaylı da olsa diyorum, çünkü makalenin "Foucaultcu Güç Analizi – Kavramlar ve Sorunlar" başlıklı kısmında Kahraman, "Foucault'nun iktidar ve güç ilişkileriyle bağlı olarak ortaya koyduğu beş temel yöntemsel kuraldan" söz edilebileceğini söyledikten sonra bu kuralların tasnifi için "Barry Smart'ın, Foucault'nun bu konuda çok atıfta bulunulan ve çok iyi bilinen makalesine yönelerek yaptığı" değerlendirmeden geniş bir bölüm aktarıyor. Öncelikle belirtmek gerek ki Barry Smart'ın yöneldiği bu metin aslında Kahraman'ın iddia ettiği gibi bir makale değil, Foucault'nun 1976 yılı Ocak ayında verdiği, daha sonra Alessandro Fontana ve Pasquale Pasquino tarafından çevrilip ilk kez İtalyanca olarak yayımlanan ve İngilizce'ye de İtalyanca'dan çevrilmiş olan iki ders.[1] Ayrıca söz konusu olan "çok atıfta bulunulan ve çok iyi bilinen" bir eserse, özgün metnin kendisi dururken niye Smart üzerinden gidilmiş belli değil. Ama bu noktaları bir kenara bırakıp, söz konusu yöntemsel kurallara dönelim. Kahraman bu kurallardan üçüncüsünü şöyle aktarıyor:

> İktidarın bir sınıfın veya bireyin mülkiyeti olarak kavramlaştırılması zorunlu değildir. Foucault'ya göre iktidar 'bir mal veya bir servet öğesi olarak sahiplenilmemektedir'. İktidar, bunun tersine bir ağ niteliğine sahiptir. Bu ağ her yere uzanmaktadır. Bu

1 Bu derslerin Fransızca metinleri daha sonra çok daha güvenilir bir biçimde iki ayrı kitapta yayımlandı (Bkz. *Dits et écrits*, c. III. Paris: Gallimard, 1994, s. 160-189 ve *Il faut défendre la société*. Paris: Seuil/Gallimard, 1997, s. 3-36) ve her iki versiyon da Türkçe'ye çevrildi (bkz. "İki Ders," çev. F. Keskin, *Michel Foucault, Seçme Yazılar I: Entelektüelin Siyasi İşlevi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000 içinde, s. 86-117 [Foucault, 2000a] ve *Toplumu Savunmak Gerekir*, çev. Şehsuvar Aktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002).

> nedenle tekil şahısların iktidara sahip olduğu söylenemez. Onlar daha ziyade iktidar etkisinin oluşmasına, 'iktidarın somutlaşmasına ve araçsallaşmasına' olanak sağlamaktadır.

Aslında yukarıda pasaj aktarılırken Smart'ın ve dolayısıyla Foucault'nun söyledikleri önemli ölçüde tahrifata uğramış. Örneğin ilk cümlede Smart "iktidar bir sınıfın veya bireyin mülkiyeti olarak kavramsallaştırılmamalıdır" derken ("power ought not to be conceptualised as the property of an individual or a class") (bkz. Smart, 1989: 83), Kahraman "kavramlaştırılması zorunlu değildir" diyor. Yani Smart'ın "yapmayın" terimleriyle aktardığı ilkeyi, Kahraman "yapmak zorunda değilsiniz" diye yorumlamış! İngilizce'de 'ought' yardımcı fiili öncelikli olarak bir görevi ifade etse de zaman zaman tavsiyede bulunmak için de kullanılır. Oysa burada temel yöntemsel kurallardan sözediyorsak cümlenin bir tavsiye değil, bir görev içerdiği açık. Öte yandan modal mantık açısından "zorunlu değildir" demek, "aslında yapılabilir ama yapılmasa da olur" anlamına gelir ki bu durumda artık bir kuraldan söz edilemez.

Alıntılanan pasajın son iki cümlesinde de Foucault'nun düşüncesi için temel önem taşıyan konularda ciddi hatalar yapılmış. Özgün metinde Smart "Bireyler iktidara sahip değildir; daha ziyade iktidarın etkilerini, 'eklemlenme öğesini ... aracını oluştururlar" demiş ("Thus individuals do not posses power; rather they constitute its effects, 'the element of its articulation ... its vehicle'"). Kahraman ise bu cümleyi Türkçe'ye aktarırken "Tekil şahısların iktidara sahip olduğu söylenemez. Onlar daha ziyade iktidar etkisinin oluşmasına, 'iktidarın somutlaşmasına ve araçsallaşmasına' olanak sağlamaktadır" diyor. Bu hata şu açıdan çok önemli: Smart'ın gönderme yaptığı pasajın hemen ardından Foucault'nun şu ünlü cümleleri yer alır:

> Dolayısıyla bireyi temel bir çekirdek, ilkel bir atom, iktidarın etki altına aldığı ya da cezalandırdığı çoğul ve atıl bir şey olarak; iktidarı da bireyleri böylece bastıran ya da parçalayan bir şey olarak düşünmemek gerekir. Aslında bir bedenin, hareketlerin, söylemlerin, arzuların bireyler olarak tanımlanması ve kurulması tam olarak iktidarın birincil etkilerinden biridir. Yani birey iktidarın dışında ve karşısındaki şey değil, bence iktidarın birincil etkilerinden biridir. Birey iktidarın bir etkisi ve aynı zamanda bir etkisi olduğu ölçüsünde de bir aracıdır: iktidar kurduğu, oluşturduğu birey üzerinden işler (Foucault, 2000a: 107).

Burada Foucault'nun söyledikleri Hobbes'un da ait olduğu toplumsal sözleşme teorisinin insan doğasına dair önkabulleri, bu önkabullerin içerimlediği insan psikolojisi anlayışı ve son olarak da bu doğa ve psikolojinin sözleşme yoluyla politik kurumsallaşmaya nasıl temel oluşturduğuna dair getirdiği açıklamanın tam bir reddidir aslında. Toplumsal sözleşme teorisi kapsamında birarayа getirilen düşünürler arasında önemli farklar olsa da bu teoriye göre toplum

ve devlet, doğa durumundaki rasyonel bireylerin taşıdıkları doğa ve sahip oldukları belli psikolojik özellikler dolayısıyla bir araya gelip bir (hipotetik ya da gerçek) sözleşme yapmaları sonucunda kurulur. Bu bireylerin tek tek sahip olduğu iktidar, sözleşme yoluyla belli bir hükümranlık merciine aktarılır ve yasa biçiminde ifade edilip uygulanır. Dolayısıyla toplum ve devletten önce ve bağımsız olarak var olan birey ile siyasi iktidar karşılıklı bir kurma ve uygulama ilişkisi içindedir. Örneğin hükümdar elindeki iktidarı kötüye kullanarak tabiyetindeki bireyleri baskı altına alırsa bireyler de iktidarın bu suistimaline karşı mücadele verip, onu dönüştürebilir veya ortadan kaldırabilir.

Foucault'ya göre ise durum tam tersidir. Modern bir kavramsallaştırmaya özgü olan 'birey' bizzat söylem-iktidar tarafından kurulan bir şey, söylem ile iktidarın eklemlendiği öğe ve uygulama aracıdır. Bireyin kurulması ise Foucault'nun aşağı yukarı aynı anlamda kullandığı bireysellik, kimlik ya da kendiliği oluşturan deneyimlerin kurulması ve insanların bu deneyimlerin öznesi konumuna gelmesi/getirilmesiyle gerçekleşir.[2] Dolayısıyla Foucault günümüze özgü siyasi, etik, toplumsal ve felsefi sorunun "bireyi devletten ve devletin kurumlarından kurtarmaya çalışmak değil, kendimizi hem devletten hem de devletle ilintili olan bireyselleştirme türünden" kurtarmak olduğunu; yüzyıllardan beri zorla dayatılmakta olan bir "tür bireyselliği reddederek yeni öznellik biçimlerine geçerlilik" kazandırmamız gerektiğini söyler (Foucault, 2000b: 68). Dolayısıyla Kahraman'ın yukarıda alıntıladığı pasajda 'tekil şahıslar' olarak adlandırdığı şeyin 'birey' olarak çevrilmesi gerekirdi. Öte yandan bu bireyler "iktidar etkisinin oluşmasına, 'iktidarın somutlaşmasına ve araçsallaşmasına' olanak sağlamaktadır" demek Smart'ın aktardığı içeriği boşaltıyor, çünkü Foucault'ya göre bireyler iktidara bir şey sağlamıyor. Tam tersi bireyler bizzat iktidarın etkisi, eklemlenme noktası ve aracı. Son olarak iktidarın 'araçsallaştığını' söylemek de Foucaultcu bir düşünce çerçevesinde ciddi sorun yaratan bir önerme, çünkü iktidarın araçsallaşmasından sözetmek, birilerinin (örneğin bir fail ya da daha da vahimi bir öznenin) belli bir amaç için iktidarı araç olarak kullanmasını çağrıştırıyor. Oysa Foucault'ya göre iktidar ilişkileri "öznel değildir... Bir dizi hedef ve amaç olmaksızın işleyen iktidar yoktur. Ama bu, iktidarın kişisel bir öznenin seçiminin ya da kararının sonucu olduğu anlamına gelmez" (Foucault, 1976: 124-125; ayrıca bkz. Foucault, 2003: 73).

Hasan Bülent Kahraman'ın Smart'tan aktarmaya çalıştığı bu pasaj dolayısıyla bizi Foucault'nun iktidar konusundaki çok temel bir ilkesine götürüyor. Önce 1975 yılında yayımlanan *Gözetleme ve Cezalandırma*'nın daha ilk bölümü (1975: 81), ardından burada gönderme yapılan 1976 tarihli dersler ve daha sonra *Cinselliğin Tarihi*'nin birinci cildi olan *Bilme İstenci* de dahil olmak üzere birçok yerde dile getirilen bu ilkeye göre "iktidar elde edilen, koparılan ya da

2 Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Keskin, 1997 ve 2000.

paylaşılan, korunan ya da elden kaçırılan bir şey değildir; iktidar sayısız noktalardan çıkarak, eşitsiz ve hareketli ilişkiler içinde işler" (1976: 123; ayrıca bkz. 2003: 72). Başka bir deyişle iktidar sahip olunan bir *şey* değil, bir ilişkiler ağıdır. Tam da bu yüzden Foucault'ya göre adcı (nominalist) olmak gerekir, yani "iktidar bir kurum, bir yapı değildir; bazılarının baştan sahip olduğu belirli bir güç değil, belli bir toplumda karmaşık bir stratejik bir duruma verilen addır" (*agy.*: 93 ve *agy.*: 72) Kuşkusuz bu stratejik durum güç ilişkileriyle ilgilidir, yani

> iktidardan ilk önce uygulandıkları alan içkin olan ve kendi örgütlenmelerini kuran güç ilişkileri çokluğunu anlamak gerekir; yani mücadeleler ve karşı karşıya gelmeler yoluyla bu ilişkileri dönüştüren, güçlendiren, tersine çeviren hareketi anlamak; bu güç ilişkilerinin, bir zincir ya da sistem, ya da tersine onları birbirlerinden tecrit eden farklılıklar ve karşıtlıklar oluşturacak biçimde birbirlerinde buldukları dayanakları anlamak; ve nihayet, genel çizgisi ya da kurumsal saydamlaşması devlet aygıtlarında, yasanın formüle edilmesinde ve toplumsal hegemonyada gelişen stratejileri – söz konusu güç ilişkileri bu stratejilerin içinde etkili olurlar – anlamak (*agy.*: 92-93 ve *agy.*: 71-72).

Bu pasajda da görüldüğü gibi Foucault iktidarı güç ya da erk değil, güç ilişkilerinin içinde yer aldığı ve etkili olduğu stratejiler olarak tanımlıyor. Bu tanımı geliştirirsek şunu söyleyebiliriz: Güç tek tek insanlar veya insan gruplarının sahip olduğu bir şeydir ve bu güçler eyleme geçtiğinde birbirleriyle ilişki içine girerler. Bu ilişki çokluğunun içinde yer aldığı stratejik durumlar ise iktidarı oluşturur. Bu yüzden Focault'ya göre iktidar yalnızca uygulandığında vardır. Oysa güç kullanılmadığında da varolmaya devam eder. Katı bir adcı olan Foucault'nun iktidarı bir ilişkiler ağı olarak tanımladığı çok sayıda pasajı burada tekrar etmeye gerek yok. Ama tam da bu tanım dolayısıyla aslında Fransızca'daki 'pouvoir' sözcüğünün, 'power'ın İngiliz ve Amerikan kullanımındaki anlamları taşımadığını; dolayısıyla güç, erk ve siyasal iktidar arasındaki ilişkinin Foucault'nun çözmeye çalıştığı sorunun kendisi olamayacağını, çünkü Fransızca'da bu ayrımların zaten yapıldığını belirtmek gerekiyor.[3]

Yine bu noktada Foucault'nun geliştirdiği iktidar modelinin, Hobbes'u ve toplumsal sözleşme teorilerini de kapsayan diğer iktidar modelinden niçin farklı olduğunu görmek kolaylaşıyor. Yukarıda birey-iktidar ilişkisini tartışırken dolaylı yoldan da olsa bu farka değinmiştik. Kahraman'ın Alan D. Schrift ve Jeff Minson'a gönderme yaparak gündeme getirdiği ve '*yasal-gidimli*' çerçeve olarak Türkçeleştirdiği bu modelde iktidar bir hükümranlık (egemenlik, *souveraineté*), yasa, yasaklama ve itaat sistemi içinde tasarımlanır. Bunu mümkün

3 Bu noktada Foucault'nun iktidar konusunda Nietzsche'den çok etkilenmiş olmasına rağmen 'pouvoir' kavramının Almanca'daki 'Macht' kavramından da farklı olduğunu ve örneğin Nietzsche'nin İngilizce'ye *The Will to Power* başlığıyla çevrilen *Der Wille zur Macht* kitabının Fransızca'ya *La volonté de puissance* olarak aktarıldığını hatırlatmak da faydalı olabilir.

kılan ise iktidarın herkes tarafından sahip olunan ve devir ya da sözleşme türünden yasal bir akit yoluyla tümüyle ya da kısmen başkasına aktarılabilen, paylaşılabilen ya da vazgeçilebilen bir hak olarak görülmesidir. Bireylerin sahip olduğu iktidarın sözleşme ya da başka yollarla belli bir mercie devredilmesi siyasi iktidarın ve 'hükümranlığın' kurulmasını sağlar. Foucault'nun yukarıda adı geçen "İki Ders"inde ve daha sonra *Bilme İstenci* de dahil olmak başka metinlerinde ayrıntıyla tarif ettiği bu model iktidarı uygulanmadığında da sahip olunan ve uygulanmak üzere alınıp verilebilen bir *şey* olarak tanımladığı için kuşkusuz Foucault'nun adcı iktidar ontolojisi tarafından reddedilmiştir. Ancak hatırlatmak gerekir ki Foucault "İki Ders" metninde kendi iktidar modelini sadece yasa çevresinde tasarımlanmış hukuksal iktidar anlayışından değil, onunla ciddi bir ortak noktası olduğunu düşündüğü Marksist iktidar anlayışından da ayırt etmeye özen gösterir. Bu iki anlayışın ortak noktası ise ekonomizmdir, çünkü "birinci durumda biçimsel modelini mübadele prosedüründe, mal dolaşımı ekonomisinde bulan bir siyasi iktidar olacaktır; ikinci durumda ise siyasi iktidarın tarihsel varlık nedeni ile somut biçimleri ve fiilî işlevinin arkasındaki ilke ekonomide konumlanacaktır" (Foucault, 2000a: 97).

Bu iktidar ontolojisi Foucault için aynı zamanda iktidarın analizinde kullanılması gereken bir yöntembilimsel ilkeyi de beraberinde getirir. Kahraman'ın makalesindeki "Erkten İktidara: Egemenlik, Hak ve Disiplin" başlıklı bölümde de ifade bulan, ama bir kez daha Foucault'nun özgün metinlerine gönderme yapmak yerine Alan Schrift'in bir yorumu üzerinden gidilerek aktarılan bu ilkeye göre bir araştırma nesnesinin kavramsallaştırılması esnasında kullanılması gereken yöntem teori değil analizdir. Dolayısıyla Foucault'nun "Özne ve İktidar" başlıklı makalesinde de net bir biçimde ifade ettiği gibi kavramsallaştırmak istediği şeyi başlangıçta nesneleştiren, ardından tanımladığı nesne için bir teori geliştiren ve bu nesnenin pratikte aldığı biçimleri aynı teoriden yola çıkarak açıklamaya girişen yaklaşımdan özellikle kaçınılmalıdır (bkz. Foucault, 2000b: 59). Örneğin iktidarı nesneleştirip teorisini yaptıktan sonra bu teori ışığında iktidarın tikel uygulamalarını açıklamaya çalışan hukuki-söylemsel (Kahraman buna 'yasal-gidimli' diyor) iktidar modeli ya da bir özne teorisinden hareket ederek öznel deneyimin aldığı biçimleri açıklayan fenomenoloji ve felsefi antropoloji Foucault için kuşkuyla karşılanması gereken yaklaşımlardır. Yapılması gerekense tersine, iktidarın somut olarak uygulanma biçimlerinin ya da tikel öznel deneyimlerin tarihsel olarak nasıl kurulduklarının bir analizini yapmak ve iktidarın uygulanış biçimlerinin nasıl bir iktidar sistemi kurduğunu ya da geriye doğru giderek tarihsel olarak kurulmuş olan öznel deneyimlerin ne tür bir özne tanımladığını görebilmektir (bu konuda bkz. Keskin, 2004: 11-18).

Kahraman ise teori ile analiz arasındaki farkı Schrift'ten hareketle tarif ediyor. Bu tarife göre teoriler "içselleştirilmiş ontolojiler, öze dönük metafizikler" içerir ve tüm iktidar teorileri "iktidarı sabit bir *şey* olarak" tanımlayıp değerlendi-

rir. Oysa yukarıda sözünü ettiğimiz adcılık ilkesi gereği Foucault iktidarı bu özcü tanımından koparıp "toplumsal yapı içindeki işleyişi ve işleyiş *biçimleri* ile ele alır" (Kahraman: 109). Ardından Kahraman Foucault'nun bu bağlamda dikkatimizi daha ilginç bir hususa çektiğini söylüyor. Batı literatüründe iktidar ile özgürlük arasında daima ikili bir karşıtlık öngörülürken, Kahraman Foucault'nun iktidarı "yalnızca özgür özneler üstünde özgür oldukları sürece etkin" bir şey olarak gördüğünün altını çiziyor ve bununla ne demek istediğini açıklamak için şu alıntıyı yapıyor: "Bununla, çeşitli biçimlerde farklı davranabilme olanağına sahip, çeşitli tepkiler gösterebilecek, farklı kompartmanlar oluşturabilecek tekil veya toplu özneleri dile getiriyoruz" (*agy.*: 109). Foucault'nun "Özne ve İktidar" metninin İngilizce versiyonundan yapılan bu alıntıda anlaşılması güç bir kavram var: 'kompartman.' Türkçe sözlüklerde 'kompartman' diye bir sözcüğe rastlamak mümkün değil, ama 'kompartıman' diye bir sözcük var ki o da daha çok tren vagonlarında karşımıza çıkan bir şey. Anlaşılan İngilizce'de davranış ya da tavır anlamına gelen '*comportment*' sözcüğü Türkçe'ye 'transliterasyon' yoluyla aktarılırken bir kaza olmuş, ama bu tür metinlerin mevcut Türkçe çevirilerine bir bakmak bu tür kazaları engelleyebilirdi.

Hasan Bülent Kahraman'ın Foucault çerçevesinde yaptığı iktidar tartışmasının ilginç bir boyutu daha var: iktidar-modernite ilişkisi. Doğal olarak makalenin hemen tamamında bu ilişkinin farklı boyutlarıyla karşılaşıyoruz. Örneğin "erk ilişkilerinin modern dünyayla birlikte değişmeye başladığı," "Batı modernitesinin kendi *içinden* bir dönüşüm geçirdiği," modernitenin "kendi sürekliliğini sağlamak ve kendi gücünü pekiştirmek maksadıyla fakat tam anlamıyla bilinçli de olmayarak bu gelişmeyi" sağladığı, "bu oluşumun belkemiğini iktidar" kavramının meydana getirdiği (*agy.*: 102), "XVII ve XVIII. yüzyıldan başlayarak modern toplumlar[ın] farklı iktidar araçları" geliştirdiği, bu araçların gelişiminde rol oynayan demografik-ekonomik, yasal-siyasal, bilimsel süreçlerin getirdiği dönüşümün "aynı zamanda feodal yapıdan modern yapıya" geçiş olduğu (*agy.*: 106) ve Batı siyaset teorisi ve onun klasik egemenlik anlayışını biçimlendiren ilkelerin tamamının modernite tarafından içerildiği (*agy.*: 107) saptanıyor. Ancak Kahraman'a göre modernitenin farkı şu: "Feodal dönemin yasal/gidimli yapısı her şeye karşın açık ve yalındır. Oysa modernitenin aynı zemine oturan yapısının en önemli özelliği ise gizli olmasıdır. Modernitenin en önemli bulgularından birisi gizlenme ve onu sağlayacak mekanizmalar, en önemli başarısı ise onu üstün bir düzeyde kullanabilmesidir." Burada düşülen bir dipnota göre de

> Foucault'nun yapıtları sadece bu süreci anlatan somut tarihsel bilgilerle değil aynı zamanda çok ilginç ve entelektüel kapasitesi çok geniş *metaforik* (acaba *allegorik* mi?) örneklerle yüklüdür. Bu üç tanınmış örneğin ilki, *Hapisanenin Doğuşu* isimli yapıtının hemen başında anlattığı işkence edilerek öldürülen suçlu tablosudur. Fo-

> ucault buradan hareketle cezanın modernite içinde nasıl *saklanan/gizlenen* bir şeye dönüştüğünü anlatacaktır. İkincisi bu yapıtta yer alan ve tam da bu noktayı kuşatan Benthamcı *Panopticon* olgusudur. Üçüncü ve çok daha *güçlü* örnek *Şeylerin Düzeni* isimli yapıtının başında irdelediği, çözümlediği ve kanımızca Batı entelektüel tarihinin en güçlü okumalarından birisi olan Velazquez'in *Las Meninas* tablosudur. Bununla da Foucault, artık iktidarın da *gözden ırak* bir noktaya çekildiğini belirtecektir (*agy.*: 107).

Bu dipnotta verilen üçüncü örneğin kaynağı olan kitabın adı *Şeylerin Düzeni* değil, *Kelimeler ve Şeyler* (*Les mots et les choses*) ve Türkçe'ye de bu başlıkla çevrildi. Her ne kadar bu çeviri büyük tartışmalar yaratmış olsa da en azından başlığın doğru olarak aktarıldığı kesin. Belli ki Kahraman kitabın İngilizce çevirisinde tercih edilen "*The Order of Things*" başlığını düşünüyor. Kahraman daha önceki sayfalara düştüğü bir başka dipnotta da "Foucault'nun moderniteyle olan 'hesaplaşması' bu makalede atıfta bulunulmayan daha *soyut* metinlerinde de devam eder. Hatta onlarla başlar. Bunların başında gelen yapıtı *The Order of Things* (New York: Vintage Books, 1994) olarak gösterilebilir. Burada öne sürdüğü ana kavramlar olan epistemoloji ve söylem bu çerçevenin anlaşılabilmesi için zaruridir" (*agy.*: 101) diyerek *Kelimeler ve Şeyler*'in kendisi için önemini dile getiriyor. Madem Foucault tarafından *Kelimeler ve Şeyler*'de öne sürülen epistemoloji ve söylem kavramları Foucault'nun moderniteyle olan hesaplaşmasının "anlaşılabilmesi için zaruridir," biz de bir süreliğine bu zarurete uyalım.

Kelimeler ve Şeyler'in gerçekten de ne kadar önemli olduğu, ne kadar yoğun bir dille yazılmış olduğu ve Foucault üzerine çalışan herkesi ne kadar terlettiği malum. Dolayısıyla Kahraman da bu süreçten geçmiş olmalı, ama yukarıda alıntıladığımız ilk dipnotta insanı hayretlere düşüren bir nokta var: Foucault'nun *Las Meninas* tablosu üzerine yazdığı ve gerçekten de "Batı entelektüel tarihinin en güçlü okumalarından birisi olan" metne getirilen yorum. Kahraman, bu tablonun analiziyle "iktidarın da *gözden ırak* bir noktaya" çekildiğininin belirtildiğini düşünüyor. Söz konusu olan, modernitenin iktidarı gizleme başarısı olduğuna göre Las Meninas tablosu da bu başarının bir örneği. Yani tablo modernitenin bir özelliğini ele veriyor.

Oysa çok iyi bilinir ki, Foucault'nun *Las Meninas* analizi yazarın iddia ettiği gibi moderniteyi değil, Klasik Çağı karakterize eden bir özelliği ortaya çıkarmaya yöneliktir. Bu konuyu karmaşık ayrıntılara girmeden basitçe açmaya çalışalım. Foucault'ya göre epistemolojinin merkezî kavramı olan bilgi tarihin farklı dönemlerinde farklı anlamlara gelmiştir. Foucault'nun ünlü teknik terminolojisini kullanacak olursak her dönemin ayrı bir '*episteme*'si vardır. Ayrıca Foucault Kant'ı çağrıştıran bir adım atarak her tarihsel dönemin bilgi anlayışının ve dolayısıyla epistemesinin belli bir düzenleme ilkesi üzerinde temellendiğini öne sürer. Verili bir episteme içinde 'şeyler' bu ilkeye göre ilişkilendirilir,

sınıflandırılır, tasnif edilir, kavramsallaştırılır. Bu kavramsallaştırma *şeylerin* düşünülmesi ve düşünülen şeylerin söylemsel bir bilginin *nesneleri* haline gelmesidir. Klasik Çağ epistemesinin dünyadaki şeyleri düzenlerken kullandığı ilke ise bu şeyler arasındaki özdeşlik ve farklılık ilişkilerine bakmayı ve bunları bir araya getiren bütünler (örneğin sistemler ya da diziler) kurmayı gerektirir.

Öte yandan Klasik Çağ epistemesine göre tüm insan düşüncesi zorunlu olarak 'temsil' (*représentation*) biçimini taşır. Dolayısıyla düşüncenin temsil dışına çıkması, temsilin kendisini Klasik Çağın düzenleme ilkesine uygun olarak kurulmuş bir bütüne (örneğin insan zihnindeki farklı fakülteleri adlandırıp ilişkilendiren bir sistem ya da diziye) yerleştirmesi ve temsili, aynı bütünde yer alan diğer öğelerle taşıdığı özdeşlik ve farklılık ilişkileri üzerinden düşünmesi mümkün değildir. Yani Klasik Çağ düşüncesinde temsil etme ediminin kendisi temsil edilemez. *Las Meninas* tablosu tam da bu durumu örneklendirir: Tabloya yapısını kazandıran mekân tablo içindeki değil *dışındaki* bir nokta üzerinden kurulmuştur. Bu nokta, modeli temsil eden ressamın tabloyu yaparken, tabloda temsil edilen modelin poz verirken ve bir temsil olan tabloyu kendi zihnimizde temsil etmek üzere tabloya bakarken bizlerin durduğu yerdir. Yani aynı noktada duran bu üç figürden her biri temsil sürecindeki bir öğeye tekabül eder: Modellik yapan Kral ve Kraliçe temsil edilen nesnenin, ressam temsil eden öznenin ve izleyici de temsili temsil eden öznenin karşılığıdır. Ama bu üç figürün üçü de temsil ediminin kendisindeki halleriyle resmedil(e)memiştir.[4] Kral ve Kraliçe ressamın arkasındaki duvarda asılı olan aynadaki yansımalarıyla yer alır tabloda. Ressamın kendisi resmi yaparken değil, önündeki tuvalin bir adım dışına çıkmış ve modellerine ya da bize bakarken resmedilmiştir. Ve nihayet tabloyu yani temsili gören izleyici de tablonun resmettiği mekânın derinliklerindeki bir kapıdan içeriye doğru, ressama ve modellere bakarken görülür. Dolayısıyla Foucault'ya göre bu tablo, Klasik Çağın temsili temsil etme konusundaki başarısızlığının bir örneğidir. Nitekim *Kelimler ve Şeyler*'de modernite, XVIII. yüzyılın sonunda Kant'ın bilgi teorisi ve bu teorinin temsiliyetin kendisini temsil etme girişimiyle başlar.[5] Oysa Kahraman bu tabloyu modernitenin iktidarı gizlemedeki başarısının bir örneği, "iktidarın gözden ırak bir noktaya çekilmesi" olarak yorumlamıştı. Bu yorum nereden kaynaklanabilir sorusuna verilebilecek tek bir cevap var gibi duruyor: İktidarı temsil eden kral ve kraliçenin tabloda dolaylı bir biçimde (aynadaki yansımaları üzerinden) temsil ediliyor olması! Tabii *Kelimeler ve Şeyler*'de Foucault'nun iktidar gibi bir sorunu var mıydı, sorusunu sormazsanız.

---

4 Bu konuda daha ayrıntılı bir açıklama için bkz. Gutting, 1989: 152-3.

5 Foucault'nun bu kitapta yaptığı dönemlendirmeye göre yakın Batı tarihinde üç dönem sözkonusudur: Rönesans, XVII. yüzyılın ortasından başlayıp XVIII. yüzyılın sonuna kadar devam eden Klasik Çağ ve XIX. Yüzyılda başlayıp XX. Yüzyılın ortasına kadar gelen modernite. Doğal olarak bu dönemlerden her birinin kendine özgü bir epistemesi vardır.

Şimdi modernliteyi bir kenara bırakıp makalenin devamına bakabiliriz. Kahraman Foucault'nun iktidarı bir yönetim (*gouvernement*) sorunu olarak ele almaya başladığı döneme uzanıp, bu bağlamda karşımıza çıkan pastoral iktidar ve devlet aklı (Türkçede daha çok 'hikmet-i hükûmet' olarak bilinen '*raison d'état*') kavramları ile yönetimin ussalığı ve bu süreçte yasanın edindiği yeni tanımı tartışıyor. Foucault'ya göre XVIII. yüzyılda ussal yönetimin somutlaşmasıyla ortaya çıkan yeni durumda artık devletin yasayla özdeşleşmekten çıktığı ve bununla birlikte egemenlik kavramının da bir dönüşüm geçirdiğini belirten Kahraman, bu saptamasını bir de alıntıyla destekliyor. Bu alıntıyı olduğu gibi aktarmakta fayda var:

> Egemenliğin sonu kendisine içseldir ve yasa olarak biçimlenmiş kendi içsel araçlarını sahiplenir. Bu anlamda yönetimin sonluluğu idare ettiği şeylerle ve yönettiği süreçlerin yoğunlaştırılması ve mükemmelleştirilmesiyle ilgilidir. Ne var ki, yönetimin araçları şimdi, artık yasa değil, çokbiçimli taktiklerdir. Yönetimin bakış açısı içinde yasa artık o derece önemli değildir: Bu, XVIII. yüzyılda Fizyokratların metinlerinde kendisini gösteren ve yönetimin erişmek istediği amacın yasa üstünden gerçekleştirilemeyeceğini açıklayan temadır (Kahraman: 117).

Kahraman'ın kendi diliyle alıntıladığı bu pasajın ilginç ve anlaşılmaz yanı kuşkusuz ilk iki cümlesi. Bu cümleleri Türkçe'ye çevirip de ne dendiğini anlamaya çalışırsanız, egemenliğin bir sonu olduğu ve bu sonun egemenliğe içsel olduğu; egemenliğin yasa olarak biçimlenmiş içsel araçlara sahip olduğu; bu anlamda yönetimin de sonlu olduğu ve bu sonluluğun yönetimin idare ettiği şeylerle ve yönettiği süreçlerin yoğunlaştırılması ve mükemmelleştirilmesiyle ilgili olduğu sonucuna varıyorsunuz. Denilen buysa kastedilen nedir? Acaba, her şey gibi egemenlik de ilelebet yerinde kalamaz, bir gün sonu gelecektir ve bu son ona içseldir, mi deniyor? Ya da egemenlik yasa olarak biçimlenmiş kendi içsel araçlarından pek memnundur ve onları sahip çıkmakta mıdır? Aynı şekilde yönetimin de bir gün sonu gelecek ama bu, yönetimin idare ettiği şeyler ve yönettiği süreçlerin yoğunlaştırılması ve mükemmelleştirilmesiyle mi olacaktır? Özgün metne baktığınızda tabii ki durum bu değil, çünkü Türkçe'ye yıllar önce çevrilmiş bu cümlelerde söylenen şu:

> Hükümranlık [egemenlik], ereğini kendi bağrında taşıdığı ve kendi yasaları biçimindeki içsel araçlara sahip olduğu halde; yönetimin ereği kendisinin idare ettiği şeylerde, yönlendirdiği süreçlerin mükemmelleştirilmesi ve yoğunlaştırılmasındadır; ve yönetim araçları artık yasalar yerine bir taktikler dizisidir (Foucault, 2000c: 276).[6]

6 Kahraman'ın kaynak olarak kullandığı İngilizce metinde şöyle deniyor: "Whereas the end of sovereignty is internal to itself and possesses its intrinsic instruments in the shape of laws, the finality of the government resides in the things it manages and in the pursuit of the perfection and intensification of the processes which it directs; and the instruments of government, instead of being laws, now come to be a range of multiform tactics" (Foucault, 1991: 97).

Metni İngilizceden aktaran Kahraman'ın 'son' olarak çevirdiği kavram *'end'* yani Antik Yunan'da *'telos'* olarak adlandırılan, İngilizce'de ise yerine göre *'end'* yerine göre *'purpose'* olarak ifade edilen 'nihai amaç.' Kahraman ise ya *'end'* sözcüğünün burada 'son' değil, 'erek' anlamında kullanıldığını anlamamış ya da Türkçe'de 'erek' yerine 'son' da denildiğini düşünüyor. Oysa bir sayfa öncesinde yine ikincil bir kaynaktan yapılan bir alıntıda 'erek' sözcüğü kullanılmış, üstelik gördüğüm kadarıyla 'erek' ve 'amaç' diye aktarılan kavram özgün metinde *'end'* olarak yer alıyor (Kahraman: 116 ve Ransom: 64-65). Bir sayfa sonrasında ise 'ereksellik' sözcüğü, hatta başka bir pasajda 'teleoloji' bile kullanılmış. Ayrıca "yönetimin sonluluğu" diye çevrilen ifadenin İngilizcesi "the finality of government" ki bu da "yönetimin erekselliği" anlamına geliyor.[7] Foucault bu pasajda iki farklı iktidar biçimi olan hükümranlık (egemenlik, *souveraineté*) ve yönetim (*gouvernement*) arasında erekleri ve bu erekler için kullandıkları araçlar bakımından var olan temel bir farktan söz ediyor. Kahraman'ın çevirisi ise bu anlamı aktarılamaz hale getirmiş, üstelik alıntıladığı pasajın son cümlesindeki "yönetimin erişmek istediği amacın yasa üstünden gerçekleştirilemeyeceğini..." sözleri bağlamın anlaşılabilmesi için gerekli bütün ipuçlarını verirken.

Yine de Kahraman yönetim kavramını liberalizmle ilişkisi içinde düşünmeye devam edip us, siyasi us ve siyasi ussalığın iktidarla ilişkisi üzerinde durmadan edemiyor, çünkü Kahraman'a göre "biraz daha geniş bir açıdan bakılırsa Foucault'nun bütün bu sorgulamalarında üstünde durduğu asıl kavram ussallık ve onun *gerçek* (*truth*) ve bilgi (*knowledge*) olarak tasnif ettiği iki önemli metafizikle kurduğu ilişkidir" (Kahraman: 118). Foucault'nun üstünde durduğu asıl kavramın ussallık olduğu kuşkusuz doğru ve iyi ki Kahraman ussalığın ilişki kurduğu iki 'metafiziğin' İngilizce karşılıklarını parantez içinde vermiş. Yoksa ortalık yine karışacak, çünkü İngilizcedeki *'truth'* kavramının Türkçesi aslında 'gerçek' değil, 'hakikat' veya 'doğruluk.' 'Gerçek' ise *'reality'* kavramını çevirmek için kullanılıyor. Öte yandan hakikat veya doğruluğun bir metafizik sorunu olarak algılanmasını anlamak mümkün, ama 'bilgi'nin ne zamandan beri bir 'metafizik' olduğunu görmek güç. Zaten iki kavram arasında böyle bir özdeşlik ilişkisini hakkıyla kurmak herhalde felsefeyi altüst ederdi. Ama Kahraman makalenin devamında ussalığın bu iki 'metafizikle' ilişkisini açmaya gerek görmemiş. Dolayısıyla Foucault için hayati önem taşıyan bilgi (ve dolayısıyla hakikat) ile iktidar arasındaki ilişkiye haksızlık edilmiş!

Yukarıdaki sayfalarda ancak bir kısım örneğini verebildiğim bu acayiplikleri nihayet görmezden gelip de makaleyi bitirebilirseniz ne yazık ki başlangıçta Kahraman tarafından yapılacağı söylenen şeylerin yapılıp yapılmadığını anlayamadığınızı farkediyorsunuz. Bu arada kafanız, aralarında çok ince ve çok önemli anlam farkları olduğu iddia edilen birtakım kavramlar, Foucault'nun düşün-

7 Metnin Fransızca orijinalinde ise her iki kavram (*end* ve *finality*) için de aynı terim, 'fin' yani 'erek' kullanılıyor.

cesindeki gelişim çizgisi gözetilmeden yürütülmüş bir Foucault tartışması ve çoğu Foucault'nun kendi metinlerinde bariz olarak yer alan noktaları belirtmek için ikincil kaynaklardan yanlış olarak yapılmış bol miktarda alıntı yüzünden karmakarışık oluyor. Kuşkusuz Leviathan liberalizm sularının neresinde görüldü, diye merak ettiyseniz işiniz daha da zor. Son olarak eğer bu makaleyi gerçekten bir hakem okuduysa, herhalde Leviathan'ın bulandırdığı suların etkisiyle yayımlanması yönünde tavsiyede bulunmuştur sonucuna varıyorsunuz.

KAYNAKÇA

Foucault, Michel (1975) *Surveiller et punir*, Paris: Gallimard.

— (1976) *La volonté de savoir*, Paris: Gallimard.

— (1991) "Governmentality" der. G. Burchell, C. Gordon ve P. Miller, *The Foucault Effect: Studies in Governmentality* içinde, Chicago: University of Chicago Press.

— (1994) *Dits et écrits*, c. III. Paris: Gallimard.

— (1997) *Il faut défendre la société*, Paris: Seuil/Gallimard.

— (2000a) "İki Ders", çev. F. Keskin, *Michel Foucault, Seçme Yazılar I: Entelektüelin Siyasi İşlevi* içinde, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

— (2000b) "İktidar ve Özne", çev. O. Akınhay, *Seçme Yazılar II: Özne ve İktidar* içinde, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

— (2000c) "Yönetimsellik" çev. O. Akınhay – F. Keskin, *Seçme Yazılar I: Entelektüelin Siyasi İşlevi* içinde, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

— (2002) *Toplumu Savunmak Gerekir*, çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

— (2003) *Cinselliğin Tarihi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gutting, G. (1989) *Michel Foucault's Archaeology of Scientific Reason*, New York: Cambridge University Pres.

Kahraman, Hasan Bülent (2005) "Leviathan Liberalizm Sularında Görüldü: Liberalizm-Hobbescu Devlet Gizli İlişkisine Ussallık Bağlamında Foucaultgil Bir Yorum", *Doğu Batı*, no. 28. Ağustos, s. 99-127.

Keskin, Ferda (1997) "Foucault'da Öznellik ve Özgürlük", *Toplum ve Bilim*, no. 73, s. 30-44.

Keskin, Ferda (2000) "Özne ve İktidar", M. Foucault, *Seçme Yazılar II: Özne ve İktidar* içinde, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 11-24.

Keskin, Ferda (2004) "Felsefe Sahnesi", *Michel Foucault, Seçme Yazılar: V, Felsefe Sahnesi* içinde, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ransom, J. (1997) *Foucault's Discipline: The Politics of Subjectivity*, Durham ve Londra: Duke University Pres.

Smart, B. (1989) *Foucault, Marxism and Critique*, Londra: Routledge.

SEKA'ya giden hangi tez?

*Barış Karacasu**

> Kafasını ve vicdanını, en son terakki şuleleri ile güneşlendirmeye karar vermiş olan, bugünün Türk çocukları, biliyor ve bileceklerdir ki, onlar, 400 çadırlı bir aşiretten değil, on binlerce yıllık, Arî, medenî ve yüksek bir ırktan gelen, yüksek kabiliyetli bir millettir. (Alkışlar).
>
> Bir de, şunu eyi bilmek lâzımdır ki, kadîm Etilerimiz, atalarımız, bugünkü yurdumuzun ilk ve otokton sakini ve sahibi olmuşlardır. Burasını, binlerce yıl evel ana yurdun yerine, öz yurt yapmışlardır... (Sürekli alkışlar).
>
> AFET HANIM, *I. Türk Tarih Kongresi* [1932]

Kütüphaneleri severim. Yalnızca ilmi meraklarım ya da akademik ilgilerim gerekçesi ile değil kitapları, kitap kokusunu, belgelikleri de sevdiğim için. Sırf bu nedenle Osmanlıca öğrenmeye başlamış biriyim; belgeliklerde, depolarda elime geçen Osmanlıca kitapların ne olduklarını anlayamadığım için başladım eski yazı derslerine. Tamam, akademik kamu içinde yer alan ve az biraz da "seyahat özgürlüğü" olan kişilerle karşılaştırıldığında -uzaktan taciz ettiklerim bir yana- çok sayıda kütüphane gezdiğim söylenemez. Ancak, kendi koşullarının gözönüne alındığında iyi bir kütüphane kullanıcısı olduğum söylenebilir. Hatta itiraf etmeliyim ki kimi belgelikler ya da kütüphaneler ile duygusal bir ilişkiye girerim. İşte bu bakımdan, okumaya başladığınız bu yazı, alabildiğine kişisel bir yazı; gecikmiş ancak yazmadan da edemediğim bir yazı. Yaşamımda duygusal ilişkiye girdiğim kütüphanelerden biri, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi ile ilgili bir yazı. Bu yazı, bir yandan kütüphanede yakın geçmişte yapılmış bir iş vesilesi ile kayıt düşme, bir yandan da edebiyat ve dil çalışmalarını odağa alan akademik tutumumuzla ilgili bir tür kısa hesaplaşma yazısıdır.

DTCF Kütüphanesi

Kütüphanecilik ve koleksiyonculuk bakımından şehri Ankara'da bir noktanın altını çizmek gerekir: Bilkent Üniversitesi'nin kitap alımı ve kütüphanecilik politikasının Ankara'nın öteki üniversite kütüphaneleri ve kütüphanecileri ile akademik idarecileri üzerinde bir tür "travmatik" etki bıraktığını belirlemeli. Bu, kuşkusuz Bilkent'in "psikolojik harekât dairesi"nin geliştirdiği bir politikanın sonucudur ve belli bakımlardan da derin etkileri olmuştur. Öyle ki yer yer

(*) Araştırmacı.

öteki kütüphanelerin kendilerini ve koleksiyonlarını azımsamalarına, küçümsemelerine varmıştır işin sonu. Oysa dil, tarih ve edebiyat ilgilerim bakımından şunu gönül rahatlığı ile ileri sürebilirim: barındırdığı malzeme ve kullanım kolaylıkları bakımından DTCF Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve Meclis Kütüphanesi'nden, dil ve tarih kurumları kütüphanelerinden bile fazla olanak sunmaktadır biz sıradan kütüphane gezginlerine. Özellikle eski yazı basma ve yazma[1] koleksiyonları oldukça zengindir.

DTCF Kütüphanesi'nin müdavimlerinden olma gerekçem ilgimi çeken pek çok kitabın koleksiyonlarında olmasıydı. Önceleri sıradan bir kullanıcı olarak başlayan gitgellerim, sonraları haftada bir gün geçirmeye ardından da hem daha fazla zaman ayırmaya hem de daha çok gezmeye evrilmişti. Tek bir katla sınırlı olan ilgim zamanla öteki katlara yayıldı, en sonunda depoya kadar vardı. Depo, yani tasnif edilmemiş ancak üstün körü kataloglanmış kitaplar, 1970 yılı öncesi ve sıklıkla kullanılmayan süreli yayınlar ile fakültenin kurulduğu dönemden bu yana yazılmış bitirme tezlerinin bulunduğu yer. O bakımsızlığın içinde kendince bir düzeni olan ve pek çok depo gibi beni oldukça etkileyen yer...

Bir milli proje

> Divan edebiyatının başlıca ürünleri divanlar, hamseler, münşeatlar, tezkireler ve tarihlerdir. Bunların hepsi de belirli bir sanat anlayışiyle kaleme alınmış olmakla beraber, divanlarla hamseler, bu edebiyatın daha çok sanat cephesini aksettirir. Mektuplarla türlü yazmalardan toplanmış olan münşeatlar birer belge hizmetini görür. Tezkirelerle tarihler ise tanınmış kişilerle belli başlı olayları aydınlatan birer kaynaktır.
>
> Ancak, eski edebiyatı bir bütün olarak anlıyabilmek için, bu ürünler dışında kalan sayısız eserleri de yakından tanımak gerekir. Bu çeşitli eserler arasında, hamselere girmeyen manzum ve mensur hikâyeler, dinî, tasavvufî ve ahlâkî eserler, "nâme" başlığı taşıyan gazavat-nâmeler, sûr-nâmeler, sâkinâmeler, kıyafet-nâmeler, siyaset-nâmeler, sefaret-nâmeler, seyahat-nâmeler, sergüzeşt-nâmeler ile, şehr-engizler, ta'rifatlar, münazaralar, mizahî, didaktik ve ansiklopedik eserler büyük bir yer tutar.
>
> ASL, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul* [1959]

1 Burada koleksiyonun ne kadar zengin olduğuna ilişkin tek tek kitapların ya da yazmaların çeşitliliği/biricikliği üzerine veriler sıralayabilirim. Yine de ben bunun yerine yazmalarla ilgili olarak son zamanlarda yürütmekte olduğum şehrengiz kaynakçası çalışması sırasında karşılaştığım bir örneği vererek başlayacağım. Gazi Üniversitesi'nden Yaşar Aydemir, Hadî'nin Saray şehrengizi konulu yazısında sözkonusu şehrengizin iki nüshası bulunduğunu ve bunlardan birinin de DTCF yazmaları arasında yer aldığını söylüyor (Aydemir, 2001). Bu koleksiyon dışında nüshası olmayan yazmalar da bulunmakta. DTCF yazma koleksiyonu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Atılgan, 2000. Atılgan'ın verdiği bilgiye göre DTCF Kütüphanesi'nde 11 ayrı koleksiyonda toplam 15059 yazma bulunuyor ve bu koleksiyon Süleymaniye ve Milli Kütüphane'den sonra memleketin üçüncü büyük koleksiyonu: http://ab.org.tr/ab2000/dokumanlar/atilgan.html

DTCF'nin internet sitesinde fakültenin tarihi, binası, kütüphanesi ve akademik yayılımı ile ilgili kısa bir tanıtım da bulunuyor. Tanıtım -vurgular bana ait olmak üzere- şu sözler ile başlamakta:

> Ankara Üniversitesi'nin fakülte olarak kurulan ilk yükseköğretim kurumu olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Büyük Önderimiz'in adını koyduğu ve *özel bir misyon* yüklediği bir bilim merkezidir. Mustafa Kemal Atatürk Fakültemizin kurulmasını önerirken, çağdaş Türkiye'nin yapacağı atılımda hem *ulusal bilincin gelişmesi*, hem de özgür düşünceli bireylerin yetişebilmesi için, *Türk dilinin, Türk tarihinin ve Türk kültürünün derinliğine araştırılmasının* en başta gelen koşul olduğuna inanıyordu.

Bu sözler erken dönem milliyetçiliğin önemli projelerinden birine işaret etmektedir. Fakültenin kurulan ilk bölümlerinin[2] Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Arkeoloji, Antropoloji, Hititoloji, Sümeroloji[3] gibi bölümler olması tesadüf değildir. Her biri Türklüğün tarih içindeki yerini ve öteki kültürler ile ilişkilerini göstermek amacı ile kurulmuş özel bölümlerdir. Bugün artık çağcıl tarih, dil ve edebiyat çalışmaları ile bu çalışmaların bugünkü görünümlerinin ulusun ve bağlı olarak ulus-devletin temellendirilmesinde önemli birer ideolojik araç oldukları, üzerinde fazlaca konuşulmuş bir konu.[4] Sözü fazla dolandırmamak için Suavi Aydın'ın Türkiye'deki erken dönem milliyetçiliğin savlarının günümüzde yeniden yaşama döndürülmesi üzerine yazdığı "30'ların tezlerine geri dönüş: Anadolu'da 'proto-Türkler'in yeniden keşfi"nden bir alıntı yapalım:[5]

> Bu çerçevede üç temel kaygı ve kabul göze çarpar. Bunlardan ilki, "çok kültürlülük" olgusu karşısında ulusun benzersizliğini/biricikliğini ve türdeşliğini kanıtlama çabasıdır. İkincisi söz konusu ulusun üzerinde yaşadığı topraklarda otoktonluğunu ya da

2 DTCF 16 bölüm ile kurulmuştur. Bu bölümlerin bir bölümü Almanya'da yükselmekte olan Nazizmden kaçan kişilerce tesis edilmiştir. Sözkonusu bölümlerin bânîleri olan Wolfron Eberhart [Sineloji], Georg Rohde [Klasik Diller], Benno Landsberger [Asuroloji], Walter Roben [Hindoloji], Hans Güterbock [Hititoloji] gibi kişiler ne yazık ki -yağmurdan kaçarken doluya tutulmasalar da- başka türden bir milliyetçiliğe hizmet etmek durumunda kalmışlardır.

3 Burada Benedict Anderson'un *Hayali Cemaatler*'ini anmadan edemeyeceğim: "Benzer bir şekilde Kemal Atatürk devlet bankalarından birini Etibank, bir diğerini Sümerbank diye adlandırdı... Bu bankalar bugün faaliyet göstermeye devam ediyor ve kuşkusuz, büyük bir ihtimalle Kemal'in kendisi de dahil olmak üzere birçok Türk, Hitit ve Sümer'lerde kendi atalarını görüyor. Çok fazla gülmeye başlamadan önce..." [26, çıkma 4]

4 Bu alanlardaki çalışmaların memleketteki görünümleri için İletişim Yayınları'nın Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce edisyonunun dördüncü cildi *Milliyetçilik*'e bakılabilir. Amaçlar, savlar, yönelimler ve sonuçları için özellikle Soner Çağaptay'ın "Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite" yazısı ile Büşra Ersanlı'nın "Bir Aidiyet Fermanı 'Türk Tarih Tezi'" yazısına başvurulabilir. Yine de aslolan dil ve tarih kongreleri tutanaklarına, bildirilerine bakmaktır.

5 Suavi Aydın'ın yazısına, sayfa 18 ve sonrasında, 1980 sonrası yapılan çalışmalardan yola çıkarak sözkonusu alanlarda akademimizin içler acısı durumunu anlamak için de başvurulabilir. Doğrusu yalnızca akademimizin değil, aynı zamanda konuyla ilgili kurumların, ordunun, akademi dışı "alimler"in yaklaşımlarını da anlamak için bakılması gerekecektir. Daha da acısı ise elle tutulacak bir yanı olmayan pek çok yayın ile ne kadar çok kişinin "rütbe" aldığını görmek olacaktır. Konuyla ilgili bir deyişimizi manidar olması bakımından anmadan geçemeyeceğim: Çingen çalar, Kürt oynar!

> tarihsel kıdemini kanıtlama girişimidir. Üçüncüsü ise ilksel (primordial) bir ulus anlayışına uygun olarak, ulus olgusunun modern bir siyasallık/toplumsallık biçimi olduğuna ilişkin kuramsal duruşların aksine, ulusun insanlık tarihinin üzerinde şekillendiği temel varolma biçimi olarak tarihin derinliklerinden modern çağa ulaşan bir temel nüve olduğu kabulüdür. Tarih bu kabulün üzerinde, tarihin ana renginin onun ulusallığı olduğu veri alınarak kurulur. [9]

Bunu yeni cumhuriyet adına kuracak kurumların en başatlarından biri de -dil [1932] ve tarih [1931] kurumlarının yanısıra- adından da anlaşılacağı üzere Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'dir.[6] Dikkat edilecek olursa fakültenin ilk bölümleri tam da Aydın'ın belirttiği üç kaygının giderilmesine yönelik bölümlerdir. Fakültenin 30'lu yıllarda kurulması da tesadüf değildir. 20'li yıllarında sonunda başlayan çalışmalar 30'lu yıllarda dil ve tarih kongreleri ile bir bütünlük göstermeye başlamış, dil ve tarih kurumlarına ek olarak fakültenin kurulması ile de kurumsallaşmıştır.

Projenin önemli ayaklarından biri de başlangıcından günümüze tarih, dil ve edebiyat malzemesinin ortaya çıkarılması işidir. Bu çalışma, ileri sürülen savların altının doldurulması için zorunlu bir iştir. Bu kapsamda yapılması gereken iki çalışma bulunmaktadır. İlkin eldeki malzemenin dökümünün yapılması, ikincileyin sözkonusu malzemenin tahlili çalışmalarının tamamlanması. Edebiyat ve dil bölümlerinin öncelikli olarak metin çalışmaları ile ilgilenmeleri de bu bakımdan manidardır. Sözkonusu proje bu yönüyle uzun erimli bir projedir.[7] Eldeki yazılı malzeme ile derlenmesi gereken sözlü malzemenin çokluğu, eskil malzemelerin araştırılmasının zaman ve emek gerektirmesi de projeyi lisans öğrencilerinden başlayarak en yetkin akademik kişilere kadar yayma gereğini doğurmuştur. Edebiyat ve dil çalışmaları gözönüne alındığında bu çalışma kapsamlı bir "Türk", dil ve edebiyat tarihinin yazımı için gerekli bir girişimdir. Öteki bakımlardan olduğu gibi edebiyat tarihi bakımından da 60'lı yıllara gelindiğinde bile proje tamamlanmaktan çok uzaktır. Alimlerimizden Faruk Timurtaş, *Türk Kültürü* dergisinin ilk sayısına yazdığı kısa bir makalesinde (1963) amaçtan hâlâ ne kadar uzak olduğumuz gerçeğini şu sözlerle belirlemektedir.

---

6 Afet Hanım, hatıratında fakültenin adının konulmasına ilişkin Atatürk ile aralarında geçen bir konuşmayı aktarır: "'Cumhuriyet başkentinin her çeşit müesseseleri Ankara'da kurulmalı idi.' Atatürk bunu istiyordu. 'Bu ise, Tarih-Coğrafya tedrisatı ile başlamalı.' dediği zaman, ben bir Edebiyat Fakültesi'nin kurulmasından bahsettim. Fakat Atatürk, Tarih ve Coğrafyanın, Fakülte ismi olarak alınmasında dikkati çekme bakımından faydalı telâkki ettiğini ve bu mevzuların bilhassa önemini belirtmekte işe yarayacağını kabul ediyordu" (Afetinan: 219).

7 Burada başlangıcından günümüze kadar Türkçenin pek çok değişik abc ile yazılmış olmasına ek olarak 1928 sonrası bir kere daha abc değiştirerek geçmiş ile biçimsel bağın bütün bütün kopması da bu türden çalışmaları zorunlu kılmıştır: "1928'de başlatılan çok başarılı alfabe devrimi, daha sonra gerçekleştirilen ve nüfusun önemli bir kısmının heyecanla katıldığı kapsamlı sözdizimi ve sözdağarcığı değişiklikleri 1928 öncesi tüm edebiyat ürünlerinin okunmasını güçleştirdi. Arap kökenli Osmanlı yazısı Latin kökenli yeni alfabeyle değiştirildi ve böylece Türk dili birbirinden yazıyla ayırt edilen iki dil haline geldi: Osmanlıca ve Türkçe" (Holbrook: 42).

...bir edebiyat tarihi, ancak eserler, şahıslar, edebî neviler, devirler, muhtelif meseleler üzerinde inceleme, araştırma ve tahliller yapıldıktan, monografiler yazıldıktan, biyografik bibliyografik her türlü malûmat bir araya getirildikten sonra yazılabilir. [28]... Edebî mahsullerimizi tam olarak bilmediğimiz gibi, edebiyat tarihi kaynaklarını da esaslı şekilde incelemiş ve muhteviyatını tesbit etmiş durumda değiliz. Hususî ve umumî şuarâ tezkireleri, vefeyât kitapları, Şekayık ve zeyillerinin teşkil ettiği ulemâ tabakatı, vezirler, hattatlar vesaireye dair yazılmış tezkireler, evliya menâkıbı, nazire mecmuaları, müntehabât mecmuaları, Keşfü'z-zünûn ve zeyilleri nev'inden kitabiyat eserleri, umumî tarihler, seyahatnâmeler, sefâretnâmeler, ve bunların dışında kalan diğer kaynaklar üzerindeki inceleme ve araştırmalar çok az ve kifayetsizdir. [28-29]... Şimdi her şeyden önce hangi asırda hangi eserlerin yazılmış olduğunu ve bunlardan bize nelerin intikal ettiğini tesbit etmekle işe başlamalıyız. Memleketimiz ve yabancı memleket kütüphaneleri esaslı surette taranmalı, hususî ellerdeki kitaplar da tesbit edilmelidir.[8] Bir taraftan edebî mahsullerin tam olarak tesbiti ile uğraşırken, öbür taraftan bilinen ve yeni bulunan eserlerin yegâne nüshalarını faksimile etmek ve belli başlılarının tenkidli neşrini hazırlamak yoluna gitmeliyiz.[9] Metin neşrine muvazi olarak bunlar üzerindeki şekil, uslûb ve muhteva bakımından tahlil, inceleme, araştırma ve her türlü mukayeseler yapmak ve edebiyat tarihi kaynaklarını en istifadeli bir hale getirmek gerekir. Bütün bunlar yapıldıktan sonra sıra umumî ve terkibî edebiyat tarihi yazmaya gelir. Ancak o zaman gerçek ve ilmî bir edebiyat tarihi yazabilmek mümkün olacaktır. [30]

DTCF Kütüphanesi yeniden

Kütüphanenin deposunda kalmıştık en son... Kişinin bir akademik titrinin olması pek çok kapıyı açıyor. Bana da deponun kapısını açmıştı, ben de girmiş-

8 Sözü açılmışken yine 30'lu yıllarda başlayan kataloglama çalışmalarımıza da değinmeden geçmeyelim. "Türkiye'de yazma eserlerin, özellikle de Türkçe yazmaların kataloglama çalışmaları, resmî olarak 1935 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın Prof. Helmut Ritter başkanlığında kurduğu *Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu* ile başlar" (Aynur: 39). Kataloglama macerasının 2002 yılına kadarki anahatları için: bkz. Aynur, 2002. Barbara Flemming armağanında çıkan sözkonusu yazı, yalnızca memlekette değil yurtdışında da konu ile ilgili çalışmaları ve son dönemde yaşanan gelişmeleri ortaya sermektedir. [Yurtdışı çalışmaları ile yerli yapım "araştırma"lar arasındaki kimi benzerliklerin altının çizilmesi konuyla ilgilenenler için makalenin artısı...] Değinilmesi gereken son nokta da -eksiklikler ve yanlışlar olduğu çekincesi ile- Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu'na dayanan bir çalışmanın da yayın hayatına başladığıdır: www.yazmalar.org

9 Tıpkıbasımlar konusunda da yeterince yol aldığımız söylenemez. Birkaç örnek vermem gerekirse *Divan-ı Lügati't-Türk*'ün 1990 yılında yapılan tıpkıbasımının yeni baskısı yapılmadı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin ise adam gibi, tam bir tıpkıbasımı yok, *Kutadgu Bilig*'in üç tıpkıbasımı ise basıldıkları zamana göre iyi olsa bile bugünün koşullarında oldukça başarısız, zaten baskıları da yok. Yine aynı eserler üzerinde eleştirel çalışmalara da değinebiliriz. *Divan-ı Lügati't-Türk*'ün yıllar önce Besim Atalay tarafından yapılmış, pek çok bakımlardan eleştirilmiş çevirisini kullanmak ya da Robert Dankoff'un İngilizce metnine başvurmak durumundayız. Seyahatname hâlâ tamamlanmış değil üzerine yapılmış onca çalışmaya karşın. Yine de son dönem çalışmaları düşünülürse tamamlanacağını varsaymak yanlış olmayacaktır. *Kutadgu Bilig*'in Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılan eleştirel basımının ise üzerine taş konulmadı, unutmayalım Hoca Bey'e duyulan tüm saygı bir yana pek çok eleştiriyle de yüz yüze kalan bir metinden söz ediyoruz. En azından gözlerimle gördüğüm Dörfer'e ait nüshanın üzerinde pek çok düzeltme bulunuyordu. Metnin sözlük ve dizini ile ilgili tartışmalara hiç girmek istemem. İlgilenenler için Tezcan, 1981.

tim. Bugün evimde hâlâ o depodan çıkma kitapların fotokopileri bulunuyor. Kimileyin yalnızca oraya inmek ve şöyle bir dolanmak için bile kitap istediğim olmuştur itiraf etmeliyim ki. Tamam, yok yere istemedim o kitapların hiçbirini ama kimisine de gerekçe icat ettim kendi kendime. İşte o inişlerimden birinde elimi rastgele atarak aldığım kitaplardan biri de Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde yazılmış ilk bitirme tezi idi. Bugün yanlış anımsamıyorsam Vehbî'nin *Sûrnâme*'si üzerine yapılmış bir çalışmaydı ve oturup okumuştum. Üzgünüm, o gün kimin yazdığını bir kenara not etmedim. Bugün o tezi yeniden görmem olanaklı değil. O tez de binlercesi ile beraber SEKA'ya yollandı...

Sözkonusu gelişme yaşandığında konu ayrıntısı ile olmasa da basına yansıdı. Yine de akademik kamu içinde bile yeterince duyulmadığını söyleyebilirim. Özetle kütüphanede gerçekleştirilen "ıslah çalışmaları" sırasında yer açma gerekliliği nedeniyle ve bilimsel değeri olmadığından bu koleksiyonun elden çıkarılması kararı alınmıştı. DTCF Dekanı Prof. Dr. Necdet Adabağ, "Öğrenci işin kolayına giderek bu çalışmanın kopyasını hocasına götürebilir. Bu yüzden öğrencilere tez hazırlatılmasını kaldırmamız gerekiyor. Kimi tezler çok etkin, derinliğine yapılmış çalışmalar olabilir ama öğrenci kafasıyla yapılmış olan çalışmalar bu kadar. 'Öğrenci' derken küçümsemek için demiyorum, olanaklar dahilinde yapabilecekleri budur. Akademik hiçbir değeri yok. Bunlar oradan buradan kopya edilmiş, hiçbir emeğin ürünü olmayan tezler" demişti o günlerde.[10]

Bu gelişmeler yaşandığında kaç araştırmacı merak edip konuyu soruşturdu bilmiyorum. Ancak ben, biraz geç haberim olmasına karşın, iki kere gidip fakülte çalışanlarından konuyla ilgili bilgi almaya çalıştım. Devletin memurunun ağzından laf almak hiç de kolay değil. Ben de fazla alamadım zaten. Bana söylenenlerin ne kadarı gerçekle uygunluk içerir bilemem. Beni ilgilendiren sonuçları aslına bakarsanız. Yine de anlatılanları da aktarmalı, en azında bir kayıt

11 Aslında bu yorum iki bakımdan sakıncalar içeriyor. Öncelikle sözkonusu bitirme tezleri, öğrencilerce kullanılamıyor[du]. Kuşkusuz Türk şeytana pabucunu ters giydirir, bunun da çaresini bulacaktır. Yine de -en azından ilkesel olarak- bir öğrencinin daha önce yapılmış bir tezi alıp kendi yapmış gibi vermesi olanaklı değil. Kaldı ki bitirme tezi yazdıran hocalarımızdan da bu ödevler verildikten sonra kütüphaneye uğradıkları bir ara daha önce konuyla ilgili çalışma yapılmış mı diye bakmalarını istemek çok fazla bir beklenti olmaz. İkincisi ise tezlerin ilmi değeri konusudur. Edebiyat tezlerini gözününde bulunduracak olursak özellikle fakültenin erken dönemlerinde olmak üzere bu tezlerin iyi kötü ilmi değerleri olduğunu söylemeliyiz. Sözgelimi halk edebiyatı alanında hazırlanan tezlerin birçoğunda fakülteye memleketin dört bir yanından gelen öğrencilerin kendi yörelerinden derlemeler yaptığı bilinen bir gerçektir. Edebiyat tezleri bağlamında son zamanlarda karşılaştığım bir duruma değinerek konuyu açmak isterim. Sayın Hasibe Mazıoğlu'nun danışmanlığında yapılmış bir bitirme tezini TDK Kütüphanesi'nde buldum. Kütüphane müdiresi Nilberk Hanım'ın söylediğine göre aralarında Hasibe Hoca'nın da bulunduğu kimi hocalar tezlerin birer nüshasını kütüphaneye veriyorlarmış [TDK Kütüphanesi'nde de bitirme tezlerinin kopyasını almanıza izin verilmiyor.] Bulduğum tez, Ulvi'nin Manisa şehrengizi üzerine Mustafa Tanrısever tarafından yapılmış bir tez. Tez, şehrengizin tam metni ile biçimsel bir değerlendirme ve tezkirelerde şair ile ilgili yazılmış bölümleri de içeriyor. Eğer 1993 yılında İsmail Çetin'in Fırat Üniversitesi'nde tamamladığı ve göremediğimiz *Ulvi Divanı* master tezinde bu şehrengiz yoksa, Tanrısever'in çalışması tek olmalı. Sayın Tahir Üzgör'ün *Fehim Divanı* çalışmasında Fehim'in şehrengizinin olmadığı düşünülecek olursa Çetin'in tezinde de Ulvi'nin şehrengizi olmayabilir.

düşmeli. Söylendiği gibi kütüphanede başlatılan ıslah çalışmaları sırasında depoda yer alan malzeme ile ilgili olarak bir tartışma yürütülür. Dekanlık bitirme tezlerinin önemini ve değerini sorar elden çıkarma konusunda karar almak için. Kütüphane yetkilileri ise bunların fakültenin bir tür tarihi olduğunu, atılmasının uygun olmayacağını, hatta bölümlerin de karşı çıkacağını ileri sürer. Bunun üzerine bölümlerin konuyla ilgili görüşüne başvurulur, elbette yazılan yazıda tezlerin SEKA yolunda olduğu da söylenir. Pek ses çıkmaz. Yine de kütüphane yetkilileri bir süre daha koleksiyonu elde tutarlar. Tâ ki dekanlık ne olduğunu sorana dek. Bölümlerin konuya ilgisizliğine de dayanarak bilimsel değeri olmadığı yargısına ulaşılır. Bölümlere son bir yazı yazılır. Tezlerin SEKA'ya gideceği, dileyen bölüm ya da hocaların gelip diledikleri malzemeyi alabilecekleri söylenir. Tarih, Sanat Tarihi, Antropoloji'nin içinde yer aldığı birkaç bölüm ile birkaç hoca ilgi gösterirler. Sonunda hepsi SEKA'ya gönderilir. Katalog kartları ise kütüphanenin dördüncü katına konulur. Bundan böyle yazılacak hiçbir bitirme tezinin kütüphaneye alınmamasına ve katalog kaydının tutulmamasına karar verilir. Fakülte dışından kişilerin değerlendirmesi için bir girişim olup olmadığına ilişkin sorum ise tezlerin fakültenin resmî belgesi durumunda olduğu ve herkese verilemeyeceği biçiminde yanıtlandı. Kuşkusuz kimi bölümler kendi bölümlerinde yazılmış tezleri saklamışlardır. Ancak DTCF'nin tarihini olduğu kadar yukarıda özetlemeye çalıştığım projenin de önemli ayaklarından biri olan koleksiyonu yitirmiş bulunuyoruz. Bu yazı yazılırken SEKA'da işler yürümüyordu malum gerekçelerle. Belki hâlâ o tezler bir yerlerde yığılmış duruyordur. Benim ne zamanım ne de gücüm olmadığından soruşturmadım. Yüksek olasılıkla açık alanda ve yağmur altında doğal yollardan kağıt hamuru oluyorlardır.

30'lu yıllarda büyük bir şevk ile başlanan ve belli türden bir bütünlük gösteren projenin sonraları hızı kesildi. Bu arada memlekette ve dünyada yaşama geçirilen benzer projeler üzerine çok yazıldı çizildi, çeviriler yapıldı. Yine de zaman zaman gündeme gelmeye devam etti, belli bir grupça da yılmadan destekleniyor. Projenin savlarını sevelim sevmeyelim, destekleyelim desteklemeyelim önemli bir getirisi vardı bizler için: dil ve edebiyat malzemesinin ortaya çıkarılması işlevi görüyordu. Ne var ki DTCF'de tasfiyelerle ya da eğitim politikalarına bağlı olarak yaşanan gelişmeler bu ayağın zamanla zayıflamasına neden oldu. Özellikle projeyi destekleyici ikincil bölümler zamanla çalışma alanını ve amaçlarını değiştirmek durumunda kaldı. Sözgelimi Sinoloji bölümünün başlarda kuruluş amacı, Orta Asya Türk tarihinin aydınlatılmasında Çincenin bir kaynak dil olarak kullanılması ve zengin Çin kaynaklarından Türk tarihi ile ilgili bilgileri ortaya çıkarabilecek bilimadamları yetiştirmek olarak dile getirilirken şimdilerde hızla değişen dünya koşulları gözönünde bulundurularak eğitim verilmektedir. Sonuç itibariyle projenin yalnızca söylem düzeyinde sürdürüldüğünü ve gereklerinin yerine getirilmediğini ya da yalandan getirildiğini

söylemek yerinde bir belirleme olacaktır. Bitirme tezlerinin SEKA'ya gönderilmesinin de simgesel bir anlamı olmalı bu bakımdan. Cumhuriyetin erken dönemlerinde belli bir samimiyet, inanmışlık ile sürdürülen çalışmalar her türden kaynağı veri sayarken şimdilerde seçici ve eleyici bir yöntemle çalışmaların sürdürüldüğü görülüyor. Konuyla ilgili samimi bir soru şu olabilir: Projenin gereklerinin projeyi desteklemediği resmen kabul edildi mi?

KAYNAKÇA

Afetinan, Ayşe (1959) *Atatürk Hakkında Hâtıralar ve Belgeler*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Anderson, Benedict (1995) *Hayali Cemaatler*, 2. baskı, İstanbul: Metis Yayınları.

Atılgan, Doğan (2000) "Yazmaların bilgisayar ortamına aktarılması ve hizmete sunulması: DTCF Kütüphanesi deneyimi", *Akademik Bilişim 2000* (10-11 Şubat), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, http://ab.org.tr/ab2000/dokumanlar/atilgan.html

Aydın, Suavi (2003) "30'ların tezlerine geri dönüş: Anadolu'da 'proto-Türkler'in yeniden keşfi", *Toplum ve Bilim*, Bahar, 96: 8-34.

Aydemir, Yaşar (2001) "Hadî'nin Saray Şehrengizi", *İlmî Araştırmalar*, 12: 31-56.

Aynur, Hatice (2002) "Türkiye'de Türkçe Yazma Eserlerin Kataloglanması Üzerine Bir Değerlendirme 1989-2002", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 26/I: 37-52.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi resmi internet sitesi. http://www.humanity.ankara.edu.tr

Holbrook, Victoria R. (1998) *Aşkın Okunmaz Kıyıları*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tezcan, Semih (1981) "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten* 45 [178]: 23-78.

Timurtaş, Faruk (1963) "Türk Edebiyatı Tarihi Ana Kitabı Nasıl Yazılabilir?", *Türk Kültürü* cilt 1, Mayıs: 28-30.

Kumru ile Kumru'yu *iktisat psikolojisi gözlükleriyle okumak: Bir deneme*

*Ester Biton Ruben**

Tahsin Yücel, son romanı *Kumru ile Kumru*'da günümüz insanının eşya ile ilişkisini, bu ilişkinin insanın diğer insanlarla ve kendisi ile ilişkisini nasıl değiştirdiğini çok yalın ve çarpıcı bir şekilde anlatıyor.

Bu romanı okurken, eserin edebi zenginliğinin yanında, iktisatla psikoloji arasındaki ilişki açısından da son derece zengin bir malzeme içerdiğinin farkına vardım. Hâkim iktisadi sistemin insan psikolojisi üzerindeki etkileri hep merakımı uyandırmış, üzerinde çalışmayı çok istediğim fakat hep bir şekilde ertelediğim bir konu olmuştur. *Kumru ile Kumru* bu konuda ilk denememi yapmam konusunda beni yüreklendirdi.

Geleneksel İktisat, temel olarak bir en çoklaştırma sorununu ele alır. Üretici kârını, tüketici ise faydasını en çoklaştırmaya çalışır. Birey, en çoklaştırma sorununu çözebilmek için akılcı (rasyonel) davranmalıdır. Akılcı davranış ise kendi çıkarını her durumda ön planda tutmayı gerektirir. Geleneksel iktisadın fayda/haz en çoklaştırıcı "*homo economicus*"u, günümüzde tüketimini yani faydasını/hazzını en çoklaştırmaya çalışan tüketim toplumu insanına karşılık gelmekte. Öte yandan "*homo economicus*" kavramının geleneksel iktisat düşüncesinin temeli olarak ortaya çıkması, sanayi devriminin hemen sonrasına rastlar. Dolayısıyla "*homo economicus*" başından beri bir kentli olarak tasarlanmıştır, bir taşralı olarak değil.

Romanda taşrada büyüyen Kumru kente yerleşip, tüketim toplumuyla tanıştıkça, bir haz/fayda en çoklaştırıcı "*homo economicus*"a dönüşmekte. Peki ama günümüzün tüketim toplumu kendi tetiklediği bazı güçlü duygular yoluyla insanın akılcı davranmasını engellemezler mi? O halde "*homo economicus*" akılcılık ilkesiyle ters düşmez mi?

(*) Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü.

Bu denemede, bu soruları romanı temel alarak cevaplamaya çalışacağım. Bunun için de şöyle bir yöntem izlemeyi düşündüm. Öncelikle romanın baş kahramanı Kumru'yu temel alarak, sırası geldikçe diğer karakterlere de atıfta bulunarak onların eşya ile kurdukları ilişkinin gelişimi ve bunu iç dünyalarına yani kendi kendileriyle olan ilişkilerine nasıl yansıttıkları üzerinde duracağım. Bunu yaparken hâkim iktisadi yaşamın insanda hangi duyguları tetiklediğini ve bu duyguların nasıl yaşandığını anla(t)maya çalışmak temel amacım olacak.

Kasabadan kente göç ve Kumru

Kırsal alandan kentsel alana göç olgusu iktisat, sosyoloji, psikoloji gibi pek çok sosyal bilim alanını ortak olarak ilgilendiren bir konu. Romanın baş kahramanı Kumru, henüz çocuk sayılabilecek bir yaşta, başlık parası için evlendirilerek, yaşadığı kasabadan İstanbul'a gelir, oturacakları kapıcı dairesine yerleşir ve "modern" yaşamla yavaş yavaş tanışır. Kocası dışarıda olduğu zamanlarda apartmandaki dairelerin çöpünü alırken onu en çok şaşırtan şey büyük kent insanlarının çöp üretme yeteneğiydi. "*Pırıl pırıl cam şişeleri bile çöpe atıyor bunlar*"(s. 35) diyerek dile getiriyordu bu şaşkınlığını. Modern kent yaşamının "satın al, tüket, at, yenisini al" düşüncesine dayanan tüketim kültürüyle ilk tanışmasıydı bu Kumru'nun. O zaman henüz kendisinin de ilerde bu kültürün bir tutsağı olacağını bilmiyordu. Kumru zamanla evlere temizliğe de gitmeye başladı.O zaman modern dünyanın insanlarını ve eşyalarını daha yakından tanıma olanağı buldu. Buna rağmen uzunca bir süre kendisini onlardan ayrı tuttu. "*Kumru tüm kentlileri başka bir insan türünün örnekleri gibi görüyor, onları herhangi bir eleştiri, öfke ya da imrenme konusu olamayacak ölçüde kendinden uzak buluyordu.....Kendisi de onlar için yabancı bir türün örneğiydi*" (s. 39). O evlerde gördüğü eşyaları da başka bir dünyanın öğeleri gibi algıladı. Yaşamının bu evresinde Kumru'nun modern yaşam insanı ve eşyasıyla ilişkisi kendi dışındaki bir şeyleri izlemeyle sınırlıydı. İlerde kendisini esir alacak olan tutku, o zamanlar Kumru'nun yaşamının kıyısından bile geçmeyen bir şeydi.

Kumru'nun ilk tutkusu: Buzdolabı

Kumru'nun hayatı, evine temizliğe gitmeye başladığı Tuna Hanım'la tanışmasıyla kökten bir değişikliğe uğradı. Tuna Hanım kendisinden sadece birkaç yaş büyüktü ve ona arkadaşça davranıyordu. Kumru, Tuna Hanım'ın farklı bir dine mensup olduğunu duymuştu. Tuna Hanım da sanki kendini başkalarından ayrı tutuyordu. Kumru nasıl kentliler için "öteki" ise, Tuna Hanım da başkaları için "öteki" idi. Kumru, Tuna Hanım'la "ötekilik" ortak noktasında buluştuğu için olsa gerek, kendini ona diğer kentli kadınlardan daha yakın hissediyordu. Zamanla kendi yaşantısını onun yaşantısına benzetmeye çalışacaktı.

Pekdemir'de vurgulandığı gibi, taşralı büyük şehirdeki her gelişmeyi merak eder. Merak ettiğiyle özdeşleşme arzusundan vazgeçemeyeceğinden, onu taklit etmekten, ona öykünmekten başka bir şey elinden gelmemektedir (Pekdemir, 2005: 88). Kumru da, Tuna Hanım'ı taklit etmeye, ona öykünmeye başlayacaktı. Önce Tuna Hanım'ın buzdolabına tutkulandı. Bir süre sonra bu tutku öyle bir hale geldi ki, Kumru, Tuna Hanım'ın buzdolabının aynısını almayı kafasına koydu ve bunu başardı. Artık Kumru'nun tüm amacı o buzdolabını hep dolu tutabilmek oldu. "*Buzdolabı sanki yerine getirilmemiş hiçbir isteği bulunmaması gereken bir yüce varlıktı*" (s. 94). "*Buzdolabını sürekli dolu tutmak onun için tutkuyla sevilen bir sevgiliyi mutlu ederek, kendisi de mutlu olmak gibi bir şeydi*" (s. 140).

Bora'da (2005: 58) ifade edildiği gibi büyük kentteki taşralının büyük ve sancılı değişimi başlamıştı artık. Yeni ortama uymak, benliğini tümden yitirmemek, eski dünyasıyla yenisini bir ortak noktada çakıştırmak çabaları Kumru'nun peşini hiç bırakmayacaktı.

Hâkim iktisadi yaşantının vazgeçilmezleri: Süpermarketler ve televizyon

Romanın en can alıcı anlatılarından biri, Kumru'nun hayatında ilk kez bir süpermarkete, "Migros"a, Tuna Hanım tarafından götürülüşünün betimlendiği bölüm. Yazar, Kumru aracılığıyla tüketim dünyasının bu modern tapınağını şöyle anlatıyor: "*Tuna hanım dizi dizi el arabalarının arasından birini kendi malıymış gibi çekip aldı, önünde sürerek ağır ağır ilerledi, her iki yanlarında da türlü türlü mal dolu raflara uzandı, hiç kimseye hiçbir şey sormadan, hiç kimseye tek kuruş ödemeden, bir sürü kutu, şişe ya da paket alıp umursamazca arabasına attı. Hem bu bolluk hem de Tuna hanımın rahatlığı karşısında Kumru'nun ağzı açık kaldı..... Bir süre sonra, Kumru kadın, erkek, hatta çocuk, neredeyse herkesin aynı şeyi yapmakta olduğunu ayrımsadı*" (s. 81).

Bu paragraftan görebildiğimiz gibi, Kumru'yu en çok şaşırtan ve etkileyen unsur bolluk ve bu bolluk karşısında Tuna Hanım'ın ve diğer insanların rahatlığıydı. Burada hemen aklıma "İktisada Giriş" kitaplarında yer alan "iktisat" tanımı geliyor. Hemen hemen bütün klasik iktisat kitaplarında şöyle yazar: "İnsan ihtiyaçları sınırsızdır. Bu ihtiyaçları karşılayacak kaynaklar ise sınırlıdır. İktisat bilimi sınırsız ihtiyaçların sınırlı kaynaklarla nasıl en etkin şekilde karşılanacağını inceler". Bu klasik tanımın, aslında her zaman sınırlı olduğunu düşündüğüm insan ihtiyaçlarının, sınırsız olduğu yanılgısını dayattığını düşünmüşümdür. İnsan ihtiyaçları sınırsız değil, son derece sınırlıdır. Fakat insanın çeşit bolluğu karşısında ihtiyacı olmayan şeyleri de isteme eğilimi vardır.[1] Kapitalist iktisadi düzenin bugün geldiği nokta, insanların bu eğilimlerinden yararlanarak serma-

1 Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Irzık ve Buğra, 1998: 34-41; Buğra, 2000: 27-61.

ye sınıfının kârını en çoklaştırma ilkesine dayanır. Özelde süpermarketler, genelde alışveriş merkezleri, insanların çeşit bolluğu karşısında hep daha fazlasını isteme (ihtiyaç duyma değil) zaafını kullanırlar. Romanın ilerleyen bölümlerinde görüldüğü gibi, Kumru Migros'a sonraki gidişlerinde ihtiyacı olmayan şeyleri de arabasına doldurur. Benzer yerlere gittiğimizde hepimizin yaptığı gibi....

Alışveriş merkezleri bir anlamda tüketim dünyasının modern tapınaklarıdır. Kumru'ya göre, alışveriş merkezlerinin sunduğu benzersiz bolluk görüntüsü, ölüm ürkütüsünü azaltmaktaydı. Burada Kumru, belki yalnızca ölümü yoklukla, yaşamı da varlıkla eşdeğer tuttuğundan böyle düşünüyordu. Oysa biraz daha derine inilince şöyle de düşünülebilir: Ölümü var olmamak olarak değerlendirirsek, bize sunulan benzersiz bolluk görüntüsünün tetiklediği sahip olma güdüsü, var olmama kaygısını telafi eder. E. Fromm'un ünlü eserinde (Fromm, 1982) belirttiği anlamda sahip olmak, var olmanın yerine geçer.

Modern iktisadi yaşantının bir diğer vazgeçilmezi ise televizyon. Günümüzün bol kanallı, bol reklamlı bir tüketim nesnesi. Romanda televizyon daha çok mahallenin aklı başında, sözü dinlenen kapıcısı Bilal dayının öğütlerine konu oluyor. "*Televizyonda reklamları izlemezsen, bu dünyada neyin ne olduğunu bilemezsin*" (s. 104). "*Reklamlara iyi bak, her şeyi onlardan öğrenebilirsin*". *Televizyon izlemiyorsan hiçbir şey bilemezsin, boşuna yaşarsın yani* (s. 155). Bu cümlelerden de anlaşıldığı gibi Bilal dayıya göre televizyon, modern yaşama rehberlik eden bir araç olarak görülüyor. Hatta televizyon izlemeyen bir insanın, başkalarıyla ilişki kurmakta zorlanacağını da belirtiyor: "*İnsanlar televizyon izlemediler mi birbirlerini bile anlayamıyorlar. Televizyon izlemeden haberleri, reklamları, hava durumlarını görmeden kırk gün evinde otur da sonra şuraya gelip bir otur bakalım, çocukların konuştuğunu bile anlayabiliyor musun?*" (s. 147).

Romanda bir de televizyonun uzaktan kumandasının, onu kullanana yapay bir güç hissi vermesi üzerinde duruluyor. "*Uzaktan kumandayı eline aldı. Güçlülük duygusu daha da güçlendi, parmağını her bastırışında karşıda beliren görüntüleri kendisi yaratıp kendisi yönlendiriyormuş gibi bir izlenime kapıldı*" (s. 185).

Romanın karanlık işler çevirmekten geri kalmayan büyük sermayedarı İsmail Bey'inse, Kumru'nun bir televizyon istediğini öğrendiği zamanki bir vurgulaması dikkate değer: "*Demek benim gelin uşaklığı seçiyor. Elinde bir uzaktan kumanda bulunsun istiyor, herkes gibi. Alacak uzaktan kumandayı eline, dünyalara kumanda ettiğini düşünecek. Gerçekte uzaktan kumandanın ona kumanda ettiğini, kendisinin uzaktan kumandaya çalıştığını hiçbir zaman bilemeyecek, herkes gibi*" (s. 163).

Romanda modern iktisadi yaşantının büyük sermayedarını temsil eden İsmail Bey'in tespiti özellikle kendi konumu, kendi davranış şekli açısından çok ilginç. Çünkü kendisi de pek çok insanın yaşantısını para ve silah gücüyle kumanda etmekte, aslında kendisinin bu sisteme çalıştığını bile bile...

Kumru'nun kimlik bunalımı

Kumru, önce buzdolabı, ardından da onu hep dolu tutma sevdasına kapılınca köydeki anasını, babasını, kardeşlerini, hep dertleştiği ebesini gitgide daha az düşünür oldu. Ya da bunu tersinden okursak, Kumru köydeki sevdiklerine kavuşma ümidini kaybedince, kentte de bunların yerini dolduracak gerçek ilişkiler kuramayınca bu boşluğu eşya tutkusuyla doldurmaya başladı. Elbette bunun bir bedeli vardı. Bedeli kendine yabancılaşmasıydı. Kumru, kendisindeki bu yabancılaşmanın kısmen farkındaydı. Zaman zaman aynanın karşısına geçiyor, yüzüne dikkatlice bakıyor, gördüğünü yadsırcasına "yok canım, ben gene eski Kumru'yum" diyordu. Bu, Kumru'daki kimlik bunalımının başlangıcıydı.

Modern iktisadi yaşantı insana pek çok kolaylık sunmakta. Bu kolaylıkları pazarlama yöntemlerini de büyük bir ustalıkla geliştirmekte. Televizyonda izlediğimiz reklamların pek çoğu bazen açık, bazen üstü örtülü olarak insan ilişkilerinin bazı mallara sahip olmakla gelişeceğini, insanın toplum içindeki yerini nelere sahip olduğunun belirlediğini haykırmakta. Giderek maddi çıkara dayanan yüzeysel ilişkilerde yaşamdan aradığı doyumu bulamayan günümüz insanı, bu doyum arayışını eşyaya yöneltmekte. Böylece var olma yolunda eksilirken, sahip olma yolunda artmakta. Bu artışın yapaylığının, geçiciliğinin farkına bile varamadan...

Şimdi maddi çıkarı en çoklaştırmaya dayanan modern iktisadi yaşamın insanda hangi duyguları tetiklediğini, romandaki kahramanlar aracılığıyla incelemeye çalışacağım. Romanda öncelikle Kumru'nun, fakat zaman zaman diğer kahramanların da yaşantılarına hâkim olan beş temel duygu göze çarpıyor: Tutku, güç yanılsaması, korku, sıkıntı ve umutsuzluk.

Tutku

Kumru, köydeki ailesini ve dostlarını yeniden görme ümidini kaybettiğinde, kentteki yeni tanıdıklarıyla da doyurucu, sahici bir ilişki kuramayacağını anladığı noktada tüm ilgisini eşyalara yöneltti. Önce buzdolabı bir tutkuya dönüştü, ardından onu hep dolu tutma çabası bir tutku haline geldi, sonra yeni giysiler, ardından televizyon ve araba. En yoğun yaşadığı tutku, ilk tutkusu, buzdolabına karşı olan tutkusuydu. Kumru bunu tutku olduğunu bilmeden yaşamıştı. Buzdolabına karşı aşırı bir bağlılık duymuş, buzdolabı onun yaşama amacı olmuştu. "*...tutku bir şeye aşırı ölçüde bağlanmaktır, her şeyden fazla, her şeyi, çoluğunu çocuğunu bile unutacak ölçüde bağlanmaktır*". Bir sohbetlerinde Tuna Hanım böyle anlatıyordu tutkuyu Kumru'ya.

Oysa Kumru daha bir yıl bile geçmeden soğumuştu buzdolabından. Çünkü buzdolabı tutkusu başka bir şeyin yerini, hayatındaki bir boşluğu dolduruyor-

du aslında. Kumru kocasıyla, çocuklarıyla, mahalledeki diğer kapıcılarla doyurucu ilişkiler kuramamıştı. Kasabadaki Hürü bacısıyla, Meryem ebesiyle kurduğu yakın, sıcak ilişkiler yoktu şehirde. O da farkında olmadan arayışı içinde olduğu bu sıcak ilişkiyi, eşyalara olan tutkusuyla ikame etti. Buzdolabına karşı öyle şiddetli bir tutku duymuştu ki onu yüceltmiş, ona belirli bir düzeni olması gerektiği gibi değerler atfetmişti. Belli bir düzeni olmadığını anladığındaysa, tıpkı sevgilinin olumsuz yönlerinin görülmeye başlandığı zaman olduğu gibi, soğumuştu ondan. Eski coşkusunu kaybetmişti.

Televizyon için benzer bir tutkunun ilk filizleri doğduğunda içinde, bunu bastırmaya çalışmış, ancak onun dizginlemeye çalıştığı tutku, bu sefer de Pehlivan'da dizginleri koparıvermişti. Pehlivan tutkuyu Kumru'dan biraz farklı bir şekilde yaşıyordu. Şöyle ki Kumru bir eşyaya tutkulu bir şekilde her sahip olmak istediğinde, sanki güzelleşiyor, kendine güveni artıyor ve güçle donanıyordu. Pehlivan da Kumru'nun bu güzelleşen, kendine güvenen ve güçlü halinden büyüleniyor, Kumru'ya karşı bir tutku geliştiriyordu. Bu duygu Pehlivan'da da öyle şiddetliydi ki, o güne kadar doğru bildiği her şeyi bu tutku uğruna feda edebiliyordu. Yani tutku pek öyle kontrol edilebilen bir şey değildi; insan tutkusunu yönlendiremiyor, tam tersine tutku insanı yönlendiriyordu. Tutkulu insan, tutkusunun esiri oluyordu. Tutku bir eşyaya karşıysa o eşyanın, bir yaşantı şekline karşıysa o yaşantı şeklinin esiri olunuyordu.

Güç yanılsaması

İstenilen bir eşyaya sahip olmanın getirdiği güç yanılsamasına romanda yer yer rastlıyoruz. Kumru buzdolabını satın aldıktan hemen sonra, evine temizliğe gittiği Behiye Hanım'ın evinden çıkarken artık ona gelmeyeceğini çünkü kendisini sevemediğini söyler. Bu can yakıcı açık sözlülük, romanda da ifade edildiği gibi buzdolabının getirdiği bir özgüvenin, bir üstünlük duygusunun sonucuydu. Romanın ilerleyen bölümlerinde, Kumru son model eşyalarla donatılmış yeni bir eve sahip olduğunda tekrar ortaya çıkıyor bu güç yanılsaması. Buna romanda şöyle değiniliyor: "*Tüm bu araçlarla kendi bedeni arasında bir bağ kurulmuş da elleri, ayakları kat kat güçlenmiş gibi bir sonsuz güçlülük ve esenlik duygusu içinde dolaştı evin içinde*" (s. 185). Aynı sahte güç duygusu televizyonun uzaktan kumandasını eline aldığında da ortaya çıkıyordu. Uzaktan kumandaya her basışında televizyonda beliren görüntüleri kendisi yaratıp yönlendiriyormuş gibi bir izlenime kapılıyordu.

Kumru çok geçmeden bu güç duygusunun gerçek değil, yalnızca bir yanılsama olduğunu anlayacaktı. Çünkü Kumru hayatını eşyalarla ilişkisi üzerine kurarken, kendisiyle ve diğer insanlarla ilişkisi zayıflıyordu. Oysa gerçek gücün kaynağı insanın dışında değil, içindeydi.

Korku

Hâkim iktisadi yaşantının tetiklediği en güçlü duygulardan bir diğeri de korku. Günümüz dünyasında korkunun ana kaynağı yabancılaşma. Duhm, yabancı toplumsal güçlere, kurumlara ve düzenlere köle olmuş insanı "yabancılaşmış insan" olarak tanımlıyor. Yabancılaşmış insan yaşamı sırasında kendisine ölçüt olarak aldığı değerlerin içinde kendini değil, dışardan dayatılanı ve yabancı olanı gerçekleştirir (Duhm, 1996: 83).

Romanda Kumru'nun, hayatını eşya ilişkisi üzerine kurmaya başlamasıyla, yabancılaşma ve korku duygularına sık sık rastlanmakta. Buzdolabını yeterince dolduramama korkusu, aynada kendine yabancı yüzünü gördüğünde duyduğu korku, evindeki eşyaları kullanamama korkusu..... Tüm bunların ötesinde Kumru'nun duyduğu en büyük korku, buzdolabına duyduğu tutkunun bir benzerini diğer eşyalara karşı da duymaktı. Tutkuyu yeniden yaşamaktan korkuyordu Kumru ve bunu Tuna Hanım'la bir sohbetlerinde şöyle dile getiriyordu: "Çok ürküyorum bunlardan, korkuyorum, ya onlar da birer tutku olursa, ben ne yaparım?" (s. 183).

Bu anlamda korku, modern iktisadi yaşamın ürettiği temel duygulardan biridir. Korkuda harekete geçirici muazzam bir güç bulunmaktadır (Duhm, 1996: 178).

Bu noktada yine geleneksel iktisat kuramının bir çelişkisiyle karşı karşıya olduğumuzu düşünüyorum. Geleneksel iktisat kuramı için insan, giriş bölümünde de belirttiğim gibi, tek tipleştirilmiş bir *homo econonomicus*'tur. *Homo economicus*, her koşulda akılcı davranan ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden bir insandır. Bu varsayım, insanın akılcı hareket etmesini engelleyen tutku, korku gibi duygulardan arınmış olduğunu zımnen kabul eder. Oysa tutku, korku gibi duygular, köklerini geleneksel iktisat kuramından alan modern iktisadi yaşantının bizzat tetiklediği duygulardır. Tutku, korku gibi akılcı davranmayı engelleyen, güçlü duygular insanları mutlaka harekete geçirir. Yani insan davranışlarını çok büyük ölçüde etkiler. Bununla birlikte bu duyguların tetiklediği davranışlar hemen hemen hiçbir zaman "akılcı" olarak nitelendirilemez. Geleneksel iktisat kuramının başlangıç dayanağı olarak kabul ettiği "*homo economicus*", bizzat bu kurama dayanan günümüz iktisadi yaşantısının dayattığı değerler nedeniyle, eşyayla ilişkisi sonucunda eşyaya karşı tutku, yabancılaşma ve bunun bir sonucu olan korku duygularına yenilip akılcılık ilkesiyle ters düşer. Özetle, geleneksel iktisat kuramı bir yandan "akılcı davranan insan" varsayımıyla yola çıkarken, bir yandan insanın akılcı davranmasını engelleyen süreçleri yaratmaktadır ve bu noktada da ciddi bir çelişki yaşamaktadır.

Sıkıntı

Modern iktisadi yaşantını ürettiği temel duygulardan biri de iç sıkıntısı. Modern tüketim toplumunda, eşya ile kurduğu ilişkiden beklediği doyumu alamayan insan, daha fazla eşyaya sahip olmak ister. Daha fazla eşya da ona beklediği doyumu veremeyince doyumsuzluk, iç sıkıntısı olarak kendini gösterir.

Romanda Kumru, çok yoğun olarak yaşadığı tutku ve korku duygularını artık duymadığında yoğun bir iç sıkıntısı yaşar. Bu iç sıkıntılarından biri şöyle betimlenmekte: "*Kumru, salonda pencerenin önünde oturup boğaza bakarak içindeki nedensiz sıkıntıyı atmaya çalışıyor, ama bir süre sonra, görünüme bakmak da bir sıkıntı nedeni oluyordu. Koca evin hanımı değil de tutsağıydı sanki*"(s. 177).

Kumru istediği tüm eşyalara sahip olmuştu. Güzel bir evi, modern, rahat eşyaları vardı. Önceleri evlerine temizliğe gittiği hanımlardan bir farkı kalmamıştı. Mutlu olması gerektiğini düşünüyordu, oysa değildi. Eşyaları ve sosyal konumu arttıkça, yalnızlığı ve içsel doyumsuzluğu da artmıştı. Sahip olduklarının tutsağı olmuştu sanki. Sahip oldukları arttıkça, var olma alanı kısıtlanıyordu. Romandaki bir başka pasajda Kumru'nun sıkıntısı şöyle dile getiriliyor: "*Kumru uzaktan kumandayı eline aldı, yeryüzünde anlamadığı ne varsa hepsinden öç almak istercesine, görüntülerin ekranda şöyle iyice belirmelerine, yani yüzün yüz, yolun yol, evin ev olduğunun açıkça görülmesine bile olanak bırakmadan, hızlı olduğu kadar da kararlı bir zaplama işlemine başladı. En az yarım saat zapladı böyle. Sonra kalktı bir pencere açtı, bir yıldız görmek ve rahat bir soluk almak ümidiyle gözlerini göğe dikti. Ama gök hem olmayacak gibi kararmış, hem de çok aşağılara inmişti. Bir kez daha Meryem ebenin sözlerini yineledi: 'Şu gök delinse de bir soluk alsam*'" (s. 200).

Umutsuzluk

İç sıkıntısı, zaman geçtikçe derin bir umutsuzluğa dönüştü. Boşluk duygusu eşyalarla doldurulamıyordu. Kumru bunu geç de olsa anlamıştı. "*Daha birkaç gün öncesine kadar çamaşır makinesinden bulaşık makinesine, bulaşık makinesinden fırına koşmayı, fırının kapağını kapatıp elektrik süpürgesini eline almayı, sayısı durmadan artan giysiler arasında seçim yapmayı birer üstünlük göstergesi, birer mutluluk nedeni olarak değerlendirirken, şimdi tümünün umutsuz bir çırpınışın devinimleri olduğunu sezinliyor; o araçları rahatlıkla kullanmanın bundan böyle kendisine hiçbir haz vermeyeceğini biliyordu*" (s. 205).

Umutsuzluk, tüketim toplumunda temel ilişkilerini eşya ilişkisi olarak düzenleyen insanların son durağıydı. Bu aşamaya gelen insanlar için genellikle iki yol söz konusu olur. Ya sahip olduklarının tutsağı olduklarını anlayıp, yeni, daha doyurucu, daha anlamlı bir ilişki arayışına girerler ya da hissettikleri iç sıkıntısı ve umutsuzluğun nedenini bir türlü anlayamadan yaşadıkları gibi ya-

şamaya devam ederler. Kumru durumun farkındaydı. Öncesinde onca hayal ettiği eşyalar için şu saptamayı yapıyordu: "*İnsanların kollarını ahtapotlarınki gibi çoğaltan bu araçlar, aynı zamanda ahtapotlar gibi yerlerine mıhlıyorlardı onları*" (s. 206). Romanda bu aşamadan sonra Kumru yeni arayışını yine bir eşya, ama bu sefer duran değil hareket eden, kendisini olduğu yerden başka yerlere götürecek bir eşya ile sürdürmeye çalıştı: Araba.

Kumru'nun son tutkusu: Araba sevdası

Kumru, bu sıkıntı ve umutsuzluğun içinden farklı bir eşyaya karşı yeni bir tutku geliştirerek bir süreliğine çıktı. Araba sevdasına tutuldu bu kez de. Araba farklıydı. Onu diğer eşyalar gibi olduğu yere mıhlamayacak, olduğundan farklı yerlere götürecekti. Alınacak arabanın markası konusunda, Kumru tıpkı buzdolabı söz konusuyken yaptığı gibi Tuna Hanım'da olanın aynısını istedi. Onun sahip olduklarının aynısına sahip olunca, ona daha çok yaklaşabileceğini, ona daha çok benzeyebileceğini düşünüyordu belki de.

Araba, bir süre için Kumru'nun hayatına canlılık getirdi. Fakat beklediği özgürlüğü, doyumu sağlayamadı. Gidebildiği yerler sınırlıydı. Kendisine bir iki güzergâh belirlemiş, bunların dışına çıkamıyordu. Özgürleşebilmek için kaybolmayı göze almak gerektiğini bilmiyordu. Araba gün geçtikçe onun özgürce kullanabileceği bir araç olmaktan çıktı, arabayı mahallelinin kötülüklerinden korumak, ona zarar gelmesini engellemek Kumru'nun en önemli amacı oldu. Araç bir kez daha amaca dönüşmüştü ve onu tutsak etmişti.

Saflığın arayışı: Nar ağacı

Romandaki nar ağacı Kumru için saflığa, kendi çocukluğuna, özüne, hatta kendi kasabasına, taşraya dönüşü simgeliyor. Bora (2005: 62), insanın somut taşra yaşantısıyla kendi çocukluk yaşantısı arasında bir bağ olduğundan söz ediyor. Kumru, kapıcı dairesine yerleştiği ilk günlerde bahçedeki küçük nar ağacı taşradaki çocukluğunu hatırlattığından bir mutluluk kaynağı olmuştu onun için. Örneğin yağmurlu bir ekim akşamı mindere oturup küçük ağacın ilk narını yediği dakikalar yaşamının en mutlu dakikaları olmuştu.

Kumru'nun eşyalarla ilişkisi güçlenip, kendi kendisinden uzaklaşmaya başladığı günlerde nar ağacını da daha az hatırlar oldu. Hatırladığı nadir anlarda ise daha az bakar oldu ona. Nar ağacına her baktığında çocukluğunu ve çocukluğunda yer alan kişileri, ailesini ve Meryem ebeyi düşünüp, onları ne kadar az düşünmekte olduğunu hatırlayıp suçluluk duydu. Hayatındaki eşyalar çoğaldıkça iyice unuttu nar ağacını. Oysa birkaç kat aşağı inse bulacaktı onu, o hep orada duruyordu. Bir gün iç sıkıntısıyla bunalırken, niye bunaldığını da bir türlü anlamazken gözü takılıverdi küçük nar ağacına. "*Kendisi de yaşamının bu*

noktasında öyle donup kaldı. Küçük nar ağacından başka hiçbir şey görmeden, hiçbir şey duymadan, düşünmeden, küçük nar ağacı gibi, kim olduğunu, nerede, yaşamının hangi noktasında bulunduğunu bilmeden, böyle donup kalmak da güzeldi, sanki gök delinmiş gibi dinlendiriyordu insanı" (s. 201). Kumru çocukluğunu, kendi özünü özlüyordu. Doyurucu insan ilişkilerinin yerini alan eşya ilişkisi, insanın içindeki çocukluğu, saflığı öldürüyordu. Kumru'nun şehirli zenginlerden farkı kalmamıştı, her şeyi vardı ama kendi özünü yitirmişti. Yaşamı bu nedenle anlamsızdı. Küçük nar ağacı da bu nedenle bu kadar önemliydi.

Sonuç yerine

Bu denemeyi ilkini Bulutay çalışmasından alıntıladığım iki soruyla bitirmek istiyorum. "Yaşam, isteklerimizin ne olduğunu araştırmak, anlayabilmek midir, yoksa zaten bilinen bu isteklerde en çok doyumu sağlamak mıdır?" İktisat kuramı ikinci yaklaşımı ele alır (Bulutay, 2003: 39). Bu kurama dayanan tüketim toplumu da öyle. Bu toplum da hazzını en çoklaştırmaya çalışan ama bunu yaparken kendine yabancılaşan, hayatında sürekli bir nar ağacının özlemini çeken insanlar yaratmaz mı?

KAYNAKÇA

Bora, Tanıl (2005) "Taşralaşan ve Taşrasını Kaybeden Türkiye", der. Tanıl Bora, *Taşraya Bakmak* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bora, Tanıl (der.) (2005) *Taşraya Bakmak*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Buğra, Ayşe (2000) *Devlet – Piyasa Karşıtlığının Ötesinde*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bulutay, Tuncer (2003) "Bilim ve İktisat", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 211: 5-50.

Duhm, Dieter (1996) *Kapitalizmde Korku*, çev. Sargut Şölçün, Ayraç Yayınevi, ikinci baskı, Ankara.

Fromm, Eric (1982) *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, birinci baskı, İstanbul.

Irzık, Gürol ve Buğra, Ayşe (1998) "İnsan Doğası, İnsan İhtiyaçları ve İktisat", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek* içinde, Metis Yayınları, İstanbul.

Pekdemir, Melih (2005) "Taşranın Taşı Toprağı Altında Ne Vardır?", der. Tanıl Bora, *Taşraya Bakmak* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yücel, Tahsin (2005) *Kumru ile Kumru*, Can Yayınları, İstanbul.

"Parçalanmalar Çağında Yeni Toplumsallıklar Kolokyumu" üzerine*

*Nazlı Ökten***

12-14 Mayıs tarihleri arasında Galatasaray Üniversitesi'nin AISLF (Association des Sociologues de Langues Francophones/Fransızca Konuşan Sosyologlar Derneği) ile işbirliği içinde düzenlediği "Parçalanmalar Çağında Yeni Toplumsallıklar" başlıklı kolokyuma 130 konuşmacı katıldı; 27 oturum ve iki konferans gerçekleştirildi. Yine aynı iki kurum arasında 2008 yılında yapılacak olan büyük kongrenin bir hazırlığı niteliğindeki toplantıyı hazırlarken, mümkün olduğunca çok sayıda katılımcının olması esas alındı. Fransızca-Türkçe simültane çeviri büyük önem taşıyordu, çünkü Fransızca konuşmayan sosyologların da katılımı aracılığıyla bir zenginlik ve çeşitlilik öngörülmüştü. Bu yıl ilk mezunlarını verecek olan Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü için bu kolokyum aynı zamanda, Fransızca'da üretilen sosyolojik bilgi birikimiyle bir yüzleşme fırsatı olduğu kadar, bunu Türkçe üretilen sosyolojiyle de bir buluşturma fırsatıydı. 30'dan fazla ülkeden katılımcıyla gerçekleşen kolokyumun genelinde de, hem Fransızca-Türkçe ikiliği, hem paradigma çeşitlilikleri açısından, ortak bir dilden ziyade, karşılaşmalar ve karşılaştırmalar sorunsallaşıyordu. Kimi yerde engel oluşturan bir durum, birçok sorgulamanın da yolunu açtı. Toplantının kısa ve genel bir değerlendirmesinin bu anlamda önem taşıdığını düşünüyoruz. Ancak bu değerlendirme kolokyumdaki tüm sunuşları ele alma iddiasını taşımamaktadır.

Kolokyum, Philippe Corcuff'ün, "Yeni Kapitalizmin Çelişkileri ve Bireysellik: Teorik Açılımlar ve Ampirik Arayışlar" başlıklı konferansıyla açıldı. Bireyselliği ve kapitalizmi metodolojik ilişkisellik yaklaşımı dahilinde, toplumsal ilişkilerin kristalleşmesi olarak tanımlayan bu başlık altında üç ekseni inceli-

(*) Bu değerlendirme, asıl olarak Ali Ergur, Verda İrtiş, Buket Türkmen, Besim Dellaloğlu ve Didem Danış'ın katkılarının bir toplamıdır.

(**) Galatasaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

yordu: 1) bireyin yerinin altını çizerek kapitalizmin Markçı bir çözümlemesini ele almak 2) Boltanski ve Chiapello, Hardt ve Negri, ile Beck'in çalışmalarından yola çıkarak yeni-kapitalizmin özgüllüklerini tartışmak 3) yeni-kapitalizmin çelişkilerini ortaya çıkaran bireyliğe direnişi ve bireylik üzerindeki toplumsal etkileri değerlendirmek. Bu açılış, sunumların geneliyle bir kan bağı taşımasa da kolokyumun çerçevesini oluşturmak açısından önem taşıyordu.

Kolokyumun ikinci konferansında Jean-Claude Kauffman, bu tür toplantılarda 'kimlik' kavramının kullanılış sıklığını saydığını söyleyerek tüm katılımcıları güldürdü. Gerçekten de kimlik, tüm oturumlarda başvurulan bir tema oldu. Geçmiş yıllara göre bir azalma gözlemlediğini söyleyen Kauffman'ın konuşması, *Invention de Soi* (Benliğin Keşfi) adlı son kitabından yola çıkarak bireyliğe dair yeni oluşumların mahremiyet alanındaki şekillenmelerine odaklanması açısından, Corcuff'un açtığı sorunsalı bir başka noktadan değerlendirmeyi mümkün kıldı.

Göçün görünmeyen yüzleri

Göç, Fransa ve Türkiye'ye özgü toplumsal dinamikler nedeniyle kolokyumun en ağırlıklı sorunsallarından birini oluşturdu. 27 oturum arasında sadece ikisi bu konuya ayrılmış olmasına rağmen, diğer oturum içeriklerinde de göçle bağlantılı temalar sürekli varlıklarını hissettirdi. "Göçün Görünmeyen Yüzleri" başlıklı oturumda Derya Fırat ve Mahir Konuk'un sunuşları, Fransa'da yaşayan Türkiye kökenli göçmen ailelerde yetişmiş öğrenci gençler üzerineydi ve kültürel referanslara yoğunlaşıyordu. Verda İrtiş, Kuzey Londra Halkevi'ndeki Türkiye kökenli göçmenler üzerinden, göç bağlamında farklı etnik/dinî gruplar arasında kurulabilecek ortaklıkları ve yerleşme/dahil olma süreçlerini inceliyordu.

"Göç, Dışlanma ve Aidiyetler" başlığını taşıyan oturumda, Svetlana Dimitrova 1989 sonrasında Bulgaristan'daki gençlerin (Türkiye'yle benzerlik kurabileceğimiz ölçüde) yurtdışına çıkmayı neredeyse bir saplantı haline getirdiklerini ifade etti ve bunun politik ve toplumsal nedenlerini değerlendirdi.

Sanallık ve toplumsallık

"Sanal Deneyimin Çevresinde Yükselen Yeni Toplumsallıklar" başlıklı oturumda, elektronik etkileşim ortamlarının toplumsallaşma süreçleri üzerindeki etkileri irdelendi. Bu oturumda söz alan Laurence Le Douarin, işyerine mahremiyetin taşınması, eve, işe dair bağlantıların kaçınılmaz olarak getirilmesi, cep telefonu-telesekreter-e-posta-internet bağıntısının bütünleştirici etkisi gibi unsurların herkesin gündelik yaşam pratiklerine sızarak iş/özel konusunda yeni bir ayrım tanımlama gereğini gündeme getirdiğini iddia etti. Kolokyumun aynı tema etrafındaki bir başka oturumunun başlığı "Bilişim Çağının Vaatleri ve

Tehditleri" idi. Gülçin Büyüközkan ve Ali Ergur'un, piyasa aktörlerinin veri yönetimi yönelimlerini incelemeye yönelik "Gözetimin Meşruiyeti ve Etik Sonuçları" başlıklı bildirisi ile Michèle Fellous'un, bio-teknoloji araştırmaları içinde canlı unsurunun nasıl metâlaştığını ortaya koyan "Tıbbi ve Teknik-Endüstriyel bir Yeniliğin Sosyo-Antropolojik ve Kimliksel Sonuçları" konuşması belli bir paralellik içindeydiler. Aynı oturumda, teknolojinin özgürleştirici etkisini daha fazla vurgulayan Christophe Bareille ise "Öznenin Özdeşleşme Sürecinin Parçalanması: Yeni Teknolojilerin Normatif Topluma dair Yanıtları" başlıklı bildiride, internet ortamında eşcinsel öznelik durumunu tartıştı.

İslâmcı kimlik tanımları

Din, laiklik ve özellikle İslâmiyet, göçle birlikte baskın temalardan birini oluşturuyordu. "Türkiye'de İslâmcı Kimlik Tanımları" üzerine yapılan oturumda, Kenan Çayır 90'lı yıllarda İslâmcı Hareketin bireyselleşmesinin ve siyasal İslâm'dan uzaklaşmanın izlerini İslâmcı edebiyat ve gündelik hayat üzerinden sürmeye çalıştı. Uğur Kömeçoğlu ise İslâmcı kafelerdeki örtünme pratiği üzerine gerçekleştirdiği saha çalışmasını Goffmancı etkileşimci perspektif çerçevesinde yorumladı.

Ural Manço'nun "Batı Avrupa'da İslâm Sosyolojisi için Hangi Epistemolojik ve Metodolojik Çerçeve?" başlıklı ilginç çalışması, Belçika'dan örneklerle, Batı Avrupa'da, İslâmiyet üzerine çalışanların Müslüman toplumlara ilgisizliklerini ve önyargılarını ortaya koydu. Bu durumun, Avrupa'da İslâm meselesine daha güncel bir perspektiften bakmak isteyen bazı öğrencilerin tez konularına müdahale edilmesine dek vardığını belirtti.

"Kimlik Oluşturma Kaynağı Olarak İslâm" başlığı altında yapılan oturumda İmed Melliti, Tunus örneğinden yola çıkarak İslâm'ın Tunus milli kimliğinin oluşumunda oynadığı role değindi ve bu çerçevede İslâm'ın devletleştirilmesi çerçevesinde yeniden inşa sürecini tartıştı. Bu sunuş, Türkiye'deki laiklik ve yurttaş kimliği inşası sürecinde din ile devletin ilişkilerini değerlendirebilmemiz için karşılaştırmalı bir inceleme çerçevesi sunması açısından önemliydi. Bu oturum, toplumsal süreçler içinde ortaya çıkan farklı İslâmi kimlik oluşturma biçimleri açısından, bize hem karşılaştırmalı bir perspektif sundu, hem de kimlik oluşturma politikalarının toplumsal/tarihsel bağlamın dışında analiz edilemeyeceğini gösterdi.

Laiklik deneyimleri ve sapmaları oturumunda Michel Watin, Fransız laikliği etkisi altındaki Réunion örneğinden yola çıkarak dinsel bağlarından ayrıştırılmış "anonim" bireyin sömürgecilik-sonrası toplumsal yeniden inşa sürecinde dinsel kimliğini yeniden araçsallaştırması üzerine tartıştı. Buket Türkmen, 90'lı yıllarla beraber ortaya çıkan ve büyük ölçüde bir orta sınıf tepki kimliği olarak bir okuması yapılmış olan "neo-Kemalist" kimliğin somutlaştığı yerler olarak Kemalist dernekler üzerine yaptığı saha araştırması üzerinden, söz konusu

kimlik içinde yeniden tanımlanan ve yeniden oluşturulan laik kimliğin sivil bir hareket olarak incelenip incelenemeyeceğini tartışarak Türk laikliğinin sivilleşme sancılarını yorumlamaya çalıştı.

Kimlikler/çeşitlilikler

"Kimliğin yeniden inşası" oturumunda Jean-Pierre Corbeau'nun yeni beslenme ritüelleri ile ilgili sunuşu, göçler sonucu artan etnik çeşitliliğin yansıması olan yöresel yemeklerin aslında bir 'dahil etme' mekanizması ve süreci olduğunu ortaya koydu. Konuklardan biri Türkiye'deki yeni eko-beslenme modasını Bourdieu'nün zevk ayrışmasına örnek olarak gösterdi. Corbeau bu konuda Bourdieuvari düşünmediğini, Fransa'da bu tür beslenmeyi zevk ayrışmasının ötesinde, tamamen bilinçli sağlıklı yaşam nedenleriyle tercih edenler (yoksul, işçi vs dahil) olduğunu söyledi. Bu tür örneklendirmeler ve karşılaşmaların kolokyum sırasında sık sık karşımıza çıkması sevindiriciydi.

"Parçalanmış Kentin Çokanlamlılığı" oturumunda Didem Danış ve Jean-François Perouse, Bahçeşehir ve Alkent 2000 örneklerinden yola çıkarak, İstanbul çeperlerinde yer alan uydu yerleşimleri ve siteleri, toplumsal ve kültürel açıdan incelediler. Ev ve aile merkezli yaşam tarzının yaygınlaşması ile aile kavramındaki dönüşümleri, "şehir merkezinin keşmekeş ve pisliğinden arınma" arayışını, yeni komşuluk ilişkilerini, mesafeyle bağlantılı olarak araba bağımlığının etkilerini, spor (özellikle 'fitness') ve beden ilişkisinden yola çıkarak yeni tüketim kalıplarını, uydu yerleşimler ve sitelerdeki yansımaları ile ele aldılar. Maya Arıkanlı Özdemir, Karanfilköy örneğinden yola çıkarak İstanbul'da yaşanan yıkımları, istimlakleri, yerel yöneticilerin dilinden düşmeyen "Kentsel Dönüşüm Projeleri"ni, "Sosyal Rehabilitasyon" çalışmalarını, kentlere vurulması düşünülen "neşter"leri bellek noktasından hareketle okumayı önerdi. Yves Careil, Nantes'dan örneklerle eğitim üzerinden yeni ayrımcılık alanları üzerine odaklandı. Burjuvalaşma süreciyle çocukların okullarının da ayrıştığı şeklindeki Bourdieu'yü izleyen toplumsal yeniden üretim çözümlemesini, okullarda İslâmiyet'in yükselişine yönelik bir kaygıyla tamamlamak gereğini duyarak tartışmanın eksenini kaydırdı.

Bilinmeyen çocukluk

Çocukluk, sosyal bilimlerin merkezî ilgi alanına girmesi uzun sürecek kavramlardan biri. Bu konudaki oturumun dinleyici sayısının diğer salonlara oranla daha az olmasını, üç gün süren kolokyumun son oturumlarından biri olmasına bağlamaz isek bu şekilde açıklayabiliriz.

Etanislas Ngodi'nin Kongo Brazzaville'de sokak çocuklarını incelediği çalışması bizi, sokağı çocuğun yalnızca dışlandığı bir mekân değil, aynı zamanda öğrendiği, sosyalleştiği ve aidiyetler geliştirdiği bir mekân olarak da görmeye davet etti.

Çocukluk gibi, sosyal bilimlerin yeni yeni görmeye başladığı alanlardan biri olan spora ayrılan oturumun belirgin özelliği ise katılımcıların, fanatizmi ister spor ve özellikle de futbolla ilgili olsun, ister müzikle ilgili olsun, bir "patoloji" olarak ele almamalarıydı. Artun Ünsal'ın ve Ahmet Talimciler'in Türkiye'de futbol etrafında örgütlenen toplumsallıkları ele alan bildirileri, son yıllarda ülkemizde bu alanlara yönelik entelektüel küçümsemenin giderek gerilemesi süreciyle paralel nitelikteydi.

Ulus-devlet ve yurttaşlık

"Ulus-Devletin Dönüşümü'nün Mekânı Mülkü İktidarı ve Anlatıları" başlıklı oturumda, Mesut Yeğen'in "Yurttaşlığın Diyalektiği, Yurttaşlığın Trajedisi" başlıklı tebliği ilgi uyandırdı. Mesut Yeğen yurttaşlığın diyalektiği olarak adlandırdığı hakların kazanımı ile gerilemesi süreçlerinin çizgisel olmayan bir okumasını yaptı. Ardından bunu yurttaşlığın trajedisi olarak adlandırdığı, standartlaşma, farkların erimesi olgularının dinî veya etnik azınlıklar için sancılı, trajik bir şeye dönüşebildiği bir tarihsel okumayla kaynaştırdı. Bu düzleştirmeci, hatta asimilasyonist, eşitlikçilik ilkesinin, farklılıkların da birarada yaşayabildiği özgürlükçü bir platforma kaydırılabileceğini gösterdi. Bu kısa ama doyurucu sunuşun sonrasında, Kürtler ve türbanlı kadınlar üzerinden değişik sorular geldi ve kolokyumun verimli tartışmalarından biri yaşandı.

Yurtaşlık izleği, "Bütünlüğü Bozulan Ulusallıklar" oturumunda da sürdü: Birol Caymaz "Türkiye'de Vatantaşlık Bilinci ve Rolleri" başlıklı sunuşunda, bir saha araştırmasından yola çıkarak, vatandaşlığın nasıl tanımlandığını ve 'vatandaş olma' deneyiminin hangi durumlarda ve nasıl yaşandığını, hangi kavramlarla bağlantılı olarak algılandığını tartıştı. Aynı oturumda Özlem Denli, Türkiye'de İslâmi düşüncenin 1980'lerden itibaren geçirdiği değişimi tartışarak 1990'ların ikinci yarısından itibaren İslâm'ı indirgenemez bir fark temelinde kuran iddianın terk edildiğini, İslâmi düşüncenin, günümüzde hegemonik duruma geçen demokrasi ve insan hakları kavramlarının genel çerçevesini sorgulamak ve genişletmek için analitik ve siyasal araçlardan yoksun bir konuma yerleştiğini ileri sürdü.

Bölük pörçük bu izlenimler, kolokyumun genel yapısını yansıtan bir nitelik taşıyorlar. Farklı dillerde, farklı paradigmalarla üretilen bilgi adacıklarından birbirine doğru yüzmeye çalışan insanlara benzetebiliriz belki de kendimizi. Kimimiz karaya çıktık, kimimiz boğulduk. Kolokyum boyunca birbirinden çok uzak görünen coğrafyalardan, çok farklı konularda çalışan sosyal bilimciler, bu tür toplantılarda olduğu gibi, kendi sorunsallarını, başka sosyal bilimcilerin perspektifinden de yeniden değerlendirme olanağı buldular. Ya da iyimser bir bakışla, böyle olduğunu umuyoruz...

Abstracts (İngilizce özetler)

Participating the game – Watching the game: Plato versus Aristoteles

NİLGÜN TOKER

The original definition of the concept of the game, goes back to the theories of *mimesis* of Plato and Aristotle. The concept of *mimesis* is imitation, representation of an action or an emotion both for Plato and Aristotle. Bu while it's an instrument of education for Plato; it's a mediation which will find its meaning in the activitiy of watching for Aristotle. Plato renders the game an instrument for the formation-process of citizens in accordance with the Project of ideal state. The game, in this sense, is an activity determined by the social and political order in Plato's philosophy. It means that the game is not a free act but a determined process of education. Since it is an instrument, namely a determined process in the service of social and political order, Platonian theory of game takes place in the base of the manner, which the modern fascism and totalitarism defines the game. On the contrary, for Aristotle, the game is thought on the ground of the transformation (*katharsis*) to which the activity of representation lead in the minds of audiences. The aim of the representation whose meaning appears in the act of aesthetic judgement of audience, is to open and enlarge the minds of audiences to the other and different. So the game, for Aristotle, is a mediation to establish the dialogical public realm. It's clear that Aristotle's theory of game has important imlications for a democratic relation between game and watching.

A fusion of horizons: Play and sports

ŞEBNEM PALA

This paper is situated at the intersection of play and sports, and thus it aimed at exploring the ambit of play and sport in the context of some of their past and present prospects. Drawing upon Bakhtin's concept of chronotope which marks the intrinsic connectedness of time and space, the paper proposes that play and sport, which can be both regarded as socio-cultural products and processes, possess a particular spatio-temporal axis of their own. Within these two continuous and interrelated zones of praxis, *Homo ludens* can be envisaged and understood *hic et nunc* through Gadamer's concept of fusion of horizons.

Game, utopia and sport

MEHMET MİHRİ ÖZDOĞAN

Children's game was a central object in the analytic observations of Freud, although he did not develop a systematic theory. Again and again Freud worked on children's game from an analytical perspective. He saw it as a way of children's digestion of the depressive reality of drives and of the external world. For him, the counterpart of children's game was not seriousness, but the reality. His definition of children's game can also be understood as a definition of utopia. Perhaps it is therefore that the principle work of Ernst Bloch, *The Principle of Hope*, is beginning by dealing with the psychoanalytic theory of the unconscious. To deal with the philosophy of Bloch from a psychoanalytical perspective can make the category of the unconscious fruitful, and this will lead us to a critical analysis of sports as a regressive utopia or a true one.

Main characteristics of physical education and sport policies in the Republican Turkey

YİĞİT AKIN

This paper explores the governmental policies towards sports and physical education during the Republican era. In the first period, Kemalist policy makers aimed at utilizing sports and physical education to improve the physical and mental health of the people, particularly children and adolescents. Furthermore, the physical training activities were designed as powerful tools of equipping the youth with the necessary physical and mental skills for military service and industrial development. Therefore, they can be handled as components of the early Republican social policy. Like other components of the social policy, however,

sports and physical education included measures towards moral regulation and social control. Although there was a strong belief in the sports and physical education policies in the way of reaching the ultimate goals, these attempts of the governing circles could not be put into practice to any great extent. Both because of financial and infrastructural problems and the principal contradictions implicit in the policies, they could be applied only on a limited scale.

The following period of 1950s-1980s has been a transition period from a utilitarian physical culture to an implicitly commercial and industrial one. Although the militaristic understanding of physical education completely vanished in this period, most of other fundamental tenets of Kemalist sports policies continued to exist. In practice, however, football entirely dominated the physical culture field. Football for the first time went beyond big cities and spread to remotest parts of Anatolia.

From the 1980's on, Turkish sports have undergone a rapid commercialization process and became a mass phenomenon. Size and social influence of sports (especially football) has grown dramatically. Physical education, on the other hand, has been impelled to the margins of the Turkish physical culture. In the absence of governmental policies toward physical health, body building and aerobic centers and recently special fitness clubs have mushroomed. With the eighties and nineties, under the influence of consumer society, the body became a vehicle for pleasure and self-fulfillment. This process has marked the climax of a gradual shift of the emphasis from national health to personal fulfillment and personal anxieties.

From Marxism to globalization: Sport sociology, 1970-2005

CEM EMRENCE

Sport has become a key site of popular culture in contemporary world with the advent of globalization and mass media networks. Accordingly, there is growing interest to understand the social, political and economic aspects of modern sport. This article gives an overview of the key intellectual debates in sport sociology in the last three decades to help scrutinize sport as part of a larger social inquiry. Special emphasis will be given to neo-Marxist aprroaches and globalization school both of which have come up with critical perspectives to understand structural and spatial inequalities on and off the sport field. Finally, I will juxtapose two perspectives to suggest a radical research project for future sport studies.

Football, public sphere and democracy

DORUK YURDESİN

Due to the huge economy and varying sizes of massive events produced through it, the global effect and social outcome of modern football is reshaped with each new day. With the help of publicity, the commercial and violent sides of the game started to have more effect on societies in 1960's. Since then football has been analyzed by social sciences from different points of view. The reasons of the problems caused by the game; the consequences of globalism on football; the way fundamental social inequalities are reproduced are questioned along with the game's role as a mediator in expressions of massive discontent and social solidarity established in societies.

Football has often been criticized for its usage as a tool of securing power by oppressive rulers. On the other hand, many historical examples show that the game's reflexivity and the meaning it bears for the people reversed these expectations. In different times, be it an oppressive or democratic regimes, the cultural and economic ties the football clubs established with the community have passed beyond being symbolic, sometimes gaining oppositional attributes.

As one of the most widespread elements of popular culture, football, too, contains many contradictory elements within it, like democratic and anti-democratic, progressive and reactionary, liberating and oppressive. Furthermore, as the executive classes of football surrender more to the demands of those who have no interest in the game other than maximizing corporate incomes, the consequent developments give way to new fan organizations. These organizations, formed mostly in Europe, are critical about the gradual loss of cultural and traditional meaning of the game, and are yet to become oppositional powers at least within football: people are claiming their game.

As Habermas argued, transformation of cultural public spheres through interaction with the establishment has fundamental importance in the evolution of democratical thought in the West. Many cases exemplify that football fandom is something more than mere discharging action for masses; also a cultural activity, holding essential importance in millions' lives. Can it be possible that football may create not only passive spectators of a popular entertainment but also critical consciousness among its participators?

Media and sports, or sports media

EMRE GÖKALP

This study deals with the conjunction of two of the most important social and cultural phenomenon of our times – sports and media. Firstly, growing political, eco-

nomic and symbolic significance of sports, particularly the most popular one, football is examined. Then, the article provides a brief sociological overview of the developing relationship between media and sport. Industrialization and commercialization of sports/football is discussed with specific emphasis on spectacular growth of the media. This discussion especially tries to demonstrate how these institutions became mutually dependent or why television and commercial spectator sports are inseparable. It is emphasized that the role of the media is vital in generating the huge public interest that makes commercial sports, especially football such a profitable business. This paper also critically analyses the sports media to identify its ideological role in the reproduction and naturalization of dominant discourses.

From *Harpastum* to television football: Considerations on the relationship between sport, industrialization and law

KADİR GÜRTEN

Under historical circumstances when sport is not socially differentiated, it is impossible to talk about the law of sports, which offers an in-depth analysis of the relationship between sport and law in all its aspects. It is more appropriate to talk about the relationship between pastimes and the law for the earlier era. The law has played a part in the arrangement of pastimes in all times. However, this part was of little significance in the past.

The loose relationship between pastime and the law first began to get transformed in what Elias called the "sportization process" in the late 18th century. This process involved the transition from pastimes with loosely applied codes to the sports with strictly observed rules, through emotionalization, the lowering of the level of violence and exercising more efficient external social control. Besides all these regulatory practices toward restraining violence, the domain of law enlarged in parallel with the effect of codification of modernity/capitalism in all spheres of life. In this "new" life, the realm of sport became differentiated, more significant and "specialized, thereby paving the way for the development of "the law of sport" as a separate discipline.

The more apparent aspect of the effect of industrialization on sports is certainly commercialization in this sphere. The second of this process is the emergence of the mentality geared to design the sport activities just as industrial activities. This systematic structure in conjunction with the excess of detailed legal problems and regulations provided the ground for the idea that the law of sport must be a *sui generis* discipline. This new industrialized state of sports brought quite a few fields of specialization alongside with a complex structure requiring professionalism and significant accumulation of knowledge. Sports, which are now assessed

solely in economic terms, face new problems everyday. As a result, the legal regulations concerning sports has been increasing, and sports become overlegalized.

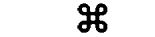

The last twenty-five years of football as a legitimation agent in Turkey

AHMET TALİMCİLER

The aim of this study is to analyze the football, apart being a sport event, which became a social phenomenon by forming and legitimizing some power relations and its impacts on our lives. 1980, as in many other realms, was a milestone for the transformation of Turkish football game. 1980's has been a period in which the governments gave football a new role to fill in the space vacuumed by politics. In this period, football is also used as an agent to unite the newly introduced neo-liberal politics with the masses of people by creating a fiction of reality (with the contribution of media-government party-football authorities). The reasons that gave a new role for football game lied under the new consuming culture and politics introduced to society by Özal governments in Turkey. The importance of emphasis on professionalism in the commodification process of football can be better understood by the autonomy given only to football game, except other sports in 1988, a time in which the impact of neo-liberal politics led the replacement of state by the markets.

The media would become the leading force in shaping the new role of football as well as sustaining its familiarization with the people. The establishment of private television channels in the late 1980's and early 1990's would increase the domination of media. The media has a very crucial role in transferring of values formed by football. Media reproduce the ideological approaches, that are in contrast with the universal standards, by normalizing them, or normalize while reproducing them. In this context, the power relations maintain its existence through the language of media. The institutionalization of football media and its productions targeting FB, GS and BJK (biggest football teams) would exist in this period. Football lost its characteristics as a game played in the field and it is re-identified with new roles through a reality of fiction created after the 90 minutes. The rapid increase in number of football authorities talking and commenting endlessly on TV channels is followed by the establishment of specialized newspapers on football. Football has become an important element of popular culture and has begun to create its own language. Specialized football newspapers, football sections in newspapers, football programs on TV channels has become effective in developing, as well as creating new patterns about the teams in the minds of the fans.

The new order based on earning and spending easy money in these years led the transformation of football and football clubs under the domination of money

and a new group of people, in order to create their own reality, wanted to act within the management of football. In the context of relations between sport and the process of political legitimation, the economic and social transformation after 1980 continued together with football and newly moneyed people of this period began to act in the administration of football clubs. These people used football as the sign of a social status and aimed to become untouchable and privileged by creating power relations through the football club. The participation of mafia in football sector by getting into close relations with football clubs, football association, referees, trainers and football players is an outcome of this period.

⌘

Gender and sports: A general evaluation

CANAN KOCA – NEFİSE BULGU

Gender is a major social and theoretical category that along with social class, race, age, ethnicity and others, must be incorporated into all theoretically based social analyses of sport. The centrality of body and physical performance to athletic experience makes sport a particularly powerful setting for the construction and confirmation of gender ideologies and organized sport is clearly a powerful cultural arena for the perpetuation of the ideology of male superiority and dominance. Within this importance, a primary goal of this paper is to bring to light some of the issues related to gender analysis of sport. We wanted to provide a coherent research strategy which can offer practical guidance for those dealing with gender issues or, at a theoretical level, which can advance our understanding of the role played by gender in competitive and recreative sport. Since very little data exist in relation to women's and men's sporting experinces in Turkey, there is great benefit to look at the contemporary situation and analyse several factors which may influence and motivate women and men to participate in sport setting. In particular, in this paper we focused on gender analysis of sport in four key areas: women's body and femininity; sexuality; masculinity and hegemonic masculinity; and feminist sport studies.

⌘

"The cool conduct": A new era in the Transatlantic relations

AYKUT ÇELEBİ

The aim of this paper is to discuss the present problems of the transatlantic relations, i.e. between the USA and the European Union. The paper analyses the imperial understanding of the American neo-conservatives regarding the foreign policy and the problems with the EU arising from this position. The American

Revolution was based on the idea of the conquest of the space. The USA actually aims at extending this crucial idea to the globe to ensure their external security. The current controversy between the USA and the European Union can be explained through this point of view. The American author Robert Kagan has analysed the reasons of the current controversy in his book "Of Power and Paradise" which has been celebrated as the political manifesto of the American neo-conservatism. According to him the Europeans lack a basic understanding of the current situation in the world and they are not able to intervene in the conflicts in the new world order. He has formulated his thesis scantily as follows: The Americans came from Mars, the Europeans from Venus.

There were three different reactions on Kagan's book from the European side: The first opinion stresses the differences of Europe to the United States and is called as Eurogaullism. The second opinion, which is presented by the French philosopher Étienne Balibar, claims that the EU has the function of a translator in the new world order and the term of Europe serves as a borderline concept. The third view concentrates on the crucial preferences of the United States and Europe after the Cold War and tries to establish the possibilities of a new beginning in the transatlantic relationship. These three European views has been analysed in this paper regarding the main thesis of Kagan's book.

Development, international division of labour and critical realism: A methodological discussion

ALİ MURAT ÖZDEMİR - GAMZE Y. ÖZDEMİR

This study aims to examine the methodological issues/approaches in the conceptualisation of international division of labour. Deductive method, its premises and its main hypothesis are examined in order to develop a critical standpoint and then, the causal explanatory method is examined as an alternative method. The causal explanatory method operates with the stratified and transformational ontology of critical realism and requires that explanation is to be substituted for deduction, prediction, solution, determination and calculation as the objective of science. This study argues that international division of labour can only be conceptualised with the causal explanatory method given that this method leads the emphasis of investigation to switch from the domains of the empirical and actual to the domain of the deep and to the mechanism that govern these events. The conceptualisation of international division of labour requires an investigation switched from the consequences, that is, from the outcomes or results of some particular human action, to the conditions that make that action possible.

ÇEVİRMENDEN OKURA ÇAĞRI

Yabancı dillerden çevrilmiş kitapları okurken bunları kimin çevirdiğine dikkat ediyor musunuz hiç? Pek çok okur için bu sorunun cevabının "hayır" olduğunu biliyoruz. Hele bir kitabın çevirisi iyiyse zaten şeffaf olan çevirmen iyice görünmez olur. Çeviri ancak çok kötü, hatta kitabı okutmayacak kadar kötü olduğunda dikkat çeker. Bazen suçu kendimizde bulup metnin bizi "aştığını" düşünerek, bazen çevirinin kötülüğünü ister istemez teşhis ederek, hevesle elimize aldığımız kitabı beş on sayfa sonra hüsranla bıraktığımızda (ama ancak o zaman) bu kitabın başka bir dilden "birisi" tarafından çevrildiğinin farkına varırız. Birçok kitapseverin "Bir daha çeviri kitap okumayacağım" diye söylendiğini duymuşuzdur. Çeviri kalitesinin düşük olması insanı kitap okumaktan soğutacak, bazı çok önemli eserlerin kültür hayatımızda sadece cismen varolmasına sebep olacak, dolayısıyla düşünce ve haz dünyamızı daraltacak kadar ciddi bir sorundur.

Kitap dergilerinde, genelde bir çeviriyi (çevirmenini de ismen zikrederek) fazla bir veri sunmadan ve kaynak metinle ciddi bir kıyaslama yapmadan yerden yere vuran "çeviri eleştirisi" yazılarıyla karşılaşmıştır çoğu meraklı okur. Yazılı, ya da sözlü her platformda kolayca saldırı hedefi, hatta alay konusu haline getirilen bu çevirmenler kim peki? Okuduğunuz kitaplar hangi şartlarda çevriliyor biliyor musunuz? UNESCO, PEN, European Writers Congress gibi saygın uluslararası kurumların yazarlarla aynı konumda, yani "müellif" kabul ettiği, Türk hukukunun da "eser sahipliği" statüsünü tescil ettiği çevirmenlerin ülkemizde düzenli gelir, sigorta, emeklilik gibi en temel sosyal haklardan yoksun olduğunu biliyor musunuz? Diyelim ki 10 YTL vererek bir kitap aldığınızda bu paranın kabaca 2 lirasının dağıtımcıya, 2 lirasının kitapçıya, 1 lirasının telif alımına, 2 lirasının matbaa, cilt, kağıt, dizgi vs. ile ofis giderlerine, 80 kuruşunun KDV olarak devlete gittiğini, "eser sahibi" çevirmenin bundan aldığı payın genellikle 50 ila 75 kuruş civarında kaldığından haberiniz var mı? Bir kitabı zevkle okuyabilmenizin belki de bir okur olarak sizi ilgilendirmeyeceğini düşündüğünüz bu rakamlarla yakından ilgisi olduğunun farkında mısınız?

Ülkemiz koşullarında yabancı bir dili az çok bilip içinden çeviri yapmayı geçiren herkes çoğunlukla özel bir eğitim almadan çevirmen olabilmektedir. Çeviri eğitimi alanlar da genellikle maddi sorunlar nedeniyle bu işi hobi olarak görüp başka alanlara yönelmekte, bu yüzden de tecrübeyle gelen yetkinliğe ulaşamamaktadır. Bir yayınevine çeviri yapmak için başvurduğunuzda, hangi alanda çeviri yapmak istediğiniz sorulduktan sonra size hemen bir deneme çevirisi verilecektir. Teslim ettiğiniz deneme çevirisi yeterince titizlikle değerlendirilmediği için, ortalama bir düzey tutturmanız halinde pek de bilgili, hatta ilgili olmadığınız bir alana ait bir kitabı çevirirken bulabilirsiniz kendinizi. Türkiye'de çeviri faaliyeti uzun yıllar neredeyse gönüllülük ilkesiyle, "şan olsun" diye yürütülmüştür. Bu yüzden de çeviri genelde bir hobi, bir ek iş, öğrenciler için cep harçlığı olarak görülür. Çeviri meslek, çevirmen meslek erbabı olamaz bir türlü. Halbuki bu meslekte tecrübe gerçekten hayati bir önem taşır. Maalesef bu tecrübeyi iletecek kurumlar olmadığından, mevcut mütercim tercümanlık bölümleri kitap çevirisi üzerine yeterince odaklanmadığından, çevirmen za-

naatini ilerletme yolunda yalnızdır, her şeyi en baştan ve tek başına keşfetmesi, buluşlar yapması gerekir.

Peki kimdir "iyi" çevirmen? Öncelikle bunun çok tartışmalı ve göreceli bir konu olduğunu belirterek, kabaca bir tarifle yetinelim. "İyi" ya da "işinin ehli" çevirmen, çevirdiği kaynak metne hakim, sahip çıkabileceği ve okurun yararlanabileceği tutarlı bir metni oluşturabilen kişidir; ilk başta Türkçeye son derece hakim biridir. Ayrıca çeviriyi yaptığı yabancı dilin girdisini çıktısını, tuzaklara düşmeyecek kadar iyi bilmesi, alanında adeta uzmanlaşmış olması ve uzmanlık düzeyini hiçbir zaman yeterli görmeyip sürekli araştırmalar yapması gerekir. Yani sosyoloji, felsefe, edebiyat, tarih, din, bilim vb. konularda fazlasıyla malumat sahibi olmalıdır. Oysa bu kadar iyi yetişmiş insanlar genelde üç kuruş parayla, çok yoğun bir zihin emeği gerektiren böylesi bir işte uzun müddet oyalanmazlar. Çok daha iyi gelir elde edecekleri başka işlere yönelirler.

Bir çevirmenin işyeri neresidir? Kitap çevirmeninin işyeri evidir ve mesleğini sürdürürken genellikle yalnızdır. Tek başına yaşıyorsa insan yüzü görmeden günler geçirebilir. Çevirmenin sosyalleşme imkânı olmadığı gibi sosyal güvencesi de yoktur. Sigorta ve emeklilik kavramları çevirmenin aklının ucundan bile geçiremediği, talep bile edilemeyecek, zaten nereden talep edeceğini bilmediği şeylerdir. Bir çevirmen, kendisine verilen ücretten %30 civarı vergi kesildiği halde temel sağlık hizmetlerinden ücretsiz yararlanamaz ve emekli olamaz. Peki bu koşullarda çeviri neden yapılır? Manevi haz, dile ve kitaplara duyulan sevgi, özgürlük merakı ve aç kalmayacak kadar para uğruna yapılır, ama çoğunlukla meslek olarak seçilmez.

Çeviri mesleğe dönüşemediği ve bu işi düzenli olarak, tecrübe biriktirerek, tam mesai sürdüren insanlar çok az olduğu için ne yazık ki yayınevleri maddi beklentileri daha az olan "çevirmen adayları"na çeviri vermek zorunda kalır ama esasında bu "zorunluluk" da baştan beri yapılan yanlış tercihlerin sonucudur. Yayınevleri ellerine gelen acemice çevirileri güvendikleri redaktörlerine ya da editörlerine bazen sil baştan yaptırmayı bile göze alır duruma gelmişlerdir. Elden geçen kötü bir çeviri, baştan sona iyi yapılan bir çeviriyle kesinlikle boy ölçüşemez ama bu çoğunlukla göz ardı edilir. Bu gidişat, çeviri kalitesinin (dolayısıyla düşünce ve edebi beğeni kalitesinin) düşmesine sebep olduğu gibi bir meslek olarak çevirmenliğin ve çevirmenlerin itibarını da zedelemektedir. Çözümse, kötü çeviriden yakınan, hatta mağdur olan yayınevlerinin yetenekli çevirmenleri bu işi sürdürmeye teşvik etmek için küçük mali düzenlemeler yapmaları ve her ne kadar esasen ticari kuruluşlar olsalar da çevirmenlerle gerçek bir iletişim kurup "pedagojik" işlevler de üstlenmeleridir.

Piyasanın bu halinden rahatsız olan biz bir grup çevirmen bir araya geldik. Mesleğimizi sürdürürken yaşadığımız sorunlardan yola çıkarak öncelikle çevirmenlerin hep göz ardı edilmiş olan haklarını dikkate alan bir tipsözleşme hazırlamak üzerine yoğunlaştık. Hakların sorumlulukları da beraberinde getirdiğinin bilincindeyiz. Esas amacımız çevirinin bir meslek olarak sürdürülebilecek kadar gelir getirmesi, böylece insanların bu işte tecrübe edinebilmelerine imkân tanınması ve kitap çevirisinde kalitenin yükselmesi. Ayrıca grubumuzda atölyeler düzenleyerek tecrübelerimizi paylaşıyor, internet üzerinden terim ve cümle düzeyinde bilgi paylaşımında bulunuyoruz. Ortada ciddi bir sorun var ve bizler o sorunu gidermek için elimizden geleni yapmaya çalışıyoruz. Ama okurların da desteğine ihtiyacımız var.

Bu metni, size yayıncılık faaliyetinin en önemli ayaklarından biri olduğunuzu hatırlatmak için kaleme aldık. Okur ille de edilgen konumda olmak, kendisine sunulan ürüne razı olmak zorunda değil. Yayınevlerinden kaliteli çeviri talep edin. Bunun için okuduğunuz kitapların çevirmenlerine dikkat etmekle işe başlayın. Sevdiğiniz çevirileri, beğendiğiniz çevirmenleri kitaplarda belirtilen e-posta adreslerine yazarak yayınevlerine bildirip hem onları iyi çeviri yayınlamaya hem de iyi çevirmenleri bu işi sürdürmeye teşvik edin. Hiç okuyamadığınız, gerçekten çok kötü bulduğunuz çevirilerle karşılaşınca yayınevlerinden hesap sorun (bu arada nitelikli çevirilerin de her zaman tartışmaya açık noktalar içerebileceğini, hiçbir çevirinin mükemmel olamayacağını akıldan çıkarmamak lazım). Çevirmenler, yazarlar ve yayıncılar onca emek sarf ederek ürettikleri eserleri adeta boşluğa bırakıyorlar; o eserleri takdir edecek ya da eleştirecek okurlarla iletişimimiz hemen hemen yok denecek seviyede; halbuki böyle bir etkileşim herkes açısından çok faydalı olabilir. Çevirmenler olarak okurdan istediğimiz kaliteli çeviri talep etmeleri ve tepkilerini göstermeleri. Biz kaliteli çeviriler üretmek için elimizden gelenin en iyisini yapmaya devam edeceğiz.

KİTAP ÇEVİRMENLERİNE ÇAĞRI

Türkiye'de kitap çevirmenlerinin hal-i pür melalini hepimiz içeriden biliyoruz. Bizi bize anlatmaya gerek yok. Ana fikir şu: "Fena halde sömürülüyoruz." Peki ama bunu bir doğal afet gibi kabullenmeyi daha ne kadar sürdüreceğiz? Bizler sessiz ve atıl kaldıkça kronikleşen, daha vahimi kangrenleşen sorunların hiçbirinde tek tek bireyler olarak ciddi bir iyileşme sağlayamayacağımızı; herkes için geçerli belli asgari sınırlar oturtulmadan, kazanmış olduğumuzu sandığımız hak ve ayrıcalıkları da kolayca kaybedebileceğimizi artık anlıyor olmamız gerekir.

Bu noktada hemen akla gelen "örgütlenelim!" çağrısının çeşitli nedenler yüzünden çevirmenler nezdinde ilk anda pek bir cazibesi olmadığını geçmişteki tecrübeler göstermiş durumda. "Örgütlenelim de nasıl? Zaten zar zor geçiniyoruz, kim bu işlere vakit ayırabilecek? Hem şu ya da bu şahıs kim oluyor da beni temsil edebilecek? Ben şunu şunu çevirmen kabul etmiyorum ki onlarla aynı çatı altında yer alayım. Ayrıca gerekli yasal düzenlemeler yapılmadıkça yayıncıları taleplerimize kulak vermeye nasıl razı edeceğiz? Zaten çeşitli örgütler yok mu? Çeviri Derneği, Türkiye Yazarlar (ve -silik mürekkeple yazılmış- Çevirmenler) Sendikası, PEN, EDİSAM vs. İsteyen oralara girsin" gibi itirazlar hemen yükselecektir.

Bu türden itirazlar hepimizin aklından geçiyor. Psikolojik ama nesnel temeli de olan birer engel oluşturuyor hepimizin önünde. Örgüt denince şanlı tarihimizce de beslenen bir sürü kuşku beliriyor zihinlerde. Bunlar yokmuş gibi davranıp bir an önce harekete geçmenin pek sonuç doğurmadığı da açık. Demek ki önce bu kuşkuları giderecek ya da talileştirecek başka bir şeyler yapmak gerekiyor. İstenen bütün sonuçları hemen doğurmasa da birlikte yapılacağı için kuşku ve güvensizlik ortamının, atalet ruhunun dağılmasına ciddi katkısı olabilecek bir şeyler. Aramızda oluşturulacak sıkı bir haberleşme ağı sayesinde, mümkün olan en geniş katılımla yürütülecek bir şeyler. Ancak böyle bir şeyler yapıp da belli sonuçlar alınabildiği görüldüğü tak-

dirde kurumlaşma, yani örgütlenme aşaması hakkında sağlıklı bir tartışma doğabilir. Yukarıda adı geçen çeşitli örgütler, tam da, yeterli ve geniş katılımlı bir tartışmanın ürünü olmadıkları için soğuk geliyor çoğumuza.

Biz aşağıda imzası olan çevirmenler, bürokratik kısıtlamaların olmadığı, dinamik ve esnek bir grup etkileşimi çerçevesinde birleştik. Bütün kitap çevirmenlerini, bu oluşumun bir parçası olmak üzere http://groups.yahoo.com/group/cevirmen/ adresinden gruba üye olmaya, www.kitapcevirmenleri.org adresindeki resmî sitemizi ziyaret etmeye davet ediyoruz. Bu grubun faaliyetleri, yalnızca haklarını arayan bir avuç çevirmenin bu yöndeki çabalarından ibaret değil; Türkçe kullanımından çeviri eleştirisine, atölye çalışmalarından sözlükçeler oluşturmaya kadar uzanan geniş bir tartışma ve çalışma programı mevcut. Doğası gereği "münzevi" olmayı gerektiren kitap çevirmenliğiyle uğraşanları, kendileri gibi "münzevi" insanlarla sorunlarını paylaşmaya, "sosyalleşmeye" çağırıyoruz. Bizler, çevirmenlerin hak ettikleri hayat koşullarına sahip olmaları, çevirmenliğin bir "boş zaman uğraşı" olmaktan çıkıp bir meslek haline gelmesi yolunda önkoşullar olarak gördüğümüz bazı noktalara dikkat çeken bir "asgari standartlar" listesi ve bir "tipsözleşme" hazırladık. Muhataplarımız, hem yayınevleri hem de çevirmenler, zira çeviri kalitesinin yükselmesinde, nitelikli çevirmenlerin yetişmesinde iki tarafa da görev düşüyor. Çevirmenler, öncelikle ülkemizin şartlarının kaçınılmaz sonucu olarak kabullendikleri, "kitap çevirmenliğiyle geçinilemeyeceği" iddiasının hiç de kaçınılmaz olmadığını, "manevi tatmin" adına boyun eğdikleri koşulları değiştirmenin kendi ellerinde olduğunu görmeliler. Hazırladığımız "tipsözleşme", çevirmenlerin yayınevlerine yönelik bir tür "centilmenlik/*fair play* çağrısı". Böylece sorunlarımızın önce alenileştirilmesi, sonra da çözülmesi yolunda ses getirebilecek bir adım atılabileceğini düşünüyoruz. Ekte, çevirmenlerin kitap çevirmenliğini bir meslek olarak icra edebilmeleri için sahip olmaları gereken koşullara dikkat çeken bir kılavuz metin ve bir sözleşme taslağı sunuyoruz.

YAYINEVLERİNE ÇAĞRI

Nitelikli çevirmen sayısının azlığı yayınevlerinin, çeviri kalitesinin düşüklüğü bütün okurların genel şikâyeti. Yayınevlerinde çalışan editörlerin, daha dar anlamıyla metin redaktörü diyebileceğimiz, bir çeviri metne son şeklini veren insanların bir kısmı, yayın dünyasında yeterince nitelikli çevirmen bulunmadığından önlerine gelen "bozuk" işleri düzeltmek, birçoğunu baştan çevirmek zorunda kalan "gölge çevirmenler". Nitelikli çevirmen bulunmaması, nedenlerine çok fazla bakılmayan bir sonuç aslında. Nedeni, çevirmenliğin bir "meslek" olmaması:

Mütercim tercümanlık ya da filoloji bölümlerinden mezun olan insanların büyük kısmı hayatlarını idame ettirebilecekleri bir alana, ticari çeviriye yöneliyor. Kitap çevirmenliği, çoğu başka işler yoluyla geçimlerini sağlayan insanların "manevi tatmin" sağlamak amacıyla icra ettikleri "amatör bir uğraş". Alanında uzmanlaşabilen "şanslı" ehil amatörler de var. Ama sayıları pek az olduğundan yayınevleri çoğunlukla ehil olmayan kişilere çeviri verme, sonra kendi bünyelerinde istihdam ettikleri "gölge çevirmenler"e çeviriyi düzelttirme yolunu seçiyor. Kitap çevirmenliği bir "boş zaman

uğraşı" statüsünde olduğu için, insanların kendilerini bu alanda yetiştirme, ufkunu bu yönde belirleme, başka işler yapmaksızın salt çeviriye odaklanma ve daha iyi performans sergileme imkânı baştan ortadan kaldırılıyor.

Kitaba genellikle "kutsal" bir nesne muamelesi ediyoruz. Bir kitabın ortaya çıkmasına katkıda bulunan bir insanın asıl kazancının, kitap etrafındaki "aura"dan pay almak olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla çevirmenliği bir "gönül işi" diye görüp, para kazanma ihtiyacının bu işte yeri olmadığını varsayıyoruz (sadece yayınevleri çalışanları değil, çevirmenler de kitaba haklı olarak böyle bir değer atfediyor, aksi takdirde zaten bu denli düşük ücretlerle çalışmazlardı). Ama çoğu zaman, bir işe "gönül vermek" ile "gönüllü çalışma"nın aynı şey olmadığını unutuyoruz. Kitabın üretiminden satışına uzanan (editörlüğünden dizgisine, sayfa düzeninden baskısına ve dağıtımına kadar) bütün süreçlerde bu işle geçinen birtakım insanların olmasını sorgulamak aklımızın köşesinden bile geçmezken, üretimin olmazsa olmaz unsuru çevirmenin geçim derdinde olmasına kuşkuyla yaklaşıyoruz. Kısacası, aslında sadece çevirmenden, kitabın kutsallığına halel getirmemesini bekliyoruz. Sonuçta, keşfettiğimiz genç yetenekler düzenli bir iş sahibi olmak için editör olup "gölge çevirmenler" haline geliyor, tecrübeli "ehil amatörler" geçimlerini sağladıkları işlerden vakit bulup çeviri yapamıyor ve bu kısır döngü böyle devam ediyor.

Türkiye'de kitap satışlarının düşüklüğünden dem vurup, kitap çevirmenliğinin doğası gereği düşük gelirli bir iş olduğunu savunuyoruz (yukarıda söz ettiğimiz "mistifikasyon"la birlikte bu da, kitap üretiminin diğer süreçlerinde para kazanan insanların bulunduğu gerçeğinin üzerini örtüyor). Kitap çevirmek isteyen bir kişinin bu koşulu bilerek bu işe soyunması, işine salt "tutku"yla sarılıp "meslek etiğine" uygun davranması gerektiğini savunuyor, geçim sıkıntısı yüzünden işinde gereken özeni gösteremediğinde bu durumu bir mazeret olarak öne süremeyeceğini iddia ediyoruz. Oysa işe tutkuyla sarılmak, herhangi bir meslekte çalışan herkesten beklenir. Yüksek kazanç, bir insanın işini iyi yapması için tek başına motive edici bir unsur olamaz. Öte yandan, yaptığı işle geçimini sağlayamayan bir insanın performansı, ne kadar titiz ve özenli olursa olsun, ister istemez düşer. "Meslek" statüsüne getirmeye yanaşmadığımız bir uğraşla iştigal eden insanlardan "meslek etiği"ne uygun davranmalarını beklemek, çelişkili değil midir?

Kitap satışlarının düşüklüğü karşısında yayınevlerinde otomatik olarak devreye giren ilk refleks, reklam faaliyetlerine ağırlık vermek. İnsanların yayınlanan "nitelikli" kitaplardan haberdar olmadıkları, haberdar olsalar aslında o kitapları alacakları varsayılıyor. Yayınevleri, çevirmenlerin makul ücretlerle çalışabilmeleri için gerekli önkoşulun satışların yükselmesi olduğunu savunuyorsa, yayınladıkları ve bir türlü satamadıkları "nitelikli" kitaplar için hangi kitleyi öngördüklerini iyi değerlendirmeli, bu kitleyi nasıl genişletebilecekleri üzerinde daha çok kafa yormalı. Kitap satışlarının düşük olması, tıpkı iyi çevirmenlerin yetişmemesi gibi, belirli etkenlerin sonucu ve bu durumun salt reklam kampanyalarıyla çözülemeyecek, yapısal bir sorun olduğu tartışılmaz. Yayınevleri, eğer bir misyonla yola çıktıklarını iddia ediyorlarsa, ülkenin ihtiyaç duyduğu kitapları yayınlamak kadar bu kitapları okuyacak kitlelerin yaratılmasında rol oynamanın da bu misyonun parçası olduğunu görmeli; zaten küçük olan pastanın en küçük dilimini çevirmenlere layık görmek yerine, bu doğrultuda stratejiler geliştirmeliler.

Biz aşağıda imzası olan çevirmenler, mesleğimizi layıkıyla sürdürebilmek, haklarımızı koruyabilmek, bu arada hem bizim, hem de yayınevlerinin zaman ve dolayısıyla para kaybına uğramasını önleyebilmek için, çeviri sürecinde yayınevleri ile çevirmenler arasındaki ilişkilerde uyulmasının yararlı olacağını düşündüğümüz bazı temel ilkeler çerçevesinde bir tipsözleşme hazırladık. Gerek çevirmenin ve yayınevinin haklarının korunması, gerek herkesin şikâyetçi olduğu, vahim bir sorun haline gelen çeviri kalitesinin yükseltilmesi, gerekse de olası anlaşmazlıkların olabildiğince dostça ve kısa sürede, taraflar zarara uğramadan çözülebilmesi için, bütün yayınevlerini bu sözleşmedeki temel ilkelere uymaya çağırıyoruz.

Adil Baktıaya - Ahmet Demirhan - Ahmet Fethi - Ahsen Utku - Alev Özgüner - Ali Berktay - Ali Ekber Yıldırım - Ali Kaftan - Altuğ Yılmaz - Anahid Hazeryan - Arzu Zümrüt Cingöz - Aslı Biçen - Ayetullah Tekin - Aylin Kürkçü - Aylin Üçler - Ayşe Nihal Akbulut - Ayşen Anadol - Ayşen Burcu Bölükbaşı - Banu Adıyaman (sadece yayınevine çağrıya) - Başak Ertür - Barış Yıldırım - Barkın Karslı - Bekir Gür - Belma Baş - Betül Kadıoğlu - Betül Parlak - Bilal Çölgeçen - Billur C. Yılmazyiğit (Tiğrek) - Burak Sakır - Bülent Doğan - Cem Soydemir - Cenk Atayeter - Çiçek Öztek - Çiğdem Aksoy Fromm - Çiğdem Çalap - Defne Orhun - Demet Elkatip - Deniz K. Pala - Devrim Çetinkasap - Didem Atay - Dost Körpe - Ebru İnhan - Ebru Kılıç - Ece Eroğlu - Elçin Gen - Elif Daldeniz - Elif Özsayar - Emine Bademci - Emine Çaykara - Emrah Efe Çakmak - Emrah İmre - Enise Kozluca - Erhan Kaplan - Erol Özbek - Esen Gür - Fahri Öz - Fatma Devrim Kılıçer Yarangümeli - Feryal Halatçı - Fulya Koçak - Gamze Varım - Gökçe Köse - Gökçe Tuncer - Gürol Koca - Hakan Gürel - Haldun Bayrı - Hamide Koyukan - Handan Akdemir - Hasan Anamur - Hayrullah Doğan - Hira Doğrul - Işık Ergüden - İnci Ötügen - İsmet Tekerek - Kadir Yiğit Us - Kıymet Kına - Lale Akalın - Levent Cinemre - Levent Dede - Mehmet Demirkaya - Mehmet Moralı - Metin Saltoğlu - Miraç Rüzgar - Mustafa Tüzel - Müfide Pekin - Nazile Kalaycı - Nazlı Pişkin - Necdet Neydim - Necmiye Alpay (sadece yayınevine çağrıya) - Nedim Çatlı - Neşe Nur Domaniç - Nihan Özyıldırım - Nizam Yiğit - Nusret Avhan - Ogün Duman - Onurhan Karaağaçlı - Orhan Düz - Osman Çeviktay - Ömer Aygün - Övgü Doğangün - Öykü Didem Aydın - Özden Arıkan - Özgü Çelik - Özlem İlyas - Özlem Varisli - Rahmi Öğdül - Ramiz Tunca Tutkun - Renan Akman - Roza Hamken - Sabri Gürses - Saliha Nilüfer - Samed Karagöz - Sami Oğuz - Sanem Öğe - Selçuk Akyüz - Selda Somuncuoğlu - Semra Kunt - Serkan Artun - Serkan Doğan - Serpil Çağlayan - Sevgi Tamgüç-Balıkçıoğlu - Sevin Aksoy - Sevinç Altınçekiç - Sıla Okur - Sibel Bahtiyar - Sosi Dolanoğlu - Süleyman Köse - Şebnem Kaleli - Şebnem Kaptan - Şefika Kamcez - Şükrü Zafer Serinken - Taylan Doğan - Tuba Geyikler Terci - Tuncay Birkan - Tuncay Kurt - Turgay Kurultay - Ulaş Apak - Umut Hasdemir - Vedat Çorlu - Volga Yılmaz Gümüş - Yasemin Tezgiden - Yasin Ünlütürk - Yavuz Alogan (sadece yayınevine çağrıya) - Yenal Yergün - Yusuf Eradam - Zarife Biliz - Zehra Aksu Yılmazer - Zehra Savan - Zekeriya Şen - Zerrin Yanıkkaya - Zeynep Avcı - Zeynep Sevde Paksu

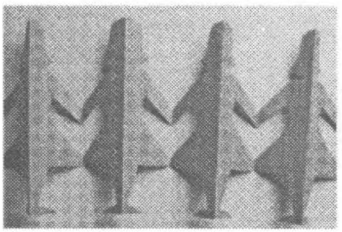

Add dimension to your sociological research

sociological abstracts

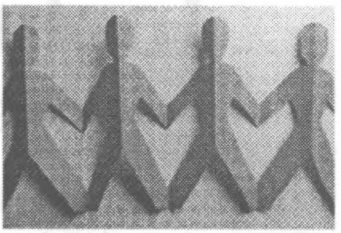

Comprehensive, cost-effective, timely

Abstracts of articles, books, and conference papers from nearly 2,500 journals published in 35 countries; citations of relevant dissertations as well as books and other media.

Available in print or electronically through the Internet Database Service from Cambridge Scientific Abstracts (*www.csa.com*).

Contact *sales@csa.com* for trial Internet access or a sample issue.

sociological abstracts

Published by CSA

CSA

Cambridge Scientific Abstracts

7200 Wisconsin Avenue
Bethesda, Maryland 20814 USA

Tel: +1 301-961-6700
Fax: +1 301-961-6720

E-Mail: sales@csa.com
Web: www.csa.com

Toplum ve Bilim

Toplum ve Bilim

ABONELİK KAMPANYASI

Toplum ve Bilim dergisi yeni bir abonelik kampanyası başlatıyor. Tüm sayıların eksiksiz ve vaktinde adresinde olmasını isteyenlerin, aşağıda belirtilen abone bedelini Birikim Ltd. Şirketi'nin ilgili banka hesabına yatırıp dekontu (0212) 516 12 58'e fakslaması yeterlidir:

BİRİKİM YAYINLARI
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han No. 7/2 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel. (0212) 516 22 60-64
e.mail: iletisim@iletisim.com.tr

Adınızı, adresinizi, posta kodunuzu ve abone işleminizin hangi sayıdan başlamasını istediğinizi lütfen faksta belirtiniz.

Yurtiçi : İş Bankası Cağaloğlu Şubesi Hesap No: 678490
Yurtdışı : İş Bankası Cağaloğlu Şubesi (Şube Kodu: 1095)
Dolar Hesap No: 3274243
Euro Hesap No: 3274258

Abone bedelleri:
Yurtiçi : 30,00 YTL
Yurtdışı : 30 Euro veya 40 $

Toplum ve Bilim

97

Nalbantoğlu Üniversite A.Ş.'de 'ersatz' yuppie akademisyen **Erdoğan** Kültürel çalışmalar ve akademya **Çiğdem** Üniversiteye ne oldu? **İnsel** Bir zihniyet tarzı olarak YÖK **Cangızbay** Sürekli seferberlik ve teyakkuz rejiminin kurumu **Aktay** Üniversiteden multiversiteye taşra-merkez **Tekeli** Üniversiteye dair konuşmak **Tekin** Neoliberalizm, teknik akıl ve üniversite **Sancar** Üniversitede feminizm? **Ergur** Üniversitenin pazarla bütünleşmesi **Çörekçioğlu** Kant ve *F*akülteler Çatışması **Göregenli** Sosyal bilimlerde olgu-değer **Erkip** Üniversitelerin geleceği nasıl şekillenecek? **Özuğurlu** Özel üniversiteler **Benlisoy** Öğrenci muhalefetinin güncelliği

98

Toker Filozof ve ulus **Direk** Türk başkalığını felsefi olarak düşünmenin yolları **Tekin** Batıcı ideolojinin yeniden üretiminde felsefenin rolü **Kurtoğlu** Türkiye'de İslâm felsefesi tasavvuru **Tekin** Şeyla Benhabib'le söyleşi **Nalbantoğlu** Nietzsche ve Heidegger Türkçe'nin evinde **Altuğ** Türkiye'nin tini ve felsefe **Açık** Türkiye'de hümanizm tartışmalarına bir bakış **Argın - Sezgin** Felsefede amatörlük ve profesyonellik **Çağaptay** Erken Cumhuriyet dönemi vatandaşlık rejimi **Evren - Çekiç** Yeni bölgecilik

99

Göker Hemderdimiz Edward Said **Makdisi** Edward Said ve tarihyazımı **Yıldırım** Batı siyasal aklının analitiği **Irzık** Türkiye'de felsefe ve bilim tarihi yapmak üstüne **Buğra** Devletçi dönemde yoksulluğa bakış ve sosyal politika **Akın** Erken Cumhuriyet dönemi sosyal tarihçiliğinde dilekçeler **Somersan** Güney'in askerî darbelerinde insan hakları ihlalleri **Akıncılar Onmuş** Doğu Asya deneyimiyle hesaplaşmak

100

İslamoğlu Bağımsız düşüncenin üretilme alanı olarak *Toplum ve Bilim* **Belge** "Toplumsal bilim", siyaset ve akademya **Bora** Asaf Savaş Akat'la söyleşi **Buğra** Çevreden konuşmak **Aydın** Türkiye'de sosyal bilimlerin değeri ve sınırları **Ergut** Disiplinlerarasılık, teori ve tezden çıkmış kitaplar **Taşkın** Akademik üretimin demokratikleştirilmesi **Önder** Hakem ve jüri sistemlerinde aleniyet **Keskin** Sınırlara dönüş: Sokal meselesi **Keyder** İmparatorlukta hukuk ve meşruiyet **Toprak** Türkiye'de "sol faşizm" ya da otoriter modernizm **Saraçoğlu** Ülkücü hareketin bilinçaltı olarak Nihal Atsız

101

Türker Erk ile erkek **Atay** "Erkeklik" en çok erkeği ezer! **Onur - Koyuncu** Sosyalizasyon sürecinde erkeklik **Cengiz - Tol - Küçükural** Hegemonik erkekliğin peşinden **Somay** Yasaklanmış manifesto **Şefkatli Tuksal** İslâmcı erkekliğin inşası - Geleneksel rollerin ihyası **Özbay - Baliç** Erkekliğin ev halleri! **Kayıran** Türk şiirinde erkek imgesi **Erol** İktidar, erkeklik ve teknoloji **Ulusay** Günümüz Türk sinemasında "erkek filmleri" **Arslan** Yeşilçam'ın erkekleri ne istiyor? **Petzen** Alman ve Türk erkeklikleri Almanya'da işbaşında **Alemdaroğlu - Demirtaş** Mynet'te erkeklik halleri

102

Nalbantoğlu Derrida'nın 'kurgusöküm'ü: 'Özne'siz bir söyleme doğru **Direk** Derrida'nın ardından: Ölüm, kültür ve dil **Camcı** Derrida ve politik duruş **Makal** 65. Yılında Milli Korunma Kanunu **Aydın** Türkiye ekonomisinde krizlerin sorumlusu kim? **Lordoğlu** Türkiye'de yabancıların kaçak çalışması **Ergur** Kredi kartı kullanımında zaman algılaması ve borçlu yaşam **Ertekin** Öz Soy Operası: Kayıp bir destan, kayıp bir tarih **Batur** Psikoloji tarihinde köken mitosu ve Georg Anschütz **Tezcan** Üniversite ders kitaplarında etik sorunu

Birikim Yayınları

ISSN 1300-9354

9 771300 935002